

7779

Dpl

57779
A/F 621

2006 JAN 11

VILÁGTÖRTÉNET

2005 tavasz-nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

2005. tavasz–nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlata (1000–1700). I. rész 1000–1450	3
Polgár Szabolcs: Kereskedelmi, kulturális és politikai kapcsolatok Kelet-Európa és Közép-Ázsia között a korai középkorban (6–10. század)	30
Kovács Szilvia: A kunok és Kelet-, Délkelet-Európa a 11–12. században	40
Szántó Richárd: Természeti katasztrófa és éhínség 1315–1317-ben	50
Makai János: A Monomah-korona. Legenda és valóság	65
H. Szabó Sára–Horváth Gyula: A pozitivisták történetiszemlélete Venezuelában	80
J. Nagy László: Szuez – Budapest 1956	98
Szvák Gyula: A rendszerváltó évtized magyar történeti ruszisztikája	104

SZEMLE

Zoltán András: Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok (Ism.: Niederhauser Emil)	112
Szilágyi Ágnes Judit: Távolodás Európától. Nemzetépítés és kultúrpolitika Brazíliában az Estado Novo idején (Ism.: Szekszárdi Júlia)	114

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 400,-Ft, példányonkénti eladási ára: 200,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Koroknainé Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

A NYUGAT-EURÓPAI ÁLLAMFEJLŐDÉS VÁZLATA (1000–1700)

I. RÉSZ 1000–1450

„Volt-e modern típusú állam a középkorban? Ha nem, akkor milyen világi társadalmi rend létezett?”¹ Ezek az Otto Brunner által több évtizede felvetett kérdések ma is időszerűek,² éppen ezért ezek megválaszolásával kezdjük az európai államfejlődésről szóló vázlatunkat. Az állam fogalmát alkalmazni a középkori politikai szerveződések vizsgálatára – középkoron érte a nyugati keresztény kultúrkör történetében a 4. századtól a 15. század második feléig terjedő időszakot – a korszak nagy részében nem indokolt, sőt egyenesen félrevezető. A 12. század vége előtt ugyanis sem az állam eszméjének csírája, sem az állam realitása nem létezett. Az 1000–1200 közti időszak ennél fogva csak azért része e tanulmánynak, hogy érzékeltetni lehessen a későbbi politikai szerveződésekkel való kontrasztot. Mindazonáltal indokolt ezt a korszakot vizsgálni azért is, mert a hűbéri jog különböző felfogása (lásd a francia, angol, német hűbéri jog közti különbségeket!), illetve átalakítása az államfejlődésben fontos különbségeket eredményezett.

1200 táján Nyugat-Európában egy olyan politikai szerveződés *kezdetei* figyelhetők meg, mely a „szuverén territoriális állam” elnevezést kapta,³ s melynek történetében döntő jelentőségű volt az 1450–1700 közé eső időszak. A „szuverén territoriális állam” kifejezés azt jelenti, hogy a legfőbb és végső politikai hatalom, azaz a szuverenitás eszméje a „területi kizárólagosság” elvével fonódott össze: a politikai főhatalom egy pontosan meghúzott határokkal rendelkező terület felett illetékes.⁴ Más megközelítésből nézve: a szuverenitás csakis horizontálisan korlátozható, mégpedig egy másik politikai főhatalom ugyancsak pontosan körülhatárolt területe által.⁵

A terminológia átalakulása a kora újkorban jól tükrözte az addig végbement változásokat. A késő középkori terminológia vonatkozásában mérvadónak tekinthető a szakirodalomban az nézet, amelynek lakonikus megfogalmazását adta J. Dunbabin a *Cambridge History of Medieval Political Thought (350–1450)* általa írt fejezetében (*Kormányzat, 1150–1450*): „Az első nehézség, amellyel a középkori politikai irodalom mai olvasója szembesül, egy olyan pontos, elvont főnév hiánya, amely képes az »állam« fogalmának visszaadására.”⁶ Az érett és a késő középkorban ugyanis több szót használtak a politikai közösség megjelölésére (*respublica, regnum, civitas*), de ezek közül egyik sem tudta igazán visszaadni a területiség és a szuverenitás kapcsolatát.⁷

Ugyanakkor a „15. század végétől egyre inkább tudatosult, hogy egy újfajta politikai szerveződés volt születőben Nyugat-Európában, ami ahhoz vezetett, hogy egy megfelelő szót keressenek az új jelenség leírására.”⁸ Egy évszázad múlva a terminológia már nem jelentett gondot a kortárs politikai gondolkodóknak, jogászoknak. A 16. század végére ugyanis az angol és a francia nyelvben a(z akkor még nagybetűvel írt) *State*, illetve az *État* szó már magában foglalta a területiség és a legfőbb hatalom eszméjét.⁹ Míg Angliában a 16. század elején a *state* szónak „nem volt politikai vonatkozása azon kívül, hogy az uralkodó, vagy a királyság (jog)állapotát jelentette” (*state of the King, state of the Kingdom*), az 1590-es évekre már felvette modern jelentését, sőt bekerült a politikusok szótárába is.¹⁰ A század elején és közepén a politika alakítói még a *királyságról*, az *országról* beszéltek, a század végén viszont már az államról: az 1590-es években a *State* szerepel a Titkos Tanács irataiban, az 1620-as években pedig a királyi proklamációkban is megjelent.¹¹

A modern állam a területiség elvén kívül tehát „két kulcselemen nyugszik, a belső hierarchián és a külső autonómián” – ezek a jellegzetességek már a késő középkorra körvonalazódtak.¹² Elfogadottá vált ugyanis a 14. században, hogy a latin kereszténység területileg szervezett politikai közösségekből (királyságokból, fejedelemségekből, városállamokból) áll, s ezeken belül létezik egy legfelső hatalom, amely minden más külső hatalomtól független.¹³

A szuverenitás fogalma a 12. századtól „két fronton működött”: egyfelől az országon belül a politikai természetű előjogok egy kézbe vonása, másfelől pedig az univerzális hatalmak igényeinek kizárása jelentette e folyamat két aspektusát.¹⁴ A császár és a pápa voltak a keresztény univerzalizmus képviselői, akik ugyan a legfőbb és végső hatalmat igényelték maguknak, de éppen az egyetemességből adódóan nem pontosan körülhatárolható területi alapon. Az egyháznak (*ecclesia*), mint a hívők közösségének, „nem voltak földrajzi határai”, mint ahogyan elvben a magát a világ urának (*dominus mundi*) tartó keresztény császárságnak sem.¹⁵

A világi uralkodók pozícióját attól kellett megvédeni a 12. században, hogy a keresztény közösség tagjaiként függő helyzetbe kerüljenek akár a pápától, akár a császártól – azaz cselekvési körükben korlátozva legyenek, és legitimációjukban valamelyik univerzális igényű hatalom jóváhagyására legyenek utalva.¹⁶ A pápaság és a császárság közt folyó küzdelemből azonban hosszú távon éppen az egyes országok világi uralkodói profitáltak a legtöbbet. Az investitúraharc megingatta a császárság univerzális pozícióját, a monarchiák megerősödése pedig a késő középkorra aláasta a pápaság VII. Gergelytől keltezhető hierokratikus törekvéseit is. (Eszerint a pápa, mint az összes világi uralkodó felettese, megítélheti, sőt le is teheti trónjukról az uralkodókat.) A reformáció aztán végleg szertefoszlatta az univerzális igények érvényesítésének lehetőségét immár mindkét intézmény részéről. A 16. században a pápaság és a birodalom „nem volt több egy partikuláris, területileg korlátozott uralmi rendszernél, amely egyre erőtlenebb igényeket támasztott az univerzális joghatóságra”¹⁷ – különösen igaz ez a megállapítás a császárság ambícióra.

Az országon belüli főhatalom kérdését tekintve Nyugat-Európa nagy részén a 12–13. században a felségjogviselők sokasága jelentette a legnagyobb problémát, ami a *feudalizmus*, azaz a *hűbériségen alapuló partikularizmus* következménye volt. A probléma azonban korántsem volt azonos nagyságrendű például az angol és a francia király esetében, hiszen magán Anglián belül nem, csak a walesi, illetve a skót határvidéken alakult ki olyan típusú hűbéri széttagolódás, mint amilyen az egykori nyugati frank királyság területén. Míg tehát az angol monarchiában a hűbéri jogban rejlő lehetőségek kiaknázása a Blois István alatt (1135–1154) meggyengült királyi hatalom helyreállítását, addig a franciában a hűbéri jog radikális átalakítása a királyi hatalom látványos megerősödését produkálta 1150 után, különösen II. Fülöp Ágost (1180–1223), majd IX. (Szent) Lajos (1226–1270) alatt. (Legyen elegendő itt mindössze arra utalni, hogy angol földön „a vazallusom vazallusa nem az én vazallusom” elv már 1086-tól, a salisburyi eskü óta érvényét veszítette, s 1166-ban csak ezt kellett felelevenítenie II. Henriknek – a francia területeken viszont a király csak a 12. század második felében tette meg az első lépéseket ebbe az irányba.) A 13. században a német területeken, szemben az angol és a francia monarchiával, egyértelműen a partikularizmus erősödött meg: részint az alsóbb hűbéresekkal való kapcsolat elvesztése (*Heerschildordnung*), részint a felségjogok eladományozása folytán (1220-ban az egyházi, majd 1231–1232-ben a világi fejedelmek részére).

A késő középkorban, amikor a szuverenitás „külső frontján” sikerrel járt a világi uralkodók küzdelme (és a hűbériség sem jelentett már veszélyt az állam egysége szempontjából), immár a rendi hatalommegosztás, az ún. *rendi dualizmus* lett a politikai főhatalom egységéért síkraszálló nézetek célpontja.¹⁸ A rendi államban ugyanis az uralkodó és a rendek (a tartományi és/vagy országgyűlés) két egymással összekapcsolt, de egymástól megkülönböztetett hatalmi központot képviseltek,¹⁹ azaz a szuverenitás „megoszlott a politikai testben”.²⁰ A szuverenitás egy kézbe való összpontosítását aztán az abszolutizmus elmélete oldotta meg a 16. század végén, amikor az adott terület feletti politikai főhatalmat, mely akár az egyházfőséget is magába foglalhatta, a világi uralkodó kezébe adta. A kérdés most nem annyira úgy vetődött fel, hogy az uralkodónak nincs feljebbvalója (bár az *abszolút* jelző, természetesen, a külső függetlenség eszméjét is tartalmazta), hanem úgy, hogy saját területén „senkit nem ismer el a hatalomban magával egyenrangúnak”.²¹ Vele egyenrangú csakis a többi, ugyancsak „területileg korlátozott hatalmi szférával” bíró uralkodó volt.²² Az uralkodó felruházását a *hatalom teljességével* (*plenitudo potestatis*) az tette lehetővé, hogy a pápai hatalomra vonatkozó nézeteket a világi uralkodókra adaptálták.

A *plenitudo potestatis* a 12. századtól a kánonjogászok számára a pápának az egyház felett gyakorolt teljes körű hatalmát jelentette, majd ennek megvilágítására jelent meg a 13. században a kánonjogban az *abszolút hatalom* (*potestas absoluta*) kifejezés,²³ melyet minden bizonnyal a római jog egyik közjogi vonatkozású irányelve (*Princeps legibus solutus est* – *A princeps fel van oldozva a törvények alól*) inspirált (*solutus-absolutus*).²⁴ Ezeket a kifejezéseket a középkor végén már a világi uralkodók teljhatalmának jellemzésére is használták: mégpedig főként azokban a nyugat-európai monarchiákban, amelyekben hathatósan megkérdőjeleződött mind a pápaság, mind a császárság tekintélye.²⁵ Egészen addig, amíg a *szuverenitás* (*souveraineté*) szó Jean Bodin jóvoltából (1576) meg nem született a francia nyelvben, a *plenitudo potestatis* fejezte ki legszemléletesebben magának a legfőbb hatalomnak a fogalmát.

A modern államfogalom jellemzője a *legfőbb hatalom személytelen, területiális* felfogása.²⁶ A szuverén hatalom fogalma azonban, amint láthattuk, évszázadokon át erősen személyhez kötött volt: azaz hiányzott a „területi függetlenség” közvetlen összekapcsolása a „legfőbb jogi hatalom” elvével.²⁷ Bodin az, akit nemcsak a szuverenitás neologizmus atyjaként tartunk számon, hanem úgy is, mint aki elsőként tette meg ezt a lépést és jelentkezett a *legfőbb hatalom személytelen, területiális* felfogásával.²⁸ A *szuverén* szó már a 13. század végén ismert volt (*souverain*) Beaumanoir francia jogász jóvoltából, ebből alkotta meg Bodin az új kifejezést, a *szuverenitást*, mely aztán a franciából hamar utat talált a többi európai nyelvbe. Bodin 1576-ban így határozta meg a fogalmat: „a szuverenitás egy *állam* állandó és abszolút hatalma”.²⁹ (Ezt Bodin felfogásában csak az isteni és természetjog, valamint a fundamentális törvények korlátozzák.)

Mindazonáltal még maga Bodin is inkább a monarchikus szuverenitással, azaz a *szuverén uralkodó* pozíciójának boncolgatásával volt elfoglalva, mintsem az *állam szuverenitásával*. Művének egyik célja ugyanis az volt, hogy bizonyítsa a francia király függetlenségét mind a pápával, mind a császárral szemben. Hinsley szerint a királyi hatalom megerősítésének aktuálpolitikai szándéka, valamint a hatalom isteni eredeztetése szolgálhat magyarázatként arra, hogy Bodin a szuverenitás értelmezésében végül nem lépett tovább az absztrakció felé oly módon, hogy azt kizárólag a „politikai testhez” kötötte volna.³⁰ Annak ellenére, hogy az állam szuverenitásának eszméje – ahogy azt a korábbi idézet is mutatja – „implicit módon benne volt a művében”.³¹

Ráadásul, Harding szerint, Bodin szuverenitásfelfogása „egy olyan metafizikai keretbe ágyazódott, amely inkább Aquinói Tamásra tekintett vissza, mintsem előre, Hobbes irányába” – ez utóbbi szerző felfogásában a természeti törvények mit sem érnek önmagukban, ha nincs mögöttük elrettentő erő.³² Mindezek mellett Bodin koncepciójának újszerűségét, modern voltát éppen az bizonyítja, hogy majd három emberöltőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy felvetését tovább gondolják.

A politikai értekezések továbbra is alapvetően a *királyságról*, mint *legjobb kormányzati formáról*, valamint a *királyi szuverenitásról*, nem pedig magáról az *államról*, illetve az *állam szuverenitásáról* szóló fejtegetések voltak. Ez már csak azért is érthető, mert a monarchia, mint legjobb kormányzati forma, létjogosultságát nem kérdőjelezték meg. (A republikanizmus a politikai gondolkodásban csak az utópia műfajában volt jelen.)³³ I. Hampshire-Monk szerint a 17. században is mindössze két igazi köztársaság volt Európában: Svájc, valamint az Egyesült Tartományok (Hollandia), és mindegyik különleges képződmény volt.³⁴ Egyrészt föderációkként működtek, másrészt nem úgy keletkeztek, mint a klasszikus köztársaságok, hanem egy-egy birodalomtól való sikeres elszakadás révén jöttek létre.³⁵ (A 18. században az USA megalkakulása is ebbe a modellbe illeszkedett.)³⁶ Szimptomatikus, hogy az Egyesült Tartományok esetében először az volt a cél, hogy új uralkodót keressenek, de miután I. Erzsébet, aki egyébként jelentős anyagi eszközökkel támogatta szabadságharcukat, nem vállalta a felkérést, új koncepció alakult ki a 16. század végén a központi gyűlésen: szerint az egyes tartományok rendi gyűlései voltak a szuverenitás letéteményesei.³⁷

Igazából csak a 17. század közepén, Hobbes munkássága nyomán következett be az a lényegi elmozdulás, amelynek eredményeként már nem az uralkodó jogainak és nem az uralkodói szuverenitásnak, hanem az állam szuverenitásának a vizsgálata került a gondolkodás középpontjába: 1700 táján már ez volt a helyzet.³⁸ A *szuverén uralkodó-alattvaló* viszony taglalását felváltotta a *szuverén állam-alattvaló* viszony taglalása, vagyis egyfelől az állam hatalmának, másfelől az alattvalók jogainak és kötelezettségeinek vizsgálata. Az állam modern fogalma ugyanis nem más, mint annak elismerése, hogy létezik mind a hatalmat gyakorló személy(ek)től, mind a kormányzottaktól elkülönülő és felettük álló „jogi, alkotmányos rend”, amely személytelen közhatalom a „legfőbb politikai tekintélyt jelenti egy meghatározott terület felett”, és egyben az állampolgári hűség elsődleges tárgya.³⁹ Az állam, „a nagy Leviatán”, Hobbes felfogásában már nem természetes úton létrejövő képződmény, hanem emberi számításon alapuló „mesterséges” alkotás, mely az emberi természet megzabolázásának szükségessége miatt nélkülözhetetlen. A szuverenitás pedig – Hobbes szerint – „mesterséges lelke annak a nagy Leviatánnak, amelyet *Common-wealth*-nek, vagy *State*-nek (latinul pedig *Civitas*-nak) neveznek”.⁴⁰ (Ez a megfogalmazás is mutatja, hogy a politikai közösség késő középkori elnevezései még sokáig éltek Angliában. A *commonwealth*, mely a *respublica* tükörfordítása volt, a Stuart-restauráció után nemkívánatos terminussá vált, mivel a Cromwell nevével fémjelzett rezsimmel forrt össze: 1649-ben, a monarchia eltörlése után a köztársasági rendszert *Commonwealth or Free State* elnevezéssel illették.)

Az 1700-as évek elejére már nemcsak a politikaelméletben, hanem a nemzetközi kapcsolatok fogalomrendszerében is fontos helyet kapott az állam. 1494-ben még a pápa töltötte be a döntőbíró szerepét Portugália és Spanyolország közt az Újvilág területi felosztásának vitájában; a spanyol örökösödési háborút lezáró 1713-as utrechti béke viszont már egy egészen más politikai attitűdöt nyilatkoztatott ki. Utrechtben

megegerősítették azt az elvet – amely egyébként már a vesztfáliai békében is jelen volt –, hogy „az európai államrendszert alapvetően önálló akarattal rendelkező szereplők alkotják, amelyek közül egyiknek sincs jogcíme arra, hogy diktáljon a másiknak”.⁴¹ Ez pedig azt jelentette, hogy „elvetették a résztvevők közti hierarchia gondolatát”, s ezzel összefüggésben nem törődtek a korábban oly fontos ceremonális, protokolláris kérdésekkel, így például azzal, hogy egy adott uralkodó/közösség követe, ki(ke)t előz meg a követek rangsorában.⁴² Az *állam* szót a következő jelentésben használták a békekonferencia dokumentumai: „rendszerint egy igazgatási egységet jelöltek vele, amelynek potenciálisan lehetősége volt arra, hogy autonóm nemzetközi szereplő legyen”.⁴³

Hűbériség, feudalizmus és az állam problematikája

Mikortól van értelme egy olyan jellegű elemzésnek, amely mind elméletben, mind gyakorlatban vizsgálja az állam kérdését? Mivel a szuverenitás évszázadokig személyhez kötött volt, ezért annak a kérdésnek kell kiemelkedő jelentőséget tulajdonítani, amelyet J. Strayer így fogalmazott meg: „Mikor léphettek fel világiak a szuverenitás igényével?”⁴⁴ Az *állam jogi fogalmának* jelentkezését ugyanis akkortól datálhatjuk, amikor elismerik a politikai közösség fejének a kizárólagos hatalomra való jogigényét: azaz a világi uralkodó hatalma „kiterjed az egész királyságra, anélkül hogy átfedésbe kerülne bármely más uralkodó hatalmával”.⁴⁵

A magunk részéről – némi kronológiai eltéréssel – osztjuk J. Canning nézetét, aki így fogalmaz: „Bár modern értelemben vett államok nem jöttek létre a középkorban, mégis hasznos az »állam« terminus alkalmazása a középkori politikai szervezet vizsgálatára a 12. századtól kezdve, amennyiben elfogadjuk azokat a korlátozásokat, amelyek ennek alkalmazásából adódnak.”⁴⁶ Canning szerint e század folyamán megfigyelhető „sajátos és körülhatárolt territóriumokkal bíró, politikailag szervezett közösségek kiemelkedése, amelyeken belül kifejlődött az uralkodók vagy kormányzatok belső és külső szuverenitása”.⁴⁷ Valóban ezeknek a tendenciáknak a jelentkezésével kezdődött – területenként változó kronológiával a 12–14. század között – Nyugat-Európában az európai kormányzat modernizációja.⁴⁸

Canning meghatározása egyaránt vonatkozik az állam eszméjének kérdésére és magára az államépítés folyamatára, tehát az intézmények kifejlődésére. B. Tierney úgy véli, hogy 1200 táján már létezett az állam (jogi) eszméjének csírája, bár mindaddig nem volt meggyőződve arról, hogy maga az állam mint realitás, mint intézményes szervezet is létezett-e ekkoriban, amíg J. Strayernek a 13. századi francia kormányzatról írott munkái el nem oszlatták kételyeit.⁴⁹ 1300 táján már nem volt kérdéses a kapcsolat a területiség elve és a legfelső hatalomra való igény közt valamely világi közösség (például az itáliai városállamok), vagy személy részéről: mind az angol, mind a francia király tudatában volt ennek, és gyakorolta is a legfőbb hatalomból adódó jogait.⁵⁰ Ugyanakkor 1200 körül a „monarchikus keretek”, ahogy Szűcs Jenő fogalmazott, „meglehetősen üresek voltak még”,⁵¹ s ez mindenekelőtt a francia monarchiára igaz. Anglia viszont erre az időre a királyi igazgatás intézményesülésének és ezáltal a területi kohézióknak olyan fokát érte el, amely páratlan volt Nyugat-Európában. Az igazgatás a király távollétében is jól működött – Oroszlánszívű Richárd (1189–1199) mindössze néhány hónapot töltött Angliában.

1200 előtt a politikai szerveződések Európában sem elvben, sem gyakorlatban nem rendelkeztek a legfőbb és végső joghatóság, valamint a területi kizárólagosság együttes jegyeivel.⁵² A fontosabb nyugat-európai királyságokban ugyanis még a

12. század végén is a hűbériség – egy olyan önkéntességen és kölcsönös hűségen alapuló, mindkét fél számára kötelező érvényű szerződéses kapcsolat két, elvileg egyenlő szabad ember közt, ahol széttephetetlen kötelék létezik szolgálat és földadomány, személyes kötelezettség és dologi jog közt⁵³ – játszotta a kormányzatban és a politikai kapcsolatokban a tartópillér szerepét. A francia monarchiában oly módon, hogy teljesen, az angolban pedig úgy, hogy részben átvette azoknak a funkcióknak a gyakorlását, amelyeket „normális” körülmények között – vagy inkább fogalmazzunk úgy, hogy mai felfogásunk alapján – az állam, illetve hivatalnokai jogainak tartunk. A magánjogi és közjogi viszony annak arányában mosódott össze, ahogy előrehaladt „az állam privatizációja”,⁵⁴ más szavakkal, amilyen mértékben a hűbériség az „állam helyébe lépett”.⁵⁵ Ez a folyamat nem volt más, mint a *feudalizálódás* folyamata: „A kifejtett hűbérrendszerben az állam igazgatási, katonai, fiskális, bírósági funkciói szinte maradéktalanul elszakadtak az uralkodói hatalomtól, hogy lesüllyedve mintegy lépcsőzetesen eloszoljanak a »hűbértársadalomban«, ahol aztán minden szinten külön-külön integrálódtak, egybeolvadva a földbirtoklás ugyancsak lépcsőzetes rendszerével.”⁵⁶

A feudalizmusban – ez hűbériségen alapuló, decentralizált struktúrájú politikai, kormányzati rendszert jelent Nyugat-Európa nagy részén, melynek virágkora kb. 1000–1150 közé datálható⁵⁷ – hiányoztak azok a fontos kritériumok, amelyek nélkül nincs modern államfelfogás. A pontos territoriális behatároltság, valamint a végső hatalom helyének világos meghatározása.⁵⁸ Ehelyett „személyes kapcsolatokon alapuló jogok és kötelezettségek területeken átnyúló rendszere” létezett.⁵⁹ Államról tehát nem, csak *hűbéri kormányzásról* lehet beszélni a következők miatt. A politikai hatalom szétforgácsolódása következtében „a kormányzás sem köz(jogi) jellegű nem volt, sem nem koncentráldott egyetlen személy kezében”,⁶⁰ hanem a vazallusok közt oszlott meg – ezért nem létezett a hatalom egyértelműen hierarchikus rendszere sem.⁶¹ Vegyük először szemügyre ez utóbbi problémakört.

1) Elegendő megemlíteni a többes vazallitást (ha valakinek több hűbérura is volt), vagy azt, hogy a 12. században az angol király saját országában a legfelső hatalomnak számított ugyan (tekintettel az angol viszonyok különlegességére, azaz a királyi hatalom erősségére), de egyúttal a francia király vazallusa is volt, mégpedig több jogcímen: például mint Normandia hercege, Aquitánia hercege, Anjou grófja stb. Ezáltal hűbéri kötelezettségekkel tartozott feljebbvalójának, a francia királynak, ugyanakkor egyben korlátozta is jogkörét a tőle bírt hűbértartásokon: ezeken ugyanis nem a francia király, hanem ő volt a végső hatalom a 12. század közepe előtt.

Sőt, tovább bonyolította a dolgot, hogy az angol királyok 1072-től egyben a skót királyok hűbérurai voltak, és 1174-től a hűbéri kötelék már nemcsak a mindenkori skót király személyére szólt, hanem maga Skócia is hűbértartókká vált. Az 1174-es szerződést 1189-ben ugyan hajlandó volt érvényteleníteni pénz ellenében a harmadik keresztes hadjáratra induló Oroszlánszívű Richárd, de a korabeli angol felfogás az volt, hogy ilyen természetű jogi köteléket nem lehet anyagi ellenszolgáltatással semmissé tenni. I. Edwardig az angol királyok, „bár életben tartották a hűbéri főségre vonatkozó igényüket”, a gyakorlatban nem éltek vele.⁶² I. Edward azonban 1278-ban hivatalosan is elismertette hűbérúri jogát,⁶³ majd a skót trón öröklése körül kialakult bizonytalanságban (1290) ő lett az, akit Skócia hűbéruraként felkértek, hogy tegyen igazságot a 13 trónkövetelő közt. A hűbéri viszony csak 1328-ban szűnt meg (edinburgh-i béke), amikor az angol-skót háborúk egyik szakaszának lezárásaként a skótok pénzzel váltották meg azt.

Mindezek mellett nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy Földnélküli János 1213-tól *angol királyként* elismerte a pápa hűbéruraságát Anglia felett (évi adó fizetése mellett), s bár a pápasággal való hűbéri viszony a 13. század végére már pusztán formalitássá vált (a hűbérúrnak járó adót már nem fizették), hivatalosan csak 1366-ban mondták fel angol részről a szerződést. Igaz, 1213-ban a francia király éppen nem volt János hűbérura, mivel János 1202-es pere után a hűbéri viszony a hűbértokok elkobzása miatt megszűnt. A vazallusi viszonyt jól felfogott politikai érdekből III. Henrik újította fel az 1259-es párizsi békében, melynek értelmében az angol kézen maradt Gascogne-ra nézve hűbéri esküt tett IX. Lajosnak. Célja az volt, hogy támogatót szerezzen a francia király személyében az angol bárókkal szemben, akik az oxfordi províziók (1258) révén a királyi hatalmat névlegessé tették, és azt egy bárói tanács kezébe adták. III. Henrik a pápához, majd IX. Lajoshoz fordult, hogy pozícióját visszaszerezze, majd utóbbi a király és az angol bárók által egyaránt elfogadott döntőbíróként az amiens-i döntőbíráskodásban (1264) megsemmisítette az oxfordi províziókat. A következmények jól ismertek (a bárók lázadása Simon de Monfort vezetésével, „az első rendi gyűlés” 1265). A párizsi béke rövid távon hasznot hozott ugyan az angol királynak, de éppen a helyreállított hűbéri viszony lett aztán a százéves háború kitörésének egyik fő oka. Erre az időre ugyanis már terhesnek érezték az angol királyok a hűbéri esküt, és a szuverenitásra való törekvésük miatt igyekeztek kibújni alóla oly módon, hogy nem maga a király, hanem annak legidősebb fia tett homagiumot.

A hatalom jól kivethető hierarchikus rendszere mindezek után aligha létezett a 12. században. Ez akkor válik még világosabbá, ha tudjuk, hogy a francia király a 12. században egy grófság miatt saját vazallusának, a Saint Denis-i apátnak volt vazallusa. Ez pedig értelemszerűen azt jelenti, hogy a klasszikus hűbéri piramis a 12. század közepe előtt nem létezett Franciaországban. A hűbéri piramis felül csonka volt, ezért a hűbéri jog átalakításával a királyt ki kellett emelni a vazallusok sorából – ez Franciaországban a 12. században kezdődött meg. A *suzerain* fogalmának kialakulása ennek a folyamatnak az egyik fontos állomása volt. (Általában véve a hűbéri jog átalakításának kedvezett a hűbéri viszony eldologiasodása, azaz a személyes szolgálat háttérbe szorítása!) A *suzerain* az volt, aki senkinek nem tett hűbéresküt, sem saját vazallusának, sem külföldi hatalomnak. Maga a terminus valószínűleg a 13. században keletkezett, de a fogalom a 12. század végén már világosan létezett: 1185-ben ugyanis kimondták, hogy a király bírhat ugyan mástól hűbértokot, de nem kell érte hűbéresküt tennie. A francia király a 12. század végén és a 13. század elején tehát még csak *suzerain*, azaz legfőbb hűbérúr volt, nem pedig *szuverén*. A *szuverén* szó, mint említettük, az 1280-as években jelent meg, és nem véletlen, hogy ugyancsak Franciaországban. A királyi hatalom megerősödése ugyanis éppen itt volt a leginkább érzékelhető, s az új pozíció(k) leírásához új terminológiára volt szükség. Philip Beaumanoir lovag számára, aki maga is királyi hivatalnok volt (*bailli*), a király szuverén hatalma azt jelentette, hogy végső soron minden joghatóság tőle származik, s szükséghelyzetben – a közjó érdekében – a király felhatalmazással bír arra is, hogy eltekintsen a rendes jogi eljárás betartásától.⁶⁴ Strayer egyenesen úgy fogalmaz, hogy „egy erős monarchiát lehetett volna alapozni egyedül Beaumanoirra támaszkodva”.⁶⁵

2) A kormányzás személyes jellege a hűbériségben azt jelentette, hogy a kormányzat egyrészt személyek közti önkéntes kötelékeken alapult (azaz magánjogi kapcsolat, a hűbéri kötelék fűzte össze a különböző szinteken más és más nagyságrendű, de a közjog szférájába tartozó jogokat gyakorló hatalmasságokat, a vazallusokat),⁶⁶ másrészt nem annyira egy adott terület, hanem sokkal inkább személyek vonatkozásá-

ban érvényesült. „A territórium tehát nem volt meghatározó sem az identitás, sem a hűség szempontjából.”⁶⁷ Már csak azért sem, mert a „territoriális hovatartozás és a hűbéri függés” nem szükségszerűen esett egybe.⁶⁸ Ezért hát afféle önellentmondás, amikor főként a német történetírás a „hűbérállam” (*Lehnstaat*), vagy a „személyek révén összekötött állam” (*Personenverbandstaat*) kifejezéseket használja annak leírására, amit leginkább *hűbéri kormányzás*nak lehetne nevezni.

3) Nemcsak a hűbéreseket tekintetében volt a hatalom személyek felett gyakorolt hatalom, hanem a nép vonatkozásában is. A király ebben az időben az adott nép királya, az „angolok királya”, a „franciák királya” volt, nem Angliáé és Franciaországé.⁶⁹ A *regnum Franciae* kifejezés is csak akkor jelent meg (1124 táján), amikor már kezdett kialakulni, hogy mely nagyhűbéreseket fogadják el a király hűbérúri főségét,⁷⁰ s így a „király hűbérurassága alatt álló összes területet” jelentette.⁷¹ Ugyanakkor e terminus csak a 13. század elejétől, a királyi hatalom valóságos megerősödésével kezdett elterjedtté válni (1205-től), mint ahogy az sem véletlen, hogy a francia király csak azután nevezte magát hivatalosan *rex Franciae*-nek, hogy 1204-ben legnagyobb hűbéresét, (Földnélküli) János angol királyt kiszorította Normandiából.⁷² Még Angliában is csak a 12. század végétől lett a király címe *rex Anglorumból*, *rex Angliae*.

4) Az eddigiekből az is következik, hogy hiányzott a területi kizárólagosság elve.⁷³ 5) Végül, a 12. század közepe előtt hiányzott a világi kormányzás olyan felfogása, hogy az a szakrális dolgoktól különálló, de önálló létjogosultsággal bíró tevékenység a közjó érdekében. A *politikai* jelző pedig csak a 13. század második felében nyert teret „a kormányzatok szótárában”.

Az állam jogi fogalma 1150–1300

A királyi hatalom elvi és gyakorlati kiterjesztésével – melyek közül az előbbi a hűbéri jog átalakítása és a királyi hatalom közjogi alapokra való helyezése folytán (a római jog és a kánonjog segítségével), az utóbbi pedig a királytól függő közhivatalnokok (mint például a *bailli*) megjelenésével valósult meg – a 12–13. század folyamán a király – Katus László frappáns megfogalmazásával elve – Franciaországban előbb „a hűbéri láncolat élére” (*suzerain*) került, majd „egyre inkább felette és kívül” állt (*suzveren*).⁷⁴ Bár a közvetlenül és közvetve uralt területek felett lényegesen eltérő volt a francia király hatalma, 1300 táján az már nem volt kérdéses, hogy a király a végső bíró, akihez fellebbezni lehet.⁷⁵ Hasonlóképpen széles jogkört jelentett elméletben („bár kevésbé volt széles a gyakorlatban”) az a felhatalmazás, hogy a közjót szolgáló intézkedéseket hozzon.⁷⁶

A királyok a 13–14. század fordulójára ugyanis *legfőbb hűbérúrból legfőbb közjogi méltósággá* és egyben *végső hatalommá, szuverén*é váltak saját királyságukban, sokszor nemcsak világi, hanem egyházi ügyekben is. Az *ecclesia gallicana* kifejezés, amely csak elvétve fordul elő a 13. század első felében, igen elterjedtté vált a 13. század végén, és a *prelati Franciae* kifejezéssel együtt azt mutatja, hogy a franciák felfogásában az egyetemesség helyett a „nemzeti” nézőpont lett a domináns egyházi téren.⁷⁷ Hasonlóképpen, az *ecclesia anglicana* kifejezés is elterjedt volt már ekkor, sőt angol megfelelője, a *Church of England* (*Chirche of Engeland* alakban) is általános használatba jött a 14. század végére.⁷⁸ (Jellemző, hogy mindkét kifejezést tartalmazta az az 1534-es törvény, amely VIII. Henriket az *Anglikán Egyház Legfőbb Fejének* nyilvánította.) IV. (Szép) Fülöp vitája VIII. Bonifáccal, a pápaság „avignoni fogsága”, vagy az 1438-as bourges-i ediktum – amely többek között a zsinatot a pápa fölé he-

lyezte és megtiltotta a Rómához történő fellebbezéseket a francia egyház ügyeiben – jól mutatják a francia királyoknak a francia egyház felett gyakorolt hatalmát a késő középkorban.

Hiba lenne azt hinni, hogy a király hűbéri vonatkozásai megszűntek, hiszen még a királyi hatalomról szóló 18. századi francia írások is megemlítik a király hűbérúri mivoltát. Mégis, politikaelméleti szempontból ez a funkció immár elhomályosult a királyi hatalom új, pontosabban fogalmazva *újjáélesztett és új dimenziókba helyezett* szerepe mögött. A király ugyanis sohasem volt pusztán hűbérúr, csakis egy a hűbérurak közül: a felkenés és a koronázás révén egy olyan *hivatal* (*officium, ministerium*) viselője is volt egyben, amely túlmutatott a hűbéri társadalmon.⁷⁹ Bár realitása ennek a feudalizmus klasszikus korszakában (1000–1150) a francia monarchiában nem volt, a királynak azért elvben ekkor is voltak kötelességei a királyság egészével szemben – noha nem hűbérúrként, hanem a királyi hivatal viselő személyként. Éppen a feudalizmus kifejlődésének közepette (9–10. század), a 9. században vezette be ugyanis az egyház a koronázási esküt, amely a királyság „transzperszonális”, hivatali jellegét nyomatékosította.⁸⁰

A *királyság hivatali jellege* került aztán a 12. század közepétől a jogtudomány megszületésével a politikai gondolkodás fókuszába. Ez pedig, a hűbériséggel ellentétben, „páneurópai” jelenség volt: nemcsak a nyugat-európai monarchiákat, hanem a latin kereszténység minden országát – a 12. század elején keletkezett kifejezéssel élve –, az *egész latin világot (tota latinitas)* érintette. Ugyanakkor a királyság mint hivatal eszméje az „állam objektiválódása” szempontjából is különleges jelentőséggel bír:⁸¹ Nyugaton ugyanis az állam modern fogalma alapvetően abból az évszázados fejtegetésből nőtt ki, amelyet az uralkodásnak mint közhivatalnak a kérdéséről folytattak.

Az első fordulópont az volt, amikor a gondolkodás az 1200-as évek elejére eljutott a királyi tisztség közjogi absztrakcióként való felfogásához. Ezzel a közhatalom olyan „személyen túli”, „személy feletti” felfogása nyert teret, melynek értelmében a király által gyakorolt jogok az adott uralkodó – azaz a testi valóságában megjelenő király – „személyétől és akaratótól” független létezéssel bírnak.⁸² Ez a nézet a kánonjogászok jóvoltából most sokkal markánsabban jelentkezett, mint korábban, a Karoling-korban. A 13. század elejére ugyanis megjelent például a magyar, illetve az angol koronaeszmé: a koronának mint halhatatlan közjogi entitásnak a gondolata, mellyel szemben az uralkodónak kötelezettségei vannak, s e kötelezettségek megtartására a koronázás előtt esküt is kell tennie a királynak.⁸³ III. Ince idején a pápaság részéről ezek az elvek bevett dolognak számítottak, s a pápák időről időre emlékeztették is rájuk az uralkodókat.⁸⁴

A királynak tehát, mint közhivatal viselő személynek, kötelessége volt, hogy pozícióját, státusát (*status regis*) a királyság jogállapotának (*status regni*) megőrzésére használja. A hatalom személyfelettségének eszméjéből alakult ki aztán a 13–17. század közt az a nézet, hogy az állam olyan „különálló entitás, amely saját jogán létezik”.⁸⁵ Ebben a második fázisban egy alapvető elmozdulás következett be. Az uralkodó azon kötelezettségéből, hogy fenntartsa státusát, vagyis az őt hivatalából kifolyólag megillető jogokat, kialakult az a nézet, hogy létezik a kormányzó személyétől és a kormányzottaktól (az alattvalóktól) egyaránt független, „különálló jogi és alkotmányos rend, az államé [*status*]” – s ez a legfőbb hatalommal bír egy adott terület felett, „az uralkodónak pedig kötelessége ezt fenntartani”.⁸⁶ A *status regis/status regni* jelentősége az államfogalom kialakulásában egyben annak magyarázatául is szolgál, hogy miért

a latin *status* származékszavai jelölik a nyugat-európai nemzeti nyelvekben (*Staat, state, état, stato stb.*) az államot.⁸⁷

Ahhoz azonban, hogy 1200 körül az *állam jogi eszméjének* a csírája megjelenhessen, két dolog kellett: a gregoriánus egyházreform, és ami ezzel nagyrészt összefüggésben volt, a jogtudomány kialakulása Bolognában. Strayer szerint „a Gergely-féle egyházfelfogás szinte megkövetelte az állam fogalmának feltalálását”.⁸⁸ Valóban, a gregoriánus felfogás azzal, hogy az uralkodó hatalmát igyekezett megfosztani szakrális jellegétől (a királyt a felkenés miatt ebben az időben „papnak” tartották), valamint hogy nem hagyott neki semmiféle helyet az egyház irányításában, a királyokat laikus legitimációra kényszerítette.⁸⁹ Ezt a világi, racionális legitimációt pedig éppen a 11. század végén felfedezett római jog tudta biztosítani. Az időbeli egybeesésnek óriási jelentősége van, hiszen a pápaság és a császárság közti polémia „legalább annyira stimulálta a jog fejlődését, mint a világi kormányzat állandóbb szükségletei”, melyek az igazgatás és bíráskodás terén jelentkeztek.⁹⁰ Kellott tehát találni a világi uralkodó számára egy olyan szférát, amely kizárólagosan az ő feladata volt, s amelybe az egyház nem folyt bele közvetlenül: ez volt a világi dolgok kormányzása, ami viszont a jog szerepét helyezte előtérbe.⁹¹

A világi dolgok kormányzása azonban nemcsak funkcionális lehatárolását jelentette a világi uralkodó feladatainak, hanem egybeesett egy szemléletbeli változással is. A gregorián reformtól kezdve az egyház számára központi jelentőségre tett szert a *területiség* elve: „az uralkodóknak, püspököknek küldött pápai levelek a korábbiakban soha nem hallott mértékben foglalkoztak *országokkal és népekkel*”, s ez a szemléletbeli változást jelezte.⁹²

A joggal kapcsolatban mindenképpen ki kell emelni, hogy a nyugati kereszténységben a jog már a római jog felfedezése előtt sem csupán büntetőjog volt, továbbá a római jog tartalmazott egy fontos megkülönböztetést: a közjog és a magánjog közti szétválasztást.⁹³ A római jog jelentőségét és használhatóságát az adta, hogy „sok olyan kategóriája volt, amelybe az új eszméket bele lehetett illeszteni”.⁹⁴ Ilyen volt a kialakuló államfogalom szempontjából a *respublica*, amely az egyik olyan szó lett évszázadokon át, amely a politikai közösséget jelentette „általános értelemben, tekintet nélkül a kormányzat formájára”.⁹⁵ Maga Bodin is a *respublica* francia változatát, a *république* szót használta híres munkájának címében, melynek a *Hat könyv az államról* címet adta.

Nos, miként vázolható sematikusán a *respublica* és a jog kapcsolata, illetve e viszony hatása az államfogalomra? „A rómaiaknak nem volt olyan szavuk, amely az állammal egyenértékű lett volna, de a *respublica* alkalmas volt arra, hogy az állam fogalma ekörül kikristályosodjon.”⁹⁶ A *respublica* ugyanis „önmagában semmiféle különleges kormányzati formára nem utalt”: a politikai közösséget jelentette úgy a köztársaság, mint a császárság idején.⁹⁷ Ugyanakkor a kifejezés „legelemibb jelentése”, mely „a közjavakra vonatkozott”, elősegítette a közszféra fogalmának kialakulását.⁹⁸ (Bodinnél ez már szójátékká alakult: ha nincs *publique*, azaz köz(sféra), akkor nincs *république*, tehát politikai közösség, vagyis *állam* sem.)⁹⁹ Végül pedig: „a *respublica* eszméjében központi jelentősége volt annak, hogy valamely jogi rendszerben létezett.”¹⁰⁰

A *respublica* szó ismert volt már a Karoling szerzők számára is,¹⁰¹ de új perspektívát a római jog felfedezése nyitott számára. A római jog felfedezése és tudománnyá válása azt eredményezte, hogy a világi uralkodót fogalmilag új szerepbe lehetett helyezni. A sok kis partikuláris hatalom jogainak bevett gyakorlatával szemben

megjelent egy olyan „erős központi hatalom eszméje”, amelynek „a közjó érdekében” felhatalmazása volt „a törvényalkotásra és az adóztatásra”.¹⁰² A *respublica* és a *publicus* jelző elterjedése a köz(szféra) fogalmának térnyerésére utalt a 12. században. A 12. század közepén Salisbury-i János *Policraticus* (1159) című művében, szemben a korábbi időszak domináns felfogásával, már nem hűbérúrként, de nem is az augustinusi királykép alapján, azaz nem a *civitas Dei* harcosaként tekintett a világi uralkodóra, mely utóbbi szerint az uralkodó igazi célja nem a földi világhoz, hanem Isten országához kötődik. Az uralkodóban, akit a *princeps* névvel illetett, de bizonyára az angol királyt értette rajta,¹⁰³ a római jog hatására immár *közszemélyt* látott (*persona publica*), a *respublica* elsőszámú hivatalnokát, aki *közhatalmat* (*potestas publica*) gyakorol, mégpedig világi céllal, a *közhaszon* (*utilitas publica*) érdekében. Az erre való felhatalmazást pedig a római jog *lex regia* elvéből származtatta, mely szerint a nép minden hatalmát átruházta a császárra. Ugyanakkor a hierokratikus álláspont képviselőjeként a pápát még a világi uralkodók politikai feljebbvalójának tartotta, ami nem véletlen, hiszen egy ideig pápai szolgálatban is állt, Becket Tamást pedig elkísérte franciaországi száműzetésébe. A *Policraticus*-t úgy tekinthetjük, mint az első „nagyszabású kísérletet arra, hogy az új tudást” integrálják a korabeli keresztény társadalomfelfogásba.¹⁰⁴

A század végének híres kánonjogásza, Ricardus Anglicus, azonban mind a pápa, mind a császár tekintetében megvédte a világi uralkodók függetlenségét: az ő felfogásában e két univerzális hatalmi igényt képviselő személy egyike sem volt politikai értelemben a királyok feljebbvalója, akik hatalmukat a királyság mint öngazgató jogi közösség (*universitas regni*) felhatalmazása alapján bírták.¹⁰⁵ Az uralkodót *iurisdictio*val és *imperium*mal ruházta fel, s e terminusok akkoriban ugyanazt jelentették a kortársak számára, amit később a szuverenitás.¹⁰⁶ Talán nem véletlen, hogy mindkét szerző angol volt, ugyanis a közös szellemi inspiráció mellett éppen az angliai viszonyok különlegessége, a partikularitás szembevető hiánya magyarázhatja, hogy az új eszmék miért éppen itt, azaz a kor legkohézívebb királyságában találtak ilyen korán termékeny talajra. Ez pedig jól mutatja az államelmélet és az államfejlődés kölcsönhatását. Éppen Ricardus Anglicus kapcsán írta egyébként Tierney, hogy nem sokkal 1200 előtt már „a nemzetállam elméletének kezdeteivel” számolhatunk.¹⁰⁷

Valóban, a 12. század végén kezdett általánosan elterjedt alapelvvé válni a 12. századi kánonjogászok tollán keletkezett a formula: „a király, aki nem ismer el feljebbvalót, császár a saját királyságában” (*rex superiorem non recognoscens est in regno suo imperator*). Ez a formula már valóban tartalmazza mindazokat a kritériumokat, amelyeket Canning fogalmazott meg az állam eszméjével kapcsolatban: a belső és külső függetlenséget (ez előbbi az utóbbi függvényének fogva fel), a területiséget, valamint a világi, tehát politikai alapon való szerveződést. A közfunkciót betöltő uralkodó *imperium*mal, császári hatalommal való felruházása ugyanis azt jelentette, hogy a római jog fogalmai immár minden király vonatkozásában alkalmazhatók.¹⁰⁸ Ebből a formulából is látszik azonban, hogy a területiség elve még *csak közvetve*, azaz az *uralkodó személyén keresztül* kapcsolódott a legfőbb hatalom elvéhez. (Átsegítő fogalomként azonban a 13. században már jelen volt a *corona regni* eszméje.) Ugyanakkor e formula – a koronaeszmével egyetemben – jól mutatja a kánonjog(ászok) szerepét abban, hogy – Th. Mayer tipológiájával élve – a „személyek révén összekötött állam” (*Personenverbandstaat*) helyébe az „intézményes területi állam” (*institutionelle Flächenstaat*) eszméje lépett.¹⁰⁹

III. Ince a *rex superiorem non recognoscens est imperator in regno suo* formulával (1202) a világi uralkodóknak a császártól való függetlenségét hangsúlyozta, amivel természetesen a császári hatalmat akarta gyengíteni. Ugyanakkor a felsőséget úgy értelmezte, hogy a császárral ellentétben ő továbbra is politikai feljebbvalója a világi uralkodóknak.¹¹⁰ A mérvadó vélekedés azonban nem ez volt. Joggal írta Tierney, ami a 12. századtól a nyugati kereszténységet megkülönböztette más kortárs és korábbi kultúrköröktől, az a kormányzati struktúrák kettőssége volt: az egyik a római egyházé, a másik pedig a világi politikai közösségeké.¹¹¹ Maga a terminológiai változás is ezt tükrözte.

Az *ecclesia* szó is változáson ment át: már nemcsak a hívők közösségének egészére, tehát a papságra és a laikusokra használták, hanem egyre inkább a római egyház hierarchikus szervezetét és annak papságát jelentette.¹¹² Ezzel párhuzamosan a „keresztény világi társadalom fogalma” is teret nyert, ami olyan kifejezések gyakori használatában öltött testet, mint a *politia Christiana*, vagy a *respublica Christiana* (keresztény nemzetközösség).¹¹³ Ezek VII. Gergelytől kezdve már a klérustól megkülönböztetett laikus keresztény társadalom megjelölésére szolgáltak.¹¹⁴ Ahogy a *respublica* az egyes világi szerveződések jelölte, úgy a *respublica Christiana* ezen keresztény világi szerveződések közösségét, melynek több kánonjogász szerint nem volt politikai feljebbvalója.

Nem egyetlen kormányzat létezett tehát, élén egy megkérdőjelezhetetlen uralkodóval, akár a pápával, akár a császárral, akinek személyében mindkét szféra egyesült volna, mint végső és legfőbb hatalommal bíró uralkodóban, amilyen például Bizáncban a császár volt.¹¹⁵ Mivel a pápaság politikai főhatalomra vonatkozó igényei csak korlátozottan érvényesültek, a világi és az egyházi szféra (az egyes országok egyházi hierarchiája) nagyrészt független volt egymástól.

A két szféra ugyanakkor kölcsönösen korlátozni tudta egymást, már csak azért is, mert mindegyiken belül léteztek feszültségek: a 13. században ilyen volt a világi szférában a rendiség jelentkezése.¹¹⁶ A korlátozás azonban nemcsak az intézményi különállásból fakadt, hanem eszmei síkon is működött! Azt, hogy az egyházi szféra intellektualizmusa milyen hatást gyakorolt a világi szféra közjogára, jól tükrözi többek között annak a formulának a története, amellyel a rendi gyűlések összehívását meg lehetett indokolni. Ez a római magánjogból (!) származó formula ugyanis éppen a kánonjogászok jóvoltából vált közkinccsé, és került át aztán a kánonjogból a világi szférába: *ami mindenkit érint, azt mindenkinek jóvá kell hagynia (quod omnes tangit ab omnibus approbetur)*. Ezzel ellensúlyozni lehetett azt a tételt, hogy a nép a *lex regia* elve alapján végérvényesen minden hatalmát átruházta az uralkodóra: vagyis a népnek mint a hatalom közvetlen forrásának valamilyen módon részesülnie kellett annak gyakorlásából (a hatalom Istentől van ugyan, de nép közvetítésével).¹¹⁷

Mindezen fejlemények ellenére az állam csak absztrakció maradt volna, ha nem lett volna logikailag helye a létező közösségek rendszerében, valamint ha Nyugat-Európában „nem kezdik meg a jogi intézmények kifejlesztését”.¹¹⁸ 1200 táján az *állam jogi fogalma* megszületően volt. Mindazonáltal az *állam filozófiai fogalma*, tehát az a gondolat, hogy a politikai közösség természetes úton keletkező, „önmagában való és tökéletes közösség egy nép és egy terület viszonylatában”, csak Arisztotelész *Politikájának* felfedezése után jelent meg a 13. században”.¹¹⁹ A *respublica* a 13. század végére egyszerre volt világi rendeltetésű természetes politikai közösség (*societas civilis*), közjogi absztrakció (*universitas*), valamint az emberi test analógiájára létező organizmus, tehát misztikus test (*corpus mysticum*).

1300 táján, amikor már teljes joggal beszélhetünk kifejlett középkori államelméletéről: az államnak mind a jogi, mind a filozófiai fogalmáról, az államfejlődés is fontos szintet ért el. Strayer szerint ekkorra világossá vált, hogy Nyugat-Európában a szuverén államé a jövő, mint „domináns politikai formáé”, amely erősebb volt vetélytársainál, a birodalomnál és a városállamoknál egyaránt, ugyanakkor ez a politikai forma lojalitást élvezett az alattvalók részéről.¹²⁰ Ezek a szuverén territoriális államok természetesen monarchiák voltak. „Eredményes államépítés az újkor előtti Európában kizárólag a monarchiákban ment végbe.”¹²¹ Az alattvalói lojalitás kialakításában tehát jelentős szerep jutott a dinasztikiának, s erre az időre nagyjából az is kialakult, hogy a választó-, illetve az örökletes monarchiák sorába tartozott-e az adott ország. Ilyen éles szétválasztás korábban sem elvben, sem gyakorlatban nem érvényesült a trónutódlásban: a 12–13. század előtt ugyanis az öröklés (vér) és a választás nemcsak a nyugat-európai monarchiákban, hanem általában véve a nyugati kereszténység monarchiáiban is „évszázadokon át inkább egymást kiegészítő, mintsem egymást kizáró elvek voltak”.¹²² A vérségi elv, a leszármazás ugyanis nem egyetlen személyt, hanem egy vérségi közösséget (családot, nemzetséget) helyezett előtérbe: nem a leszármazás meghatározott foka számított tehát, hanem pusztán a királyi vér bárkit alkalmassá tett e csoporton belül az uralkodásra.¹²³ A karizma a dinasztia egészének privilégiuma volt. Következésképp a (királyi)választás a „királyi nemzetségből (*stirps regia*) történő kiválasztást” jelentette,¹²⁴ de ennek a személynek nem kellett szükségszerűen az elsőszülött fiúnak lennie.¹²⁵ (Tipikus példa a 11–12. századi Anglia, ahol a királyi tanács, a *witangemot*, „a bölcs emberek tanácsa” választotta meg a királyt a dinasztia tagjai közül.)

Kivételnek némiképp a francia monarchia számított, ahol már az első Capet uralkodó azt a gyakorlatot vezette be a 10. század végén, hogy még életében megkoronáztatta a legidősebb fiát, ezzel nyilatkoztatva ki a királyságra való kijelölését (*rex designatus*). Erre azért volt szükség, hogy a homo novus Capet Hugo megtarthassa a királyi tisztséget családja birtokában.¹²⁶ Ugyanakkor a módszer jogilag mégsem jelentette a választás teljes kikapcsolását, mivel a koronázást megelőzően a bemutatott örökös jóvá kellett hagyniuk az ország előkelőinek. Ez a rituálé egészen Fülöp Ágostig folytatódott, aki azonban már nem érezte szükségesnek a dinasztia stabilitása szempontjából: az elsőszülött fiú öröklésének gyakorlata ugyanis a 13. századra már jogelvet teremtett.

Az öröklés és a választás elve közti polarizálódás a 12–13. században kezdődött meg,¹²⁷ és a 13. század végére egyértelmű lett, hogy nemcsak Franciaország, de például Anglia, Skócia is a primogenitúrát követő örökletes monarchiává vált, míg a birodalom választómonarchiává. Azaz az utóbbi kivételével a többi monarchiában alapvetően a hűbéri öröklés vált irányadóvá a trón öröklésében: Skóciában teljesen tiszta formában, hiszen itt a primogenitúra már kiterjedt a nőágra is. A monarchia jogintézménye ugyanakkor „alapvetően férfiügy” volt és maradt,¹²⁸ ami azt jelentette, hogy a női uralom kivételszámba ment. Jó példa erre Franciaország, ahol a trónöröklést hamarosan törvényben is szabályozták. Ebbe a szabályozásba azonban már erős nemzeti érzület is vegyült,¹²⁹ a férfiág preferálása mellett. Mivel a francia előkelők nem akartak maguknak „egy angolt” királynak, ezért kizárták III. Edwardot a francia trón örökléséből, aki anyai ágon tartott arra igényt, hiszen anyja Szép Fülöp lánya volt. 1328-ban kimondták, hogy nő nem kerülhet Franciarszág trónjára, sőt jogot sem adhat át a trónigényre. Más szóval a férfiági primogenitúrát iktatták törvénybe! (Ang-

liában azonban a primogenitúra nem lett olyan kikezdhethetetlen jogelv a késő középkorban, melyet minden körülmények közt követtek volna.)

Strayer a következő kritériumok vizsgálata alapján jutott arra a megállapításra, hogy 1300-ban már valóban beszélhetünk szuverén államról: 1) politikai egységek megjelenése egy-egy magterülettel 1100–1300 között (a fluktuáció azonban megengedett a perifériákon), 2) „állandó, személytelen” (financiális, közigazgatási, bírói) intézmények létrejötte, melyeket (a jogi értelmiség kialakulásának köszönhetően) szakszerű hivatalnokok működtetnek, illetve a legfőbb intézménynek, a monarchiának a megszilárdulása, 3) valamely világi hatalom jogosultságának elfogadása a végső döntés meghozatalára, 4) annak megjelenése, hogy a végső döntést hozó hatalom lojalitást élvez az alattvalók részéről.¹³⁰ Ami a lojalitást illeti, fontos megjegyezni, hogy annak dinasztikus, nemzeti, valamint közjogi (korona iránti hűség) vonatkozásai egyaránt voltak.

Ezek a kritériumok azért is érdekesek, mert meglehetősen nagy hasonlóságot mutatnak azzal, ahogy a 17. században a francia jogászok az *állam* megjelölésére általánossá váló szót, az *État*-t használták. Az *État* a következőket jelentette a jogászok számára: „olyan területi egységet, amely felett egyetlen szuverén uralkodik; a királyi kormányzat folytonosságát és ennek hatalmas hivatali apparátusát, amely független a halandó király életétől; egy olyan közösséget, amely az egység érzetével rendelkezik annak következtében, hogy egy közös szuverén alatt él”.¹³¹

Korporációs állam (1150–), korai rendiség, rendi állam (1350–1450)

A *legfőbb hatalom* elve mellett a *területiségnek* és az *állandó, személytelen intézmények* létének kell jelentőséget tulajdonítani. Th. Mayer a 12. század közepétől kialakuló nyugat-európai politikai szervezet megjelölésére az „intézményes-területi állam” kifejezést javasolta. Mi volt a jellemzője ennek a szerveződésnek az igazgatási, finansziális, igazságszolgáltatási intézmények kifejlődése mellett?

Az intézményes-területi állam kialakulásának első szakaszát az a szerveződés képezi, melynek D. Gerhard a *korporációkból álló állam* elnevezést adta.¹³² A korporációk (*universitas, communitas*, hogy csak a leggyakrabban használt terminusokat említsük) öngazgató, jogi személynek (*persona ficta*) számító testületek voltak, melyek megválaszthatták saját tisztségviselőiket, saját működési szabályokat alkothattak, valamint közös vagyonnal, pecséttel, jogi képviselővel rendelkeztek. Valahogy úgy kell elképzelni ezeket, mint a mai egyesületeket, civil szerveződéseket és a települési önkormányzatokat. Ezek az autonóm testületek, például fraternitások, céhek, gildék, egyetemek, önkormányzattal bíró városok, gomba módra szaporodtak a 12. században,¹³³ ami azt jelentette, hogy a vertikális társadalomszerveződési és kormányzati elveket háttérbe szorították, és „lokális szinteken” egyre inkább áttörték a horizontális, azaz szövetségi elvek.¹³⁴

A korporációk léte „alapvető volt a modern intézményes állam születése szempontjából”.¹³⁵ A testületek, a társadalmi rendek kiépülése és az államépítés egymást kölcsönösen befolyásoló fejlemények voltak.¹³⁶ A társadalomszerveződés horizontális jellegének megerősödése – ami S. Reynolds szerint sokkal erősebb volt már a 10–11. században, mint ahogy azt korábban gondolták, és ezért jelentkezhetett markánsabban a 12. században¹³⁷ – ugyanis párhuzamosan haladt a királyi hatalom új, közjogi alapokra való helyezésével és a királyi igazgatás hatékonyságának növekedésével. Annak pedig, hogy az állam intézményei és a társadalom intézményei nagyjából

párhuzamosan alakultak ki, nagy jelentősége lett az egész későbbi politikai szerkezet szempontjából.

Az uralkodónak ugyanis számtalan kisebb-nagyobb öngazgató „közvetítő testülettel” (Montesquieu) kellett számolnia: az alattvalók döntő részét csak ezeken keresztül érte el. A 12. század második felében egyre gyakrabban használt, a 13. században pedig általánossá váló *status regis et regni* kifejezés tükrözte ezt a folyamatot. A király státusa a király funkciójához tapadó jogokat jelentette (vö: az állam fogalma), míg a *status regni* összefoglalóan utalt a különböző korporációk és társadalmi rendek, sőt idővel a királyság egészének változatos jogaira (*iura regni*).

A létező korporációk „a szabadság kis körei” voltak, és olyannyira hozzátartoztak a nyugati állam- és társadalomfejlődéshez, hogy még az abszolutizmus idején sem lehetett kiiktatni őket.¹³⁸ Nemcsak Montesquieu, de az abszolutizmus atyja, Jean Bodin is olyannyira fontos szerepet tulajdonított nekik,¹³⁹ hogy így írt a testületek szükségességéről: „minden testület vagy társaság törvényes jogi közösség szuverén hatalom alatt, s törvényessége azt jelenti, hogy az uralkodó engedélyezte, mert az ő jóváhagyása nélkül nem létezhet társaság”; „ha minden testületet és közösséget megszüntetnek, tönkreteszik az államot, és barbár zsarnokságot csinálnak belőle”.¹⁴⁰

Ezekre a testületekre mint alapra épültek rá a 13. századtól az autonómia területiális szintjei, a tartományi és országos politikai testületek, azaz a rendi gyűlések. A Hispániai-félsziget királyságai voltak ebben az úttörők, 1188-ban León nyitotta meg a sort: ezt tarthatjuk a középkor első valódi rendi gyűlésének. A rendi gyűlések megjelenésével azonban a *korporációs* szerveződés immár nemcsak települési, hanem *területi jelleget* öltött, tartományi és/vagy országos szinten. Ha mai párhuzamot akarnánk vonni, akkor azt mondhatnánk, hogy a települési önkormányzatok mellé kezdtek kiépülni a területi önkormányzatok is. G. Poggi szerint ezzel minőségi áttörés következett be a korporációk történetében. A kisebb-nagyobb testületek (céhek, városok) „saját hatáskörben, saját tagjaik felett” gyakorolt jogaihoz képest ugyanis a tartomány, vagy ország rendjei immár „sokkal jelentősebb igényeket és szélesebb előjogokat” követeltek maguknak: azt, hogy együttműködhessenek az uralkodóval, mégpedig olyan ügyekben, amelyek már „kifejezetten közügyekként” határozhatók meg.¹⁴¹ „Ez az, ami a rendi államot megkülönböztetett uralmi formává teszi, nem pedig a korporatív testületek színes kavalkádja, ahol minden egyes ilyen testület csak saját hatáskörben, azaz tagjai felett, esetenként pedig egy harmadik féllel szemben bírt hatalomgyakorlási joggal.”¹⁴²

A *területiség elve* mellett a *kormányzás közjogi jellege* vált meghatározóvá. Az uralkodó és hivatala közti megkülönböztetésből eredően az uralkodó mint közfunkcionárius tevékenysége többről kellett, hogy szóljon, mint az ő saját vagy dinasztiaja érdekeinek érvényesítéséről.¹⁴³ A jogászok és az uralkodók szótárában inkább a *királyság jogállapotának* (*status regni*) megőrzése szerepelt, míg a teoretikusok előszeretettel beszéltek a *közjóra* (*bonum commune, bonum pulicum*) való törekvésről.¹⁴⁴ Olyannyira erősek voltak ezek az elvárások, hogy néhány jogász az örökletes monarchia gondolatát is elutasította, mivel az ellentétben állt a királyság mint közhivatal elvével.¹⁴⁵ Mások olyan nyakatekert módon próbálták áthidalni a problémát, hogy az egyes királyok tulajdonképpen nem is örökösei, hanem pusztán utódai egymásnak.¹⁴⁶ A korona (állam) iránti lojalitás, a közösség érdeke időnként elsőbbséget élvezett a dinasztikus érdekekkel szemben. Az angol bárók például úgy gondolták, hogy az angol érdekeknek vajmi kevés közük van ahhoz, hogy III. Henrik megszerezze családja számára a Nápoly–Szicíliai Királyság trónját: ez vezetett az oxfordi províziókhoz.

Immár nemcsak az uralkodót fogták fel közjogi szerepben (a közjót szolgáló hivatalnokként), de a „politizáló” társadalmi csoportok is így tekintettek az uralkodóval való kapcsolatukra. Mindazonáltal a királyság mint hivatal elvét a dinaszticizmussal, valamint a király hűbéri funkciójával együtt kell kezelni a kialakuló rendi monarchiákban. Ahhoz, hogy megértsük, miként lehetett a király egyszerre közjogi személy, ugyanakkor legfőbb hűbérúr, sőt a dinasztikus ambíciók és érdekek képviselője is egyben, J. Collins szavai szolgálhatnak magyarázatként. Szerinte el kell felejtünk a mai ember koherenciára épülő gondolkodásmódját, és „el kell fogadni az ellentmondásokat, inkonzisztenciákat, egy olyan rendszer társadalmi és politikai realitását, amely nem az ez vagy az közti választáson, hanem az ez és az egymásmellettségén alapult”.¹⁴⁷ A dinasztia jogainak elfogadása magyarázza meg például, hogy miért létezett Franciaországban mind a hűbériség virágkorában, mind a rendi monarchia idején az ún. *apanázsok* rendszere. Azaz a királyi család kisebb fiai, bár nem mindegyik, tartományokat kaptak meg kormányzás céljára, s ezek a tartományok nem mindig kerültek vissza az adott királyi herceg halálával közvetlenül a király hatalma alá, hanem örökletessé váltak.¹⁴⁸

Poggi szerint leginkább a hűbéri és a rendi gyűlések összehasonlításával lehet bemutatni a politikai intézményekben bekövetkezett változás lényegét, bár sok szempontból éppen a folyamatosságot kell hangsúlyoznunk,¹⁴⁹ így főként a konszenzus szükségességének vonatkozásában. Amit ugyanis a hűbériség a későbbi évszázadok politikai elveire nézve örökségként hagyott, az nem volt más, mint az, hogy egy kormányzat akkor legitim, ha bírja a kormányzottak jóváhagyását. Mégis, amit „alkotmányosságnak” nevezhetünk, az 1300 táján a hűbériségről már egyértelműen a korporatív testületekre tevődött át.¹⁵⁰

A hűbéri gyűlések a *segítség és tanácsadás* (*auxilium et consilium*) elvein alapultak, melyek nemcsak kötelezettségek, hanem jogok is voltak a vazallusok részéről. Hasonlóképpen a rendi gyűléseken is anyagi segítségnyújtás (adózás) és tanácsadás történt,¹⁵¹ de e jogokat a rendi gyűlés immár nem a hűbéri joggal, hanem a kánonjogászoktól átvett, már idézett elvvel támasztotta alá: „ami mindenkit érint, azt mindenkinek jóvá kell hagynia”.

Jól megmutatkozik a folyamatosság a Magna Chartában is. Erre a dokumentumra úgy szokás hivatkozni, mint az angol rendiség első állomására. Mindazonáltal aligha lehet jobb példát keresni a bimbózó rendiség és a hűbériség egymásba fonódására. „Hadmegváltási adót és más adót (*scutagium vel auxilium*) csakis királyságunk közös tanácsával lehet kivetni” – szól a dokumentum 12. pontja. Ugyanakkor a bárók 1215-ben már úgy léptek fel, hogy ők nem saját magukat, hanem az ország közösségét (*communia totius terrae*) képviselik: a 25 báró ennek nevében foganatósíthatta az ellenállási záradékot.¹⁵² A hűbéreseket tehát egyre inkább „testületi identitásra tettek szert”.¹⁵³ (A 14. században kialakuló Lordok Háza nem volt más, mint a koronavazallusok testülete!) A *communitas* elvének kiteljesedéseként aztán 1295-ben I. Edward kancelláriája a *quod omnes tangit* formulát belefoglalta a parlamenti választást elrendelő királyi parancsba. Ez a lépés nem volt egy merész újítás, mint ahogy azt Stubbs feltételezte, aki szerint a formula így „puszta jogi irányelvből” nagy jelentőségű „alkotmányos alapelvvé” vált,¹⁵⁴ mivel az már „a 13. század folyamán szállóigévé vált az egyházban” – mégpedig annak kapcsán, hogy a világi uralkodók a területükön levő egyházakat csakis azok beleegyezésével adóztathatják.¹⁵⁵ Talán éppen az angol klérus kedvében akartak járni a hivatalnokok a formula beemelésével. Mindenesetre ez lett a „rendi parlamentarizmus jelszava”.¹⁵⁶ a 14. században már olyanok is idézték a nyuga-

ti kereszténység országaiban, akik soha egyetlen jogkönyvet nem fogtak a kezükben.¹⁵⁷ A „mindenki”, persze, nem jelentett minden embert, csak a „bölcsebb részt” (*pars sanior*): ennek körülhatárolása, pedig mindig az ország konkrét viszonyaitól függött. Általában a papságot, a nemességet, a városi polgárság gazdagabb elemeit, néhol még a szabad parasztságot foglalta magában, de lényeges, hogy immár nem kizárólag a hűbéresek vettek részt a döntéshozatalban.

A hűbéri gyűlésekkel szemben a rendi gyűlések „kevésbé voltak ad hoc” jellegűek.¹⁵⁸ Erre utal a rendek azon törekvése is, hogy szabályos periódusokban (általában 1–3 évente) kerüljön sor a gyűlések összehívására: ez még akkor is jelzésértékű, ha kevés helyen sikerült ilyen rendelkezéseket törvénybe iktatni, vagy a gyakorlatba átültetni. További fontos elem, hogy a rendi gyűlések „intézményesebbek” voltak, azaz valamely kialakult, de nem változatlan szokásrend (házszabályok) alapján tevékenykedtek, „világos területi jelleggel bírtak”, és egyfajta „dualitás” (Otto von Gierke nyomán) jellemezte őket.¹⁵⁹

Mit jelentett a dualitás? A hűbéri gyűléseken a hűbéresek önmagukat képviselték, nem egy adott közösséget,¹⁶⁰ hiszen a kötelezettségek személyre szólóak voltak, s a vazallusokkal a hűbérúr nem közjogi, hanem magánjogi viszonyban állt. A rendi gyűlésben viszont az uralkodó és a tartomány/ország rendjei „két különálló”, „kölcsonösen elismert”¹⁶¹ közjogi személyiséget képeztek. Az uralkodó mint közjogi személy állt az egyik oldalon, míg vele szemben immár „nem magánszemélyek, hanem különböző testületek” álltak: „külön kezelve ezeket, mindegyik egy-egy közösséget képviselt” (például káptalanokat, városokat stb.), együttesen viszont – tehát a gyűlés egészét tekintve – egy „elvonatb terüeti entitást”, a tartományt, vagy az országot.¹⁶² A rendek, a korabeli szóhasználatot idézve, „a királyság egész testét” képviselték (*totum corpus regni repraesentantes*). Az ún. *organikus államszemlélet* talaján állva a politikai közösséget ugyanis az emberi test analógiájára fogták fel, ahol az uralkodó volt a fej, a rendek pedig a különböző testrészek (a nemesség volt például a politikai testben a kar). Ez viszont azt mutatja, hogy a király és a rendek a dualitás ellenére szorosan együvé tartoztak, azaz nem szabad két egymással állandóan szembenálló pólusként tekinteni rájuk, noha a konfliktusok, persze, nem hiányoztak. A dualitás tehát a szuverenitás megoszlását jelentette a „politikai testben”,¹⁶³ a fej és a tagok, azaz a két közjogi személyiség, a király és a rendek közt. A jogok elhatárolása ugyanakkor képlékeny volt, sokkal inkább a szokáson, mintsem írott dokumentumon alapult.

Bónis György szerint a dualitás és a képviselet azok a jellemzők, amelyek a rendi gyűlések lényegét adják.¹⁶⁴ Egyfelől a két közjogi személyiség egymás relációjában megfogalmazott jogai, másfelől az ország/tartomány nevében való cselekvés, tehát az ország/tartomány érdekeinek a gyűlés által történő *megjelenítése* (*repraesentatio*) – függetlenül attól, hogy milyen mértékben érvényesült a választás elve – képezik a lényegi jegyeket. Bónis magát a rendi dualizmust, a(z ország)gyűlés által az uralkodótól megszerzett jogokat is a képviseleti eszmének, a képviseleti jelleg következményének tudja be.¹⁶⁵ Joggal, hiszen az országnak/tartománynak, mint öngazgató jogi közösségnek (*universitas*), a közösséget képviselő gyűlésen keresztül beleszólása volt saját ügyeinek intézésébe.

R. Löwenthal is döntő jelentőséget tulajdonít a képviselet eszméjének. A mai Európa „parlamentarizmusát” összehasonlítva régi Európa rendi gyűléseivel (a „rendi parlamentarizmussal”), arra a következtetésre jutott, hogy mindegyik a képviselet elvén alapult.¹⁶⁶ A képviselet elve „azt a meggyőződést fejezi ki”, hogy az akkori

uralkodók, illetve a mai kormányzatok legitimációja egyaránt „a kormányzottak konszenzusán nyugszik, a konszenzus pedig a képviseletben nyilvánul meg”.¹⁶⁷ A másik közös elvnek az „intézményesült pluralizmust” tartja, ami azt jelenti, hogy a „közjó az egyes csoportérdekek” eredőjeként áll(t) elő.¹⁶⁸ Harmadik fontos alapelvként Blickle mindehhez hozzáteszi a „panaszok kifejezésének jogát”,¹⁶⁹ ami szintén elválaszthatatlan a konszenzus, képviselet, pluralizmus problémakörétől. Ez a jog nemcsak az ellenállás elvéhez és gyakorlatához vezethet(ett) el, de „úgy a jelenben, mint a múltban, erősen befolyásolta a törvényhozást és ezáltal a jogot”.¹⁷⁰

Mikor következett be lényegi változás a gyűlések történetében, azaz mitől vált egy gyűlés rendi-képviselési jellegűvé? A kritériumok felvázolásához és egyben a korai gyűléseknek a kifejlett rendi gyűlésektől való elkülönítéséhez Marongiu és főként Shück¹⁷¹ módszere nyújt segítséget. Shück szerint a kifejlett rendi-képviselési gyűlések kritériumai a következők: 1) „A tartomány, illetve az ország egész területét képviseljük.” 2) Képviselve legyen „minden olyan társadalmi csoport, amely társadalmi értelemben szabadnak számított” (papság, nemesség, városi polgárság, esetleg a szabad parasztság). 3) E csoportok függetlenül tevékenykedhessenek az uralkodótól, de lehetőleg egymástól is (kamarák léte, kamarákon belüli procedúra önálló szabályozása), valamint egyenrangúak legyenek: azaz mindegyik kamara döntési joggal rendelkezzon, ne csak véleményezési, vagy tanácskozási joggal. 4) A gyűlés *mint egész is kezdeményezési és főként döntési* jogkörrel rendelkezzen bizonyos területeken (például a törvényhozás, adózás terén), vagyis ne pusztán tanácskozási fórum, netán az uralkodói politika eszköze, annak kiszolgálója legyen. 5) A gyűlés rendelkezzen valamiféle állandósággal, azaz több-kevesebb rendszerességgel ülésezzen. Shück szerint ezeknek az elveknek, ha nem is maradéktalanul, de tendencia szinten érvényesülni kell ahhoz, hogy egy gyűlést rendi gyűlésnek tarthassunk.¹⁷²

A korai rendiség időszakában, 1300 táján még a gyűlések unitarista felfogása érvényesült, azaz nem gondolták, hogy a társadalmi rendeknek kamaránként „elkülönülve szükséges képviseltetniük magukat”.¹⁷³ Továbbá az is bizonytalan volt, hogy kik képviseljék az országot. Ugyanakkor, ha a képviselet később nem szerveződött kamarákba, az még nem kérdőjelezte meg egy gyűlés rendi jellegét! Ezért különösen a 4–5. pontban foglaltakat tartjuk fontosnak, hiszen például a 14. század közepétől vitathatatlan a skót parlament rendi gyűlés jellege, bár csak egy kamarával bírt. Továbbá azon, hogy valamely rend, és ez döntően a nemesség volt, meghatározó szerepet játsszon, az sem változtatott alapvetően, ha nem egy, hanem több kamara létezett. A 4–5. pontokban megfogalmazott kritériumok azok, melyek lényegileg elkülönítik egymástól a korai és a kifejlett rendi gyűléseket: ezek teszik külön jogi személyiséggé, konstitutív jellegűvé a gyűlést. A 14. század közepén Nyugat-Európában – a német fejedelemségek kivételével – már kifejlett formában állnak előttünk a rendi gyűlések.

Ugyanakkor Marongiu nyomán fontos leszögezni, hogy a rendi gyűlések kialakulása és megszilárdulása sokkal inkább egy hullámmozgáshoz hasonlítható, mintsem egy lineáris evolúciós folyamathoz: gyakran véletleneken múlt, hogy a gyűlések bizonyos jogokat szereztek, és sok esetben ezek csak időlegesek voltak.¹⁷⁴ (Lásd például francia központi rendi gyűlés történetét a 14–17. században!) Sőt, még a kifejlett rendi gyűlések sem voltak statikusak: bizonyos fokú állandóság mellett uralkodóról uralkodóra, sőt az egyes uralkodók alatt is változ(hat)tak (például kiskorúság idején). Kiválóan foglalta ezt össze Kontler László Anglia esetében, aki rámutatott, hogy a 16–17. században a kortársak nem a „parlamentről”, azaz nem egy „állandó azonossággal rendelkező alkotmányos testületről”, hanem „külön-külön összehívott, önálló életet élő

gyűlésekről”, parlamentekről beszéltek,¹⁷⁵ annak ellenére, hogy a parlamentet kétségtelenül intézménynek és nem valamiféle konzultatív alkalomnak tekinthetjük. A parlament tehát a politikai struktúra „konstitutív”, bár „korántsem állandó eleme volt”.¹⁷⁶ Még az angol parlament története sem tekinthető olyan lineáris fejlődési folyamatnak, ahol a 13. század végi kezdetektől szükségszerűen jutunk el a 18. század politikai struktúrájához, amikor is ennek nemcsak konstitutív, de immár állandó elemévé is vált a parlament. Pedig Anglia különleges helyzetben volt, hiszen csakis országos rendi gyűléssel rendelkezett, szemben a korabeli Európa monarchiáival, ahol a rendiség elsősorban tartományi szinten szerveződött, s aztán a tartományi gyűlések fölé épült ki a rendiség országos intézménye. Az angol rendi fejlődés ebből a szempontból alapvetően eltér az általánostól.

Gyaves szerint a rendi gyűlések létrejötte „nem valamiféle drámai újítás” volt, amikor a 12. század vége és a 15. század közepe közti időszakban megjelentek Európában.¹⁷⁷ Emellett szól, hogy a tartományi és országos rendi gyűlések igazából a korábban települési szinten érvényesülő korporációs elv horizontális kiterjesztéseként értelmezhetők. Így fogták fel ezt a kortársak is, akik ugyanúgy öngazgató jogi testületként, *universitasként* tekintettek a kis közösségekre, mint a tartomány vagy a királyság közösségére (*universitas regni*). Az állam tehát *öngazgató jogi közösség volt egy nép és egy terület viszonylatában*.

Továbbá, amint említettük, a gyűlések rendszerint egy hosszabb folyamat eredményeként alakultak ki. Sok esetben nem is beszélhetünk tudatosságról az alattvalók részéről,¹⁷⁸ sokkal inkább egy-egy szituációra való spontán reagálásról: más szóval nem általános jogelvek tudatos érvényesítése miatt került sor a gyűlésekre. Sőt, kezdetben inkább maguk az uralkodók kezdeményezték az összehívásukat, hiszen pénzügyi gondjaik miatt rájuk voltak utalva.¹⁷⁹ Főként a háborúk okozta anyagi problémák és a pápasággal való konfliktusok képezték a gyűlések összehívásának reálpolitikai hátterét.¹⁸⁰ A jogelvek tehát „önmagukban nem jelentenek magyarázatot” a korai gyűlések gyakorlatára.¹⁸¹ A gyűlés kormányzati eszköz volt, de az alattvalók idővel saját céljaik szolgálatába állították azt.¹⁸² Ennek megértéséhez viszont valóban hozzásegít annak a „jogi klímának” az ismerete, amely a 13. század végére a nyugati kereszténységet jellemezte.¹⁸³

Mindezek a szempontok azt mutatják, hogy nem célszerű egy-egy évszámnak, mint például Anglia esetében 1265-nek, kitüntetett jelentőséget tulajdonítani. A gyűlések kialakulását, beleértve az 1265-ös angol gyűlést is, egy folyamat részeként kell értelmezni. 1265 ugyanis inkább egy régi elv kiteljesedése volt, mintsem egy újnak a kezdete: a király korábban is hívott tanácskozásra városi polgárokat és lovagokat, Monfort azonban immár az egész országra kiterjesztette ezt az elvet, amit aztán esetenként I. Edward is követett.¹⁸⁴ Angliában a parlamentnek nevezett gyűlések azonban 1300 táján is „még inkább csak alkalmak voltak, mintsem egy intézmény ülései”¹⁸⁵, hiszen a parlament szerkezete, ügymenete, jogai, sőt maga a gyűlés neve is csak később, III. Edward uralkodása alatt (1327–1377) kristályosodott ki. Noha a Hispániai-félszigeten a rendi fejlődés előbbre járt a 13. században, mint bárhol másutt Nyugat-Európában (a század végére itt már szinte teljesen kifejllett gyűlésekkel számolhatunk),¹⁸⁶ a legerősebb rendiséggel rendelkező Aragóniában és Katalóniában is csak a 14. század közepére szilárdult meg a rendi alkotmány.¹⁸⁷

Mindenféle kontinuitás dacára, mégis minőségi változást hoztak a rendi gyűlések a politikai struktúrában, ahogy arra Poggi nyomán utaltunk. Ez még inkább kiviláglik, ha megváltoztatjuk a viszonyítási alapot, és kilépünk a nyugati keresztény kul-

türkörből. Ebben az esetben egészen másként kell tekintenünk Graves megállapítására: rendi-képviselési gyűlésekkel ugyanis másutt nem találkozunk. Ilyen értelemben „a középkor nagy politikai újításának” tekinthetők a rendi gyűlések.¹⁸⁸ Nemcsak azért, mert a nyugati kereszténységen kívül nem lehet lényegileg hasonló jelenségeket találni, hanem mert a nyugati kereszténységben sem voltak általánosak: az itáliai városállamokban például nem léteztek ilyen szerveződések. A rendi gyűlések léte D. Gerhard azon megállapítására hívja fel a figyelmet, hogy 1000 után a tekintélyelvű és a szövetségi elvek kombinációja alkotja a nyugati-keresztény kultúrkör megkülönböztető vonását, annak minden szintjén.¹⁸⁹ Szűcs Jenő ugyanezt – W. Ullmann tipológiája alapján – „a jog és a kormányzat” elveinek „felülről lefelé” (*descending*), illetve „alulról felfelé” ható (*ascending*) termékeny kombinációjának nevezte.¹⁹⁰

Graves szerint az európai rendi gyűléseknek „lényegi eleme a változatosság”, hiszen nem volt semmiféle standard arra nézve, hogy milyen legyen a képviselőlet jellege.¹⁹¹ Ez igaz mind a kamarák számát, mind a gyűlésen részt vevők társadalmi összetételét tekintve: a gyűlések ugyanis az egykamarástól a négykamarásig terjedtek, a társadalmi csoportok képviselőtét vizsgálva pedig Lengyelország az egyik, míg Kasztília a másik véglet. Az előbbi esetben ugyanis a kétkamarás gyűlés alsóházában Krakko városát kivéve csak nemesek ültek, Kasztília gyűlése viszont egykamarássá lett, melybe immár csak a városok küldtek képviselőket.

Végző soron azonban a gyűlések összetétele, a kamarák számától függetlenül, fő vonalakban mégis tükrözte a társadalom rendi tagozódását.¹⁹² A háromkamarás gyűlés volt, persze, a klasszikus, de csak 18. században vetődött fel az a gondolat, hogy azért van három kamara, mert a társadalom is három funkcionális rendből áll.¹⁹³ Mindazonáltal az egy-, illetve a kétkamarás és négykamarás gyűlések is magukban hordozták a társadalom hármass tagozódását.¹⁹⁴ Az egykamarás skót rendi gyűlést – angol mintára – parlamentnek hívták, de a megjelenteket, a három társadalmi rend képviselőit mindig többes számban, „a királyság rendjei” elnevezéssel illeték,¹⁹⁵ csakúgy, mint Angliában, ahol a gyűlés kétkamarás volt. A négykamarás gyűlések végző soron a háromkamarás variációi voltak, akár a szabad parasztság negyedik kamaraként való beemelésével valósult ez meg (mint például Frízföldön, Tirolban, vagy éppen Svédországban a 16. században), akár a nemesség két kamarára (a titulussal bírókra, illetve azzal nem rendelkezőkre) osztásával jött létre (mint például Aragóniában). A gyűlések struktúráját és az egyes társadalmi rendek képviselőtétének súlyát az adott tartomány, vagy ország gazdasági, társadalmi, politikai viszonyai, hagyományai határozták meg.

Mindazonáltal a nemesség politikai vezető szerepe általánosan elfogadott volt, tehát a társadalmi rendek mentén elkülönülő kamarák teljes egyenlőségéről a valóságban nem lehet beszélni.¹⁹⁶ A nemesség vezető szerepét jól példázza Anglia, ahol a városok gyakran a lovagok, majd a gentry soraiból választottak maguknak képviselőt. Egyértelmű volt a nemesség vezető szerepe azokban a tartományokban (egyes német fejedelemségekben), országokban (Skóciában) is, ahol az érdemi munka az országgyűlés által felállított bizottságban folyt, és a gyűlés aztán az itt elfogadott határozatokat erősítette meg. Skóciában a bizottság megválasztása után a többiek haza is mentek.¹⁹⁷ A német fejedelemségekben az is előfordult, hogy nem az egész gyűlést, hanem ezeket a bizottságokat hívták csak össze.

A rendi gyűlések politikai jelentősége nem a gyűlések struktúrájában (nem a kamarák számában), illetve a képviselőlet spektrumában (a kamarákat alkotó csoportok társadalmi összetételében) rejtett: ezek a jellemzők „sokkal inkább a politikai realitá-

sokból fakadtak, mintsem valamely rendi modellnek való megfelelésből, illetve annak figyelmen kívül hagyásából”.¹⁹⁸ A rendi gyűlések lényege az uralkodóhoz való viszonyuk természetében, milyenségében volt: vagyis a gyűlések funkcióiban és jogaiban, és nem a képviselőket konkrét formájában.¹⁹⁹ Éppen ezért nem lényeges tehát, hogy mikor vettek részt először a konszenzusos döntéshozatalban a városok képviselői. Kasztília *Cortese* ugyanis gyakorlatilag már a 15. század vége előtt is a városok képviselőiből állt, mivel a királynak nem volt kötelező meghívni a klérus és a nemesség képviselőit, 1480 után pedig e két rend részvétele ritka lett.²⁰⁰ A század végére az is kialakult, hogy mindössze 18 városnak van joga képviselőre 2-2 küldött révén, ami azt eredményezte, hogy mindössze 36 alacsonyabb rangú küldöttel kellett az uralkodóknak alkudozniuk – de éppen a klérus és a nemesség hiánya volt az, ami miatt a kasztíliai *Cortes* erejét nem lehet az Aragóniai Korona rendi gyűléseihez hasonlítani.²⁰¹

Az sem döntő a gyűlések történetében, hogy mikor foglalkoztak először adómegszavazással a résztvevők. Nem volt ugyanis egy általános európai standard a gyűlés által gyakorolt jogok tekintetében sem. Az adózásba való beleegyezés joga általánosan tekinthető, de a törvényhozás például már nem mindenhol tartozott a gyűlés hatáskörébe. Angliában, Skóciában, Aragóniában stb. igen, de Kasztíliában már nem. Itt a törvényhozás a király kezében volt, azaz szabadon alkothatott új törvényt, viszont a törvény érvénytelenítéséhez már kellett a *Cortes* jóváhagyása.²⁰² Ugyancsak nem a rendi gyűlés, hanem a párizsi parlament (*parlement*), egy jogászokból álló bíróság játszott döntő szerepet Franciaországban a jogalkotásban: a király által beterjesztett törvényjavaslatokat e szervnek kellett becikkelyezni, azaz törvényerőre emelni, és joga volt ezekkel szemben vétőt emelni.

A rendi gyűlés nem állandóan működő intézmény volt (általában néhány napot, vagy 1–2 hetet ülésezett, az ennél hosszabb időtartam tipikusan angol jelenség volt ebben az időben), s az összehívás gyakorisága sem mond önmagában semmit a gyűlés és az uralkodó viszonyáról. Márcsak azért sem, mert az összehívás és a feloszlás joga néhány kivételtől eltekintve az uralkodók kezében volt, azaz önállóan nem gyűlhetek össze a rendek,²⁰³ s ritkaságszámba ment az is, ha sikerült a szabályos időközönkénti összehívás jogát kieszközölni az uralkodótól. Az ülések időszakos hiányát tehát „nem szabad úgy tekinteni, mint valamiféle *fenyegetést* a rendi gyűlés tekintélyével szemben”, ugyanakkor fordítva az is igaz, hogy a rendi gyűlés „hozzájárulása az új törvényekhez nem volt *kihívás* az uralkodói felségjog számára”.²⁰⁴ Bár a rendi gyűlések ereje Európa-szerte változott,²⁰⁵ sőt – ahogy utaltunk rá – egyazon országon belül sem volt ugyanaz a különböző évszázadokban, a 15. század közepén Nyugat-Európa nagy részén már kifejlett formájában létezett a rendi állam. Kivételt a német fejedelemségek képeztek, ahol a 15. század első fele még sok helyütt inkább a formálódás időszakának tekinthető.

A rendi állam lényege az volt, hogy „létezett egy közös meggyőződés”: ha az uralkodó például adót akart kivetni, akkor azt „kérni kellett”,²⁰⁶ s ha törvényt akart hozni, akkor ehhez is kellett az adott ország (tartomány) illetékes közjogi szervének jóváhagyása. A lényeg a tanácskozáson, a konszenzus megszerzésének szükségességén volt, melynek keretei azonban változhattak. Az uralkodó és az ország közti ún. „kapcsolódási pontokat”²⁰⁷ ugyanis nem kizárólag a rendi gyűlés, vagy annak bizottsága képezte: a politikai konszenzus megvalósulhatott egy kibővített királyi tanács összehívásával is. Tipikus esete volt ennek Skócia: a „generális tanács”, bár bírói hatalommal nem bírt, ugyanúgy rendelkezett adózási és törvényhozói jogkörrel, mint a

parlament, ráadásul könnyebb is volt összehívni.²⁰⁸ Ilyenkor ez az „alternatív intézmény”²⁰⁹ képviselte a királyságot. Ez a politikai értelemben vett konszenzus jelentett egy nagyon fontos korlátozást az uralkodói hatalommal szemben! Csak akkor volt legitim a kormányzás, ha abba időről időre bevonták a társadalom szélesebb csoportjait.

A rendi államban ugyanakkor voltak olyan állandó jogi testületek, amelyek nem szükségszerűen kötődtek valamely rendhez, de a királyi hatalom korlátozásának jelentős tényezőit képezték.²¹⁰ Ilyen volt a párizsi parlament, amely, mondhatni, „alkotmánybírói” jogkört gyakorolt a törvényhozás terén, továbbá ilyen volt a 14. század második felében Katalóniában és Valenciában a három rend által delegált 2-2 személy, akiket 3 évre választottak (eredetileg pénzügyi ellenőrzés céljából), és akik a jogok őreivé váltak: ők ellenőrizték, hogy a királyi hivatalnokok a jog szerint járnak-e el, illetve biztosították azt is, hogy ha bárkit sérelem ért, akkor az illető jogorvoslatot nyerjen.²¹¹ Aragóniában egyetlen személy, egy nemes látott el ilyen feladatot, akinek tisztsége ugyan a gyakorlatban örökletessé vált a 15. század végére,²¹² de akinek funkciójában talán nem túlzás az *ombudsman* korai intézményét látnunk.

Az uralkodót a rendi államban tehát részint a jog, részint a tanács kikérésének kötelezettsége korlátozta: „Ami megkülönböztette a zsarnokot az uralkodótól, az egyrészt a jogi formák betartásának kötelezettsége volt, melyekre az uralkodó esküt tett a koronázásakor. Hasonlóképpen nagy jelentőséggel bírt az a kötelezettség, hogy tanácsot, »konzultációt« tartson.”²¹³ Azaz nem a királyi akarat, hanem a „tanáccsal ellátott király” volt a legfőbb tekintély.²¹⁴ George Buchanan, a zsarnokölést hirdető szerző *Skócia története* (1582) című művében a következő politikai leckét adta Stuart Máriának: „A skót királyok hatalma a jogból származik: a királyság nem ahhoz szokott, hogy egyetlen személy szeszélyei, hanem ahhoz, hogy az írott jog és a nemesség konszenzusa uralják. Bármely király, aki e gyakorlatot fel akarta rúgni, drágán fizetett meg gondolatlanságáért.”²¹⁵ „A tanácsadás elmélete páneurópai volt”, fogalmaz J. Guy, aki Arisztotelész hatását emeli ki,²¹⁶ ugyanakkor a hűbéri jog és a kánonjog szerepe is óriási volt.

A királyi hatalom tehát korlátok közé volt szorítva, amely korlátokat egyfelől a „jogi normák”²¹⁷ képezték: ezek nemcsak a koronázás előtt tett esküben voltak jelen, hanem konkrétan is megfogalmazódtak, a koronázást követő olyan chartákban, mint a koronázási hitlevél. A királyi hatalom korlátait másfelől pedig „olyan informálisabb elvárások jelentették, amelyek arra vonatkoztak, hogy mi a jó kormányzat záloga”. A „királyi karizma” önmagában nem volt elég felhatalmazás a legitim hatalomgyakorláshoz.²¹⁸ A jog és a tanácskozás, mint korlátok, persze, szorosan össze is kapcsolódtak, mégpedig a jogalkotás folyamatában – ez viszont már az intézményes korlátok szféráját jelentette, akár a rendi gyűlés, akár olyan hatóság volt a jogalkotás szerve, mint a párizsi parlament.

Jegyzetek

* E tanulmány a T 043432 (*Kelet-Európa és a Balkán 1000–1800 között. Intellektuális történeti konstrukciók, vagy valós történeti régiók?*), valamint a TS 049775 (*Közép-Európa és a Balkán területi, strukturális vizsgálata, 1000–1450*) számú OTKA pályázatok keretében készült. Amint azt a cím is mutatja, a jelen vállalkozás célja mindössze az, hogy egy rövid áttekintést adjon az állam problematikájáról, mégpedig oly módon, hogy az itt leírtak háttérismeretet biztosítsanak a kelet-közép-európai, kelet-európai, valamint a balkáni államfejlődés sajátosságainak megértéséhez – azokhoz a kutatásokhoz, amelyek a jelzett OTKA programok keretében folynak. Vázlatunkban nemcsak magának az államfejlődésnek, hanem az állam eszmé-

jének a kialakulását is tárgyaljuk. Mindezek után érthető, hogy az írás szellemiségében és egyes megállapításában nagymértékben táplálkozik *Szűcs Jenő*: Vázlat Európa három történeti régiójáról című történelmi esszéjéből. Az itt közölt tanulmány a vázlat első, 1450-ig terjedő része. A címben és a szövegben szereplő kronológiai határok természetesen rugalmasan értendők. A jegyzetekben csak azokat a műveket említettük meg, amelyekre koncepcionálisan támaszkodtunk.

- ¹ Brunner, O.: *Land and Lordship: Structures of Governance in Medieval Austria*. Philadelphia, 1992. 95.
- ² Legújabbban a magyar irodalomban lásd: *Font Márta*: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Bp. 2004. 7–9.
- ³ Spruyt, H.: *The Sovereign State and its Competitors. An Analysis of Systems of Change*. Princeton, 1994. 3.
- ⁴ Uo. 34–35.
- ⁵ Uo. 35.
- ⁶ Dunbabin, J.: *Government*. In: Burns, J. H. (ed.): *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350–c. 1450* Cambridge, 1988. 479. (A továbbiakban: CHMPTh.)
- ⁷ Uo. 479.
- ⁸ Dyson, K. H. F.: *The State Tradition in Western Europe. The Study of an Idea and Institution*. Oxford, 1980. 25.
- ⁹ Uo. 27–28.
- ¹⁰ Braddick, M. J.: *State Formation in Early Modern England c. 1550–1700*. Cambridge, 2000. 19.
- ¹¹ Uo. 19–20.
- ¹² Spruyt: i. m. 3.
- ¹³ d'Entrèves, A. P.: *The Notion of the State*. Oxford, 1967. 98–99.
- ¹⁴ Poggi, G.: *The State. Its Power, Nature and Development*. New York, 1990. 43.
- ¹⁵ Spruyt: i. m. 35.
- ¹⁶ Poggi: i. m. (1990) 43.
- ¹⁷ Uo. 43–44.
- ¹⁸ Uo. 44.
- ¹⁹ Uo. 42.
- ²⁰ Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp. 1983. 51.
- ²¹ Poggi: i. m. (1990) 44.
- ²² Uo. 44.
- ²³ Pennington, K.: *Law, Legislative Authority and Theories of Government, 1150–1300*. In: CHMPTh 435.
- ²⁴ Bonney, R.: *The European Dynastic States, 1494–1660*. London, 1992. 313.
- ²⁵ Burns, J. H.: *The Idea of Absolutism*. In: Miller, J. (ed.): *Absolutism in Seventeenth-Century Europe*. London, 1990. 32–33.
- ²⁶ Spruyt: i. m. 34.
- ²⁷ d'Entrèves: i. m. 99.
- ²⁸ Uo. 99.
- ²⁹ Bodin, J.: *Az államról*. Bp. 1987. 73.
- ³⁰ Hinsley, F. H.: *Sovereignty*. Cambridge, 1986. (2. kiadás) 125.
- ³¹ Uo. 125.
- ³² Harding, A.: *Medieval Law and the Foundations of the State*. Oxford, 2002. 320.
- ³³ Ian Hampshire-Monk előadása. Budapest, CEU, 2003. október.
- ³⁴ Uo. Ha a területiális államokat nézzük, akkor igaz a megállapítás, mert bár a lengyel–litván unióra (1569) egyfajta „nemesi köztársaságként” tekintett a korabeli lengyel–litván nemesség, attól még az valójában választókirályság volt. Mindazonáltal például Velencét, melyhez tekintélyes területek tartoztak a szárazföldön is (Veneto), kivételnek kell tekintenünk, annak ellenére, hogy a 16–17. századi diplomáciában úgy kezelték, mint tiszteletbeli monarchiát. Ez a követek előkelőségi sorrendjének szempontjából bírt jelentőséggel, mert sokáig általános alapelv volt, hogy a monarchiák elsőbbséget élveznek a köztársasági rendszerekkel szemben, a monarchiakon belül pedig az örökletes monarchiák a választómonarchiákkal szemben.
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ Uo.
- ³⁸ Spellmann, W. M.: *European Political Thought 1600–1700*. London–New York, 1998. 135.
- ³⁹ Skinner, Q.: *The Foundations of Modern Political Thought*. Cambridge, 1978. vol. I. ix–x.
- ⁴⁰ Hobbes, Th.: *Leviatán*. Bp. 1999. 69.
- ⁴¹ Osiander, A.: *The States System of Europe 1648–1990*. Oxford, 1994. 120.
- ⁴² Uo. 121.
- ⁴³ Uo. 103.

- ⁴⁴ Strayer, J. R.: On the Medieval Origins of the Modern State. Princeton, 1970. 3.
- ⁴⁵ Morris, C. W.: An Essay on the Modern State. Cambridge, 1998. 173.
- ⁴⁶ Canning, J. P.: Introduction: Politics, Institutions and Ideas [1150–1450]. In: CHMPTh 350.
- ⁴⁷ Uo. 350.
- ⁴⁸ Poggi: i. m. (1990) 35.
- ⁴⁹ Tierney, B.: Religion, Law and the Growth of Constitutional Thought 1150–1650. Cambridge, 1982. 22.
- ⁵⁰ Strayer: i. m. 44, 53.
- ⁵¹ Szűcs: i. m. 46.
- ⁵² Spruyt: i. m. 34.
- ⁵³ A hűbériség és a feudalizmus fogalmának problematikájára röviden lásd: Sashalmi Endre: Létezett-e feudalizmus a Kijevi Ruszban és a moszkvai államban? In: Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series Historica LI. Történeti Tanulmányok VII. 171–173.
- ⁵⁴ Katus László: A középkor története. Bp. 2000. 251–255.
- ⁵⁵ Szűcs: i. m. 29.
- ⁵⁶ Uo. 32–33.
- ⁵⁷ Sashalmi: i. m. 172.
- ⁵⁸ Spruyt: i. m. 41.
- ⁵⁹ Uo. 41–42.
- ⁶⁰ van Creveld, M.: The Rise and Decline of the State. Cambridge, 1999. 59.
- ⁶¹ Spruyt: i. m. 39.
- ⁶² Carpenter, D.: The Struggle for Mastery. Britain 1066–1284. London, 2004. 527.
- ⁶³ Uo. 527.
- ⁶⁴ Dunbabin: i. m. 510., 487.
- ⁶⁵ Idézi Duby, G.: History of France 987–1460. London, 1993. 263.
- ⁶⁶ van Creveld: i. m. 59.
- ⁶⁷ Spruyt: i. m. 42.
- ⁶⁸ Szűcs: i. m. 33.
- ⁶⁹ Spruyt: i. m. 40.
- ⁷⁰ Uo. 40.
- ⁷¹ Katus: i. m. 255.
- ⁷² Guenée, B.: States and Rulers in Later Medieval Europe. Oxford, 1985. 51.
- ⁷³ Spruyt: i. m. 38., 40.
- ⁷⁴ Katus: i. m. 256.
- ⁷⁵ Strayer: i. m. 53.
- ⁷⁶ Uo. 54.
- ⁷⁷ Guenée: i. m. 166.
- ⁷⁸ Uo. 166.
- ⁷⁹ Poggi: i. m. (1990) 38–40.
- ⁸⁰ Canning, J.: A középkori politikai gondolkodás története 300–1450. Bp. 2002. 92., 100–101.
- ⁸¹ Dyson: i. m. 28.
- ⁸² Rowen, H. H.: The King's State. Proprietary Dynasticism in Early Modern France. New Brunswick, 1980. 11.
- ⁸³ Kantorowicz, E. H.: The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology. Princeton, 1957. 345–356.
- ⁸⁴ Uo. 355–356.
- ⁸⁵ Shennan, J. H.: Liberty and Order in Early Modern Europe. The Subject and the State 1650–1800. London–New York, 1986. 2.
- ⁸⁶ Skinner: i. m. vol. I. ix.–x.
- ⁸⁷ Bár alaktani szempontból nem, értelmét tekintve a magyarban is fennáll ez a szoros kapcsolat a *státus* és az *állam* szavak közt, hiszen a magyar verzió a latin *status* szó (általános jelentése *állás, állapot*) fordításának eredményeként jött létre, amit jól tükröz a régies alak, az *álladalom*.
- ⁸⁸ Strayer: i. m. 22.
- ⁸⁹ Uo. 21–23., Szűcs: i. m. 34.
- ⁹⁰ Kelley, J. M.: A Short History of Western Legal Theory. Oxford, 1992. 121.
- ⁹¹ Strayer: i. m. 22–23.
- ⁹² Ladner, G. B.: Aspects of Medieval Thought on Church and State. In: Review of Politics (9) 1947. 410.
- ⁹³ Strayer: i. m. 24.
- ⁹⁴ Uo. 25.
- ⁹⁵ Gerhard, D.: Old Europe. A Study of Continuity. New York, 1981. 50.

- ⁹⁶ *Strayer*: i. m. 26.
- ⁹⁷ *Canning*: i. m. (2002) 101–102.
- ⁹⁸ Uo. 102.
- ⁹⁹ Jim Collins előadása. Pécs, PAB, 2002. április.
- ¹⁰⁰ *Canning*: i. m. (2002) 102.
- ¹⁰¹ Uo. 101.
- ¹⁰² *Tierney*: i. m. 13.
- ¹⁰³ *Reynolds, S.*: *Kingdoms and Communities in Western Europe 900–1300*. Oxford, 1984. 321.
- ¹⁰⁴ *Myers, H. A.*: *Medieval Kingship*. Chicago, 1982. 246.
- ¹⁰⁵ *Tierney*: i. m. 22.
- ¹⁰⁶ Uo. 22.
- ¹⁰⁷ Uo. 22.
- ¹⁰⁸ *Szűcs*: i. m. 47.
- ¹⁰⁹ *Reinhard, W.*: *Geschichte der Staatsgewalt*. München, 1999. 37.
- ¹¹⁰ *Szűcs*: i. m. 47.
- ¹¹¹ *Tierney*: i. m. 10.
- ¹¹² *Ladner*: i. m. 411.
- ¹¹³ Uo. 411–412.
- ¹¹⁴ Uo. 411–412.
- ¹¹⁵ *Tierney*: i. m. 10.
- ¹¹⁶ Uo. 10.
- ¹¹⁷ *Szűcs*: i. m. 51–52.
- ¹¹⁸ *Strayer*: i. m. 26.
- ¹¹⁹ *Ladner*: i. m. 416–417.
- ¹²⁰ *Strayer*: i. m. 57.
- ¹²¹ *Reinhard*: i. m. 31.
- ¹²² *Guenée*: i. m. 67.
- ¹²³ Uo. 67.
- ¹²⁴ *Gerhard*: i. m. (1981) 18.
- ¹²⁵ *Reinhard*: i. m. 49.
- ¹²⁶ *Myers*: i. m. 211.
- ¹²⁷ *Guenée*: i. m. 67.
- ¹²⁸ *Reinhard*: i. m. 40.
- ¹²⁹ *Guenée*: i. m. 64.
- ¹³⁰ *Strayer*: i. m. 10, 34.
- ¹³¹ *Dyson*: i. m. 27–28.
- ¹³² *Gerhard D.*: *Regionalism and Corporate Order as a Basic Theme of European History*. In: Robinson, G. T. (ed.): *Essays in Memory of David B. Horn*. New York, 1968. 168.
- ¹³³ *Katus*: i. m. 245–247.
- ¹³⁴ *Szűcs*: i. m. 32., *Katus*: i. m. 246.
- ¹³⁵ *Nicholas, D.*: *The Transformation of Europe 1300–1600*. London, 1999. 57.
- ¹³⁶ *Henshall, N.*: *The Myth of Absolutism*. London, 1992. 11.
- ¹³⁷ *Reynolds*: i. m. 1.
- ¹³⁸ *Gerhard*: i. m. 174.
- ¹³⁹ Uo. 174.
- ¹⁴⁰ *Bodin*: i. m. 201–202., 204.
- ¹⁴¹ *Poggi, G.*: *The Development of the Modern State*. Stanford, 1978. 44.
- ¹⁴² Uo. 44.
- ¹⁴³ *Poggi*: i. m. (1990) 41.
- ¹⁴⁴ *Harding*: i. m. 257.
- ¹⁴⁵ *Rowen*: i. m. 12.
- ¹⁴⁶ Uo. 12.
- ¹⁴⁷ *Collins, J. B.*: *The State in Early Modern France*. Cambridge, 1996. 4. 3. lj.
- ¹⁴⁸ *Myers*: i. m. 212.
- ¹⁴⁹ *Bónis György*: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Bp. 2003. 51.
- ¹⁵⁰ *Mitteis, H.*: *The State in the High Middle Ages*. Amsterdam–Oxford, 1985. 393.
- ¹⁵¹ *Graves, M. A.R.*: *The Parliaments of Early Modern Europe*. London, 2001. 8.
- ¹⁵² *Katus*: i. m. 268.
- ¹⁵³ *Poggi*: i. m. (1978) 42.

- ¹⁵⁴ Idézi. Tierney: i. m. 25.
- ¹⁵⁵ Guenée: i. m. 174.
- ¹⁵⁶ Szűcs: i. m. 52.
- ¹⁵⁷ Strayer: i. m. 66.
- ¹⁵⁸ Poggi: i. m. (1978) 47.
- ¹⁵⁹ Uo. 47–48.
- ¹⁶⁰ Graves: i. m. 8., Poggi: i. m. (1978) 47.
- ¹⁶¹ Poggi: i. m. (1978) 48.
- ¹⁶² Poggi: i. m. (1990) 40–41.
- ¹⁶³ Szűcs: i. m. 51.
- ¹⁶⁴ Bónis: i. m. 60–61, 358.
- ¹⁶⁵ Uo. 358.
- ¹⁶⁶ Idézi Blickle, P.: Conclusion. In: Blickle, P. (ed.): *Resistance, Representation and Community*. Oxford, 1997. 336.
- ¹⁶⁷ Idézet uo. 336.
- ¹⁶⁸ Idézet uo. 336.
- ¹⁶⁹ Uo. 336.
- ¹⁷⁰ Uo. 336.
- ¹⁷¹ Shück, H.: *Swedens's Early Parliamentary Institutions from the Thirteenth Century to 1611*. In: Metcalf, M. F. (ed.): *The Riksdag: A History of the Swedish Parliament*. New York, 1986. 11.
- ¹⁷² Uo. 11.
- ¹⁷³ Reynolds: i. m. 316.
- ¹⁷⁴ Marongiu, A.: *Medieval Parliaments. A Comparative Study*. London, 1968. 52., Bónis: i. m. 383.
- ¹⁷⁵ Kontler László: *Az állam rejtelmec*. Bp. 1997. 53.
- ¹⁷⁶ Uo. 53.
- ¹⁷⁷ Graves: i. m. 7.
- ¹⁷⁸ Finer, S. E.: *The History of Government from Earlier Times. Empires, Monarchies and the Modern State*. Oxford, 1997. vol. III. 1025.
- ¹⁷⁹ Strayer: i. m. 66–67.
- ¹⁸⁰ Graves: i. m. 10.
- ¹⁸¹ Uo. 9.
- ¹⁸² Strayer: i. m. 66–67.
- ¹⁸³ Graves: i. m. 11., 13.
- ¹⁸⁴ Reynolds: i. m. 309.
- ¹⁸⁵ Uo. 46.
- ¹⁸⁶ Gerics József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Bp. 1987. 66., 70.
- ¹⁸⁷ Graves: i. m. 15–16.
- ¹⁸⁸ Finer: i. m. vol. II. 1024.
- ¹⁸⁹ Gerhard: i. m. (1981) 14.
- ¹⁹⁰ Szűcs: i. m. 40.
- ¹⁹¹ Graves: i. m. 2.
- ¹⁹² Uo. 26.
- ¹⁹³ Uo. 48.
- ¹⁹⁴ Uo. 26.
- ¹⁹⁵ Uo. 26.
- ¹⁹⁶ Bulst, N.: *Rulers, Representative Institutions, and their Members as Power Elites: Rivals or Partners?* In: Reinhard, W. (ed.): *Power Elites and State Building*. Oxford, 1996. 56–57.
- ¹⁹⁷ Graves: i. m. 30.
- ¹⁹⁸ Uo. 28.
- ¹⁹⁹ Uo. 28.
- ²⁰⁰ Elliott, J. H.: *Imperial Spain 1469–1716*. London, 1963. 93.
- ²⁰¹ Uo. 93.
- ²⁰² Uo. 35.
- ²⁰³ Bulst: i. m. 48.
- ²⁰⁴ Graves: i. m. 29.
- ²⁰⁵ Uo. 30–31.
- ²⁰⁶ Finer: i. m. II. 1026.
- ²⁰⁷ Braddick: i. m. 22.
- ²⁰⁸ Graves: i. m. 19.

²⁰⁹ Uo. 19.

²¹⁰ *Poggi*: i. m. (1978) 44.

²¹¹ *Elliott*: i. m. 29–30.

²¹² Uo. 29.

²¹³ *Braddick*: i. m. 22–23.

²¹⁴ *Guy, J.*: *Monarchy and Counsel: Models of the State*. In: Collinson, P. (ed.): *The Sixteenth Century*. Oxford, 2001. 116.

²¹⁵ Uo. 131.

²¹⁶ Uo. 122.

²¹⁷ *Braddick*: i. m. 22.

²¹⁸ Uo. 22.

KERESKEDELMI, KULTURÁLIS ÉS POLITIKAI KAPCSOLATOK KELET-EURÓPA ÉS KÖZÉP-ÁZSIA KÖZÖTT A KORAI KÖZÉPKORBAN (6–10. SZÁZAD)

Európa keleti fele a történelem folyamán mindig is szorosabb kapcsolatban állt Közép- és Belső-Ázsiával, mint a kontinens más részei, ami a földrajzi elhelyezkedés miatt természetes is volt. A Kínától a Bécsi-medencéig terjedő hatalmas eurázsiai steppeön a nomád vándorlások színtere volt, egyes esetekben hatalmas kiterjedésű birodalmak alakultak itt ki – mint például a Hun Birodalom, Türk Kaganátus, Mongol Birodalom –, más esetekben a terület egyik részéből a másikba vándorló, sodródó vagy menekülő csoportok alakították Eurázsia és benne Kelet-Európa, vagy más megfogalmazásban Nyugat-Eurázsia történetét. A steppeön politikai-hatalmi viszonyai meghatározták az északon hozzá csatlakozó erdős steppe és erdőzóna sorsát is. Kelet-Európa erdőzónájában az első jelentősebb és tartósan fennmaradó politikai központ, ami a steppe életére is jelentős hatással volt, a Rusz volt, de az erdővidék végső „győzelme” a steppe felett csak a moszkvai Oroszország újkori hódításai nyomán következett be. Az eurázsiai steppe és erdővidék kapcsolatban volt a délre lévő nagy civilizációs központokkal, birodalmakkal, Kínával, Iránnal (Perzsia), a 7. századtól az iszlám világgal, valamint nyugaton a Római, majd Bizánci Birodalommal.¹ Ezek a kapcsolatok különböző mértékűek voltak. A 6. és 10. század közötti időszak egy nagy változás korszaka, amikor a Kelet-Európa és Közép-Ázsia közötti kapcsolatok felerősödtek. A következőkben ennek a változásnak a jellemzőit és következményeit foglalom össze.

Kelet-Európa földrajzi határát északon a Balti-, Fehér- és az Északi-Jeges-tenger, délen a Fekete-tenger északi partja és a Kaukázus alkotja. Keleti és nyugati határát nehezebb megállapítani, keleten az Urál-hegység és a Volga (esetleg az Urál) folyó, nyugaton a Visztula és a Kárpátok mutatkoznak természetes határnak. Utóbbiak azonban csak mesterséges, kényszerűen vont határok, mert a terület nyugaton szervesen kapcsolódik a Lengyel-síksághoz, keleten pedig Szibériához, délen a kelet-európai steppe a belső-ázsiai steppe övezetéhez, nemcsak földrajzilag, hanem ebben a vizsgált időszakban kulturálisan és időnként politikailag is.

Kelet-Európa népei a szomszédos nagy birodalmakkal (Római, majd később Bizánci Birodalom, és a Párthus, majd Szászánida Birodalom, majd később az azt meghódító Arab Kalifátus) már az ókorban is sokoldalú kapcsolatokat tartottak fenn, és ez a középkorban is hasonlóképpen volt. Kelet-Európában a Hun Birodalom szétbomlása után (454–469) az 5–6. században különböző nomád törzsszövetségek tűntek fel (bulgárok, ogurok, saragurok, onogurok, utigurok, kutrigurok, szabírok stb.), amelyek a Kaukázustól és a Fekete-tengertől északra lévő steppéken telepedtek le. Kelet-Európa 558–668 közötti történetére olyan események voltak meghatározó jelentőségűek, amelyek az 550-es években messze keleten, az Altaj-hegység vidékén történtek. Egy új belső-ázsiai birodalom, a Türk Kaganátus megszületése és gyors terjeszkedése egyes törzseket arra késztetett, hogy nyugat felé meneküljenek. Belőlük formálódott ki pár év alatt az avar törzsszövetség, amelynek követői 557-ben jelentek meg először Konstantinápolyban. Néhány év múlva, 570 körül már a türkök is megjelentek a Kaukázus vidékén és a Fekete-tengertől északra lévő steppén, meghódítva az ott lakó nomádokat. A Türk Kaganátus gyengülése a 600-as évek elején az avarok keleti irányú terjeszkedését tette lehetővé. Ezt azonban hamarosan megakadályozta egy új steppei

hatalom, Kuvrat bulgár (onogundur–bulgár) kán Bulgáriája (későbbi forrásokban Bulgaria Megalé vagy Magna Bulgaria). Ennek a Bulgáriának Kuvrat halála (665) után néhány évvel véget vetettek a szomszédban, a Kaukázus és a Kaszpi-tenger nyugati partvidéke között lakó kazárok. A 7. század utolsó harmadától kezdve egészen a 970-es évekig a Kazár Kaganátus volt Kelet-Európa vezető politikai hatalma. Uralma alá került a Kaukázus északi fele, a Fekete-tenger északi partvidéke (a Krím félsziget délnyugati részének kivételével), az ettől északra lévő erdős steppe és a még északabbra elterülő hatalmas kelet-európai erdőzóna.²

Ezzel egy időben, a 7. század első felében jelentős változások történtek a Közel-Keleten is. Az Arab Kalifátus megszületése és gyors terjeszkedése alapvetően meghatározta a Közel- és Közép-Kelet, valamint Észak-Afrika későbbi sorsát. Az iszlám jelentős befolyást gyakorolt Közép- és Belső-Ázsia történetére is, és Kelet-Európa sem maradt mentes ennek hatásától. Ez a hatás egyrészt az arabok és kazárok közötti háborúkban, másrészt pedig Kelet-Európa és a vele szomszédos iszlám területek erős kereskedelmi és kulturális kapcsolataiban mutatkozott meg.

Kelet-Európát a nemzetközi kereskedelmi utak közül két fontos útrendszer is érintette: a „selyemút” és a „prémút”. A „selyemút” kifejezést mindazon útvonalak (beleértve a tengeri utakat is) megnevezésére használják, amelyek összeköttetést biztosítottak Kína és Európa (Római, Bizánci Birodalom) között.³ A „prémút” a kelet-európai erdőöv és a mediterrán világ, illetve a Közel-Kelet közötti összeköttetések összefoglaló neve (elsősorban a Volga és a Káma vízi útjai tartoznak ide), ami egyúttal utal arra is, hogy Kelet-Európából elsősorban prémeket vittek az említett területekre.⁴ Az ókorból fennmaradt híradások tudósítanak a prémek és egyéb áruk eladásáról. Elsősorban a Fekete-tenger északi partjának görög gyarmatvárosaiban folyt a kereskedelem az északi szomszédokkal.⁵

Az 560-as években a Türk Kaganátus kereste a kapcsolatot a Szászánida Perzsiával és a Bizánci Birodalommal is. A türkök szomszédai, a heftaliták ellen a türkök és a perzsák szövetséget kötöttek, a heftaliták legyőzése után azonban megromlott a viszony kettejük között. A Szászánida Birodalom fő ellensége Bizánc volt. A bizánciak ezért megfelelő szövetségest láttak a türkökben a perzsák ellen. Mindkét fél érdekelt volt a selyemkereskedelem fenntartásában is.⁶ A selyemút északi ága a türkök birodalmán haladt keresztül, és ezek az utak nyugaton a Fekete-tengernél érték el a Bizánci Birodalmat. Az egyik útvonal a Kaukázus északnyugati részén áthaladva az Abház tengerparton, egy másik pedig a Krím félszigeten. Talán az utóbbira utalnak Iordanes *Geticájának* sorai is (550 körül), amikor Ázsia áruit említi a Krím délnyugati sarkában található Kherszón városában.⁷ Ennél konkrétabb értesülésekkel is rendelkezünk a Bizánci Birodalom keleti, belső-ázsiai és kínai kapcsolatairól a 6–7. században. Belső-Ázsiában a Türk Kaganátussal alakultak ki politikai kapcsolatok a 6. század utolsó harmadában. 568-ban Istemi türk kagán egy Maniákh nevű szogd vezetésével követséget küldött Konstantinápolyba. A követség a Volga alsó folyása és a Kaukázus északnyugati hágóin keresztül jutott el a császárvárosba. A következő évben indult haza, és vele ment a türkökhöz a bizánci követ, Zemarchos is. Utazásáról részletes beszámoló maradt fenn, amiből az útvonalat is ismerjük. A követség Szogdián (Transoxania) keresztül érkezett meg a türk udvarba, ami valahol az Altaj- vagy Tiensan-hegységben lehetett. A visszaút még részletesebben dokumentált. A követek a Talasz, majd az Oikh nevű folyón keltek át, és elértek a Kaszpi-tenger északkeleti partjához. A tengerpartot követve átkeltek az Urál folyón, majd a Volgán. Itt az ugurok országán keresztül vezetett az út. Innen a Kaukázus irányába indultak el. Ez-

után arról értesülünk, hogy a követség eljutott Alániába, ahonnan már közel volt a Fekete-tenger és a Bizánci Birodalom. 576-ban Valentinosz vezetésével indult egy követség a türkökhöz. Konstantinápolyból hajón utaztak a Fekete-tengeren egy ideig, majd ezután szárazföldön folytatták útjukat az Akkaga nevű területen keresztül, és végül elértek a türk *šad ordujába*, ami talán az Urál folyó közelében volt, majd onnan tovább az Altaj vidékére.⁸ Emellett más követségekről is van tudomásunk, név szerint ismerünk bizánci és türk (szogd) követeket ebből az időszakból (Eutychios, Irodianos, a kilikiai Paulos, Anankastis, Tagma tarkán, ifjabb Maniák), de részletesebb útibeszámolók nem maradtak fenn az ő útjaikról. Bizánci követségek Kínába is indultak, így például 643-ban, 667-ben, 701-ben, 719-ben és talán még 742-ben.⁹

A 7. század közepén a politikai helyzet jelentősen megváltozott Közép- és Belső-Ázsiában. A Türk Kaganátus megszűnt, a keleti fele 630-ban, a nyugati 657-ben kínai uralom alá került. A Szászánida Perzsiát az arabok hódították meg. Az iszlám terjeszkedése elérte Transoxaniát is, és a 8. század elejére Közép-Ázsia nagy része (Transoxania, Hvárezm) arab kézre került.¹⁰ Ettől kezdve a selyemút fő szárazföldi útvonalai Közép-Ázsiában az iszlám területeken haladtak keresztül. A Bizánci Birodalom túlélte az arab hódítást, de jelentős és gazdag tartományait veszítette el. A bizánciak új szövetségeseiket Kelet-Európában találták meg, Kuvrat Bulgáriájában, majd utána a Kazár Kaganátusban. Az arab terjeszkedés elérte a Kaukázust is, a kazárok többször is háborúra kényszerültek az arabokkal, először 652-ben, majd a 8. század első évtizedeiben szinte évente összecsaptak a felek. Az arab támadások 737-ben véget értek, utána már csak egy-két összecsapásról tudunk, amikor a kazárok fegyverrel avatkoztak be a Kaukázus déli oldalán lévő iszlám provinciák belső ügyeibe.¹¹ Körülbelül a 8. század utolsó negyedétől kezdve egy új korszak kezdődött Kelet-Európa és a Kelet kapcsolataiban, amit a nemzetközi kereskedelem megélénkülése indított el.¹²

Kelet-Európa 9–10. századi kereskedelmi kapcsolataiban kezdetben a kazárok játszottak döntő szerepet, mert az ő területükön vezettek át a fő útvonalak: a kelet–nyugati irányú selyemút és az észak–déli irányú prémút. A két útvonal a Volga-delta környékén keresztezte egymást, nem véletlen, hogy a 9–10. században éppen itt volt a kazárok fővárosa, Etil (*Hamlīh*).¹³ Később a volgai bulgárok és a ruszok is bekapcsolódtak a kereskedelembe, közvetítve az északi erdővidék és a kalifátus, illetve a Bizánci Birodalom közötti árucserében.

A kereskedelmi forgalom nagymértékű bővülését a kalifátusból származó ezüstdirhemek elterjedése jelzi Kelet-Európában. A dirhemek beáramlása a 770–780-as évektől kezdődött meg nagyobb mennyiségben. A 9. században Irakban, Irán egyes városaiban és Észak-Afrikában vert dirhemek érkeztek, elsősorban a Kaukázuson keresztül. A 10. században a Számánida Emirátus vette át a vezető szerepet a Kelet-Európa felé irányuló dirhemforgalomban.¹⁴ Az árukat több fő útvonalon szállították Kelet-Európa és Közép-Ázsia között. Az erdőöv egyik legfontosabb útja, amelynek csatlakozásai voltak kelet felé, a Volga volt. Emellett szárazföldi utak is vezettek a Kaukázusból, vagy a Volga torkolatától észak felé.¹⁵ Az egyik ilyen csatlakozás a Kaszpi-tenger déli partján ar-Rayy városa volt, ahonnan Transoxaniába vezetett egy főút. Al-Hamadānī (900 körül) tudósítása szerint Kazáriából és a volgai bulgároktól is szállítottak árukat Rayyba.¹⁶

A másik csatlakozás északabbra, a Volga-torkolat környékén volt. Ez az út közvetlen összeköttetést teremtett Kazária és Közép-Ázsia között anélkül, hogy a Kaszpi-tengert meg kellett volna kerülni, és áthaladni a Kaukázustól délre lévő iszlám

tartományokon. A 9. század közepén Ibn Hurdābih leírta a zsidó ráhdánita kereskedők utazásait Nyugat-Európa és Kína között. Az egyik útjuk rendszeresen a Bizánci Birodalomtól északra vezetett, és megálltak a kazár kagán városában, Hamliḥban (a Volga-torkolatnál). Itt hajóra szálltak, és átkeltek a Kaszpi-tengeren. Ezután szárazföldön folytatták útjukat Hvárezmbe (az Aral-tótól délre, az Amu-darja folyó völgye) és tovább Transoxaniába, onnan délre Balkhba, aztán az ujugurok földjén át egészen Kínáig.¹⁷ Al-Isṭahrī (950 körül) szintén leírta a Kazáriából Transoxaniába vezető utat. Az itinerárium szerint a Kaszpi-tenger és az Aral-tó között húsz napig tartott az utazás.¹⁸ Ez valószínűleg ugyanaz az útvonal, amit Ibn Hurdābih is leírt. Ibn Hauqal (970 körül) Kelet-Európáról szóló leírásában található egy részlet, ahol a Kaukázusban gyűjtött festőfűről szól, amit Indiába szállítottak: először a Kaszpi-tengeren hajón, majd szárazföldön Transoxania felé. A 10. századra keltezett Cambridge-i töredék, vagy más néven Schechter-féle szöveg szerint Khorászánból zsidók mentek Kazáriába. Ez szintén közvetetten utal a két terület közötti kapcsolatra.¹⁹

A harmadik fő útvonal Volgai Bulgáriát kapcsolta közvetlenül az iszlám világhoz. A 10. század elejétől kezdve, amikor a Számánida dirhemek nagyobb mennyiségben kezdtek áramlani a Volga-vidékre, ez az útvonal kezdett egyre nagyobb jelentőségre szert tenni. A Volgát egészen északon, a volgai bulgárok területén érte el, kikerülte Kazáriát. 922-ből pontos útleírást hagyott az utókorra Ahmad Ibn Fadlān, aki a bagdadi kalifa követségének titkáráként végigutazott rajta Bagdadból egészen Bulgárig és vissza. A követség, amelynek célja az iszlám hivatalos vallássá tétele volt Bulgáriában, 921-ben indult Bagdadból. A telet az Amu-darjánál, Hvárezmben töltötték. Innen 922. március 4-én indultak el, és 70 nap múlva érkeztek meg a bulgár király udvarába. Hvárezmből végig egyenesen északnyugat felé haladtak. Az út első szakasza a kazak steppe északnyugati részén, az oguzok országán vezetett keresztül, majd a besenyők és a baskírok földjén haladt át.²⁰ Ezzel a lépéssel a bulgárok, akik addig kazár függésben voltak, kinyilvánították, hogy függetlenek akarnak lenni Kazáriától. A kazárokat így az a veszély fenyegette, hogy elvesztik monopolhelyzetüket a kereskedelemben, ami abból adódott, hogy a Kelet-Európából exportált áruk döntő többsége az ő területükön haladt keresztül, és az ebből befolyó vámok a kagáni udvarba folytak be.²¹ A bulgárok önállósodási törekvéseit nem sikerült megakadályozni, így a Volgai Bulgária jelentős kereskedelmet tudott folytatni az iszlám világgal. Ezt megerősítik más szerzők, például al-Mas'ūdī, al-Muqaddasī, Mahmūd al-Kāšgarī és al-Marwazī tudósításai a 10–12. századból. Al-Mas'ūdī azt írta egyik könyvében, hogy a bulgárok és Hvárezm között folyamatosan jártak a kereskedők karavánjai.²² A 12. században élt al-Marwazī szerint az utazás Volgai Bulgária és Hvárezm között három hónapig tartott.²³ Muqaddasī leírásában szerepelnek azok az áruk, amelyeket a bulgároktól szállítottak Hvárezmbe.²⁴ Kāšgarī a volgai bulgárok nyelvének néhány szavát jegyezte le. A szerző Közép-Ázsiában alkotott, messze Bulgáriától, az általa megismert szavak kereskedőktől származtak, amit az is bizonyít, hogy többnyire olyan árucikkek nevei, amiket Bulgáriából vittek ki, vagy oda importáltak.²⁵ Egy másik szerző, Pseudo-Ġāhiz szintén felsorolt több olyan árucikket (prémeket), amelyeket Hvárezmből szállítottak Irakba.²⁶ Hvárezmbe azonban feltehetően Kelet-Európából, esetleg éppen a bulgároktól jutottak el.

A bulgáriai piacokat a rusz kereskedők is látogatták. A skandináviai eredetű ruszok valamikor a 8. század utolsó negyedében kezdtek a kelet-európai erdővidékre betelepülni, feltehetően éppen a kibontakozó kereskedelem vonzotta őket. A ruszok

területe a 9. században még csak a Ladoga-tó környékére terjedt ki, az északi erdővidékről azonban egészen messze eljártak kereskedni: a Lovaty–Volhov–Dnyeper–Fekete-tenger vízi úton egészen Konstantinápolyig, a Volgán pedig a bulgárokhöz, a kazárokhoz és a kalifátusba. 922-ben Ibn Fadlān leírta a Bulgárba látogató rusz kereskedőket. A ruszok tehát szintén jelentős mértékben részt vettek a kelet-európai kereskedelemben, szerepük azért is jelentős, mert közvetítő szerepet játszottak Közép-Ázsia és Észak-Európa kapcsolataiban (az európai dirhemleletek jelentős része Skandináviából, elsősorban Svédországból ismert).²⁷

A Kelet-Európából exportált áruk között első helyen a prémek álltak, jelentős volt még a rabszolga, méz, viasz kivitele, ezenkívül számos más árucikket ismerünk, mint például fegyverek, borostyán, élő állatok, halenyv, faanyag, amint ez kiderül a fentebb idézett muszlim szerzők leírásaiból is. Vannak arról is beszámolók, hogy milyen nagyra értékelték egyes európai termékeket az iszlám világban (prémek, kardok).²⁸ Kelet-Európa és Közép-Ázsia kereskedelmi kapcsolatait és az említett utak használatát megerősítik a régészeti leletek is, amelyek Kelet-Európában és Skandináviában kerültek elő.²⁹ A legnagyobb mennyiségben előforduló dirhemekről már volt szó. Szintén csereárúként szolgáltak olyan tárgyak, mint az ezüstedények, üveggyöngyök és kauricsigák.³⁰ A selymet és egyéb értékes textiliákat, fűszereket, drágaköveket elsősorban a királyi, kagáni, fejedelmi udvarokba szállították, részben ajándékként. Ugyancsak a közép-ázsiai kapcsolatokra utalnak a Kelet-Európában talált tevecsonatok és tevét ábrázoló rajzok, valamint a tevéket említő írásos beszámolók.³¹

A kereskedelmi kapcsolatokkal Kelet-Európa, elsősorban a Kazár Kaganátus és a Volgai Bulgária még közelebb került a Kelethez, az iszlám világhoz. Ez a közeledés nemcsak a kereskedelemben mutatkozott meg, hanem a politikai kapcsolatokban és az iszlám kelet-európai terjedésében is.

A politikai kapcsolatok 6. századi alakulásáról már volt szó a türkök, avarok és a két nagy birodalom, a Perzsa és a Bizánci Birodalom kapcsolatainak ismertetésekor. Az arab–kazár háborúk után békés időszak köszöntött Kelet-Európára, a *Pax Chazarica*. Ezt az állapotot a 890-es évek elején a besenyők vándorlása zavarta meg. A besenyők a 9. században a Volgától keletre laktak, de a Számánida emír 893-ban megtámadta a tőle északra lakó karlukokat, és győzelmet aratott felettük. Ennek a következménye az lett, hogy a karlukok, akiknek a hatalma addig kiterjedt a Kazaksteppe nyugati részére is, elvesztették befolyásukat, és az addig velük együttműködő kimekek, oguzok és besenyők önállósultak. Az oguzok háborút indítottak a besenyők ellen, akik kénytelenek voltak nyugatra vonulni, átkeltek a Volgán, majd a Donon. Ezzel Kelet-Európa politikai viszonyaiba is beleszóltak. Kiszorították Etelközből (Don vagy Dnyeper és az Al-Duna, vagy Szeret folyók közötti terület) a magyarokat, és ezzel megfosztották a kazárokat egyik fontos szövetségesüktől. A Kazár Kaganátus hatalmi befolyása gyengülni kezdett.³² Ezt követte a volgai bulgárok önállósodása, akik addig szintén kazár befolyás alatt álltak. 950 körül már délről is veszély fenyegette a kazárokat. Az Alán Királyság megerősödésével kellett szembenézniük, amely egyre inkább élvezte Bizánc támogatását, miközben a bizánci–kazár viszonyban ellentétek mutatkoztak. Mindehhez járult még, hogy a Kaukázustól délre lévő, egykor az arabok által megszervezett tartományok önállósodtak, és ezek emírei szerették volna megszerezni a Kaukázus keleti része feletti ellenőrzést, ami természetesen kazár érdekeket sértett, így a kazárok és déli muszlim szomszédaik között is ellentétek keletkeztek. A 950–960-as években a kazár hatalom csak egy helyről számíthatott segítségre: a keleti szomszédából, Hvárezmből. A végzetes ellenség azonban mégsem a fentebb

felsorolt szomszédok közül került ki, hanem északról, az erdővidékről érkezett: a ruszok voltak azok, akik két nagy támadást is intéztek a kaganátus ellen, 965-ben és 969-ben. Mindkettő a kazárok vereségével végződött. Az ezután következő eseményekről elég szűkszavú beszámolókból értesülünk, de azt tudjuk, hogy a hvárezmieket hajlandók voltak segítséget nyújtani a kazároknak, de ennek az volt a feltétele, hogy a kazárok hivatalosan is felveszik az iszlámot, és államvallássá nyilvánítják a zsidó vallás helyett. A feltételnek eleget is tett a kazár kagán, de ez a lépés már nem tudta megmenteni a birodalmat, a Kazár Kaganátus már végleg elvesztette hatalmi befolyását Kelet-Európa felett, és néhány évtized múlva már egyáltalán nem is említik a források. A besenyők után az oguzok egy része is nyugat felé vette az irányt, és a Volga menti stepépén telepedett le.³³

A kazár–hvárezmi közeledésben jelentős szerepet játszott az iszlám. Az iszlám vallás két irányból érte el Kelet-Európát a 8–9. században: a Kaukázus felől és Közép-Ázsia – elsősorban Hvárezm – felől. Az első térítési kísérlet 737-ben történt, amikor a Kaukázuson áttörő arabok ellen csatát veszített és bekerített kazár kagán elfogadta az arab békeajánlatot, aminek a feltétele az iszlám felvétele volt.³⁴ Ez az epizód azonban nem hagyott tartós nyomokat a kazárok történetében. Néhány évtizeddel később a zsidó vallást választották az uralkodók, ami hivatalos, államvallás lett, egészen a kaganátus lehanyatlásáig. Az iszlám más módon és más helyről is érte Kazáriát, és ez sokkal eredményesebb volt, mint a fegyveres hódítás. A hvárezmieket nagyobb számban telepedtek meg Kazáriában és a vele szomszédos területeken. Al-Mas‘ūdī tudott arról, hogy a 8. században, miután az arabok elfoglalták Transoxaniát és Hvárezmet, egy idő múlva hvárezmieket egy csoportja vándorolt nyugatra, a Kazár Kaganátusba. Később itt jelentős szerephez jutottak: a kazár udvar testőrsége jórészt közülük került ki.³⁵ Más részük kereskedelemmel foglalkozott. Hasonló szerepet játszottak ők a kazárok között, mint korábban a szogdok a Türk Kaganátusban. A hvárezmieket azonban nemcsak Kazáriában, hanem más kelet-európai országban is jelentős szerephez jutottak, főleg a kereskedelemben és az iszlám terjesztésében, így a volgai bulgároknál, a kelet-európai besenyőknél és a magyaroknál, a honfoglalás előtt és után is (az Árpád-korban számos forrás említi őket), de eljutottak a Ruszba is.³⁶ A kazáriai iszlám térítésben a hvárezmieket játszottak fontos szerepet. A 10. században a hadsereg hivatásos katonái nagy részben muszlimok voltak, és mint a legmegbízhatóbb alakulat, a kagáni udvarban testőrökként is szolgáltak. Befolyásuk egyre növekedett.

Az iszlám azonban nemcsak a hvárezmieket közreműködésével terjedt a kaganátusban, hanem a Kaukázus felől érkező perzsa, tabarisztáni, azerbajdzsáni és arab kereskedőkkel is. A főváros egyik része a kereskedők, elsősorban a muszlim kereskedők települése volt, ahol a 10. század közepén piacok, mecsetek, fürdők voltak. A sikeres iszlám térítés másik helyszíne Volgai Bulgária volt, itt 922 már után semmilyen adminisztratív vagy politikai akadály nem volt az iszlamizációnak. Az iszlám azonban eljutott a besenyőkhöz is, és Magyarországra is, ahol a honfoglalás után egészen a tatárjárás utáni évekig élt muszlim közösség.³⁷ Kelet-Európában ez az időszak volt az iszlamizáció első hulláma. Az iszlám következő korszaka a mongol hódítás után jelentkezett, és ez az időszak bekapcsolta az iszlám világba Kelet-Európa egy újabb részét is, a Krím félszigetet. Az iszlám sikeresen gyökeret eresztett a Kaukázus keleti felében, a Volga középső folyásánál és a Krímben is. Utóbbi két helyen, különösen a Kaukázus keleti részén ma is erőteljesen jelen van. Ennek a kezdetei a kazár korszakra mennek vissza.

Az ezredforduló után röviddel véget ért a kelet-európai kereskedelemnek ez a látványos virágzása. Ennek okait egyrészt a közép-ázsiai politikai viszonyok megváltozásában és az ezüstexport leállásában, másrészt pedig Kelet-Európában, a Kazár Kaganátus eltűnésében és a Kijevi Rusz kereskedelmi aktivitásának csökkenésében vélik megtalálni a kutatók.³⁸

Röviden összegezve: 1) A 6–7. században a bizánci–perzsa szembenállás volt hatással a kelet-európai steppe politikai viszonyaira, különösen a Kaukázus környékén. Az ókorban is használt kereskedelmi utak és a régóta meglévő kereskedelmi kapcsolatok az eurázsiai steppeöv és a szomszédos birodalmak között továbbra is fennmaradtak. A bizánci–türk közeledés rövid életű volt, sem gazdasági, sem politikai vonatkozásban nem befolyásolta a kialakult gazdasági és politikai struktúrát. 2) Az iszlám hódítás bekapcsolta Közép-Ázsiát az Arab Kalifátus gazdasági rendszerébe. Ennek a határai északon Kelet-Európáig értek. Körülbelül ebben az időszakban a Kaszpi–Volga–Kaukázus vidéke központtal létrejött a Kazár Kaganátus, amely politikailag független volt mind a Bizánci Birodalomtól, mind pedig a kalifátustól, és befolyását kiterjesztette Kelet-Európa nagy részére. Képes volt arra, hogy sikeres közvetítő legyen a nemzetközi kereskedelemben, és ezzel egy időben egyfajta integráló szerepet játszott Kelet-Európában. 3) A közép-ázsiai és a kelet-európai átalakulás egymás szomszédságában, de egymástól függetlenül ment végbe. A két terület kapcsolatában két lehetőség rejlett: terjeszkedés egymás rovására vagy az együttműködés. A kezdeti szembenállás után az együttműködést választották. Ezzel Kelet-Európa nagy része szintén be tudott kapcsolódni ebbe a nagy gazdasági rendszerbe. A 9–10. században a kereskedelemről tudósító források viszonylag nagy bősége nem csak a muszlimok érdeklődésével magyarázható. Nem arról van szó, hogy a korábbi időszakban kevesebbet jegyeztek le erről a területről (vagy a források mára már megsemmisültek): a dirhemek tömeges megjelenése önmagában is bizonyítja ezt a változást. Kelet-Európa fokozott bekapcsolódása a világkereskedelembé és szoros gazdasági és kulturális kapcsolódása az iszlám világhoz számos új jelenségben mutatkozott meg: városok megjelenése ott, hol korábban nem voltak ilyen előzmények, az írásbeliség, az államszervezet, az intézmények, a nagy világvallások (kereszténység, iszlám, zsidó vallás) terjedése. Ezek egy része a Bizánci Birodalom felől érkezett, más része azonban az iszlám világból. A „kazár modell” azonban rövid életű volt, megszűnésével egy időben a keleti kereskedelem is lehanyatlott, nem szűnt meg, de elsősorban a volgai bulgárookra korlátozódott. Volgai Bulgárián kívül Kelet-Európa másik nagy politikai központja a Dnyeper-vidéken volt, a Ruszban (a steppén sem a besenyők, sem az utánuk bevándorló kunok nem tudtak a kazárok államához hasonló központosított birodalmat létrehozni, de ahhoz erősek voltak, hogy a Rusz déli irányú terjeszkedését lehetetlenné tegyék). A Rusz földrajzi fekvése és bizánci orientációja miatt nem volt érdekelt a Kelethez való szoros kapcsolódásban. Ezzel Kelet-Európa történetében egy új időszak kezdődött.

Jegyzetek

¹ Belső-Ázsia, Közép-Ázsia, Eurázsia mint földrajzi és történeti fogalmára R. Grousset: *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. Transl. N. Walford. New Brunswick, 1970. XXI–XXX.; G. Vernadsky: *Kievan Russia*. New Haven, 1951², 1–18.; D. Sinor: Introduction: the Concept of Inner Asia. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed. D. Sinor. Cambridge–New York etc. 1990, 1–18.; Vászary I.: A régi Belső-Ázsia története. Magyar Őstörténeti Könyvtár (=MÖK) 19. Budapest, 2003², 10–12, 15–17.

- ² R. Grousset: i. m. 78–79, 171–182.; M. I. Artamonov: Isztorija hazar. Leningrad, 1962, 61–112.; P. B. Golden: The peoples of the south Russian steppes. In: The Cambridge History of Early Inner Asia, i. m. 256–270.; Uő: Nomads of the Western Eurasian Steppes: Oýurs, Onoýurs and Khazars. In: History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period. Ed. H. R. Roemer–W. E. Scharlipp. Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta I. Berlin 2000, 282–295.; Vászary I.: i. m., 127–131., 135–142.
- ³ L. Boulnois: A Selyemút. Ford. Litván Gy. Budapest 1972.; H.-W. Haussig: Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in islamischer Zeit. Darmstadt, 1988.
- ⁴ J. Martin: The Treasure of the Land of the Darkness. Fur Trade and its Significance for Redieval Russia. Cambridge–London etc. 1986, 5–14.; A. Nazmi: Commercial Relations between Arabs and Slavs. Warszawa, 1998, 212–217.
- ⁵ Sztrabón: Geógraphika XI, II, 10, (ed.) F. Lasserre: Strabon: Géographie. VIII (Livre XI) Paris, 1975, 48. Magyar fordítása: Földy J.: Sztrabón: Geógraphika. Budapest, 1977, 529.; Geógraphika XI, II, 3, (ed.) F. Lasserre: i. m. 44. Magyar fordítása: Földy J.: i. m. 527–528.; Geógraphika, VII, IV, 5: Földy J.: i. m. 327; Geógraphika, VII, III, 17: Földy J.: i. m. 323.; A görögök és északi szomszédaik között a későbbi időben sem szűnt meg a kereskedelem. Például a 6. században Ioannes Malalas tudósított a Boszporoszbán (mai Kercs) folyó kereskedelemről: (Chronographia, XVIII, 14) J. Thurn (rec.): Ioannis Malalae Chronographia. CFHB ser. berolinensis. Berolini et Novi Eboraci, 2000, 361; magyar fordítása: Moravcsik Gyula: Malalász és Theofánész. In: Györffy Gy. (összeáll.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónik sok híradásai. Budapest, 2002⁴, 53–54.
- ⁶ Vászary I.: i. m. 69.
- ⁷ Getica, 37, (ed.) E. Cs. Szkrizsinszkaja: Iordan o proiszhozhgyenii i gyejanijah getov. Moszkva, 1960, 136. Magyar fordítása: Iordanes: Getica. A gótok eredete és tettei. Szerk. Kiss M. Pécs, 2002, 39. Feltehető, hogy közép-ázsiai kereskedők is eljutottak a Krímbe. A félsziget déli partján található Szudak város nevét a szogdokkal hozták kapcsolatba. A közép-ázsiai szogdok a 8. században Európában is jelen voltak. H.-W. Haussig: i. m. 34.
- ⁸ Menandrosz protektor, Fragmenta, 21, 22, 43. (Ed.) C. De Boor: Excerpta de legationibus. Berlin, 1903, 192–195., 203–208., 452–453. Magyar fordításai: Lukinich I. (ford., bev., komm.): Menander protector történeti művének fennmaradt töredékei. Brassó, 1905, 100–111., 135–141.; Moravcsik Gy.: Menandrosz. i. m. 77–83.
- ⁹ K. Hannestad: Les relations de Byzance avec la Transcaucasie et l'Asie Centrale aux 5e et 6e siècles. Byzantion 25–27 (1955–1957) 2, 456.; Th. S. Noonan: Why dirhams first reached Russia: the role of Arab–Khazar relations in the development of the earliest Islamic trade with Eastern Europe. Archivum Eurasiae Medii Aevi (=AEMA) 4 (1984) 259.
- ¹⁰ Ph. K. Hitti: History of the Arabs from the Earliest Times to the Present. London, 1951⁵, 209.
- ¹¹ Az arab–kazár háborúk részletes feldolgozása: D. M. Dunlop: The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954, 45–87.
- ¹² Th. S. Noonan: i. m. 249–251.
- ¹³ Polgár Sz.: Városfejlődés a kora középkori Kelet-Európában. A Volga melletti kazár főváros létrejöttének kérdése. In: Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája. Szerk. Bende L.–Lőrinczy G.–Szalontai Cs. Szeged, 2000, 345–346.
- ¹⁴ A kelet-európai és skandináviai dirhemleleteknek hatalmas irodalma van. Az eredmények és problémák összefoglalása 1981-ig: Cs. Bálint: Einige Fragen des Dirhem-Verkehrs in Europa. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 32 (1981) 105–131.; illetve Bálint Cs.: Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése. Századok 116 (1982) 1:3–32. Az 1980–90-es évek kutatásai a dirhemforgalmat történeti kontextusban vizsgálták Th. S. Noonan: The Islamic World, Russia and the Vikings. Variorum Collected Studies 1998.; S. Brather: Frühmittelalterliche Dirham-Schatzfunde in Europa. Probleme ihrer wirtschaftsgeschichtlichen Interpretation aus archäologischer Perspektive. ZAM Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 23–24 (1995–1996) 73–153.; W. Łosiński: Chronologia, skala i drogi naplywu monet arabskich do krajów europejskich u schyłku 9 i 10 w. Slavia Antiqua 34 (1993) [1994] 1–41.
- ¹⁵ Zimonyi I.: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete. MÖK 22. Budapest, 2006.
- ¹⁶ T. Lewicki (ed.): Zródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny. T. 2/1. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 26; magyar fordítása: Kmoskó M.: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom 1/1. Szerk. Zimonyi I. MÖK 10. Budapest 1997, 140.
- ¹⁷ T. Lewicki (ed.): i. m. T. 1. Wrocław–Kraków, 1956, 76. Magyar fordítása: Kmoskó M.: i. m. 122.

¹⁸ *M. De Goeje* (ed.): *Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishāk al-Fārisī al-Istakhrī*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum (=BGA) I. Lugduni Batavorum (Leyden), 1870, 304. Magyar fordítása: *Kmoskó M.*: i. m. 1/2, MÖK 13. Budapest, 2000, 44.

¹⁹ *J. H. Kramers* (ed.): *Opus geographicum auctore Ibn Haukal*. BGA II/2. Lugduni Batavorum, 1939², 347. Magyar fordítása: *Kmoskó M.*: i. m. 1/2, 70–71.; *Hunyadi L.*: A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas A. MÖK 2001, 168.

²⁰ *A. Kmietowicz–F. Kmietowicz–T. Lewicki* (eds.): *Zródła arabskie. do dziejów słowiańszczyzny*. T. 3. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, 26–47.; *Z. V. Togan*: *Ibn Fdlān's Reisebericht*. Leipzig, 1939, 17–39.; *A. P. Kovaljevskij*: *Knyiga Ahmeda Ibn Fadlana o ego putyeshesztvii na Volgu v 921–922 gg*. Har'kov, 1956, 121–131.

²¹ *Th. S. Noonan*: Why dirhams... i. m. 279–280.; *Zimonyi I.*: A volgai bolgárok és a volgai út. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti F.–Szabados Gy. Szeged, 2000, 696.

²² „Aranymezők és drágakőbányák”, XVII: *C. B. de Meynard–P. de Courteille* (eds.): *Maçoudi: Les prairies d'or*. T. II. Paris 1914², 15–16. Magyar fordítása: *Kmoskó M.*: i. m. 1/2, 173.

²³ *V. Minorsky*: *Sharaf al-Zamān Tāhir al-Marvazī on China, the Turks and India*. London 1942, *44 (text), 34 (ford.).

²⁴ *M. de Goeje* (ed.): *Descriptio imperii moslemici auctore al-Moqaddasi*. Lugduni Batavorum (Leyden) 1906, 323–325. Magyar fordítása: *Kmoskó M.*: i. m. 1/2, 128. „Hwārizm-ből viszik ki a coboly-, mókus-, hermelin-, nyuszt-, menyét-, róka- és hódprémeket, különböző színű nyulakat és kecskebőröket, viaszt, nyilakat, nyárfát (nyírfát?), sapkakat, halenyvet, halcsontot, hódot, borostyánkővet, sagrént, mézet, mogyorót, sólymokat, kardokat, mellvéteket, hangát, a Saqāliba-ból való rabszolgákat, juhokat és marhákat. Mindez Bulgār-ból származik...” Az egyes szavak jelentése, illetve értelmezése körül problémák vannak, például a borostyán előtt szereplő „hód” -ot (hazmiyyūn) 'hódpézsma'-nak is fordítják, de ettől függetlenül a felsorolás jó képet ad a Kelet-Európából exportált árukról.

²⁵ *Awos 'viaszt', bal 'méz', qanaq 'vaj', akin 'gyapotkendő', yalnuq 'rabnő': O. Pritsak*: Kāšgarī's Angaben über die Sprache der Bulgaren. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (=ZDMG) 109 (1959)1:111–113.; *I. Zimonyi*: Znacsenije volzsszkogo putyi v istorii volzsszkikh bulgar. In: *Velikij volzsszkij puty: isztorija, formirovanyija i razvityija*. Otv. red. M. A. Uszmanov. Kazany, 2002, 86.

²⁶ *Ch. Pellat*: *Gāhiziana I. Arabica I* (1954) 157. „Pézsma (misk), menyét (vagy hermelin) (qāqum), coboly (sammūr), szürke mókus (singāb), sivatagi róka (fanak), nagyon édes nádcukor.” A sivatagi róka és a nádcukor biztosan nem a bulgároktól érkezett Hvárezmbe, de a prémekről ez elképzelhető. A szerző egy másik helyen is említi a „hvárezmi” prémekeket, megkülönböztetve a „kazár” (Kazáriából szállított) prémeektől: *Ch. Pellat*: i. m. 157.

²⁷ *Th. S. Noonan*: Why the Vikings First Came to Russia? *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* N. F. 34 (1986) 3:321–348.; *S. Franklin–J. Shepard*: The Emergence of Rus 750–1200. London–New York, 1996; *V. Ja. Petruhin*: Rusz i narodū Vosztocnoj Jevropū v 9–10 vv. In: *V. Ja. Petruhin–D. Sz. Rajevskij*: *Ocserki isztorii narodov Rosszii v drevnosztii i rannjem szrednyevkov'je*. Moszkva, 2004, 246–358.

²⁸ *Al-Mas'ūdī* például a kazárok északi szomszédaitól származó fekete és vörös rókaprémekeket királyi viseletként jellemezte, és azt írta róluk, hogy egy darab száz dinár vagy még annál is többé került. „Aranymezők” XVII. (eds.) *C. B. de Meynard–P. de Courteille*: i. m. 14–15. Magyar fordítása: *Kmoskó M.*: i. m. 1/2, 173. A frank és viking kardokat is nagyra tartották: *Z. V. Togan*: *Die Schwerter der Germanen nach arabischen Berichten des 9–11. Jahrhunderts*. ZDMG 90 (1936) 29.

²⁹ Közép-ázsiai kapcsolatokra utal például a Cimljanszkoje Gorogyiscse lelőhelyen (itt volt Sarkel vára) talált papírdarab, amely szamarkandi műhelyben készült a 8–9. század fordulóján, és egy elefántcsont sakkfigura. (*M. I. Artamonov*: Szarkel-Belaja Vezsa. In: *Trudī volgo-donszkoj arheologicseszkoj ekspedicii*. T. 1. Moszkva, 1958, 53–54., 72.; *Sz. A. Pletnyjova*: Szarkel i sjolkovij puty. *Voronyezs*, 1996, 43., 153.) Szintén közép-ázsiai eredetű azoknak a selyemszöveteknek a nagy része, amelyek az északnyugati-kaukázusi lelőhelyeken, Moscssejva Balkán és Haszauton kerültek elő. Az előbbi helyen egy kínai kereskedő feljegyzéseit tartalmazó papírdarabka és buddhista képpel díszített selyemszövet is előkerült. A lelőhelyeket a 8–9. századra keltezik, ami azt jelzi, hogy ebben az időben is használatban volt a Kaukázuson át a Kaszpi-tenger és Közép-Ázsia felé vezető út. (*A. A. Jeruszalimszkaja*: *Alanszkij mir na „Sjolkovom putyi” Moscssejva Balka, isztoriko-kul'turnij kompleksz 8–9 vekov*. In: *Kul'tura Vosztoka. Drevnosztii i rannyeje szrednyevkov'je*. Red. V. G. Lukonyin. Leningrad, 1978, 151–162.; *B. Borkopp–A. Ierusalimskaja*: *Von China nach Byzanz. Frühmittelalterliche Seiden aus der Staatlichen Ermitage Sankt Peterburg*. München, 1996.) Egyesek szerint közvetlenül Indiából származik az az aranyozott Buddha-szobor, amelyet a svédországi Helgöben találtak. (*J. Brøndsted*: *A vikingek*. Ford. Vásárhelyi J. Budapest, 1983, 151.) Egy sor áru

valóban Indiából származott, Közép-Ázsián keresztül, szárazföldi úton jutott el Kelet-Európába, így az indiai civilizációval is volt kapcsolata az eurázsiai steppének, de ez elsősorban csak a kereskedelemre korlátozódott. (Polgár Sz.: Kereskedelmi kapcsolatok Kelet-Európa és India között a középkorban, 9–15. század. In: Abhivádana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére. Szerk. Felföldi Sz. Szeged, 2005, 249–257.) Az indiai hatás Közép-Ázsiában nagyobb mértékű volt, főleg az iszlám előtt, de még utána is hatott. (A. M. Belenickij: K isztorii kul'turnyh szvjazej Szrednyej Azii i Indii v rannyeje szrednyekek'je. Red. G. M. Bongard-Levin–V. V. Sztruve. Moszkva, 1964, 190–196.; M. I. Vorobjeva-Gyeszjatovszkaja: Pamjatnyiki indijszkoj pisz'mennosztij iz Szrednyej Azii. Uo. 210–217.)

³⁰ Az ezüstedényekkel kapcsolatos kérdések újabb összefoglalása: A. G. Ivanov: Etnokul'turnyje i ekonomiceszkije szvjazi naszelenijja basszejna r. Csepcü v epohu szrednyekek'ja (konyec 5–pervaja polovina 13 vv.). Izsevszk, 1998, 49–61.; Th. S. Noonan: The Fur Road and the Silk Road: The Relations between Central Asia and Northern Russia in the Middle Ages. In: Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe in 6–7. Jh. Hrsg. Cs. Bálint. Varia Archaeologica Hungarica 9. Budapest, 2000, 285–301. Az üveggyöngyökkel kapcsolatban: Ibn Fahlān szerint egy gyöngyért egy dirhemet adtak a ruszok a muszlim kereskedőknek (A. Kmietowicz–F. Kmietowicz–T. Lewicki: i. m. 67.; Z. V. Togan: Ibn Fahlān's Reisebericht. i. m. 84.; A. P. Kovaljevskij: i. m. 141.); R. K. Kovalev: The Infrastructure of the Northern Part of the „Fur Road” between the Middle Volga and the East during the Middle Ages. AEMA 11 (2000–2001) 30–33. A kauri kérdéséhez Kovács L.: Volt-e a honfoglaló magyaroknak kaurisigapénzük? Századok 133 (1999) 63–84.

³¹ Írott források ismertetése a kelet-európai tevékről: D. Ludwig: Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. Münster, 1982, 231–232. Tevét ábrázoló rajzok: V. Je. Fljorova: Graffiti Hazarii. Moszkva, 1997, 64, 124, 10. tábla, 7., 105., 2. tábla, 33. Tevecsontok: S. Bökönyi: History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Budapest, 1974, 227.

³² Zimonyi I.: A besenyők nyugatra vándorlásának okai. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica CVI. Szeged, 1998, 129–144.

³³ M. I. Artamonov: i. m. 365–383., 426–437.; A. P. Novoszelcev: Hazarszkoje goszudarsztvo i ego rol' v isztorii Vosztocsnoj Jevropü i Kavkaza. Moszkva, 1990, 219–231.

³⁴ D. M. Dunlop: i. m. 83–85.

³⁵ „Aranymezők”, XVII, C. M. de Barbier–P. de Courteille (eds.): i. m. 10–11; magyar fordítása: Kmoskó M.: i. m. 1/2. 171.

³⁶ Z. V. Togan: Ibn Fahlān's Reisebericht. i. m. 217–220.; Györffy Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959, 51–54.; Czeglédy K.: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. Névtudományi előadások a II. Névtudományi Konferencián. Nyelvtudományi Értesítő 70. Budapest, 1970, 254–259.; Zimonyi I.: Egy új muszlim forrás a Kárpát-medencében élő magyarokról. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Sz.–Sinkovics B. MÖK 15. Budapest, 2001, 92. 16., 17., 18. jz.

³⁷ Szűcs J.: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. In: Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve. Budapest, 1987, 11–20.

³⁸ Bálint Cs.: Az európai dirhem-forgalom. i. m. 5–7.

A KUNOK ÉS KELET-, DÉLKELET-EURÓPA A 11–12. SZÁZADBAN

Az eurázsiai steppe nyugati része, az Urál-hegység, a Kaukázus, a Fekete-tenger, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt térség a Belső-Ázsiából kiinduló népvándorlások utolsó állomáshelye volt. A 11. század első felében a terület meghatározó szereplői a besenyők és az úzok voltak, de a század második felében megjelenő nomád népesség, a kunok közel háromszáz évig jelentősen befolyásolták a térség politikai életét. E rövid tanulmányban ennek a nomád törzsszövetségnek történetét vázolom fel a forrásokban való megjelenésüktől a 12. század végéig.

A kunok korai története

Az új népesség különböző nyelvű forrásokban *qibġaq*, *cuman*, *polovec*, *ħarteš*, *falb* és *kun* néven jelent meg. Az arab al-Marwazī (meghalt 1120) *Az állatok természeti tulajdonságai* című művében leír egy népvándorlást, amely szerint egy *qūn* nevű nép elhagyta Észak-Kínában levő területeit. Ezek a *qūnok* a qāyok nyomására a *šarik* földjére mentek. A *šarik* népe továbbvonult a muszlim karlukok és oguzok területére. Az oguzok (úzok) pedig a besenyők területére húzódtak a Fekete-tenger mellé.¹ Ennek alapján a belső-ázsiai *qūnok* nevét már korán összekapcsolta a kutatás a kelet-európai kunokra alkalmazott *kun* népnévvel.² Ugyanebben a forrásban szerepel egy *šarī* megnevezésű etnikum is. Ezt a népnevet a török *sarīg* 'sárga' jelentésű szóból származtatják.³ Erre az etimológiára támaszkodva a kutatók egy része a nyugati források 'fakó, halványsárga' nevű népét a *šarikkal* azonosítja.⁴ Mások azonban sem a *qūn*, sem a *šarī* néppel való kapcsolatot nem fogadják el.⁵ Olyan vélemény is van, amely al-Marwazī népvándorlás-leírását írásztal mellett születetett fikciónak tartja.⁶

A népnevek közül a muszlim szerzők által használt *qibġaq* alak⁷ – ami egy török *qipčaq*-nak felel meg – szerepelt legkorábban az írott forrásokban. Az ujjur kori Šine-usu-i felirat⁸ (759) *qbčq* olvasatát és [*qi*]bčaq rekonstrukcióját⁹ többen elfogadják,¹⁰ míg mások bizonytalannak tartják.¹¹ Az ujjur emlék mellett a bagdadi kalifa postamesterének, Ibn Hurdābihnek (meghalt 911 körül) *Utak és országok könyve* című munkáját tartották számon mint a *qibġaq*-okat említő első forrást.¹² Miután bizonyosodott, hogy a 11. században élt Gardīzī munkájában, *A legkiválóbb tudósításokban*, a török népek leírásánál Ibn Muqaffa'-nak (720–756) vagy annak fiának könyvét, *A világ lakott negyedét* használta forrásként,¹³ így ez a Šine-usu-ival közel egykorú kútfő a legkorábbi muszlim forrás, ahol a *qibġaq*-ok megjelennek. A *qibġaq* elnevezés Gardīzīnél a kimekek egyik törzscsoportjának névadó őst jelöli.¹⁴ A *qipčaq* névnek nincs biztos etimológiája, a *qobuq* 'odvas fa',¹⁵ *qipčaq* 'haragos, hirtelen haragú, aki mindenkire bosszankodik',¹⁶ *qivčaq* 'szerencsétlen',¹⁷ a *qobi* 'fátlan völgy (steppe/sivatag)' népnév-magyarázat mellett érveltek a különböző kutatók.¹⁸ A latin és a görög források *Cumani*, *Comani*, illetve *Κουανοί*, *Κοῦμανοί* alakjainak *quba* 'fakó, fakó sárga, sápadt' színnévből való magyarázatát¹⁹ a kutatók többsége elfogadja.²⁰ A szláv *polovec*-et a szláv *pole* 'mező' szóból 'mezőlakó' jelentésben is értelmezik, illetve a *polov* 'sápadt' vagy a *polovy* 'sárgás' szavak származékának tartják.²¹ A német *falb* jelentése 'fakó, halvány, sápadt'. A 11. század második felében Brémai Ádám a *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum* című munkájában már nem is a népnév német alakját, hanem a latin fordítását, a *pallidi*-t (sápadt) használja: „Ibi sunt homines

pallidi, virides et macrobii, id est longi, quos appellant Husos.”²² Az örmény *xartes* jelentése ’világos, világos színű, szőke, lenszínű, fakó’.²³ A *polovec*, a *xartes* és a *falb* biztosan idegen elnevezések.²⁴ Az önelnevezésnek tartott *kun*ról Györffy György bizonyította be, hogy idegen eredetű.²⁵ A *cuman* népnév viszont lehetett önelnevezés. Ezt bizonyítják a névazonosító forrásrészletek, így az orosz forrásokban a cumanoknak mondott polovecek áll;²⁶ Rubruk 1255-ös útleírásában pedig: „Itt szoktak volt a kipcsakoknak mondott kunok legeltetni; a németek valaninak [falbennek] nevezik őket, tartományukat pedig Valaniának.”²⁷ Ezenkívül bizonyítékkul szolgálhatnak a magyarországi és romániai helynevek.²⁸

Amennyiben a Šine-usu-i feliraton szereplő alakot kétes olvasata miatt nem számítjuk, úgy a *qipčak* elnevezés elsőként Gardīzīnél tűnik fel. Ő beszámol arról, hogy részt vettek a török és proto-mongol nyelvet beszélő elemekből álló kimek törzsszövetség kialakításában,²⁹ amely a 8. században, mikor a qipčakok csatlakoztak hozzájuk, a Kulunda-alföldön élt.³⁰ A kimek elnevezés a törzsszövetség létrejötte után nem etnikai, hanem politikai értelemben volt használatos.³¹ Van azonban olyan elmélet is, mely szerint a nyugat-szibériai kimekeket a qipčakok *quman/qun*-nak nevezték.³²

A qipčakok szállásterületét e forrás alapján Senga Toru az Irtis folyó vidékére helyezte.³³ Ibn Hurdādbih munkájából, amelyben felsorolja a török népeket, nem derül ki, hogy ekkor a qipčakok a kimekektől függtek. A 982-ben írt *A világ határai* (*Hudūd al-‘Ālam*) ismeretlen szerzője szerint, annak ellenére, hogy a qipčakok – akiknek területe ekkor délen, az Urál vidékén, a besenyőkével szomszédos – a kimekektől külön éltek, uralkodójukat az utóbbiak nevezték ki, ez pedig alárendeltségi viszonyra utal.³⁴ A Ġayhānī-hagyomány besenyő fejezeteiben is szerepelnek a qipčakok. A források szerint ők a besenyők északi szomszédai a 9. század második felében, amely alapján feltehető, hogy már az Uráltól nyugatra is megjelent a qipčak népesség.³⁵

Az 1030-as években már a Kazak-steppén, Hvárezm szomszédságában nomadizáló qipčakok³⁶ azonban hamarosan kiléptek a kimekek törzsszövetségéből, ami egy új, qipčak, cuman, polovec, kun neveken ismert törzsszövetség születéséhez vezetett. A hvárezmi sahok felismervén a mellettük élő népesség taktikai jelentőségét, időnként katonai segédcsoportokként alkalmazták őket harcaikban.³⁷

A kunok Európában

A törzsszövetség a 11. század közepén jelent meg a Volgától nyugatra, és két-három évtized alatt meghódította a Fekete-tengertől északra levő steppét. Miután benyomultak az úzok területére, azokat követve 1055–1061 között a Volgától nyugatra levő területeken jelentek meg. Majd a rusz fejedelemségek látóterébe kerültek, ugyanis 1055-ben Perejaszlavlínál, a Dnyeper folyó bal partján voltak Boluš nevű vezérük vezetésével. Fegyveres összecsapásra egy ideig még nem került sor. A Poveszty vremennih let (PVL) szerint Vsevolod perejaszlavlí fejedelem, aki egy évvel korábban az úzokat megverte, békét kötött az újonnan megjelent kunokkal.³⁸

A rusz fejedelemségektől vereséget szenvedő (1060) úzok előbb a Bug és a Szeret közé húzódtak, majd a kunok nyomásának engedve 1064-ben a Balkán-félszigetre költöztek.³⁹ Az úzok nyomában megjelenő kunoktól 1061-ben a perejaszlavi fejedelem szenvedett vereséget elsőként a ruszok közül.⁴⁰ Ezek után egyre több összecsapásról szólnak forrásaink. 1068-ban a kunok Csernyigov környékén harcoltak.⁴¹ Ez a hadjárat az új szállásterületet biztosíthatta. 1071-ben pedig már a Dnyepertől nyugatra, a Kijevi Nagyfejedelemség délnyugati határán voltak, ahol a

Rosz folyó mentén két kis várost támadtak meg.⁴² Ezekben az években népesíthették be a Donyec vidékét és az Azovi-tenger mellékét is. A Dnyepert már korábban átléphetették, csak az első összecsapást jelezheti az 1071-es időpont. A következő években, kihasználva a rusz fejedelmek egymás közti harcait, a kun támadások megismétlődtek. A kunok, akiket az orosz források szerint először 1078-ban hívták a fejedelmek segítségül a belharcaikba,⁴³ a 11. század végétől gyakori szereplői lettek az ilyen jellegű összecsapásoknak. Az úzok Balkán-félszigetre való költözése utáni hatalmi ürt kihasználva, az 1080-as években már jelentős politikai tényezőt jelentettek a Kárpátoktól keletre és az Al-Dunánál.

A steppe nyugati végeit jelentő Moldvába és Havasalföldre – ahol besenyő és úz töredékek húzódtak meg – egy ideig még nem költöztek kun csoportok, csak fennhatóságuk alatt tartották a területet, amint ezt a kun szobrok elterjedése is tükrözi.⁴⁴ A Bizánci Birodalom ellen először 1078-ban támadtak, amikor a besenyőkkel szövetségben Drinápolyt ostromolták.⁴⁵ 1091-ben viszont Bizánccal közösen mértek megsemmisítő csapást a besenyőkre.⁴⁶ A Balkán-félsziget területén portyázó kunok egyes csoportjai idővel a bizánci császár szolgálatába álltak. Feladatuk a birodalom területén áthaladó keresztesek féken tartása volt.⁴⁷ A Magyar Királyság területére először valószínűleg 1091-ben törtek be Krul fia Kapolcs vezetésével. Krónikáink ugyan két korábbi nomád betöréskor is a kunok támadásáról beszélnek, de a prédálók valójában besenyők és úzok lehettek.⁴⁸ A Horvátországból visszatérő I. (Szent) László a Temes folyónál legyőzte őket, akárcsak a vereség megbosszulására küldött Ákos vezér seregét valahol Orsova környékén.⁴⁹ Az uralkodó győzelmei hosszú ideig visszatartották a kunokat a Magyar Királyság elleni támadástól. A Magyar Királyság és Bizánc ellen vezetett hadjárataik alapján a 11. század végére már a Kárpátokon kívüli területeket is biztosan megszállták. Ha a kun hadjáratok nem is azonosak az egész nép költözésével, a kelet-európai steppén történő fokozatos hódításaikat pontosan jelzik.

A Bizánccal és a Magyar Királysággal harcoló kunok egy időre eltűntek az orosz forrásokból, de 1092-ben újból megjelentek. A Hypatius-krónika szerint ekkor a Dnyeper vidékén portyáztak.⁵⁰ Ettől kezdve a század végéig az orosz évkönyvek állandó szereplői lettek. A 12. század elején a fejedelmek II. Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem (1113–1125) vezetésével számos sikeres hadjáratot vezettek a kunok ellen. Így 1103-ban a Szuten folyónál 20 kun fejedelem esett el, mások pedig fogságba kerültek.⁵¹ 1107-ben újabb hadjáratra került sor a kunok ellen, melynek során Bönjek testvére, Taz, valamint Šarukan másik fia, Sugr a csatában meghalt, maga Šarukan is nehezen tudott elmenekülni.⁵² 1111 telén a Don mentén élő kun törzsek szenvedtek vereséget.⁵³ 1113-ban II. Szvjatopolk nagyfejedelem halálának hírére a kunok újból támadásba lendültek, de Vlagyimir Monomah sikeresen visszaszorította őket.⁵⁴ 1116-ban pedig elfoglalták Sugrov, Šarukan és Balin városát.⁵⁵

A Grúz Krónikából tudunk arról, hogy a 12. század elején II. David Aghmašenebeli grúz király (1089–1125) a szeldzsükok ellen apósának, a kun Átraknek (az orosz évkönyvekben Otrok) népét hívta országába.⁵⁶ Forrásunk szerint 40 000 harcos vonult családjával együtt a királyságba.⁵⁷ Feltehetően a kunoknak éppen jókor érkezett a grúz meghívás, hiszen az előbb említett eredményes rusz hadjáratok következtében a nomádok egyes törzsei kiszorultak a kelet-európai steppéről. Átrak ugyan Vlagyimir Monomah halála után hazatért a dél-orosz steppére, de a menekülés közben a nyájaikat elveszített nomádok egy része Grúziában maradt, letelepedett, és idővel beolvadt és jelentős szerepet játszott a térség történetében a mongol hódításig.⁵⁸

II. Vlagyimir Monomah halála után azonban a Kijevi Rusz hanyatlása visszafordíthatatlanná vált. Kijev hatalma is a 12. század közepétől már csak jelképes volt. A fejedelmek a nagyfejedelmi cím megszerzéséért folytatott egymás közti harcaikban gyakran fordultak a kunokhoz segítségért. Ezeket a lehetőségeket használták ki a kunok a rusz területek prédálására. II. Vlagyimir Monomah halála után a kunok a steppén maradt úzokkal rögtön megtámadták a fejedelemség déli végeit, de ekkor még visszaverték őket.⁵⁹ A testvérharcokban azonban a rusz fejedelmek a kunok támogatását kérték az 1127–1128-as,⁶⁰ 1135-ös,⁶¹ 1136-os⁶² évek folyamán. Ezt 1138–1139-ben a kunok egy önálló hadjárata követte.⁶³ 1135-ben már lengyel területeken portyáztak.⁶⁴ 1139–1140-ben békét kötöttek II. Vszevolod nagyfejedelemmel (1139–1146), így 1144-ben a kunok támogatásával vezetett hadjáratot a nagyfejedelem a halicsi Vlagyimirko ellen.⁶⁵ Vszevolod utóda, II. Izjaszlav (1146–1154) is a jó kapcsolatok kiépítésére törekedett, így 1147-ben Rjazan mellett békét kötött a kunokkal. A vojnai békét azonban már 1150-ben felrúgták a kunok, mikor Izjaszlavval szemben Jurij Dolgorukijt támogatták.⁶⁶ 1152-ben ismét Jurij Dolgorukijjal indultak a Kijevi Fejedelemség ellen. A hadjárat során Csernyigovnak a falakon kívüli részeit is felégették.⁶⁷ A nagyfejedelem válasza határozott volt, még ugyanabban az évben fia ruszokból, besenyőkből, berendiekből és úzokból álló serege váratlanul rajtaütött a kunokon, felégették szállásaikat, és számtalan foglyot ejtettek, ugyanakkor sok lovat, szarvasmarhát, tevé és juhot raboltak, valamint a kunok fogságában levő keresztényeket is kiszabadították.⁶⁸ A következő évben újabb sikeres hadjáratot vezettek a kunok ellen.⁶⁹ Mikor 1155-ben korábbi szövetségesük, Jurij Dolgorukij (1154–1157) megszerezte a kijevi trónt, ismét a fejedelemség területén portyáztak, de a szállásterületükre tartó kunokon a nagyfejedelem szolgálatába álló berendiek rajtaütöttek.⁷⁰

Ugyanakkor a század folyamán Anna Komnénéa – aki I. Alexios Komnénos (1081–1118) császár lánya volt, és a 15 könyvből álló *Αλεξιάς* című munkájában az 1069–1118 közötti kor eseményeit írta meg – szerint a kunok ismét feltűntek a Bizánci Birodalom területén. A Vidin környékén portyázó kunokat azonban 1114-ben I. Alexios visszaszorította a Dunától északra.⁷¹ Egy rövid összecsapás után azonban a bizánci–kun ellentétek három évtizedig szüneteltek: vagy a császári diplomácia eredményként, vagy pedig a rusz fejedelmekkel folytatott harcok következtében. Csak I. Manuel Komnénos (1143–1180) uralkodásának ötödik évében támadtak újra a birodalom területére. A császár a görög források szerint a kunok támadására válaszul átkelt a Dunán, és a folyótól északra győzte le őket.⁷² Egy évvel korábban VII. Lajos francia király (1137–1180) kereszteseivel bizánci szolgálatban álló besenyő és kun sereggel ütközött meg több alkalommal Bulgaria themában és Konstantinápoly falai alatt.⁷³ Az 1160-as évek elején⁷⁴ és végén ismét bizánci részeken portyáztak a kunok.⁷⁵ A Balkán-félsziget elleni hadjáratok sűrűsödése az Al-Dunától északra élő kun törzsek megerősödését jelezte. A világalomra törő Manuel császár azonban nagyobb jelentőséget tulajdonított I. (Barbarossa) Frigyes (1152–1190) terjeszkedési szándékainak,⁷⁶ így a kunokkal való szövetséget kereste. Egy forrásunk szerint az uralkodó levelet írt Turkia, Babilónia, Perzsia és Kománia királyainak, hírül adván nekik, hogy a római császár [ti. I. Frigyes] az ő és amazok földjét szándékozik elfoglalni, ha Milánóval végez.⁷⁷ A 12. századi bizánci–magyar háborúkban mind a császár, mind pedig a magyar királyok seregében harcoltak kunok.⁷⁸ Később az al-dunai kunok közül zsoldos egységeket állítottak fel a bizánciak, amelyeket az ikoniumi szultánátus ellen vetettek be.⁷⁹ Az 1180-as években több alkalommal is szerepeltek a görög forrásokban a Khalkidiki-félsziget délnyugati részére telepített kunok.⁸⁰

Az al-dunai kunok támogatták Ivan Rosztiszlavics Berladnikot is rokona, a halicsi fejedelem, Jaroszlav Oszmomiszl (1153–1187) elleni harcában 1158–1159-ben.⁸¹ Annak ellenére, hogy a 12. század második felében Vlagyimir-Suzdal felemelkedésével párhuzamosan Kijev hatalma fokozatosan lehanyatlott, maradt annyi ereje, hogy kivédje a kunok csapásait, illetve hogy támadásokat intézzen ellenük a többi fejedelemség segítségével. 1185-ben a novgorodi fejedelem, Igor Szvjatoszlavics vezetésével támadtak a kunokra, és a kezdeti sikereken felbátorodva a rusz sereg benyomult a steppére, mivel azonban nem gondoskodtak víztartalékról, a szomjúságtól szenvedő had vereséget szenvedett, és magát Igort is elfogták a nomádok.⁸² Igor azonban kiszabadulva a kunok fogságából, 1191-ben testvéreivel már ismét hadjáratot vezetett ellenük.⁸³ Erről a hadjáratról szól az *Ének Igor hadáról* című alkotás.⁸⁴

A Balkán-félszigeten szintén jelentős katonai-politikai szerepet játszó kunok a II. Bolgár Cárság megalapításában is részt vettek. Az 1018 és 1185 között bizánci fennhatóság alatt álló bolgárok önállósodni próbáltak. Mivel a *pronoia* – nehézfegyverzetű katonaság állítására kötelezett hűbértokra – vonatkozó kérésüket a császári udvar elutasította, a három testvér, Aszen, Péter és Kaloján szívesen állt a felkelők élére.⁸⁵ Kezdetben kudarcot vallottak, és a Dunától északra élő kunokhoz menekültek, akiknek segítségével végül győzelmet arattak.⁸⁶ 1187-ben Aszen vezetésével létrejött a II. Bolgár Cárság.⁸⁷

Az Aszen-dinasztia származására vonatkozóan több elmélet is létezik: egyes kutatók szerint bolgár,⁸⁸ mások szerint vlach,⁸⁹ és a harmadik vélemény szerint kun eredetű az uralkodócsalád.⁹⁰ Újabban létezik egy negyedik teória is, amely szerint Aszen és testvérei egy olyan kun tömbből származtak, amely elszakadva a Balkán-félszigeten hadakozó, majd onnan hazatérő társaiktól, beolvadt az akkor még a Dunától délre élő vlach népességbe.⁹¹ Aszen és családja tehát kun eredetű volt, erre utal a nevük is, amely a török népeknél közismert *esen*-ként olvasandó, és amely az 'egészséges' jelentésű török közszóból származik.⁹² A bolgár önállósodási mozgalom élére álló testvérek serege vlachokból állt. Az Aszenidák is valószínűleg a nekik alárendelt népesség nyelvét beszélték, de őrizték kun eredettudatukat, és szoros kapcsolatban állhattak Cumania területén élő rokonaikkal. Tehát a kun eredetű dinasztia tagjai a 12. század folyamán vlachokká, a 13. században bolgárokká váltak.⁹³ Az ország élén az oszmán hódításig még két kun eredetű dinasztia, a Terterida (1281–1323) és a Sismanida (1323–1393) uralkodott.⁹⁴

A kunok bolgár cárok oldalán több Bizánccal való összecsapásban is részt vettek a 12. század utolsó évtizedében.⁹⁵ 1190-ben II. Isaakios Angelos (1185–1195, majd 1203–1204) a bolgár állam ellen indult, de a bizánci seregek csúfos vereséget szenvedtek, visszavonulásuk pedig majdnem katasztrófába torkollott a kunoktól való félelmük miatt.⁹⁶ A bizánci seregek nyomában a bolgár–kun csapatok több bizánci várat elfoglaltak, és Trákia északi részét is megtámadták.⁹⁷ A császár 1195-ben apósa, III. Béla magyar király segítségével személyesen akart hadjáratot vezetni a Bolgár Cárság ellen, de testvére, III. Alexios (1195–1203) összeesküvést szőtt ellene, és eltávolította a trónról.⁹⁸ A hadjárat leállítását kihasználva a kunok által támogatott bolgárok a birodalomra támadtak.⁹⁹ Az új császár béketörekvései rendre kudarcba fulladtak.¹⁰⁰

1187-ben és 1190-ben a kijevi fejedelem megbízásából a rusz határvédő *fekete süvegese*k kihasználták, hogy a kunok az Al-Dunánál harcoltak, és a Dnyeper menti szállásterületeiket támadták.¹⁰¹ Noha az orosz források nem beszélnek róla, nem kizárt, hogy a rusz–fekete süvegesek támadások hátterében a bizánci diplomácia állt, amely így

próbálta a bolgár lázadókat megfosztani szövetségeseiktől. Tehát az Aszenidákat nemcsak az al-dunai, hanem a Dnyeper menti kunok is támogatták.

A 13. század elején, miután III. Alexios császár nem tudta megfékezni a kunok portyáit, a halics–volhíniai fejedelemhez, Romanhoz (1199–1205) fordult, hogy támadja meg a Dunától északra levő kun területeket. A halics–volhíniai követséggel egy időben, valószínűleg nem véletlenül, Bizáncban tartózkodott a novgorodi metropolita is. A bizánci-rusz kapcsolatok javulása következtében Roman vállalta, hogy csapásokat mér a kunokra. Ezekre a 13. század első éveiben került sor,¹⁰² amelyek azonban nem jelentettek komoly akadályt a Bizáncot támadó kunok számára. A század folyamán a bolgárok mellett több alkalommal is rátámadtak a Bizánci Birodalom utódállamaira, de önállóan is prédáltak.

A bolgár cárokban Konstantinápoly elfoglalása után egyesek a bizánci érdekek támogatóit látták, mivel azok bátorították a keresztesekkel szembeszálló görögöket. Míg a keresztesek a főváros elfoglalása után Trákiában és Macedóniában hatalmuk megerősítésére törekedtek, a kunok Konstantinápoly faláig portyáztak.¹⁰³ Mikor a keresztesek Hadrianopolist akarták elfoglalni, a városlakók a cárhoz fordultak, aki segítségükre egy bolgárokból, kunokból és vlachokból álló sereget küldött. 1205 áprilisában a kunok csapdába csalták a latinokat, maga I. Balduin (1204–1205) császár is fogságba esett.¹⁰⁴ 1206-ban ismét Konstantinápoly faláig jutottak.¹⁰⁵ 1207-ben Szalonikit ostromolták, mikor Kaloján cár (1197–1207) tisztázatlan körülmények között meghalt.¹⁰⁶ Utóda, Boril (1207–1218) követte nagybátyja politikáját, és 1208-ban a Latin Császárság ellen támadt, a politikailag megosztott bolgárok azonban a kunok támogatása ellenére vereséget szenvedtek, minek következtében a latin császár kiterjesztette hatalmát Trákiára és Macedóniára.¹⁰⁷ Boril a lázadó bojárjaival szembeni harcban II. András magyar király segítségét kérte, aki sereget küldött Vidin visszaszerzésére. A magyar sereget a Kárpátoktól délre kunok támadták meg, akiket az Ogosz mellett, a Duna bulgáriai mellékfolyójánál legyőzött a szebeni ispán vezette had.¹⁰⁸ A forrásokból azonban nem derül ki, hogy a kunok a cár ellenfeleinek megbízásából vagy önállóan cselekedtek. Miután Boril konszolidálta hatalmát, nem volt szüksége többé a kunokra a szomszédaival folytatott harcokban. Utóda, II. Ivan Aszen (1218–1241) azonban éppen a kunok támogatásának köszönhetette a Bizánci Birodalom utódállamaiban félelmetes híret.

A dél-orosz steppén sem szűnt meg a kunok jelentősége, noha katonai akcióik száma csökkent. Röviddel azután, hogy Roman elűzte apósát, II. Rurikot (1194–1202, 1206) Kijevből, a kunok támadásba lendültek, de a fejedelem követte a zsákmánnyal visszavonuló kunokat, és a steppén megverte őket. A nomádok válaszként segítettek Ruriknak trónja visszaszerzésében. Ez azonban nem akadályozta meg a fejedelmet abban, hogy Romannal kibékülve, 1203 telén ne támadja meg a korábbi szövetségeseit. A felkészületlen kunok nem tudták szálláshelyeiket kiüríteni, így a ruszok számos foglyot ejtettek, és hatalmas nyájakat zsákmányoltak.¹⁰⁹ 1205-ben, Roman fejedelem halála után, a Kötöny és Somogur vezette kunok a halics–volhíniai trónért folytatott harcokban ismét a kijevi fejedelmet, II. Rurikot támogatták.¹¹⁰ A harcokba beavatkozó II. András magyar király is jogot formált a fejedelemség trónjára.¹¹¹

Összegzés

A források tanúsága szerint nem létezett qipčak vagy kun birodalom, az egyes törzsek kánjaik vezetésével önálló politikát folytattak. A 12. században a Fekete-tengertől

északra utazó Ratisbonai (Regensburgi) Pétachia rabbi szerint a kunoknak nincs királyuk, csak fejedelmek és előkelő családjaik vannak.¹¹² Csak a 12–13. század fordulóján, Sarukanida Jurij Koncsakovics – aki az orosz források szerint a legnagyobb a polovecek közül – idején kezdett megszilárdulni a központi, káni hatalom.¹¹³ A nagy területen nomadizáló és politikai egység nélküli kunok azonban a 13. században katonai potenciáljuk megosztottsága következtében sebezhetővé váltak a külső csapásokkal szemben, és a mongol hódításnak sem tudtak ellenállni. Jelentős kun csoportok menekültek a mongol hódítók elől a Magyar Királyság területére és a Balkán-félszigetre. Többségük azonban a dél-orosz steppén maradt. Ezt bizonyítja, hogy az Arany Horda fennállása alatt a behódolt kunok eltörökösítették nemcsak a kis számú mongol uralkodó réteget, de a térségben élő más török idiómát beszélő népek is a kunok kipcak típusú török nyelvét vették át.

A qipčaqok Egyiptom történetében is jelentős szerepet töltöttek be, elég ha az oszmán hódításig uralkodó mameluk dinasztia kipcak ágának tevékenységére (1250–1382) utalunk. A kunok, a muszlim források kipcakjai, mint rabszolgák kerültek Egyiptom területére. Az első kipcak rabszolgák már a 12. században megjelentek, de nagy jelentőségre csak a 13. században tettek szert, mint az Ayyübbida szultánok testőrei. Miután Ayyübbida Tūrānšāh (1250) megölte a testőrsége, a hatalmat a kipcakok szerezték meg. Ők állították meg a mai Szíria területén a nyugat felé nyomuló mongolokat. A Mameluk-dinasztia másik ága, a cserkesz, amely egészen az oszmán török hódításig (1517) állt Egyiptom élén, szintén rabszolgaként került Észak-Afrikába.¹¹⁴

A kunok egy olyan hatalmas törzsszövetségnek voltak a részei, amely az Irtistől az Al-Dunáig terjedő hatalmas területen nomadizált. Ennek a konglomerátumnak számtalan népi összetevője közül három jelentős: a nyugati peremén élő kunok, a közép-ázsiai *qanglik* és a nyugat-szibériai részekben nomadizáló *qipčaqok*.¹¹⁵ A 13. századi Ferenc-rendi utazó, Rubruc szerint a qanglik a kunokkal rokonok,¹¹⁶ egy másik helyen pedig leírja, hogy a Kaszpi-tengertől északra van egy pusztaság, amelyen a tatárok élnek most, korábban azonban a kanglinak mondott kunok laktak.¹¹⁷ A *qanglik* neve a *Mongolok titkos történetében* is mindig a qipčaqokkal együtt jelenik meg.¹¹⁸ A kunok birodalomra szerveződése megkezdődött ugyan, de a mongol támadás és hódítás miatt nem valósult meg.¹¹⁹

Jegyzetek

¹ Czeglédy K.: A kunok eredetéről. Magyar Nyelv 45 (1949); Göckenjan, H. – Zimonyi I.: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens des Mittelalters. Die Ġayhānī-Tradition. Wiesbaden, 2001. 244–246.

² Marquart, J.: Über das Volkstum der Komanen. In: Bang, W.–Marquart, J.: Osttürkische Dialektstudien. Abh. der kgl. Gesselsch. der Wiss. zu Göttingen Phil.-Hist. Klasse. N. F. XIII. Nro.1. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1914/1970. 38–42.; Németh Gy.: A kunok neve és eredete. Századok 76 (1942) 171.; Czeglédy: i. m. 43.

³ Clauson, G.: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972. 848.

⁴ Barthold W.: Eine neue Angabe über die Polovczer: Wehrot und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landescumande von Ostiran von J. Markwart. Leiden, 34.; Rasovskij, D. A.: Polovcy II. Razselenie polovcev. Seminarium Kondakovianum 8 (1936) 35.

⁵ Pálóczi Horváth A.: Hagymányok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában. Karcag, 1993. 26.; Keller L.: Qipčaq, kuman, kun. Megjegyzések a polovecek önelnevezéséhez. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Sz.–Sinkovics B. MÖK 15. Budapest, 140.

⁶ Senga T.: Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához. Antik Tanulmányok 41 (1996) 159.

- ⁷ Kivétel ezalól II. Roger szicíliai király (1105–1154) arab földrajzírója, al-Idrīsī, aki A horizontok bebarangolása után vágyakozó mulatságának a könyve, röviden Roger könyve munkájában bizánci hatásra a népre kuman, a területre pedig az al-K.māniya nevet használta. *Al-Idrīsī: Opus geographicum*. Ed. E. Cerulli, F. Gabrielli at all. Neapoli–Romae, 1977. 905., 909., 913–916., 957.
- ⁸ Berta Á.: Szavaimat jól halljátok... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása. Szeged, 2004. 267–314.
- ⁹ *Kljastornij*, Sz.: Kipcsak és szir. A kipcsakok őstörténetéhez. Keletkutatás 1986/ősz, 23.
- ¹⁰ Senga T.: i. m. 175–193.; Spinei, V.: Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele 9–13. Iași, 1999. 203.
- ¹¹ Akhinžanov, S. M.: Kipčaki v istorii srednevekovogo Kazachstana. Alma-Ata, 1989. 40–42.; Keller: i. m. 138.
- ¹² Kmoskó M.: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. 1/1. MÖK 10. Szerk. Zimonyi I. Budapest, 1997. 108.
- ¹³ Czeglédy K.: Gardīzī „török” fejezetének magyarázatához. In: Uő: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1985. 108.
- ¹⁴ Martínez, P. M.: Gardīzī's Two Chapters on the Turcs. *AEMAE* 2 (1982) 110–175., *Göckenjan–Zimonyi*: i. m. 106.
- ¹⁵ Rašid ad-Dīn: Ġāmi' at-tawārīḫ. Ed. Romaskevič, A. A.–Xetagurov, A. A.–Ali-zade, A. A. Moskva, 1965. I. 105.
- ¹⁶ Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Á. Budapest, 1991. 97.
- ¹⁷ *Kljastornij*: i. m. 153–154.
- ¹⁸ Pritsak, O.: The Polovcians and Rus. *AEMAE* 2 (1982) 325–326.
- ¹⁹ Németh Gy.: Die Volksnamen quman und qün. *Kőrösi Csoma Archívum* 3. 1940. 99–101.
- ²⁰ Györffy Gy.: A kun és komán népnevek eredetének kérdéséhez. In: Uő: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990. 206.; Golden, P. B.: Cumanica IV: The Tribes of the Cuman–Qipčaq. *AEMAE* 9 (1995–97) 101.
- ²¹ Pritsak: i. m. 326.
- ²² *Magistri Adam Bremensis: Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum*. In: Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches. Ed. Trillmich. W. Darmstadt, 1978. 458.
- ²³ A népekkel és azok egymással való kapcsolatával Györffy György foglalkozott említett művében.
- ²⁴ Keller: i. m. 139.
- ²⁵ Györffy: i. m. 210–216.
- ²⁶ Polnoe sobranije russkikh letopisej. Ed. Šachmatov, A. A. Sanktpeterburg. 1908. (reprint Moskva, 1962–1965). I. 234., 376. (A továbbiakban PSRL.)
- ²⁷ Györffy Gy.: Julianus barát és a Napkelet felfedezése. Budapest, 1986. 231.
- ²⁸ Keller: i. m. 144–145.
- ²⁹ *Göckenjan–Zimonyi*: i. m. 106.
- ³⁰ Senga: i. m. 183–187.
- ³¹ Senga: i. m. 185.; Vásáry I.: Népnév és néptörténet (cuman/kuman, qipčak, kangli, tatár). In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk.: Márton A. MÖK 14. Budapest, 2001. 191.
- ³² Pritsak: i. m. 331–332.
- ³³ Senga T.: Tatárok, sárga ujjurok, kománok. Tanulmányok a magyarság kora keleti kapcsolatainak háttéréről (PhD-értekezés). Budakeszi, 1996. 56–58., 104–175.
- ³⁴ *Göckenjan–Zimonyi*: i. m. 209.
- ³⁵ *Göckenjan–Zimonyi*: i. m. 164., 221., 250.
- ³⁶ Vásáry: Népnév. 189.
- ³⁷ Sinor, D.: The Inner Asian Warriors. *Journal of the American Oriental Society* 101 (1981) 134–135.; Golden, P. B.: An Introduction to the History of the Turcic People. Wiesbaden, 1992. 277.
- ³⁸ Povest' vremennyh let. I–II. Priloženija. Ed. Lichačov, D. S. Moskva–Leningrad, 1950. II. 109. (A továbbiakban: PVL.)
- ³⁹ Spinei: i. m. 186.
- ⁴⁰ PVL I. 109.
- ⁴¹ PVL I. 112–115.
- ⁴² PVL I. 116.
- ⁴³ PVL I. 132.
- ⁴⁴ Pletneva, S. A: Poloveckie kamennye izvajanija. *Arheologija SSSR*. Moskva, 1974. 13.; Pálóczi Horváth: i. m. 34.
- ⁴⁵ *Attaleiates Historia*. Ed. Bekker, Im. Bonn, 1853. 300–301.

- ⁴⁶ *Anna Comnene*: Alexias. Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Diether Roderich Reinsch. Köln, 1996. 167–169.
- ⁴⁷ *Spinei*: i. m. 241.
- ⁴⁸ *Györffy*: i. m. 211–212.
- ⁴⁹ *Scriptores Rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. E. Szentpétery. Budapestini, I. 1937; II. 1938 (reprint 1999). I. 412–414. (A továbbiakban SRH.)
- ⁵⁰ PSRL II. 206.
- ⁵¹ PSRL I. 277–279.; II. 250., 252–256.
- ⁵² PSRL I. 281–282.; II. 258.
- ⁵³ PSRL I. 182.; II. 260., 264–268.
- ⁵⁴ PSRL II. 276.
- ⁵⁵ PSRL II. 284.
- ⁵⁶ Átrákhhoz hasonlóan 1239-ben Kötöny is menekült a Magyar Királyság területére. A kunok ekkor a mongol hódítás elől húzódtak nyugatabbra. Kötöny 40 ezer kunját IV. Béla az ő országát is fenyegető keleti veszéllyel szemben kívánta alkalmazni. Azonban a nomádok és a magyarok közti ellentétek következtében Kötönyt megölték, így kunjai az országot végigpusztítva a Balkán-félszigetre vonultak. (SRH II. 566.) Később, valamikor 1242 és 1246 között hívta vissza onnan őket a magyar király. A Magyar Királyság területén megtelepült kunok beolvadása jóval hosszabb ideig tartott, mint grúziai rokonaiké, a török hódítás előestéjén érhetett véget.
- ⁵⁷ *The Georgian Chronicle. The Period of Giorgi Lasha*. Ed. Qaukhchishvili. Amsterdam, 1991. 19–20.
- ⁵⁸ *Golden, P. B. Cumanica I: The Qipčaq in Georgia*. AEMAE 4 (1984) 71–86.
- ⁵⁹ PSRL II. 289–290.
- ⁶⁰ PSRL II. 290–291.
- ⁶¹ PSRL II. 295–296.
- ⁶² PSRL II. 298.
- ⁶³ PSRL II. 298.
- ⁶⁴ *Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum*. *Scriptores*. Ed. Pertz, G. H. Hannover–Leipzig, Hiersemann, 1826–, XIX. 624. (A továbbiakban MGH S.)
- ⁶⁵ PSRL IX. 164., 167.
- ⁶⁶ PSRL IX. 185.
- ⁶⁷ PSRL IX. 195.
- ⁶⁸ PSRL IX. 196.
- ⁶⁹ PSRL IX. 197.
- ⁷⁰ PSRL IX. 201.
- ⁷¹ *Anna Comnene*: i. m. 510.
- ⁷² *Ioannes Kinnamos: Epitome rerum ab Joanne et Alexio Comnenis gestarum*. Ed. Meinecke, A. Bonn, 1836. 93–95.
- ⁷³ *Spinei*: i. m. 250.
- ⁷⁴ *Nikethas Choniates: Historia*. Ed. Bekker, Im. Bonn. 1835. 123–124.
- ⁷⁵ *Ioannes Kinnamos*: i. m. 201–202.
- ⁷⁶ *Ostrogorsky, G.: A bizánci állam története*. Budapest, 2001. 334.
- ⁷⁷ *Annales Coloniensis maximi*. MGH S, XVII. 774. A forrásrészlet magyar fordítása *Makk F.: A tizenkettődik század története*. Budapest, 2000. 122.
- ⁷⁸ *Ioannes Kinnamos*: i. m. 230.
- ⁷⁹ *Nikethas Choniates*: i. m. 230.
- ⁸⁰ *Actes de Lavra. I. Des origines à 1204. Texte*. Ed. Lemerle, P.–Guillou, A. et al. Paris, 1970. 334–341.
- ⁸¹ PSRL II. 497–498.
- ⁸² PSRL II. 637–644.
- ⁸³ PSRL II. 678.
- ⁸⁴ *Enciklopedija »Slova o polku Igoreve«*. I. A–b. Sankt-Peterburg, 1995. (Magyar fordítás: Ének Igor hadjáról. Ford. Képes G.)
- ⁸⁵ *Fine, J. V. A.: The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Michigan, 1996. 10.
- ⁸⁶ *Rásonyi L.: Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál*. Budapest, 1981. 135–136.
- ⁸⁷ *Rásonyi*: i. m. 137–138.
- ⁸⁸ *Angelov, D.–Hrisztov, H.–Koszev, D.: Bulgária története*. Budapest, 1971. 36.

- ⁸⁹ *Fine*: i. m., 13.; *Spinei*: i. m. 257. A román származást cáfolja Szabados Gy.: Kalojan, egy „román nemzeti hős”. Birodalmi tudat a formálódó második Bolgár Cárságban. In: Középkor-történeti tanulmányok. Szerk.: Weisz B. Szeged, 2003. 139–150.
- ⁹⁰ *Rásonyi*: i. m. 135.; *Pritsak*: i. m. 373.
- ⁹¹ *Vásáry I.*: Chapters from the History of pre-Ottoman Balkans: the Cumans and the Tatars (1185–1360). Budapest, 1999. 45–54.
- ⁹² *Rásonyi*: i. m. 136.
- ⁹³ *Vásáry*: Chapters. 54–55.
- ⁹⁴ *Rásonyi*: i. m. 137–138.
- ⁹⁵ *Ostrogorsky*: i. m. 349–350.; *Vásáry I.*: Cuman Warriors in the Fight of Byzantium with the Latins. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 57 (2004) 3:263–270.
- ⁹⁶ *Nikethas Choniates*: i. m. 561–562.
- ⁹⁷ *Nikethas Choniates*: i. m. 562.
- ⁹⁸ *Ostrogorsky*: i. m. 348.
- ⁹⁹ *Nikethas Choniates*: i. m. 587–588., 600.
- ¹⁰⁰ *Nikethas Choniates*: i. m. 612.
- ¹⁰¹ PSRL II. 659., 670.
- ¹⁰² *Obolensky, D.*: A Bizánci nemzetközösség. Budapest, 1999. 283.; *Nikethas Choniates*: i. m. 691–692.; PSRL II. 328.
- ¹⁰³ *Villehardouin*: La conquête de Constantinople. Ed. Faral. Paris, 1961. II. 82.
- ¹⁰⁴ *Nikethas Choniates*: i. m. 811–814.
- ¹⁰⁵ *Villehardouin*: i. m. 276–277.; *Nikethas Choniates*: i. m. 834–835.
- ¹⁰⁶ *Spinei*: i. m. 270.; vö. *Vásáry*: Chapters. 69.
- ¹⁰⁷ *Ostrogorsky*: i. m. 373.; *Spinei*: i. m. 271.
- ¹⁰⁸ *Jakó Zs.*: Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. 1023–1300. Budapest, 1997. I. 133–134.
- ¹⁰⁹ PSRL X. 34–3.
- ¹¹⁰ PSRL II. 717.
- ¹¹¹ *Font M.*: II. András orosz politikája és hadjáratai. Történelmi Szemle 1991/1–2. 107–144.
- ¹¹² *Spinei*: i. m. 219.
- ¹¹³ PSRL I. 504.
- ¹¹⁴ *Ayalon, D.*: Studies on the Mamluks of Egypt (1250–1517). London, 1977.
- ¹¹⁵ *Golden*: An Introduction. 278.; *Keller*: i. m. 146.
- ¹¹⁶ *Györffy*: Julianus barát. 259.
- ¹¹⁷ *Györffy*: Julianus barát. 251.
- ¹¹⁸ A mongolok titkos története. Mongolból fordította Ligeti L. Budapest, 1962. 198.; 262.; 270. és 272. fejezet.
- ¹¹⁹ *Golden*: An Introduction. 279–280.

TERMÉSZETI KATASZTRÓFA ÉS ÉHÍNSÉG 1315–1317-BEN

A 13. század közepén az európai terjeszkedés lassult, illetve megállt, majd néhány évtized múltán a 14. század elején gyors hanyatlás vette kezdetét. Az európai expanzió elakadásának jelei katonai, gazdasági és demográfiai téren is megmutakoztak. A keresztetek sorozatos vereségeket szenvedtek a Közel-Keleten, a német lovagrend hódításai megtorpantak a Baltikumban. Ezzel párhuzamosan a békés terjeszkedés, a lakatlan földek benépesítése, az új területek művelés alá vonása és a népesség gyarapodása is veszített lendületéből. A 14. század első évtizedeiben pedig katasztrofális megrázkódtatások sorozata érte Európát még az 1348–1349. évi nagy pestis előtt. Az alábbiakban a késő középkori válság kezdeti évtizedeinek vizsgálata következik, amelyhez a korabeli krónikák, évkönyvek és oklevelek biztosítják a forrásbázist.

A késő középkori válság problémakörével számos kutató foglalkozott, de csak érintőlegesen vizsgálták azt, hogy mi történt Közép-Európában. Az 1310–1320-as évek kapcsán felmerül a kérdés, vajon voltak-e Közép-Európában a nyugat-európaihoz hasonló csapások. Ha igen, akkor ezek miben mutakoztak meg, ha pedig nem, akkor milyen okokkal magyarázható az, hogy Európa nyugati fele szenvedett, de középső területei megmenekültek a különböző válságoktól.

Az európai terjeszkedés vége, a válság első jelei

A középkori gazdaság számos kutatója, például Henri Pirenne, már régen megállapította, hogy a 14. század elejéig folyamatos fejlődés, a mocsaras vagy pusztá vidékek művelésbe vonása, benépesítése, az Elbán túli kolonizáció a 14. század első éveiben megtorpant.¹ Montanari szerint a mezőgazdasági növekedés már az 1270-es évektől megállt, ugyanis ebben az időben a mezőgazdasági terjeszkedés eljutott a gabonatermelésre alkalmatlan peremterületekig, vagy marginális földekig. Ezután a megművelt földterületek nagysága csökkenni kezdett.² Hasonló jelenségek tapasztalhatók Nyugat-Európa számos területén. Freedman szerint Európa elérte a lehetséges növekedés határait a 13. század végére, és a 14. század elején a hanyatlás jelei mutakoztak. A megművelt területek elérték azt a növekedési határt, amelyen túl az adott technikai szinten már nem lehetett eredményesen termelni. A termelés és a népesség növekedésének egyensúlya megbomlott, a népesség gyarapodásával nem tudott lépést tartani a mezőgazdasági területek növekedés és az élelemtermelés. Ennek következtében a népesség száma is csökkenni kezdett Nyugat-Európában még a nagy pestisjárvány előtt. A 14. század elején bekövetkező válság belső oka az volt, hogy a népesség túllépte azt a szintet, amelyet az adott technikai és gazdasági eszközökkel a föld képes volt eltartani. A válság külső okai közt említhető az éghajlat változása, hűvösebb és csapadékosabb időszak kezdődött, amely miatt éveken át gyenge volt a gabonatermés, és még az állatállományt is járványok pusztították.³

Ian Kershaw Angliára vonatkozó kutatásai kapcsán jutott arra a megállapításra, hogy a 12–13. századi expanzió a 14. század elején megállt, de addig erdőket és mocsarakat változtattak művelt területekké. Ekkor fordulópontra következett be, az ötmillió népesség csökkenni kezdett, egyre több föld került ki a művelés alól, az erdők egyes területeket visszahódítottak. A marginális talajok egy részét még művelés

alá vonták, de bizonyos részükön már nem volt kifizetődő a termelés, a mezőgazdasági és demográfiai növekedés elérte a lehetséges határokat.⁴

A növekedés megtorpanásának elterjedt és elfogadott magyarázata, hogy elfogytak a gazdaságosan megművelhető földek. Bizonyos, hogy ez sok terület esetében helytálló megállapítás, ugyanakkor léteznek adatok, amelyek arra utalnak, hogy még a túlnépesedett Angliában is voltak olyan területek, amelyeket kifizetődően művelésbe lehetett volna vonni, mivel nem voltak gyenge talajadottságú marginális földek. Több esetben is kimutatható, hogy a földesurak nem telepítettek földműveseket minden kedvező talajadottságú területre, jöllehet a 14. század elején egyre nyomasztóbb élelmezési problémák mutatkoztak, és a gabonaárak magasra szöktek.⁵ Még voltak jelentős kiterjedésű erdők, de nem irtották ki őket, és nem adták területüket az egyre nagyobb számú falusi népességnek a 14. század első felében.

A középkori Angliában 129 erdő létezett, amelyek között kisebbek és nagyobbak is voltak. A közép-angliai Duffield Forest egy 1560-ban készített felmérés szerint 59 412 nagyobb és 38 820 kisebb tölgyfát számlált, de 1587-ben már csak 2764 nagyobb és 3032 kisebb tölgyfa alkotta. Az erdő teljes kiirtása 1648-ban következett be.⁶ Az Inglewood Forest határjárása 1301-ben arról tanúskodott, hogy jelentős méretű erdő volt, amely három kerületből (bailiwick) állt, és 12 királyi erdész felügyelte, az erdő utolsó fáját 1823-ban döntötték ki.⁷ Az Enfield erdő 1324-ben jutott a koronához, és egy kései, 1650-ben keletkezett forrás szerint 7904 acre⁸ volt a területe, de fa ekkor már alig állt benne.⁹ A sherwoodi erdő 1300-ban és 1674-ben készült határjárása szinte megegyezett, és az 1609-ben készült felmérés szerint területe 89 406 acre volt.¹⁰ Számos további példa említhető, amelyek azt mutatják, hogy még a kései középkorban is voltak jelentős kiterjedésű erdőségek Angliában. Az erdők urai, az uralkodók és a lordok nem irtották ki minden erdejüket, hogy földjüket termővé tegyék, mert a területet erdőként akarták hasznosítani. A vadászat a nemesi presztízs fontos része volt. Az erdők jelentős részének kiirtása a 16. században vette kezdetét, amikor a fa értékesítése kiváló jövedelemforrás lett. Anglia erdei az újkorban kezdtek rohamosan fogyatkozni.¹¹

A klímaváltozás jelei

A 9. század elejétől a 13. század közepéig meleg és enyhe időjárású évek követték egymást Európában. Az Alpokban az erdőhatár 1000 körül csaknem elérte a 2050 méteres tengerszint feletti magasságot, de az 1300-as évek elejére ez 2000 méter alá húzódtott vissza.¹² Norvégiában az ezredfordulón 100–200 méterrel magasabban lehetett gazdálkodni, mint 1300 körül, amikor a lehülés miatt a magasabban fekvő területeken felhagytak a gazdálkodással. Malangen vidékén, amely az északi szélesség 69,5 fokán fekszik, a pollenvizsgálatok árpa termelését bizonyították, és Trondheim körül ugyancsak gabonatermelést sikerült kimutatni, de az 1300-as évek körül ez megszűnt.¹³

A középkori felmelegedés idején a nyári átlaghőmérséklet 0,7–1 °C-kal lehetett magasabb Angliában, és 1–1,4 °C-kal volt melegebb Közép-Európában, mint a 20. században. Az időjárás változásának és a lehülésnek kétségtelen jelei mutatkoztak a 13. században, amikor a németalföldi és német tengerpartokat négy nagyobb áradás is elöntötte, amelyek becslés szerint legalább százezer áldozatot követeltek. Az 1240. és 1362. évben bekövetkezett áradások miatt víz alá került a slesvigi dán egyházmegye hatvan egyházközsége. Ekkor a németalföldi Zuyder Zee területe megnőtt, partjai

módosultak.¹⁴ A 13. század második felében keletkezett feljegyzések arról tanúskodnak, hogy egyre gyakoribbá váltak a viharok, az áradások és a tengeráradak, de ekkor még voltak meleg és száraz nyarak. A melsai krónika 1284-ben száraz nyarat említ, William Rishanger 1285-ben meleg és száraz nyárról írt, és talán 1287-ben is száraz nyár volt. A dunstable-i krónika forró és száraz nyarat említett 1288-ban, és 1291-re is hasonló feljegyzést tartalmaz a forrás, amelyet a worcesteri évkönyvek is megerősítettek. Hosszabb szünet következett a száraz és forró nyarak sorában, Matthew of Westminster 1305 nyaráról írta, hogy szokatlanul forró és száraz volt. Az 1291 és 1305 közötti időszak feljegyzései szeles, hűvös és viharos évekről adtak hírt, 1294-ben és 1296-ban folyók is kiáradtak. Matthew of Westminster hideg, fagyos és kemény téként írta le 1305–1306 telét, 1307-ben heves viharok okoztak károkat Angliában.¹⁵ Az 1300–1310. évek körül heves viharok tomboltak az Északi-tengeren és a Csatornán, nyomukban pedig áradások öntötték el az alacsonyabban fekvő partokat.¹⁶ Az angliai melsai krónika a tenger kiáradásáról számolt be az 1307. évben. A londoni krónikában az 1309–1310-es évek teléről az olvasható, hogy kemény hideg volt, és a Temzét vastag jég borította. Thomas Walsingham szerint az 1311. évben heves viharok súlyos károkat okozva ledöntötték Modelford és Gevelton harangtornyait, valamint számtalan fát csavartak ki, tönkretéve a gyümölcszeit. Ugyancsak Walsingham számolt be arról, hogy az 1313. év átlagos, de az 1314. év rendkívül esős és viharos volt, a termés pedig tönkrement, amelynek következtében szörnyű éhínség alakult ki. Az esős és hideg idő 1316-ban is folytatódott, és csak 1317 nyara hozott bőséges aratást.¹⁷

Az éghajlati változás heves viharokkal járt Európa különböző területein. Strasbourgban egy vihar 1298-ban 355 házat rombolt le. Narbonne területén 1316-ban 300 lakóház vált áldozatává egy heves áradásnak.¹⁸ A lehülés gyors volt, az 1314 és 1317 közötti időszakban szokatlanul hűvös és csapadékos évek követték egymást, amelyek nemcsak a szőlőnek, hanem a gabonának sem kedveztek.¹⁹ Az időjárás továbbra is hűvös maradt, csak egy-egy kedvezőbb év enyhítette a hideg, csapadékos időszakot. Az írországi connaughti évkönyvek heves havazásokról számoltak be 1318-ban. Kemény hideg tél okozott éhínséget Skóciában 1321-ben, amely kínoztta az embereket, és elpusztította az állatokat. A melsai krónika tudósít arról, hogy az 1324. év forró volt és száraz, de Britton szerint ez inkább az 1325. évre vonatkozhat, amelyet több más ír és angol forrás is meleg évként említett. A Brit-szigetek számos forrása egybehangzó adatokat tartalmaz arra vonatkozóan, hogy 1326 és 1348 között viharos, esős és hideg évek követték egymást, egyes években pedig áradó folyók vagy tengeráradak nehezítették a megélhetést. A Tyne folyó 1327-ben áradt ki, 1334-ben pedig Anglia több partszakaszán kiáradt a tenger. A Temze mentén kritikussá vált a helyzet, mert leomlottak a gátak, számos állat elpusztult, termőföldeket öntött el a sós víz, így a földek termékenységének visszaállítására hosszú időn keresztül nem volt remény. A következő évek döntő többsége egészen 1352-ig hideg, esős és viharos volt, az áradások pedig tovább nehezítették a termelést. Az 1352. év nyara szokatlan módon rendkívül száraz volt, amely ugyancsak káros következményekkel járt, számos állat a legelőkön pusztult el.²⁰

Az Alpok területén 1215 és 1350 között a gleccserek mélyebbre nyomultak a völgyekben, amit frásos és geológiai bizonyítékok is alátámasztanak.²¹ A Magas-Tauern aranybányáinak művelését is abbahagyták 1300 körül.²² A lehülés következtében az erdőzóna határa a Vogézekben, Közép- és Dél-Németország, valamint Csehország hegyvidékein 100–200 méterrel alacsonyabba húzódott 1300 és 1500 között. A szőlőtermelés megszűnt a magasabban fekvő területeken, például Badenben, Németor-

szág délnyugati részén 220 méterrel alacsonyabbra szorult vissza a szőlőtermelés a hegyoldalakon 1300-tól 1430-ig, és emellett a termés is kimutathatóan gyengébb volt, mint a korábbi időszakban.²³ A klíma lehülésének jele, hogy a 14. századi Angliában hanyatlott a szőlőtermesztés, szinte teljesen fel is hagytak vele, pedig a 13. században még kifizetődő volt. A 12–13. századi nyarak jóval melegebbek lehettek, mint a 14. századiak, amelyek idején a szőlő már nem érett meg. A németországi szőlőtermesztés is visszaesett, csak kisebb mértékben.²⁴ A délnémet területeken végzett dendrológiai és dendrokronológiai kutatások is azt igazolták, hogy 1312–1319-ig különösen csapadékos volt az időjárás. Ez lényegében megerősítette Weikinn kutatásainak eredményét, aki összegyűjtve a korabeli krónikákból az árvizekre vonatkozó adatokat, arra a következtetésre jutott, hogy 1312 és 1317 között számos jelentős áradás volt, amely a bőséges csapadék közvetett bizonyítékaként értelmezhető.²⁵

A Kárpát-medence vonatkozásában is kimutatható a csapadékosabb, hűvösebb időjárás és a hidegebb tél. Az 1316. évben nagy árvizek voltak, a Duna mellékfolyói sok vizet hozva, hatalmas károkat okozva Ausztria és Magyarország számos vidékén községeket pusztítottak el lakóikkal együtt. Magyarországon 1316 nyarán a sok esőzés miatt elpusztult a termés, minden víz alatt állt. Az 1316–1317. év telén hideg, hosszú tél volt, a hó márciusig tartott, a gabona megfulladt a hó alatt, a talajvíz is magas volt. Mindezek drágasághoz vezettek, és a bor is rossz lett. Még ebben az évben (1317) a havazások következtében egész vidékeket lepett el a víz, majd pestis következett.²⁶ Az említett éveken kívül még 1319-ben igazolható, hogy kemény, hideg tél volt.²⁷

A Krím félszigeten található Szaki-tó üledékrétegeinek elemzése azt mutatja, hogy 12. század vége felé a csapadék mennyisége hirtelen növekedni kezdett, és ez az időszak a 14. századig tartott.²⁸ A Kaszpi-tenger vízszintje is legalább nyolc méterrel magasabb volt a 9. és 14. század között, mint napjainkban.²⁹ A 14. században pedig a Kaszpi vízszintje 14 méterrel volt magasabb, mint a 7. században. Ez az emelkedés annak köszönhető, hogy a steppétől északra fekvő erdőzónában a 10. századtól növekedett a csapadék mennyisége. A Kaszpi vizét 81%-ban tápláló Volga vízgyűjtő területének jelentős része pedig az erdőzónában fekszik, amelynek bőséges csapadéka a Volgán keresztül a Kaszpi-tengerben gyűlt össze.³⁰ Baku egyik műemléke, a Szüzek tornya a 11–12. században közvetlenül a tó partján épült, de napjainkban a vízpart több száz méterre húzódik az épülettől. A Kaszpi vízszintjének emelkedése elöntötte a part menti területeket, a vízfelület a szárazföld rovására növekedett. A 13. századtól kimutatható csapadékosabb időszak jele, hogy az Aral-tó vízszintje magasabb volt, mint napjainkban. Az Aral-tavat tápláló Amu-darja egyik ága 1221 és 1570 között vizet szállított a Kaszpi-tengerbe a Szarikamisz-medencén és az Uzboj-völgyön keresztül, amely révén az Aral-tó összeköttetésben állt a Kaszpi-tengerrel.³¹

Élelmiszerhiány

A klímaváltozás következtében egyre gyakrabban volt gyenge a termés, ami élelmészeti gondokhoz vezetett 1301-től kezdődően Kasztíliaiban, 1302-ben a franciaországi Langedocban, majd 1305-ben Párizsban. Skandináviát 1315–1316-ban sújtották élelmészeti nehézségek, amikor Európa más területein is katasztrofális helyzet alakult ki. Katalónia és Barcelona 1333-ban szenvedett az éhínségtől, amelynek tízezer áldozata volt.³² Az 1315–1317 és 1320–1321 körüli időszak volt a legsúlyosabb, amikor Európa számos területén a csapadékos, hideg idő miatt megsemmisült a gabona és a szőlő,

az állatállományt pedig járványok tizedelték. Katasztrófális helyzet alakult ki Észak-Franciaországban, Németországban, az Alpok vidékén, Dél-Skandináviában, a Baltikumban és Lengyelország területén, és a Brit-szigetek lakói is éheztek.³³ A gyenge gabonatermés egyik bizonyítéka, hogy a természetben teljesített tized jelentősen visszaesett a korábbi évekhez képest. A Saint-Arnoul apátság Párizstól északra fekvő birtokain legalább 50%-kal csökkent a begyűjtött gabona mennyisége.³⁴ A rozs ára háromszorosára növekedett 1313–1317 között Strasbourgban, Franciaországban pedig kilencszeresére emelkedett a búza átlagos ára.³⁵

A szüretrek 1315 és 1317 között gyengék voltak, emiatt jelentősen visszaesett a bor mennyisége és minősége. A korabeli krónikák és gazdasági feljegyzések adatai egybehangzóan bizonyítják, hogy a gyenge termés miatt jelentősen visszaesett a bor készítése Franciaországban. A Saint-Arnoul apátság borban beszedett adója 80%-kal volt kevesebb 1317-ben, mint korábban. Németországi feljegyzések hasonló adatokról számolnak be 1316 és 1322 között. A rendkívül csapadékos időjárás miatt rossz lett a bor minősége, és kevés a mennyisége, ami magas árak kialakulásához vezetett.³⁶ A franciaországi bortermelés visszaesésének bizonyítéka a borkivitel radikális csökkenése. A francia bor kivitelének egyik jelentős központja Bordeaux kikötőváros volt, ahonnan Angliába és Észak-Európa kikötőibe jelentős mennyiségű bort szállítottak (1. táblázat Postan nyomán).³⁷ A 14. század elején százezer tun körül volt az exportált bor mennyisége, 1310–1311-ben a felére esett vissza, és csak az 1320-as évek végén kezdett közeledni a század elejének adataihoz. Az 1335–1337. évi csökkenés, és az 1348–1350. évi drasztikus visszaesés már a százéves háború kezdetével magyarázható, amely szétzilálta az angol–francia–flamand–németalföldi kereskedelmi kapcsolatokat.³⁸

1. táblázat

Bordeaux borkivitele a 14. század első felében

Évek	Exportált bor tunban
1305–1307	95 650
1308–1309	102 724
1310–1311	51 351
1328–1330	81 366
1335–1337	45 315
1348–1350	9 675

A németalföldi búzaárak szintén tükrözik az 1300-as évek elejének gyenge terméseredményeit (2. táblázat Postan nyomán).³⁹ Az adatsorok nem éves, hanem húszéves átlagokat tartalmaznak, ennek ellenére jól mutatják, hogy a gyenge termésű időszakokban felszokott a gabona ára Németalföldön.⁴⁰

2. táblázat

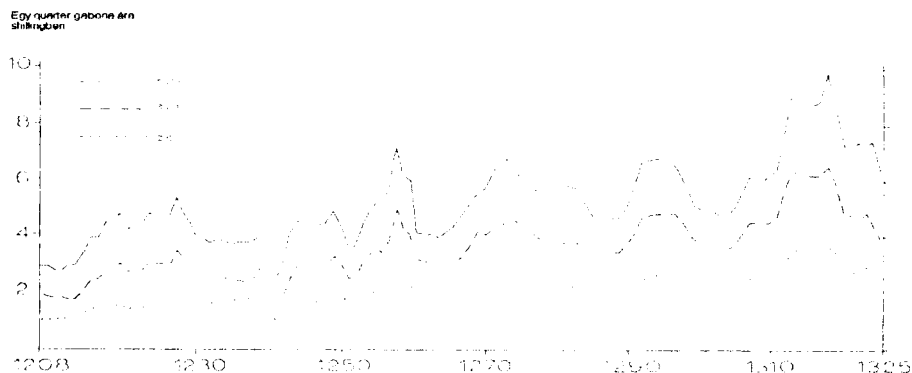
Németalföldi búzaárak a 14. században

Évek	Búzaár shillingben (per qr)	Búzaár ezüstgrainben
1300–1319	7,01	1734
1320–1339	6,27	1547
1340–1359	6,31	1372
1360–1379	7,55	1508
1380–1399	5,57	1113

A gabonaárak növekedése Anglia esetében is jelzi, mikor volt rossz termés (1. ábra Postan nyomán)⁴¹, aminek következtében gabonahiány alakult ki. Az angliai gabonaárak 1310–1320 között jelentős mértékben növekedtek, és csak az 1320-as évek közepén kezdtek visszatérni az 1310 előtti árakhoz.⁴² Ian Kershaw a gabonaárak alakulása kapcsán megállapította, hogy azok 1310 körül 25%-kal voltak magasabbak, mint 1299-ben, és az 1314. évi gyenge aratás miatt az árak 1315-ben rendkívül megemelkedtek. Az élelmiszerárak a következő év tavaszára soha nem tapasztalt magasságba szöktek. Az áremelkedés lényegében minden élelmiszert érintett, egy quarter só ára 3 shilling az éhínség előtt, de 1315–1316-ban már 13 shilling Angliában. Ez jelzi, hogy a tengervízből párologtatás révén nyert sóból hiány volt, a csapadékos és hűvös időjárás nem kedvezett a só előállításának.⁴³ Csapadékos év volt 1316-ban is, és a termés ugyancsak rendkívül gyenge lett, a fellélegzést csak az 1317. év hozta meg, amikor viszonylag bő termést takaríthattak be, és ennek köszönhetően 50%-kal mérséklődtek a gabonaárak. Az első igazán bőséges esztendő 1318-ban köszöntött be, és ekkor az 1288-ban kialakult árszintre csökkent a gabona ára.

1. ábra

Gabonaárak Angliában (1208–1325): egy quarter gabona ára shillingben

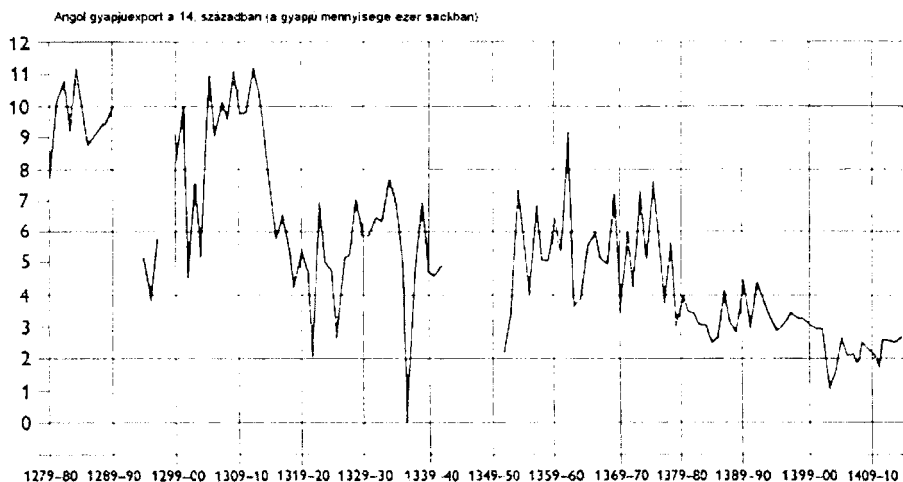

A gabonatermelésben tapasztalható visszaesést követte az állatállomány drasztikus csökkenése 1317-ben, amikor kezdetét vette egy súlyos állatjárvány, amely Franciaországból kiindulva tizedelte Nyugat-Európa juh- és szarvasmarha-állományát. Ez a járvány 1321-ben Anglia felől elérte Skóciát és Írországot, de a megpróbáltatások ezzel még nem értek véget. Az 1320. év esős volt, és a túlzottan csapadékos ősz következtében 1321-ben ismét gyenge lett a termés, lényegében az 1315–1317 körüli gabonaárak tértek vissza. A 14. századi agrárválság legkritikusabb szakasza 1322-ben véget ért, amikor a jó termés következtében mérséklődött a gabona ára.⁴⁴

Az angol gyapjúkivitel mennyiségi változása szintén jelzi, hogy a 14. század elején jelentős visszaesés kezdődött (2. ábra Postan nyomán).⁴⁵ Az angol gyapjúexport a rendelkezésre álló adatok alapján viszonylag pontosan rekonstruálható, a 13. század végi tízezer sack körüli gyapjúexportban erőteljes, legalább 50%-os visszaesés tapasztalható 1314 és 1320 között, aminek az egyik oka az időjárás kedvezőtlen alakulása, a másik pedig az állatállományt tizedelő járvány volt.⁴⁶ Az élelmiszerhiány gondjai Norvégiát sem kímélték, Haakon király 1316. július 30-án kiadott rendeletében megtiltotta a szárított tőkehal és a vaj kivitelét Norvégiából, kivéve azoknak, akik malátát, lisztet vagy más hasonló élelmiszert hoztak be a kivitt élelem helyébe.⁴⁷ A gazdasági élet helyreállításának lassú folyamatát többször megtörték rossz időjárású évek, állatjárványok és háborúk. Az agrárválság a gazdaság szerkezetének lassú átalakulását idézte elő, és befolyásolta a társadalmi struktúrákat.

2. ábra

Angol gyapjúkivitel 1279–1410 (a gyapjú mennyisége ezer sackban)

Éhínség 1315–1317-ben

Wilhelm Abel szerint az ínséges időszak kezdete 1309 és 1311 közé tehető Németország nyugati, középső és déli területein, valamint Angliában. Ezután néhány kedvezőbb esztendő következett, amelyekben jobb volt a termés, de 1315-ben a kedvezőtlen

időjárás miatt súlyos éhínség kezdődött, amely 1317-ig tartott. Az éhezés és halál réme fenyegette Anglia, Franciaország, Skandinávia, Németország és a Baltikum területeit. Különösen súlyos volt az éhínség Németországban a Rajna-vidéken, Vestfáliában, a déli területeken, Brandenburgban és Németalföldön.⁴⁸ Flandriában Brügge, Gent, Ypres, a Brabanti Hercegség területén Antwerpen, Brüsszel, Leuven lakói éheztek. Különösen sokat szenvedett Frízia, Zeeland és a Holand Grófság népe, mert az alacsonyan fekvő területeket elöntötte a víz, és a termés teljesen megsemmisült 1315-ben. Hasonló helyzet alakult ki Brabantban, ahol 1315 májusában kezdett esni, és egész évben folyamatosan esett, emiatt nem tudtak aratni.⁴⁹

Az élelmiszerhiány szokatlan helyzetek kialakulásához vezetett. II. Edvárd angol király 1315. augusztus 10-én St. Albans területén tartózkodott kíséretével, és udvara gyakorlatilag éhen maradt, mert nem lehetett kenyérrel ellátni. Írország népe szintén éhezett 1315-ben. Egyesek az éhínség miatt szörnyűséges cselekedetekre kényszerültek, a szegények kutyákat, macskákat, galambok ürülékét és még saját gyerekeiket is megették. A kannibalizmus felütötte fejét, és Lucas szerint bizonyosan gyakori volt.⁵⁰ A lanercosti krónika szerint az éhínség és járvány miatt sokan meghaltak Angliában és Skóciában 1306-ban.⁵¹ II. Edvárd életrajzából pedig megtudható, hogy több rendelkezés is szabályozta az élelmiszerek árát, és az élelmiszerek kereskedelmét, de ennek ellenére nagyon drága lett a gabona, és több ezer ember halt meg az éhínség és a járványok miatt.⁵² Franciaországban is hasonló gondok jelentkeztek, bár a Gascogne vidékén raktározott gabona és bor némileg enyhítette Észak-Franciaország népének szenvedését, de 1316-ban ezek a készletek kimerültek, és Párizs utcáin jelentős számban haltak éhen az emberek.

Az éhínség és tömeges halál kíséretében megjelentek a járványok, vérhas és hasonló betegségek tizedelték Írország, Skócia, Anglia és Németország népét. Svédországban szintén volt járvány, de Skandinávia más területeire nincs biztos adat. A legyengült emberek szervezete könnyen elkapott bármilyen betegséget. A járvány feltehetően Antwerpen szegény lakói között jelentkezett, majd gyorsan terjedt, és a vagyonosabbak közül is számos áldozatot ragadott el. A középkori diagnózisok sokszor pontatlanok, ezért nem könnyű megállapítani, hogy milyen betegség terjedt el. Annyi bizonyos, hogy az embereken kívül az állatállományt is járványok tizedelték, amelyek kialakulásának és terjedésének kedveztek az egymást követő évek hideg telei és esős nyarai. Az elemi egészségügyi ismeretek hiánya, a párás, nyirkos levegő, a kellemetlen helyek, felázott talajok szinte minden kórokozónak kedveztek. A lépfene, az orbánc, a száj- és körömfájás bizonyosan támadásba lendült. Az éhező emberek gyakran megették a beteg állatok húsát, vagy éppen a betegségben elhullott jószágokat.⁵³ A Rajna alsó folyásának vidékén, Camp cisztercita monostorának krónikása feljegyezte, hogy az emberek döglötten talált állatokat ettek 1317-ben. Ennek következtében olyan súlyos járvány alakult ki, hogy egész falvak kipusztultak. Angliában 1318–1319-ben marhavész tombolt, amelynek pusztító hatására jellemző példa a Ramsey apátság egyik gazdasága, amelynek 47 állatából 45 elpusztult 1319-ben. Az apát arról panaszkodott, hogy az állatok tetemei megmérgezték a levegőt, és az emberek is megbetegedtek.⁵⁴

Az éhínség Németországban is számos áldozatot követelt, és a források szerint a cseh és lengyel területeket sem kímélte. Lucas az Annales Windergenses adatai alapján, amelyek a Duna völgyére vonatkoztak, úgy vélekedett, hogy a magyar területek is szenvedtek az éhínségtől. Csehországban az 1315. év rendkívül csapadékos, és a tél szokatlanul hideg és hosszú volt. A Moldva folyó 1315. november 30-án befagyott,

és 1316. március 28-ig nem olvadt meg a jege, amely olyan szilárd volt, hogy az emberek átmehettek rajta. Ausztria, Lengyelország, Magyarország és Meissen területén olyan sok eső esett 1316 tavaszán, hogy a tönkrement a vetés és a széna. Egy viharos eső következtében árvíz öntötte el Salzbургot 1316 júniusának végén, Szászországban az Elba áradása okozta sok ember, falu és jószág vesztét. Az emberek Szászország városaiban és falvaiban az utcákon haltak éhen.⁵⁵ A mansfeldi krónikák szerint Tübingiában, különösen pedig Erfurtban sok szántóföld hét éven keresztül parlagon hevert, csak gyom nőtt rajtuk, az emberek pedig a betegségekben, illetve az éhség miatt meghaltak. A gerstenbergi krónikák szerint számos ember, akik között házat birtoklók is voltak, javaikat hátrahagyva idegen területekre mentek, hogy megélhetést találjanak.⁵⁶ Magdeburgban, Brémában, Kölnben szintén éheztek az emberek. Az Északi- és a Balti-tenger partvidékén éhínség és járvány szedte áldozatait. Livóniában és az észti területeken a rigai, öseli, dorpati és revali egyházmegye területén olyan súlyos volt az éhínség, hogy megjelent a kannibalizmus. A német lovagrend megnyitotta gabonátárolóit, és gabonát osztott, hogy segítsen a szenvedőkön.⁵⁷

Nyugat-Európa egyes vidékein 1316 nyarának aratása némileg enyhítette az éhínséget, de a magas gabonaárak megmaradtak. Németország keleti felét, a Duna völgyét és a szláv országokat 1317-ben érte el a válság mélypontja, amely korábban a nyugati területeket gyötörte. Nagyon sok eső esett, a Duna kiáradt, és ennek következtében a gabona- és szőlőtermés a szokásostól lényegesen elmaradt. Csehország és a szomszédos szláv területeken hasonló jelenségek tapasztalhatók. A porosz területek krónikása, Kaspar-Schultz feljegyezte, hogy sokan haltak meg betegségben, amely pestis, tífusz és dizentéria lehetett, főleg földművesek vidéken. Pusztán hevert majdnem az egész ország, szinte senki sem maradt, hogy felszánts a földeket.⁵⁸ Szilézia és Lengyelország népe éhezett, Boroszlóban tömegesen haltak éhen. Az éhínség Sziléziában és Lengyelország területén még 1319-ig tartott.⁵⁹

A demográfiai hanyatlás kezdete Nyugat-Európában

Európa népessége 1000 és 1300 között növekedett, bár az egyes régiók között jelentős különbségek voltak. A Mosel-vidék népessége ebben az időszakban háromszorosára nőtt. Svédország déli részén, Götland területén a 10. században 500–700 körül volt a paraszti települések, illetve farmok száma, 1300 körül, a népességnövekedés tetőpontján 1200–1500-ra emelkedett a számuk. A német területek népessége 1300 körül becslés alapján 14 millió fő lehetett. Anglia népessége a 11. században 1,3–1,5 millió fő, amely 5 millióra növekedett az 1300 körüli időre. A mai Franciaország területére becsült népesség az ezredforduló körüli 6,2 millióról 17,6 millióra emelkedett, de az is lehet, hogy elérte a 21 millió főt. Dánia, amelynek területe némileg nagyobb volt, mint napjainkban, mivel Svédország déli területeire is kiterjedt fennhatósága, az 1000 körüli 850 ezerről 1,5 millióra növelte népességét a kései középkorra. Különböző becslések léteznek Norvégia lakóinak számára vonatkozóan, amelyek közül Jordan az 500 ezer fő körüli értéket fogadta el. A finn területek, amelyek kiterjedését Jordan nem határozta meg pontosan, sőt bizonytalan módon a Baltikum egy részét is hozzájuk számította, feltehetően 200–300 ezer lakót számláltak.⁶⁰ Itália népességére vonatkozóan Jordan elfogadta Abel becslését, aki szerint kétszáz év alatt, 1100-tól a 14. századig, 5 millióról 7–8 millióra növekedett a félsziget lakóinak száma.⁶¹ Jordan Angliával kapcsolatban több becslést is említ: 1300-ra vonatkozóan 3,7; 4; 4,5; 5,25 millió; 1348-ra, a pestis előtti évre pedig 6,25; 7,1 millió fő becsült népesség is előfordul a történeti

demográfiában.⁶² Pounds némileg szerényebb adatsort említett Beloch és Russel alapján (3. táblázat Pounds nyomán).⁶³

3. táblázat

Európai régiók népessége millió főben

Terület	Beloch	Russel
Brit-szigetek	4	5,3
Franciaország	14	19
Németország Németalfölddel	15	11
Skandinávia	1,9	0,6
Ibér-félsziget	6	9,5
Itália	11	9,3
Kelet- és Délkelet-Európa	15	15
Litvánia és Oroszország	8–10	8–10

A népsűrűség magas volt Nyugat-Európában 1300 körül, Németországban 24 fő/km², Franciaországban 35 fő/km² és Flandria területén pedig legalább 60 fő/km². A növekvő népességre pedig egyre kevesebb termőföld jutott.⁶⁴ Az időjárási katasztrófák, a kialakuló éhínség és járványok jelentős veszteségeket okoztak. A metzi egyházmegyében 1316-ban hat hónap alatt ötszázezer ember halt meg, az elpusztult állatállomány számát megbecsülni sem tudták. Az adat feltehetően túloz, de a pusztulás mértéke valószínűleg nagy volt.⁶⁵ A flandriai Ypres lakóinak halálozási arányszáma 1316. május és november között drasztikusan növekedett. A város lélekszáma 1316-ban 25–30 ezer fő körül lehetett, és fél év alatt a népesség 10%-a, összesen 2794 ember halt meg. A várost elérte a gazdasági hanyatlás is, mert népessége 1435-ben sem haladta meg a 10 523 főt.⁶⁶ Franciaország határán Colmarnál tömegsírokba temették a halottakat, a Rajna-vidéken is hasonló helyzet alakult ki. Louvainben járványok szedték áldozataikat, Hocsemius szerint kocsikon vitték ki a városból a halottakat, átlagosan 6–8 embert abba az új temetőbe, amelyet a város falain kívül kellett létesíteni. Van Velthem azt írta, hogy Brabant Hercegségében megteltek a régi temetők, és újakat kellett nyitni, olyan sokan haltak meg. Antwerpenben a város körüli temetőkbe szintén szekéren vitték a halottakat, rendszerint tízet, és naponta három-négy alkalommal is fordulni kellett.⁶⁷ Dél-Angliában a népesség 10–15%-a halt meg az 1310-es évek alatt, Provence, Normandia és Toscana is hasonló népességvesztéséget szenvedhetett el.⁶⁸

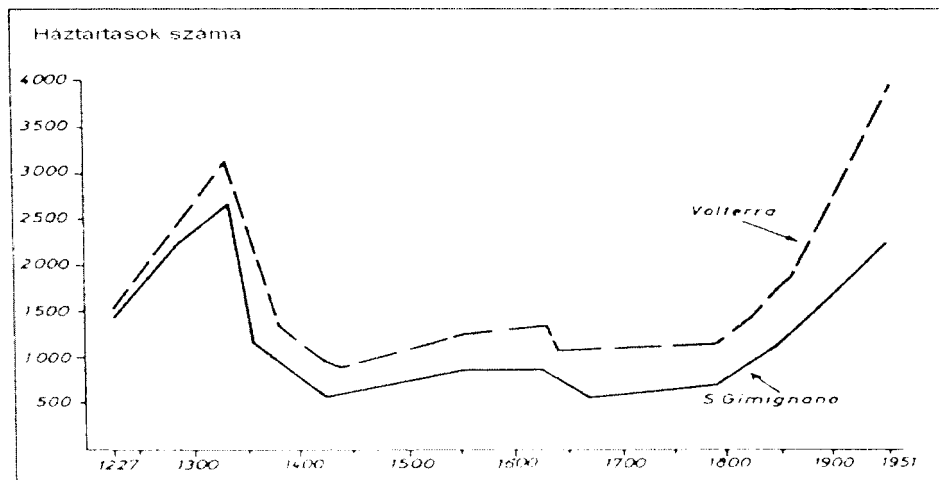
Közép-Európában is szedte áldozatait az éhínség. A sziléziai Boroszlóban olyan sokan haltak meg 1317-ben, hogy a város falain kívül kellett eltemetni az áldozatokat.⁶⁹ Észak-Magyarország területén a Szepességben is súlyos éhínség volt, amiről Hain Gáspár löcsei krónikája tudósít. A forrás ugyan pontatlanul határozta meg az éhínség idejét, ugyanis az 1312. évhez tartozó feljegyzés azt tartalmazza: „Ez idő tájt három évig olyan éhínség volt, hogy az emberek egymást ölték és ették, még a tolvajokat is levágták éhségükben az akasztófaokról. Ugyanez történt a jószágokkal is.”⁷⁰

A népesség lélekszáma azokon a területeken is csökkent a 14. században, amelyeken nem volt jelentős éhínség 1315–1317-ben, de a században jelentkező gazdasági és demográfiai válság, részben a pestis következményeként, mégis érezte

hatását.⁷¹ Például Itáliában Toscana területén Volterra és San Gimignano vidékének népessége a 14. században jelentősen csökkent (4. ábra Fiumi nyomán).⁷²

4. ábra

A háztartások számának változása Volterra és San Gimignano területén

A demográfiai hanyatlás nem ért véget az 1310-es évek második felének végével, hanem tovább tartott Nyugat-Európa több területén. Franciaországban Languedoc népessége 1328 körül 1,5 millió fő lehetett, de 1450-re 1 millióra csökkent, Daphiné és a szomszédos területek 1339 és 1476 között elvesztették lakóik 38–75%-át. Ó-Kasztília népességcsökkenése a 13. század közepén kezdődött, de nem azért, mert népessége elérte a növekedés lehetséges határait, hanem az 1212 után elfoglalt területek felé vándorolt az északi népesség bizonyos része.⁷³ Az európai népesség lélekszámának drámai csökkenése, a halálozási arány minden korábbi meghaladó gyors emelkedése az 1348–1349-ben pusztító pestis következménye volt.

Ezzel szemben Közép-Európában és azon belül Magyarországon a történeti demográfia nem tartja jelentős törésvonalnak az 1310-es éveket, a népesség növekedésének lendülete nem tört meg, és nem kezdődött el a lélekszám csökkenése. A Kárpát-medence népességének történetében a tatárjárás okozta a jelentősebb veszteséget, bár a pusztítás mértékéről eltérnek a vélemények.⁷⁴ A 14. század során Nyugat-Európa népessége jelentős veszteséget szenvedett el, de a Kárpát-medencében nem tapasztalhatók a nyugatihoz hasonló demográfiai folyamatok. Az 1310-es évek nyugati halálozási arányaihoz hasonló demográfiai visszaesés Magyarországon nem mutatható ki. Fügedi Erik szerint a pestist nem előzte meg katasztrofális terméshiány és éhínség Magyarországon. A Kárpát-medencében az 1310-es években nem mutatható ki jelentősebb éhínség, kivéve a Szepesség vidékét, amelyről Hain Gáspár beszámolt. Az 1315–1317-ben keletkezett magyarországi oklevelek sem említenek nélkülözést vagy éhínséget,⁷⁵ és magas árakról is csak 1316-ból van adat.⁷⁶ Az 1315–1317. évben keletkezett majdnem hétszáz oklevél egyike sem említ éhínségtől szenvedő tömegeket, vagy az éhínség miatt meghalt embereket, de még természeti katasztrófákra sincs utalás. Ezzel szem-

ben számos oklevélben olvasható, hogy a hivatalos ügyek intézése miatt utazó személyek a „békétlen idők és az utakon leselkedő veszélyek” miatt nem vitték magukkal oklevelüket, esetleg elveszítették azokat.⁷⁷ A hatalmaskodás és a nemesek zsarnoksága ugyancsak gyakran előfordul az oklevelekben. A veszprémvölgyi apácák Alsóörsön fekvő birtokukat kénytelenek voltak eladni, hogy „hálótermüket kijavítsák és befedjék, mert a nemesek és hatalmasok zsarnoksága következtében egyházuk jobbágjai fölött fennhatóságot nem gyakorolhattak, és a mindennapos költségek miatt elszegényedtek”.⁷⁸ A példákat hosszan lehetne sorolni. Mindegyik esetben a belpolitikai feszültségek okozták az elszegényedést vagy a hétköznapi bizonytalanságát. Természeti katasztrófák és éhínség nem szerepel a korabeli bajok okaként.

Miközben Európa jelentős részén rendkívüli időjárás, éhínség és járvány tombolt, Magyarország menedéke lehetett a máshonnan menekülőknél, erre utalt Réthy, aki szerint 1320-ban bő teremés volt az országban, amely ennek révén a szomszéd országok lakóinak segítséget nyújtott.⁷⁹ Felmerül a kérdés: mivel magyarázható, hogy Magyarországot elkerülték az Európában szinte mindenhol pusztító csapások és a demográfiai veszteségek. Fügedi Erik az alábbi magyarázatot adta. Magyarország népsűrűsége alacsonyabb volt, mint Nyugat-Európáé, és emellett a gabonatermelés, állattenyésztés és halászat aránya egyensúlyban volt.⁸⁰

Magyarországon a 14. században még jelentős erdőségek voltak északon és keleten, a ritka népsűrűség pedig még az idegen utazónak is feltűnt. A 14. század elején Magyarországon átutazó francia dominikánus szerzetes szerint az ország népessége kiterjedéséhez képest kicsi volt.⁸¹ Ezzel szemben Nyugaton a gabonatermelés javára tolódott el a mezőgazdaság termelési szerkezete, és a táplálkozás összetételében is a gabonafélék játszották a döntő szerepet a 13–14. század fordulóján.⁸² Ilyen mezőgazdasági és táplálkozási viszonyok között a gabonahiány valóban sokkal súlyosabb élelmezési problémákat okozhatott, mint Magyarországon, ahol a jelentős legelőterületeken kiterjedt állattenyésztés zajlott, amely pótolhatta a rossz időjárás miatt kieső gabonát a népesség táplálkozásában.

Mindez kétségtelenül helytálló magyarázat Magyarország és Nyugat-Európa viszonyainak összehasonlítása esetében, de nem ad elegendő indoklást arra a kérdésre, hogy miért pusztított az éhínség Sziléziában, valamint Lengyelország és a Baltikum területén, ugyanis ezek a régiók nem voltak sűrűbben lakottak, mint Magyarország. A kérdés megválaszolása további kutatást igényel.

Következtetések

A 13. század második felére lezárult az európai terjeszkedés, a 14. század elején pedig fordulóponthoz érkezett Nyugat-Európa. A népesség és a rendelkezésre álló termőterület egyensúlya felborult, de jelentős területeken még lettek volna művelésbe vonható földek, amelyeket a birtokosok nem akarták a földműveseknek adni, mert erdőként, vadászterületként óhajtották hasznosítani. A mezőgazdasági termelésben hasznosított területek már képtelenek voltak több embert eltartani, de a népesség még növekedett, bekövetkezett a túlnépesedés. Az 1300-as években éghajlati lehűlés kezdődött, amelynek leghidegebb és legcsapadékosabb időszaka 1315–1317-ben volt. Ekkor az évekig tartó rendkívüli csapadéktöbblet és a szokatlanul hideg telek miatt a korábbinál lényegesen kevesebb élelmiszert lehetett csak termelni a Pireneusok, az Alpok és az Északi-Kárpátok hegyvonulataitól északra. Élelmiszerhiány és súlyos éhínség alakult ki, amelynek következtében a népesség hozzávetőlegesen 10%-kal visszaesett néhány év

alatt. A természeti katasztrófákat súlyos járványok követték, amelyek az embereket és az állatállományt is tizedelték. A bekövetkező környezeti katasztrófa és a nyomában fellépő éhínség a korabeli források alapján kimutatható Közép-Kelet-Európában is, de ezen a ponton ellentmondás figyelhető meg a Kárpát-medence esetében. A külföldi források arról számoltak be, hogy Magyarországon is voltak természeti csapások és éhínség, de a belső keletkezésű források ezt nem erősítik meg, kivéve Hain Gáspár krónikáját. A hazai történeti demográfia sem tartja fordulópontnak az 1310-es éveket, ellentétben a nyugat-európai népességtörténeti kutatások eredményeivel. Ez azzal indokolható, hogy az 1310-es évek megrázkódtatásai elkerülték a Kárpát-medence legnagyobb részét, ugyanis itt alacsonyabb volt a népesség száma, és ritkább volt a népsűrűség, mint Nyugaton. Ám ez a magyarázat nem válaszolja meg azt a kérdést, hogy a magyarországi népsűrűséghez hasonló lengyel és balti területek miért szenvedtek az éhínségtől az 1310-es évek második felében.

Jegyzetek

- ¹ Pirenne, Henri: A középkori gazdaság és társadalom története. Ford.: Gyáros Erzsébet. Budapest, 1983. 279–281.
- ² Montanari, Massimo: Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. Budapest, 1996. 85.
- ³ Freedman, P.: Rural Society. In: Cambridge Medieval History. Vol. IV. c. 1300 – c. 1415. Edited by Michael Jones. Cambridge, 2000. 89–90.
- ⁴ Kershaw, Ian: The Great Famine and Agrarian Crisis in England 1315–1322. In: Past and Present, 1973/May No. 59. 3–4.
- ⁵ Kershaw: i. m. 19–20.
- ⁶ James, N. D. G.: A History of English Forestry. Oxford, 1981. 54.
- ⁷ James: i. m. 1981. 52–53.
- ⁸ Acre: 0.405 hektár. Zupko, R. E.: A Dictionary of English Weights and Measures. London, 1968. 3.
- ⁹ James: i. m. 78.
- ¹⁰ James: i. m. 86–87.
- ¹¹ James: i. m. 118–121.
- ¹² Lamb, H. H.: Climate History and the Modern World. London, New York, 1982. 134. 53. ábra. A történeti időkben lejátszódó éghajlatváltozásokra lásd: Rácz L.: Magyarország éghajlanttörténete az újkor idején. Szeged, 2001.
- ¹³ Rácz: i. m. 55–56.; Lamb: i. m. 168.
- ¹⁴ Lamb: i. m. 181–183.
- ¹⁵ Britton, C. E.: A Meteorological Chronology to A. D. 1450. London, 1937. 121–131.
- ¹⁶ Lamb: i. m. 172–173.
- ¹⁷ Britton: i. m. 132–133.
- ¹⁸ Leguay, J.-P.: Urban Life. In: The Cambridge Medieval History. Vol. IV. c. 1300 – c. 1415. Edited by Michael Jones. Cambridge, 2000. 109.
- ¹⁹ Lamb: i. m. 187.
- ²⁰ Britton: i. m. 134–142.
- ²¹ Ladurie, Emmanuel le Roy: Times of Feast, Times of Famine. A History of Climate since the Year 1000. London, 1974. 248–251.
- ²² Lamb: i. m. 172–173.
- ²³ Lamb: i. m. 195.
- ²⁴ Ladurie: i. m. 8–9.
- ²⁵ Ladurie: i. m. 45–47. Az áradásokra vonatkozó forrásokra ld.: Weikinn, C.: Quellentexte zur Witterungsgeschichte Europas von der Zeitwende bis zum 1850. Berlin, 1958. 170–180.
- ²⁶ Réthly A.: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Budapest, 1962. 41.
- ²⁷ Kiss A.: Some Weather Events in the Fourteenth Century. II. (Angevin period: 1301–87). In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Climatologica. Tomus XXXII–XXXIII. Szeged, 1999. 51–61.
- ²⁸ Lamb: i. m. 83.
- ²⁹ Lamb: i. m. 173.

- ³⁰ Gumilov, L. N.: A kazárok utódai (A csapadékeloszlás és az etnogenezis kérdése Délkelet-Európában a VII–XVI. században). In: Történelmi Szemle 11. évf. 1968/1–2. 13–15. Kelet-Európa klímátörténetére vonatkozóan: Bucsinkij, I. E.: Ocserki klímata russzkoj ravninü. Leningrád, 1954. Angol nyelvű kiadása Buchinsky, I. E.: Past Climate of Russian Plain. Leningrad, 1957.
- ³¹ Czaya, E.: A föld folyói. Budapest, 1988. 144–145.
- ³² Leguay: i. m. 106–107.
- ³³ Jordan, William Chester: The Great Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century. Princeton, New Jersey, 1996. 7–8.
- ³⁴ Jordan: i. m. 33–35.
- ³⁵ Abel, W.: Agricultural Fluctuations in Europe. From the Thirteenth to the Twentieth Centuries. London, 1980. 39.
- ³⁶ Jordan: i. m. 33–35.
- ³⁷ Postan, M. M.: Medieval Trade and Finance. Cambridge, 1973. 168. Egy tun (tunellum) hozzávetőlegesen 9,54 hektoliter volt. Zupko: i. m. 175.
- ³⁸ Postan: i. m. 168–169.
- ³⁹ Postan: i. m. 174. Qr: quarter: egy quarter = 8 bushell, egy bushell = 35,238 liter volt, rendszerint gabona mérésére alkalmazták. Grain: a legkisebb súlymérték (0,06 g). Zupko: i. m. 25–27., 73., 139–141.
- ⁴⁰ Postan: i. m. 174–175.
- ⁴¹ Postan: i. m. 358–359.
- ⁴² Darby, H. C.: A New Historical Geography of England. Cambridge, 1973. 88–90.
- ⁴³ Kershaw, I.: The Great Famine and Agrarian Crisis in England 1315–1322. Past and Present 1973/May. No. 59. 5–9.
- ⁴⁴ Kershaw: i. m. 20.
- ⁴⁵ Postan: i. m. 358–359. Sack: súly- és ürmérték is volt, gyapjú esetében általában 165,107 kg súlyt jelentett. Zupko: i. m. 149–151.
- ⁴⁶ Postan: i. m. 356–359.
- ⁴⁷ Abel: i. m. 39.
- ⁴⁸ Abel: i. m. 38.
- ⁴⁹ Lucas, H. S.: The Great European Famine of 1315, 1316 and 1317. In: Speculum, 1930/5. 365.
- ⁵⁰ „Pauperes enim pueros suos manducabant, canes, murelegos, stercus columbarum...” Lucas: i. m. 355.
- ⁵¹ The Chronicle of Lanercost. In: English Historical Documents, 1189–1327. Edited by Harry Rothwell. London, 1975. 268.
- ⁵² „Life of Edward the Second” In: English Historical Documents, 1189–1327. Edited by Harry Rothwell. London, 1975. 282–283.
- ⁵³ Lucas: i. m. 355–358.
- ⁵⁴ Abel: i. m. 39.
- ⁵⁵ Lucas: i. m. 361.
- ⁵⁶ Abel: i. m. 39–40.
- ⁵⁷ Lucas: i. m. 363–364.
- ⁵⁸ Abel: i. m. 40.
- ⁵⁹ Lucas: i. m. 374–375.
- ⁶⁰ Jordan: i. m. 12.
- ⁶¹ Jordan: i. m. 191. 30. jgyz. Idézi: Abel: i. m. 21–22.
- ⁶² Jordan: i. m. 191. 29. jgyz.
- ⁶³ Pounds, N. J. G.: Európa történeti földrajza. Budapest, 1997. 176.
- ⁶⁴ Abel: i. m. 41.
- ⁶⁵ Lucas: i. m. 362.
- ⁶⁶ Lucas: i. m. 369.
- ⁶⁷ Lucas: i. m. 364–367.
- ⁶⁸ Freedman: i. m. 89–91.
- ⁶⁹ Lucas: i. m. 375.
- ⁷⁰ Szepességi avagy löcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. Összeállította Hain Gáspár. Szerk.: Véber Károly. Budapest, 1988. 17.
- ⁷¹ Abel: i. m. 93.
- ⁷² Fiumi, E.: La popolazione del territori volterranoangimagnese ed il problema demografico del’ età comunale, In: Studi in Onore di Amintore Fanfani. Florence, 1961.
- ⁷³ Abel: i. m. 93.; Freedman: i. m. 91.

⁷⁴ Györffy György: Magyarország népessége a honfoglalástól a 14. század közepéig, illetve Szabó István: Magyarország népessége az 1330-as 1526-os évek között. In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk.: Kovacsics József. Budapest, 1963. 45–62., 63–114.; Fügedi Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiája. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. Történeti Demográfiai Füzetek 10. Budapest, 1992/1. 7–60.; Kristó Gyula: Honfoglalás és társadalom. Budapest, 1996. 142–154.; Kristó Gyula: Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: Magyarország történeti demográfiája. I. A honfoglalás és az Árpád-kor népessége. KSH Budapest, 1995. 42–95.

⁷⁵ Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. IV. 1315–1317. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1996.

⁷⁶ Kiss: i. m. 58.

⁷⁷ Anjou-kori oklevéltár 13., 15., 17., 29., 71., 100., 248., 313.

⁷⁸ Anjou-kori oklevéltár 478.

⁷⁹ Réthly: i. m. 41.

⁸⁰ Fügedi: A középkori Magyarország történeti demográfiája. 30.

⁸¹ Fügedi: A középkori Magyarország történeti demográfiája. 25. Fügedi Erik: A befogadó: a középkori Magyar Királyság. In: Történelmi Szemle, 1979/2. 356.

⁸² Montanari: i. m. 61–65., 85–95.

A MONOMAH-KORONA. LEGENDA ÉS VALÓSÁG

Az orosz történelem egyik legismertebb tárgyi emlékét a Moszkvai Kremlben őrzik. Orosz elnevezése (sapka Monomaha) miatt magyarra időnként Monomah-sapkának fordítják. Ha a formájára kívánnunk utalni, süvegként is említhetjük, ha pedig rendeltetését szeretnénk megnevezni, a korona szó használata tűnik indokoltnak. Ennek az uralkodói jelvénynek a fő részét nyolc aranylemez, illetve alul egy aranyabroncs alkotja. A lemezeket cizellálás, drágakövek (smaragd, rubin) és igazgyöngyök díszítik. A tetején lévő kis félgömbön kereszt látható, míg az alját cobolyprém szegélyezi. A prém, a kereszt és a drágakövek valószínűleg nem egyidősek a korona fő részével.

A legenda eredete és története

Az óorosz uralkodók származásáról és a Monomah-koronáról érdekes történeteket olvashatunk az Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről (Szkazanyije o knyazjah vlagyimirszkih) című műben.¹ Eszerint Augustus római császár Prusz nevű rokonának városokat adományozott a Visztula és a Nyeman folyók partján. Azóta a területet Prusszkaja zemljának, vagyis porosz földnek nevezik. Akkoriban Gosztomiszl novgorodi vajda (katonai vezető) halála előtt összehívta az összes novgorodi előkelőt. Azt javasolta nekik, hogy küldjenek a porosz földre bölcs férfiakat, és hívjanak meg magukhoz az ottani előkelők közül egyet vezetőnek. A követek találtak egy Rurik nevű fejedelmet, aki Augustus nemzetségéből származott, s az összes novgorodi nevében kérelték, hogy menjen hozzájuk uralkodni. Rurik két fivérével, Truvorral és Szineusszal, valamint unokaöccsével, Oleggel érkezett Novgorodba.

Rurik utódai közül a negyedik nemzedékhez tartozott Vlagyimir nagyfejedelem, aki az orosz földet megkeresztelte. Vlagyimir dédunokája pedig Vlagyimir Monomah volt. Amikor Vlagyimir, a dédunoka kijeви nagyfejedelem lett, tanácskozni kezdett a fejedelmekkel, a bojárokkal és a főurakkal, mivel úgy érezte, ő sem jelentéktelenebb, mint azok az elődei, akik Konstantinápolyt sarc fizetésére kényszerítették. A tanácskozás után a nagyfejedelem több ezer harcost gyűjtött össze, és vajdái vezetésével Trákiába küldte őket. Katonái Trákia nagy részét elfoglalták, majd gazdag zsákmánnyal tértek vissza. Konstantinápolyban akkor Konsztantinosz Monomakhosz (orosz elnevezéssel Konsztantyin Monomah) uralkodott, és éppen a perzsákkal és a „latinokkal” harcolt. A császár bölcs döntéssel követeket küldött Vlagyimir nagyfejedelemhez: Neofit epheszoszi metropolitát, két püspököt, az antiokhiai sztratégoszt, a jeruzsálemi kormányzót és más főurakat. A nyakából levette a keresztet. Ez annak a keresztnek a fájából készült, amelyre Krisztust felfeszítették. A fejről levette a császári koronát, és egy aranytálra helyezte. Megparancsolta, hogy hozzák elő azt a karneolserleget, amelyből Augustus császár bort ivott, a válldíszát, az arabiai aranyból készült láncot és sok más tárgyat. Mindezt átadta a Neofit metropolita által vezetett küldöttség tagjainak, s elküldte őket Vlagyimirhoz. A nagyfejedelemnek azt üzenté, hogy fogadja el az adományokat és koronáztassa meg velük magát. Egyúttal követi által békét kért. Attól kezdve Vlagyimir nagyfejedelmet Monomahnak, a nagy Rusz cárijának kezdték nevezni. Utána Konstantin császárral békében és szeretetben élt. Azóta a Konstantin görög császár által küldött koronával koronázzák a vlagyimiri nagyfejedelmeket.

Az óorosz uralkodók származásáról és a Monomah-koronáról szóló fenti történeteket az Elbeszélés első redakciója alapján ismertettük. Ennek a szövegváltozatnak a végén kiegészítésként a litván nagyfejedelmek genealógiája található, amelyben a vlagyimiri-moszkvai uralkodók is szerepelnek.²

Az Elbeszélés létrejötte nem köthető konkrét időponthoz. Keletkezésének legalább három fázisát különíthetjük el. Először a két alaplegenda született meg. Bár szerzőjük ismeretlen, annyi bizonyos, hogy a 16. század elején már mindkettő létezett. Az egyik a kijevi nagyfejedelmek vérvonalát Augustus császártól eredeztette, míg a másik arról szólt, hogyan jutott Vlagyimir Monomah koronázási jelvényekhez. A két legendát Szpiridon-Szavva tveri szerzetes egyesítette Levél a Monomah-koronáról című munkájában. Ennek létrejötte a 16. század elejére tehető. Szpiridon-Szavva azonban nemcsak kompilátor, hanem író is volt: a két legendát ő egészítette ki a litván nagyfejedelmek genealógiájával. A tveri szerzetes műve alapján legkésőbb az 1520-as években egy újabb ismeretlen szerző állította össze az Elbeszélés első változatát. Olyan irodalmi-publicisztikai alkotás jött létre, melyet a moszkvai nagyfejedelmi, majd cári hatalom megerősítéséért folytatott harcban használtak fel. IV. Iván cárra koronázási előkészületeinek idején ismét átdolgozták, s ekkor született meg a második redakció.³

Érdeemes megvizsgálni az ismeretlen szerzők, illetve Szpiridon-Szavva történelmi ismereteit, bár ezek nem minden esetben választhatók el teljesen egymástól. Az óorosz uralkodók származásáról szóló alaplegenda szerzője sok információval rendelkezett az ókor történetéről. Ismerte többek között Nagy Sándort, Julius Caesart, Pompeiust, Crassust, Brutust, Antoniust, Kleopátrát és Augustust. A velük kapcsolatos események leírása ugyanakkor esetenként pontatlan lett, pl. Caesart szerinte Brutus mellett Pompeius és Crassus ölte meg. Jól ismerte a varégek (normannok) behívásának legendáját is, amely az Elmúlt idők elbeszélésében (Poveszty vremennih let) a 862. évnél olvasható.⁴ A legenda arról szól, hogy a 9. században a Novgorod környéki szlávok között békétlenség uralkodott, s ezért a novgorodiak Rurik varég vezérhez fordultak. Rurik elfogadta a meghívást, és testvéreivel együtt érkezett a szlávokhoz. Ő maga Novgorodban, Szineusz Beloozeróban, míg Truvor Izborszkban lett fejedelem. Az Elbeszélés alapvetően helyesen hozza a kijevi nagyfejedelmek genealógiáját: a dinasztia alapítójához képest Szent Vlagyimir valóban a negyedik nemzedéket képviselte, Vlagyimir Monomah pedig ténylegesen Szent Vlagyimir dédunokája volt. A történettudomány sem Rurik létezését, sem a varégek behívásáról szóló történet hitelességét nem igazolta. Azonban ebből a szempontból az alaplegenda szerzője nem hibáztatható, hiszen az ő korában Rurik történelmi személyiségnek, a három testvér behívása pedig ténykérdésnek számított. Rurik és Augustus összekapcsolása a szerző számára problémát jelenthetett, s ezt csak írói fantáziája tudta megoldani. Az összekötő kapcsot Prusz jelentette, akinek neve először az Elbeszélésben bukkant fel, s minden bizonnyal a porosz területek (Prusszkaja zemlja) elnevezéséből jött létre.⁵ A szerző azt sugallta, hogy Rurik (a nem létező) Pruszon keresztül Augustus leszármazottja volt.

Az Elbeszélésnek az uralkodói ékszerek küldését tárgyaló részében, vagyis a második alaplegendában a valóság és a képzelet sajátos keverékét találjuk. Konsztantinosz Monomakhosz bizánci császár és Vlagyimir Monomah, a két főszereplő kétségtávolan történelmi személyiség volt. A szerző még azt is pontosan tudta, hogy Vlagyimir apját Vsevolodnak hívták. Az is megfelel a valóságnak, hogy a korábbi kijevi nagyfejedelmek közül többen is vezettek hadjáratot Konstantinápoly ellen.

Konsztantinosz Monomakhosz uralkodása alatt a bizánci csapatok valóban harcoltak keleten és nyugaton is, s ténylegesen ekkor következett be az egyházszakadás. A legenda többi része a szerzői fantázia terméke (Vlagyimir Monomah tanácskozása és hadjárata, Konsztantinosz Monomakhosz ajándékai és követői). Még fiktív személy is szerepel benne. A történet szerint ugyanis a császár küldöttségét Neofit (Neóphütosz) metropolita vezette, azonban ilyen nevet az epheszosi metropoliták jegyzékében egyáltalán nem találunk.⁶ Meglepő módon egyetlen utalás sincs arra vonatkozóan, hogy Vlagyimir Monomah anyai ágon Konsztantinosz Monomakhosz rokona volt. Az egyik mondat, miszerint azóta is a Konsztantinosz Monomakhosz által küldött koronával koronázzák a vlagyimiri nagyfejedelmeket,⁷ egyértelműen elárulja az Elbeszélés első redakciója szerzőjének szándékát, vagyis azt, hogy a korabeli vlagyimiri-moszkvai nagyfejedelmek hatalmát bizánci eredetűnek kívánta feltüntetni.

Az Elbeszélés utolsó, eredetileg Szipridon-Szavvától származó része a litván nagyfejedelmek genealógiáját ígéri, de számos moszkvai uralkodó, illetve vlagyimiri nagyfejedelem is feltűnik benne. (A genealógia az Elbeszélés második redakciójába már nem került bele.) A fenti rész szerkezetileg rosszul illeszkedik az előtte lévőhöz. A második rész végén található az mondat, miszerint azóta is a Konsztantyin Monomah által küldött koronával koronázzák a vlagyimiri nagyfejedelmeket, majd egy betoldás jön az 1054. évi egyházszakadásról. Az ezt követő harmadik rész szinte a levegőben lóg. Az Elbeszélés ismeretlen szerzője szerkesztésből elégtelenre vizsgázt. Vlagyimir Monomah és a litván nagyfejedelmek között természetesen nehéz lett volna kapcsolódási pontot találni, de a kijevi nagyfejedelmet és a genealógiában szereplő moszkvai uralkodókat könnyedén össze lehetett volna kötni. Így viszont a Vlagyimir Monomah és a harmadik részben elsőként szereplő Jurij Danyilovics moszkvai fejedelem között eltelt 200 évről szó sem esik. Legalább annyit jelezhetett volna a szerző, hogy az összes moszkvai fejedelem Vlagyimir Monomah leszármazottja volt.

Konsztantinosz Monomakhosz és a Monomakhosz-korona

II. Baszileiosz császár halála (1025) fordulópontot jelentett a Bizánci Birodalom történetében. A Makedón-dinasztia már csak három évtizedig uralkodott. Az 1025 utáni időszak egyik jellegzetessége a fővárosi hivatalnok arisztokrácia és a vidéki katonai arisztokrácia küzdelme volt. Először az előbbi került hatalomra. II. Baszileioszt testvére, VIII. Konstantin (1025–1028) követte a trónon. Mivel nem volt fiú utódja, halála után lányai – Zoé és Theodóra – játszottak fontos szerepet. A főhatalmat előbb Zoé két férje, majd fogadott fia, végül harmadik hitvese szerezte meg. Konsztantinosz Monomakhosz szenátor, a harmadik férj, a fővárosi hivatalnok arisztokrácia tipikus képviselője a trónt a már 64 éves Zoé kezével együtt 1042-ben nyerte el.

IX. Konstantin (1042–1055) nem tartozott a jelentős bizánci uralkodók közé. Uralkodói kötelezettségeit nem vette túlságosan komolyan. A hatalmat aranyozott nyugdíjasságnak tekintette, amely lehetővé tette, hogy szórakozzék. Amúgy közvetlen stílusú, jóindulatú ember volt. Állítólag még a kínos körülmények sem tudták elrontani a jókedvét. Nagymértékű pazarlása kimerítette az államkincstárat. Zoé és Theodóra, akikkel hivatalosan megosztotta az államhatalmat, semmi korlátozást nem szenvedett, sőt Zoé esztelen pazarlása hozzájárult a bevételek elherdálásához. Amikor a kincstár kiürült, Konsztantinosz Monomakhosz fokozottabb figyelmet szentelt a pénzügyeknek. Mindenhová adószedőket küldött, akik meglehetősen erkölcsstelen, bár foglalkozásukat tekintve semmiképpen sem meglepő eszközöket alkalmaztak.

Míg II. Baszileiosz annak idején nem sok gondot fordított a kultúrára, Konsztantinosz Monomakhosz alatt a szellemi élet fellendült. A császár kísérletet tett rá, hogy birodalmát magasan képzett emberekkel kormányoztassa, és az egyetemet is újjászervezte. Azonban a művelt tanácsadók iránti lelkesedése nem tartott sokáig. Mivel egyikük őszintén és nyersen kritizálta a tékozlást, Konsztantinosz Monomakhosz megfosztotta tisztségétől. Hamarosan egy újabb tanácsadó lett kegyvesztett. Amikor két másik főhivatalnok észrevette, hogy az uralkodó magatartása megváltozott, az Olümposz egyik kolostorába vonult vissza, s ekkor az államügyek irányítása egy teljesen alkalmatlan kegyenc kezébe került. A fentiek azt bizonyítják, hogy a császár államigazgatási gyakorlata nélkülözte a következetességet.

Világtörténelmi szempontból Konsztantinosz Monomakhosz uralkodásának legjelentősebb eseménye kétségtávol az 1054. évi egyházszakadás volt. A római és konstantinápolyi egyházak közötti konfliktus szorosan kapcsolódott Itália bizánci fennhatóság alatt lévő területeihez. Dél-Itália püspökségei a pátriárkától függték, majd nem mindegyiknek görög főpapja volt, de a pápa befolyása egyre nőtt fölöttük. Ugyanakkor figyelembe kell venni a főszereplők, Kérulariosz Mihály pátriárka, IX. Leó pápa és Humbertus bíboros erős jellemét és ambícióit is. A 11. század elején a bizánci államférfiak és hittérítők jelentős mértékben kiterjesztették a konstantinápolyi pátriárkatus területét, például a Kijevi Rusz is a befolyása alá került. Kérulariosz Mihály már a keresztény világ fele fölött uralkodott, a pápával egyenlőnek tekintette magát, s nehezen viselte, hogy az utóbbi beavatkozott Dél-Itália egyházi ügyeibe. A pátriárka már nemcsak a konstantinápolyi egyház autokefáliáját igényelte, mint elődje 30 évvel korábban, hanem a pápai és a pátriárkai méltóságok közötti teljes egyenlőséget is követelte. A konfliktus a felszínen az egyházi szokásokról és szertartásokról folytatott vita formájában jelent meg. IX. Leó, valamint Konsztantinosz Monomakhosz és Kérulariosz Mihály között levélváltás is folyt, de az egymás iránti vádakkal teli levelek csak tovább mélyítették az ellentéteket. A pápa abban reménykedett, rá tudja venni Konsztantinosz Monomakhoszt, hogy hasson a pátriárkára, s ezért küldöttséget menesztett Konstantinápolyba. A legátusok nem mutattak megfelelő kompromisszumkészséget: a császárnál ugyan tiszteletüket tették, de a pátriárkával szóba sem álltak. 1054 júliusának közepén az istentiszteletre összegyűlt nép jelenlétében a pápai követek Kérulariosz Mihályt és legtekintélyesebb híveit kiközösítő bullát helyeztek a híres Hagia Szophia-székesegyház oltárára. Válaszul a pátriárka Monomakhosz engedélyével zsinatot hívott össze, amely viszont a bulla szerkesztőit, tehát az időközben elhalálozott pápát és a legátusokat közönségtől ki.

Külpolitikai szempontból Konsztantinosz Monomakhosz uralkodása vegyes eredményeket hozott. Georgiosz Maniakész, a tehetséges hadvezér korábban Szicília egy részét visszaszerezte az araboktól. 1042-ben éppen Dél-Itáliában igyekezett megszilárdítani a bizánci pozíciókat, amikor az uralkodó leváltotta. Ezután Maniakész fellázadt, és megpróbálta megszerezni a trónt, de 1043-ban egy győztes ütközetben életét vesztette. A Maniakész lázadását követő időszakban újabb normann egységek érkeztek Dél-Itáliába, s gyakorlatilag véget vetettek a bizánci uralomnak. Már csak néhány város tartott ki. 1048-ban a besenyők átkeltek a Dunán, s évekig komoly veszélyt jelentettek. Trákiából kiszorították őket, Bulgáriában viszont megvetették a lábukat. 1053-ban Konsztantinosz Monomakhosz a Bizánci Birodalom egyesített katonai erejének bevetésével próbált tőlük megszabadulni. A besenyők ennek ellenére győzelmet arattak, majd békekötést kezdeményeztek. Betöréseik megszűntek, de egy részük továbbra is Bulgáriában maradt. Keleten elvileg kedvezőbb volt a helyzet: az

1040-es évek második felében sikerült megújítani a mohamedán Szíriával kötött békét és teljesen annektálni Arméniát. Azonban a viharfelhők már gyülekeztek: a szeldzsuk törökök betörései is Konsztantinosz Monomakhosz uralkodása idején indultak meg.⁸

Az 1042 és 1055 közötti időszakban a bizánci–órosz kapcsolatok nem voltak felhőtlenek. Bölcs Jaroszlav kijevi nagyfejedelem (1019–1054) egyrészt hadjáratot indított, másrészt azért is szembekerült Bizánccal, mert beavatkozott az órosz egyház ügyeibe. 1051-ben összehívta a püspököket, és Ilariont tette meg kijevi metropolitának. A kinevezés okáról az Elmúlt idők elbeszélése annyit árul el, hogy Jaroszlav isteni sugallatra cselekedett, magáról Ilarionról pedig azt, hogy művelt és (gyakran) böjtölő orosz presbiter volt, s ő ásta ki az első kis barlangot azon a helyen, ahol a későbbiekben a híres barlangkolostor létrejött.⁹ Az órosz egyház fejét, a kijevi metropolitát korábban és később is a konstantinápolyi pátriárka nevezte ki. A méltóság viselői általában görögök voltak, bizánci befolyást közvetítettek. Úgy tűnik, hogy az üresedésben lévő főpapi szék ily módon való betöltésével a kijevi nagyfejedelem Kérulariosz Mihály pátriárka és IX. Konstantin császár befolyását akarta csökkenteni.

Néhány évvel korábban, 1043-ban órosz hadjárat indult Konstantinápoly ellen. Az indítékkal kapcsolatban számos elképzelés létezik. Itt csak kettőt említenénk. Az első szerint a bizánci fővárosban verekedés tört ki a görögök és a szlávok között. Az egyik vezető novgorodi kereskedőt megölték, de a bizánciak nem voltak hajlandók a vérdíjat fizetni, a novgorodiak pedig a fenti esetet kihasználva minden bizonnyal előnyösebb kereskedelmi feltételeket szerettek volna kicsikarni. A második nézet a varégek felelősségét hangsúlyozza. Eszerint egy Harald nevű normann vezér korábban Novgorodban, majd Kijevben vállalt katonai szolgálatot. Ezután Bizáncba ment, és belépett a császári testőrségbe. 1042-ben részese volt azoknak az eseményeknek, melyek során Konsztantinosz Monomakhosz elődjét detronizálták és megvakították. A megtorlástól való félelmében Harald – más varégekkel együtt – Kijevbe menekült. Ott sikerült rávennie a kijevi nagyfejedelmet egy Bizánc elleni zsákmányszerző hadjáratra. Mivel Bölcs Jaroszlávot ekkor a lengyel ügyek foglalták le, a támadást egyik fia irányította. Vlagyimir Jaroszlavics a novgorodi csapatokkal és a varégekkel indult Konstantinápoly ellen. A vállalkozás azonban kudarcba fulladt. Miután a tárgyalások nem vezettek eredményre, Konsztantinosz Monomakhosz maga állt egy hajóraj élére, amely görögtűzzel árasztotta el, és megfutamította az órosz flottát. Az utóbbi a Fekete-tengeren viharkárokat is szenvedett: a hajók egy része szikláknak ütközött, és felborult. Azok a katonák, akik elérték a partot, a szárazföldön próbáltak visszatérni a Kijevi Ruszba, ám a bizánciak Várna térségében bekerítették és megadásra kényszerítették őket. A kapcsolatok rendezése három évig tartott, s végül Kijev valószínűleg el tudta érni az órosz kereskedők kártalanítását, valamint a foglyok kiadását. Az 1046-ban megkötött békét házassággal pecsételték meg. Az egyik fél Vszevolod, a sikertelen támadást vezető Vlagyimir testvére, Bölcs Jaroszlav másik fia volt.¹⁰ Azt azonban nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, hogy Vszevolod kit vett el. A felesége mindenképpen egy görög hercegnő, talán éppen Konsztantinosz Monomakhosz lánya lett. Az viszont tény, hogy később ő szülte Vlagyimir Monomahot, a Kijevi Rusz egyik legjelentősebb nagyfejedelmét.¹¹

A forrásokban nincs nyoma annak, hogy Konsztantinosz Monomakhosz uralkodói jelvényeket küldött volna Vlagyimir Monomahnak, Magyarországon azonban van egy Monomakhosz-korona. Mivel ez a tárgy rendkívül fontos a bizantinológia szempontjából, érdemes röviden bemutatni. A koronát 1860-ban, szántás közben találták Nyitraivánkán, s alkotórészeit külön-külön adták el a Nemzeti Múzeumnak. Hét,

ívesen záródó aranylemezből áll, s az egyes lemezeken álló helyzetű figurákat ábrázoltak, köztük Konsztantinosz Monomakhoszt, feleségét, Zoét és sógornőjét, Theodórát. A legnagyobb lemezen, melynek magassága 11,5 cm, a császár felirattal jelzett képmása látható, koronával és dicsfényvel, teljes császári díszben. Jobbjában méltósága jelvényét tartja, míg baljában egy irattekercset. A császárnőket két kisebb lemezen ábrázolták, ugyancsak felirattal megnevezve. Jelvényeik különböznek a császár jelvényeitől. Két kisebb lemezen egy-egy táncosnő, a két legkisebben pedig egy-egy ciprusok között álló nőalak található. Feliratuk szerint az utóbbiak az igazság és az alázat megszemélyesítői. A lemezek hátoldalára keskeny aranykeretet forrasztottak, s az ezeken sorakozó apró lyukak tanúsága szerint valószínűleg szövetsapkára voltak felvarrva.¹² Zoé 1050-ben, a császár 1055-ben, míg Theodóra 1056-ban halt meg.¹³ Mivel hárman együtt 1042–1050 között uralkodtak, a diadém ekkor készülhetett.¹⁴ Azt már nehezebb meghatározni, hogy a Monomakhosz-koronát mikor és hogyan hozhatták a Kárpát-medencébe. Bár kísérletek történtek annak bizonyítására, hogy ezt az uralkodói ékszer magá a császár küldte I. András (1046–1060) magyar királynak, valószínűbb, hogy azután került Magyarországra, miután a keresztések 1204-ben kifosztották Konsztantinápolyt.¹⁵ Olyan nézet is létezik, mely szerint a koronát IX. Konstantin I. Géza (1074–1077) királyunknak ajándékozta az 1070-es években.¹⁶ Ez a hipotézis logikai úton is elvethető, mivel – mint említettük – a császár már 1055-ben meghalt.

Vlagyimir Monomah és a Monomah-korona

Az Elmúlt idők elbeszélése azt állítja, hogy Bölcs Jaroszlav halála előtt fiai között felosztotta a Kijevi Rusz területét. Végakarata szerint Izjaszlavé lett a rangidősség, a főhatalmon azonban két fivérével kellett osztoznia.¹⁷ Izjaszlav, Szvjatoszlav és Vszevolod közös uralkodásának idejét (1054–1073) a triumvirátus időszakának szokás nevezni. Az 1073-at követő, trónviszályokkal terhelt két évtizedben a három testvér mindegyike viselte a kijevi nagyfejedelmi címet. Utódaik is Kijev megszerzésére, illetve befolyási övezetek kialakítására törekedtek. A legkevésbé sikeresnek az Izjaszlav-ág bizonyult.

Vszevolod nagyfejedelemsége alatt (1078–1093) fia, Vlagyimir Monomah jelentős segítséget nyújtott a Kijevi Rusz irányításában. Az egyik értékelés szerint az utolsó években gyakorlatilag ő valószínűleg meg apja politikáját.¹⁸ Vszevolodot a nemzetségi rangsorrend alapján unokaöccse, Szvjatopolk Izjaszlavics követte a kijevi trónon. Vlagyimir Monomahnak el kellett hagynia az órosz fővárost, de így is jelentős területeket tartott ellenőrzése alatt. Övé volt többek között az a perejaszlavlí volosztj,¹⁹ amely rengeteget szenvedett a kunok portyáitól. A 11–12. század fordulóján az órosz fejedelmek közül minden bizonnyal Vlagyimir Monomah volt leginkább érdekelt a kunok elleni harcban. A katonai erők külső veszéllyel szembeni összefogásának és a hadjáratok vezetésének joga azonban a nagyfejedelmet illette meg. Ráadásul Kijev maga is veszélyben volt: 1096-ban a támadók kétszer is megjelentek. Először egy fejedelmi rezidenciát gyújtottak fel, a második alkalommal pedig kirabolták és felgyújtották a város közelében elhelyezkedő településeket és kolostorokat.²⁰ Így Szvjatopolk nagyfejedelem számára is fontossá vált az ellenük való fellépés.

A 12. század elején több sikeres órosz hadjáratra került sor, s ezek szervezésében és vezetésében Vlagyimir Monomah kiemelkedő szerepet játszott.²¹ 1103-ban Szvjatopolk, Vlagyimir Monomah és más órosz fejedelmek csapatai behatoltak a sztyeppére, és győztes csatát vívtak a kunokkal. Az ütközetben állítólag 20 kán esett

el, egyikük pedig fogságba esett. Őt Vlagyimir Monomah kivégeztette, mivel már sokszor betört a Kijevi Rusz területére. Az órosz csapatok gazdag zsákmánnyal tértek haza.²² 1109-ben és 1111-ben is sikerült legyőzni a kunokat. 1111-ben Vlagyimir Monomah újból együttműködött Szvjatopolkkal. Ekkor nemcsak győztek, hanem elfoglalták a kunok két települését is. A hadjáratokkal egyidejűleg biztonságosabbakká váltak a Kijevi Rusz déli határai, mivel a Szula, a Rosz és a Dnyeper folyók mentén új védvonalak épültek. A fenti lépésekkel elejét vették a további pusztító betöréseknek.²³ 1113-ban Kijevben meghalt Szvjatopolk nagyfejedelem. A kunok elhatározták, hogy élnek a lehetőséggel, és támadást indítottak. Vlagyimir Monomah azonban egy kisebb koalíció élén meghátrálásra kényszerítette őket.²⁴ Ez volt az utolsó olyan hadjárat, amelyet Vlagyimir személyesen vezetett a kunok ellen, a velük folytatott további harcot fiaira bízta.²⁵

Szvjatopolk nagyfejedelmet a forrás szerint csak druzsinája siratta meg.²⁶ Halála után a kijeviek tanácskozást tartottak, és unokatestvérét, Vlagyimir Monomahot hívták meg a trónra. Egy megmozdulás is elkezdődött, melynek során kirabolták a tiszjackijt²⁷ és a helyi zsidókat. Ezután ismét Kijevbe hívták Vlagyimir Monomahot. Az üzenetben arra utaltak, hogy még a kolostorokat is a rablás veszélye fenyegeti. Miután a fenti hírt meghallotta, a fejedelem elindult Kijevbe. Ott a metropolita a püspökökkel és Kijev összes lakója nagy tisztelettel fogadta.²⁸ A történet túl szép ahhoz, hogy teljesen igaz legyen. A krónikás Vlagyimir Monomah iránti rokonszenve egyértelműen megállapítható. Ettől azonban fontosabbnak tűnik a rablás indokainak és következményeinek bemutatása.

A zsidó vallású kazárok közössége azóta létezett Kijevben, amióta Kazárország meghódította a Dnyeper alsó folyásának vidékét, és ott egy kereskedelmi telepet hozott létre. Kijev a ruszok (varégok) fennhatósága alatt is a kazár–zsidó kereskedelem fontos központja maradt. A zsidók az ún. Jaroszlavváros²⁹ egyik különálló negyedében laktak, ezért nevezték a közelben elhelyezkedő kaput Zsidó-kapunak. A 11–12. századra a kijevi ruszok asszimilálódtak, a zsidók viszont megőrizték különállásukat. Kazárország hanyatlása és a besenyők, majd kunok megjelenése a Fekete-tenger északi partvidékén nagyon kedvezőtlen hatást gyakorolt a kijevi kereskedelemre. A Kelettel folytatott áruforgalom hasznától megfosztott kereskedők kénytelenek voltak pénzüket uzsoraügyletekbe fektetni. Egyre kevesebb keleti pénzérme áramlott Kijevbe, a társadalom pénzüksége viszont növekedett. A mértéktelenül magas kamatoktól a fejedelem druzsinája és a lakosság kisiparos-kiskereskedő rétege egyformán szenvedett. A megmozdulás alatt az adósok igyekeztek megszabadulni tartozásaiktól, a kereskedők pedig gazdag vetélytársaiktól.³⁰

A kijevi trón elfoglalása után Vlagyimir Monomah intézkedéseket kezdeményezett a belső feszültség lecsillapítása érdekében. A beresztovói fejedelmi rezidenciára összehívta kíséretét, Belgorod és Perejaszlavl előljáróit, sőt unokatestvére, Oleg Szvjatoszlavics képviselőjében is megjelent egy bojár. A tanácskozáson pénzügyi rendelkezéseket hoztak (ezek megtalálhatók az órosz korszak híres jogi dokumentumában, a Bővített Pravdában).³¹ Az egyik döntés úgy szólt, hogy ha valaki 50%-os kamatra vett fel kölcsönt, csak két éven át volt köteles kamatot fizetni, a harmadik évtől mindössze az alapösszeget követelhetnék tőle. Attól, aki három évig ekkora százalékot fizetett, a kölcsön összegét sem lehetett követelni. Mivel csak a szélsőséges esetekkel foglalkoztak, a kamatok ezután is elérhették a 20–40%-ot. A kölcsön visszafizetésének körülményeire szintén figyelmet fordítottak, például ha valaki önhibáján kívül nem tudott törleszteni, az új törvény értelmében fizetési haladékot kapott. Aki

végképp nem tudta a kölcsönt törleszteni, annak le kellett dolgoznia, s így átmenetileg függő helyzetbe került, státusza a szolgákéhoz hasonlított. Azonban a félszabadok közül csak nehezen lehetett visszakerülni a szabadok közé. Azt az adóst, aki saját hibájából nem fizetett, akár el is adhatták. A kölcsönügyleteket ezután minden esetben tanúk jelenlétében kellett lebonyolítani. Úgy tűnik, Vlagyimir Monomahnak a fenti intézkedésekkel, amelyeket a törvénykezés körülményeiből ítélve távolabbi területeken is alkalmaztak, sikerült lecsendesítenie a kijeveket.³²

A kunok elleni harc megkövetelte, hogy Vlagyimir Monomah ütőképes katonai erővel rendelkezzen, ráadásul kiváló hadvezérnek bizonyult. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy 1113-ban meg tudta szerezni a kijevi trónt, bár a szeniorátus rendje szerint az elsőség Szvjatoszlav nevű nagybátyjának fiait illette volna meg. Kijevi nagyfejedelemsége alatt (1113–1125) Monomah hatalma kiterjedt Perejaszlavlra, Szmolenszskre, Novgorodra, Pszkovra, Rosztovra, Szuzdalra és Turovra. Ezeknek a területeknek a többségét már Kijevbe való bevonulása előtt örökölte, illetve megszerezte. Elődjének fia, Jaroszlav viszont nem tudott belenyugodni Vlagyimir Monomah dominanciájába. A kijevi nagyfejedelem azonban a tőle közvetlenül nem függő területek katonai erejét is maga mögött tudhatta. 1117-ben Vlagyimir Monomah csapatokat gyűjtött, a volhíniai Vlagyimir városához vonult, és megostromolta. Jaroszlav két hónapig ellenállt, azonban végül kénytelen volt békét kérni és alárendelni magát a nagyfejedelem akaratának. A nyugodt időszak nem sokáig tartott: Jaroszlav 1118-ban Kijev elleni hadjáratra készülődött. Lengyelországba és Magyarországra is elutazott, hogy segítséget szerezzen. Távollétében a vlagyimiri bojárok elpártoltak tőle, s először Vlagyimir Monomah egyik, majd annak gyorsan bekövetkező halála után másik fiát hívták meg fejedelmüknek.³³ Így Volhínia is a kijevi nagyfejedelem fennhatósága alá került. Ugyancsak 1118-ban Vlagyimir Monomah Kijevben novgorodi bojárok fölött ítélkezett, s ez egyáltalán nem volt megszokott jelenség a Kijevei Rusz történetében. Az utóbbiak esküvel erősítették meg hűségüket, de a nagyfejedelem nem érte be ennyivel: egy részüket ugyan hazaengedte, de másokat börtönbe záratott.³⁴ 1119-ben egy másik leszámolás történt. A turovi volosztjra támadó Gleb minszki fejedelem ellen Vlagyimir Monomah már 1116-ban hadjáratot vezetett. Gleb kénytelen volt megígérni, hogy aláveti magát a nagyfejedelem akaratának. 1119-ben, amikor megszegte adott szavát, Monomah elvette tőle Minszket, és családjával együtt Kijevbe vitette.³⁵

Vlagyimir Monomah 1113 előtt és után is úgy irányította területeket, mint elődei, vagyis részben személyesen intézte az ügyeket, részben helytartók által. Intelmeből tudjuk, hogy apja életében és később is gyakorta úton volt. Az északi Novgorodtól a déli Perejaszlavlig, az északkeleti Rosztovtól a nyugati Vlagyimirig szinte minden nagyobb központban megjelent. Néhány helyen többször is felbukkant.³⁶ Intelme alapján úgy tűnik, nem bízott meg teljesen a helytartókban.³⁷ Ugyanakkor nagy létszámú családja lehetővé tette, hogy kijevi uralkodása idején fiai segítségével irányítsa a Kijevei Ruszt. Közülük a legtehetségesebb a novgorodi helytartó, a későbbi nagyfejedelem, Msztjiszlav volt.

Vlagyimir Monomah nevéhez két irodalmi alkotás is kapcsolódik: a fentebb említett Intellem és unokatestvéréhez, Oleghez intézett levele. Az Elmúlt idők elbeszélésében mindkettő az 1096-os évnél található. Az Intellem kronológiai szempontból nem a megfelelő helyen olvasható, mivel kiderül belőle, hogy Monomah életének alkonyán, tehát jóval 1096 után készült.³⁸ Nyilván az Elmúlt idők elbeszélését 1116-ban átdolgozó Szilveszter apát illesztette az egy évtizeddel korábban történt esemé-

nyek közé.³⁹ Számunkra mégis a Vlagyimir Monomah gyermekeihez szóló Intelem a fontos a két mű közül, mert ez nemcsak a nagyfejedelem tevékenységével kapcsolatban tartalmaz adatokat, hanem a jellemére is rávilágít.⁴⁰

Saját bevallása szerint Vlagyimir Monomah már 13 éves korától megkezdte utazásait a Kijevi Rusz területén. 83 nagyobb utat számolt össze, a kisebbeket nem is tartotta említésre méltónak. Arról nem számolt be az Intelemben, hogy a 83 nagyobb vállalkozásból mennyi volt a hadjáratok száma. Azt viszont megjegyezte, hogy apja életében és halála után 19 békét kötött a kun kánokkal. A hadi vállalkozások ideje alatt rendkívül körültekintőnek bizonyult. Fiainak a következő tanácsokat adta: ha háborúba vonulnak, ne bízzák magukat a vajdákra, és ne feledkezzenek bele az evés-ivásba. Csak akkor feküdjenek le, ha biztosították a megfelelő őrséget, de ez esetben is korán keljenek. A fegyverzetet ne vegyék le azonnal magukról, mert a hanyagság miatt váratlanul meghalhat az ember. Ha valamely rokonnak vagy másnak megcsókolják a keresztet, azaz esküvel erősítenek meg egy fogadalmat, illetve szerződést, azt tartsák be. Ez az atyai tanács nyilvánvalóan a gyakori belháborúk miatt került bele a szövegbe. Vlagyimir a békés időszakokban sem pihenhetett sokat. Fiainak azt javasolta, hogy saját házukban ne lustálkodjanak, hanem mindennek járjanak utána. Ne bízzák magukat a fiatalabb druzsinára, nehogy a vendégek előtt szégyenben maradjanak. Az utóbbiakkal kapcsolatban egy másik tanácsot is adott. Eszerint különösen tiszteljék őket, függetlenül attól, honnan érkeznek, s legyenek akár egyszerű emberek, akár előkelők, akár követek. Ha a vendégeket nem tudják megajándékozni, lássák el őket étellel és itallal. Monomah a vadászatot is 13 éves korában kezdte. Az Intelemben rövid, de érdekes leírás olvasható vadászkalandjairól. A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy személyesen ellenőrizte a felszerelést, sőt a sólymokra és héjakra is odafigyelt.

A nagyfejedelemnek az egyházhoz, illetve a valláshoz fűződő viszonya szintén figyelemre méltó. Az Intelem szerint Vlagyimir Monomah még a templomi rendre és az istentiszteletekre is felügyelt. Gyermekei számára a legfontosabb elvként az istenfélelmet jelölte meg, s imádkozásra ösztönözte őket. Hangsúlyozta az isteni kegyelem fontosságát, de úgy vélte, hogy fiai azt nem remeteként, szerzetesi életmóddal vagy böjttel, hanem kis dolgokkal szerezhessék meg. Arra biztatta a fiait, hogy ne féljenek a haláltól. Leszögezte, ha ő maga sem a háborútól, sem a vadállatoktól, sem a víztől, sem a lóról való leeséstől nem szenvedett kárt, fiai se szenvedhetnek kárt vagy veszíthetik életüket, amíg Isten úgy nem rendeli. Ha pedig Isten úgy rendeli, akkor apjuk, anyjuk vagy fivéreik sem tudják őket megmenteni. Az alábbi tanácsok részben mély emberi érzéseket, részben paternalista szemléletet tükröznek: a testi fogyatékosokról ne feledkezzenek meg, és ahogy tudják, táplálják őket. Adjanak alamizsnát az árváknak, védelmezzék az özvegyeket, ne engedjék, hogy az erősek elnyomják a gyengéket. A betegeket látogassák meg, a halottakat búcsúztassák el. Még arra is felhívja a figyelmet, hogy fiai szeressék feleségeiket, de ne engedjék őket uralkodni maguk fölött. Vlagyimir Monomah – apjához és nagyapjához hasonlóan – felismerte az oktatás, illetve a tudás jelentőségét. Ezzel kapcsolatban a következőt tanácsolta utódainak: amit jól tudnak, ne feledjék el, amit még nem tudnak, azt tanulják meg. A lustaságot minden rossz szülőanyjának nevezte, hiszen amit az ember tud, azt elfelejti, amit pedig nem tud, azt nem sajátítja el. Az utóbbi tulajdonságot más vonatkozásban sem szerette, s többször is felszólította fiait, hogy ne lustálkodjanak. A hazugságot, a részeskedést és a kicsapongást szintén elítélte.

Témánk szempontjából elengedhetetlen Vlagyimir Monomah Bizánccal kapcsolatos politikájának vizsgálata. 1095 körül I. Alexiosz Komnénosz császárnak

(1081–1118) egy magát Leó Diogenésznek nevező bajkeverővel gyűlt meg a baja. Leó, aki saját állítása szerint IV. Romanosz Diogenész (1068–1071) fia volt, a Krímfélszigeten található Kherszonban bukkant fel, majd az ottani kunokkal betört a Bizánci Birodalom területére. A támadók átkeltek a Balkán-hegységen, és Adrianopolisz felé haladtak. Alexiosz császár felkészült a fogadásukra, de nem kellett közbeavatkoznia, mivel Leó Adrianopolisz ostrománál fogságba esett. A vezérüktől megfosztott kunok fosztogatva elvonultak, majd visszatértek a Duna vonala mögé. Vlagyimir Monomahot aligha érdekelték Leó születésének körülményei, mert Marica nevű lányát hozzá adta feleségül. A házasságkötés pontos idejét nem tudjuk, de a névbitorló 1116-ban már a kijevi nagyfejedelem veje volt. Ebben az évben Leó – talán ismét a kunok segítségével – újból szembefordult I. Alexiosszal, és néhány Duna menti várost a hatalmába kerített, azonban kísérlete még a két évtizeddel korábbiánál is rosszabbul végződött: a császár két megbízottja Dorosztolban meggyilkolta. Leó fellépése mögött minden bizonnyal Vlagyimir Monomah állt, mivel még 1116-ban órosz helytartókat állított egyes dunai városok élére, sőt szintén ebben az évben Vjacseszlav nevű fia megpróbálta elfoglalni Dorosztolt is. Végül a kijevi nagyfejedelem feladta dunai terveit. A Kijevi Rusz és Bizánc közötti béke 1122-ben állt helyre. Ekkor vette feleségül Andronikosz, a Komnénosz uralkodócsalád tagja Monomah unokáját, Irinát. Ugyanebben az évben érkezett meg Kijevbe a konstantinápolyi pátriárka által kinevezett új metropolita, s állítólag igen értékes ajándékot vitt magával.⁴¹

A fentiekből kiderül, hogy Vlagyimir Monomah egy trónkövetelőt (bár Leó talán még annak is csak túlzással nevezhető) támogatott, és megpróbált néhány Duna menti települést ellenőrzése alá vonni, de nagyobb támadást nem indított Bizánc ellen. Az Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről című munkában a nagyfejedelem vajdájának hadjáratáról szóló résznek tehát nincs valóságalapja. Hasonló a helyzet a Monomah-koronával is. Az Elmúlt idők elbeszélése szerint Vlagyimir Monomah 1053-ban született,⁴² Konsztantinosz Monomakhoszról pedig tudjuk, hogy 1055 januárjában halt meg.⁴³ Így Vlagyimir talán még kétéves sem volt, amikor a bizánci császár – feltételezett anyai nagyapja – meghalt. Tőle aligha kaphatott koronázási jelvényeket, különösen nem egy Konstantinápoly elleni hadjárat után.

A Monomah-korona eredete és sorsa

A történészeket természetesen régóta foglalkoztatja a Monomah-korona eredetének kérdése. Már Ny. M. Karamzin, a 19. század híres nemesi történetírója megpróbálkozott a megoldással, amikor feltételezte, hogy a Konsztantinosz Monomakhosztól származó uralkodói jelvényeket egy másik bizánci császár, I. Alexiosz Komnénosz küldte.⁴⁴ Karamzin álláspontja azonban nem bizonyult helytállónak, mert – amint láttuk – Vlagyimir Monomah Alexiosz ellen sem indított nagyobb hadjáratot, s ezért nem is volt arra szükség, hogy a bizánci uralkodó értékes ajándékokkal, köztük egy koronával békítse őt meg. A szakirodalomban a 20. században sem alakult ki egységes álláspont. Nem célunk kimerítő áttekintést adni az egyes elképzelésekről, ezért csak néhányat említünk. A 20. század közepének szovjet viselettörténeti kiadványa, amely elsősorban a színpadi megjelenítésre koncentrált, a diadémot bizánci vagy arab munkának tartotta.⁴⁵ A Moszkvai Kreml Fegyvertárának kiállítási tárgyait bemutató, több mint egy évtizeddel későbbi kötet szerint a Monomah-sapka készítésének helyével kapcsolatos kérdést még mindig nem válaszolták meg, bár annak tanulmányozásával sok orosz és külföldi tudós foglalkozik. Az említett munka állásfoglalás helyett a nézeteket ismer-

tette: egyes kutatók (Ny. Kondakov) a bizánci művészethez sorolják, mások (G. Filimonov) az arabhoz, ismét mások (A. Szpicin) a közép-ázsiaihoz.⁴⁶ Húsz évvel később a szovjet korszak híres lexikonának szócikke csak a közép-ázsiai eredetet jelölte meg.⁴⁷ Végül két magyar történész koncepcióját említjük meg a 20. század utolsó évtizedéből. Az Oroszország története című szintézisben Szvák Gyula azt a teóriát fogadta el, mely szerint az ún. Monomah-sapka valahonnan Közép-Ázsiából származik.⁴⁸ A keleti szlávok középkori történetét bemutató kötetében Font Márta ellenben úgy vélekedett, hogy a korona talán egyiptomi munka, s az egyik tatár kán ajándékként került Moszkvába.⁴⁹ A Monomah-korona eredetének kérdésében tehát a kutatók között nem alakult ki egységes álláspont. Készítésének idejével kapcsolatban viszont kevesebb a nézeteltérés, hiszen azt általában a 13–14. századra teszik.⁵⁰

A moszkvai fejedelmek valószínűleg Iván Kalita (1325–1341) óta viselték süveg alakú uralkodói díszüket.⁵¹ Az viszont teljesen biztos, hogy 1498-ban a Moszkvai Kreml Uszpenszkij-székesegyházában Dmitrij Ivanovics fejére a Monomah-koronát tették. Dmitrij III. Iván nagyfejedelem (1462–1505) unokája volt. Apja évekkel korábban meghalt, s nagyapjának, III. Ivánnak második, Szophiával (Zoéval), az utolsó bizánci császár unokahúgával kötött házasságából született egy Vaszilij nevű fia is.⁵² Ilyen körülmények között a ceremónia célja csak Dmitrij trónöröklési jogának megerősítése lehetett. Ruszlan Szkrinnyikov orosz történész összefüggést fedezett fel a fenti koronázás és a Monomah-süvegről szóló legenda között. Eszerint a bizánci örökség eszméje egyes 16. századi művekben sajátos értelmezést kapott. Ezek szerzői az uralkodói jelvények történetét egy olyan alapotívum alapján mesélték el, amely feltételezhetően Dmitrij koronázásának évében keletkezett. A téma legrészletesebb kifejtése az Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről című munkában található. Az Elbeszélés szerzője által leírt képzeletbeli szituáció az 1498-ban Moszkvában kialakult valós helyzetre emlékeztet. Dmitrij nagyapja kezéből vette át a koronát (a Monomah-sapkát), éppúgy, mint a legendában Vlagyimir Monomah Konsztantinosz kezéből. Az Elbeszélés szerzője teljes mértékben az unokával szimpatizál. A legenda arra helyezi a hangsúlyt, hogy az orosz nagyfejedelmek már jóval III. Iván „görög házassága” előtt rokonságba kerültek a bizánci dinasztiával, s a rokonságot a császári felségjelek átadása erősítette meg. Ebből következik, hogy a moszkvai trónra csak Monomah rangidős leszármazottja (az adott esetben Dmitrij) jogosult, így Vaszilij „bizánci származásának” nincs jelentősége. Mivel az utódlásnak ezt a teóriáját Szophia ellenfelei dolgozták ki, fia, III. Vaszilij uralkodása alatt (1505–1533) hivatalosan nem ismerték el.⁵³

III. Vaszilij fiát, IV. Ivánt 1547-ben szintén a Monomah-sapkával koronázták.⁵⁴ A ceremónia színhelye ugyanúgy a Moszkvai Kreml Uszpenszkij-székesegyháza volt, mint 1498-ban. Az 1547-es koronázás azonban jóval nagyobb jelentőséggel bírt, mivel Iván ünnepélyesen felvette a cári és az egyeduralkodói címeket, amelyek ugyan már III. Iván és III. Vaszilij idején megjelentek a diplomáciai iratokban, de hivatalos használatukra csak 1547-től került sor. Mindez nem egyszerűen a titulusok cseréje, hanem sokkal inkább az Oroszország egyesítésért és az erős központosított államért folytatott harc végeredménye volt. IV. Iván uralkodása idején a Monomah-koronáról szóló történet legfelső szintű állami elismerést kapott. Az Elbeszélésből kiemelték a vele foglalkozó részt, és a IV. Iván cár koronázási szertartása címet viselő mű bevezetéseként használták fel. Ezáltal a legenda hivatalos dokumentum, a cári hatalom törvényességének bizonyítéka lett. A Litvániával folytatott 1549–1550. évi tárgyalások idején például az orosz követek a fenti történettel indokolták a cári cím felvételét.⁵⁵

A Monomah-süveg az 1547-et követő másfél évszázadban sem vesztett politikai jelentőségéből. Az ún. zavaros időszakban (1605–1613) az is előfordult, hogy egy közönséges csaló fejére került.⁵⁶ Egy ideig a Rurik-dinasztiát követő Romanovok szintén nagy becsben tartották. Utoljára I. Péter (1682–1725) fogyatékos félttestvérét és társuralkodóját, V. Ivánt (1682–1696) koronázták vele cárrá 1682-ben.⁵⁷ Az északi háborúban elért sikerek miatt a szenátus Péter cárnak császári, azaz imperátori címet adományozott, s ezért 1721-től a Monomah-sapka szerepét a császári korona vette át.⁵⁸ Mint ismeretes, a 20. században, a szovjet időkben a Monomah-korona kincstárban őrzött hatalmi jelvényből kiállítási tárgy lett.

A Monomah-trón

1547 után IV. Ivánnak Európa uralkodóival el kellett fogadtatnia az új titulust. A konstantinápolyi pátriárka elismerő oklevelét Moszkvában csak 1561-ben kapták kézhez. A két esemény – a koronázás és az oklevél megérkezése – közötti időszakban, 1551-ben egy trónust állították fel az Uszpenszkij-székesegyházban. Ezt csak a 19. századtól emlegetik Monomah-trónként. Eredeti elnevezése (Carszkoje meszto) egyszerűen cári helyet jelent. Kétféjű sassal díszített sátoroteteje alatt álltak az uralkodók az istentiszteletek alkalmával.

A Monomah-trón ma is a Moszkvai Kreml Uszpenszkij-székesegyházában található. Magassága eléri a hat és fél métert. Alsó részét (a felső a sátorotető) három, kb. egy méter magas oldalfal és egy kétszárnyas ajtó alkotja. Az oldalfalakat fából készült féldombormű-sorozat díszíti. A trón támasztékát négy vadállat szobra jelenti, melyeket a régi leírások és az idegenvezetők általában oroszlánoknak neveztek. A kérdés ettől jóval bonyolultabb, mivel a négyből mindössze egy emlékeztet oroszlánra, egy hiénának tűnik, míg a másik kettőt nem lehet teljes biztonsággal azonosítani.

A 16. században a trónszerkezet kis ajtajára az Elbeszélés szövegének részleteit vésték. Jórészt ezek alapján készült az oldalfalakon látható 12 féldombormű. A mesterek az alábbi eseményeket dolgozták fel: 1. Vlagyimir Vszevolodovics tanácskozása a fejedelmekkel és a bojárokkal. 2. A nagyfejedelem összegyűjti a vajdákat és kijelöli a csapatok parancsnokait. 3. A katonák Trákia felé vonulnak. 4. A nagyfejedelem vajdái egy trákiai város falai alatt. 5. Csata a település falainál és a foglyok elvezetése. 6. A város elfoglalása. 7. Konsztantinosz Monomakhosz katonáinak összecsapása az ellenséges csapatokkal. 8. A császár tanácskozása és a Kijevbe küldendő követek kinevezése. 9. Konsztantinosz Monomakhosz átnyújtja a követeknek az uralkodói jelvényeket. 10. A követség tagjainak búcsúztatása és útja a tengeren át. 11. Az adományok átadása a nagyfejedelemnek és a békekérés. 12. Neophitosz metropolita megkoronázza Vlagyimirt a Monomah-sapkával.

Figyelmet érdemel az a tény, hogy a koronával kapcsolatban a mesterek pontosan követték a szöveget. Bár Bizáncban az uralkodói hatalom szimbóluma a nyitott korona volt, Konsztantinosz Monomakhoszt a trónon éppen a Monomah-sapkával ábrázolták, s a császár később ugyanezt adja át a követeknek.⁵⁹

*

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a Monomah-koronáról szóló történet egyértelműen a legendák világába sorolható, bár két főszereplője történelmi személyiség volt. Konsztantinosz Monomakhosz nem tartozott a jelentős bizánci császárok közé, de

elődei birodalmát jórészt megőrizte, s uralkodását viszonylagos stabilitás, egyfajta vihar előtti csend jellemezte. Vlagyimir Vszevolodovics viszont az egyik legjelentősebb óorosz fejedelemnek bizonyult. Nagyfejedelemsége idején a Kijevi Rusz területének döntő részét ellenőrzése alatt tartotta, bekapcsolódott a jogalkotásba és irodalmi művek fűződnek a nevéhez. Vlagyimirt már az óorosz források Monomahnak, azaz Monomakhosznak nevezték. Így aztán érthető, hogy a neki tulajdonított koronát Konsztantinosz Monomakhosztól eredeztették. IX. Konstantin legitimációs szempontból egyébként nem volt ideális, hiszen nem tartozott a Makedón-dinasztiába, s csak férjcsászárként uralkodott. Fővárosa, Konstantinápoly ellen indult ugyan egy óorosz támadás, de azt könnyűszerrel elhárította. Vlagyimir Monomah éppen a fenti hadjáratot lezáró békének köszönhetette létét, mivel azt apja és egy görög herceg, talán Konsztantinosz Monomakhosz lánya házasságával pecsételték meg. A császár akkor halt meg, amikor a feltételezett unoka maximum két éves lehetett. Vlagyimir így nem utasíthatta vajdáit Bizánc elleni támadásra. Valószínűleg IX. Konstantin utódai ellen sem indított jelentősebb katonai akciót. Erejét különben is a kunokkal és a rokonaival folytatott küzdelem kötötte le. Vlagyimir Monomahnak tudomásunk szerint nem küldtek bizánci koronát, a Monomah-sapka azonban létező tárgy. A Rurik-dinasztia moszkvai ága a 14. század első felétől feltételezhetően, a 15. század végétől a 17. század végéig bizonyosan ezt használta koronázásra. Jelentősége ebben, nem pedig a hozzá fűződő legendában rejlik.

Jegyzetek

¹ A ket legenda szövege: Szkazanyje o knjazjah vlagyimirszkih. In: Pamjatnyiki literaturi. Drevnyej Ruszi. Konyec XV–pervaja polovina 16 veka. Szoszt. i obscs. red: L. A. Dmitrijeva, D. Sz. Lihacsov. Moszkva, 1984. 423–431. (A továbbiakban: Pamjatnyiki.)

² A litván nagyfejedelmek genealógiája: Pamjatnyiki, 431–435.

³ Az Elbeszélés keletkezésének történetéhez: D. Sz. Lihacsov bevezető tanulmánya. In: Pamjatnyiki, 13–14. és R. P. Dmitrijeva jegyzetei. In: Pamjatnyiki, 725–726.

⁴ Poveszty vremennih let. Csaszty pervaja. Moszkva–Leningrád, 1950. 18. (A továbbiakban: PVL.)

⁵ A Prusz név eredetéhez: Dmitrijeva: i. m. 729.

⁶ Neóphüosz metropolita személyének hitelességéhez: Dmitrijeva: i. m. 730.

⁷ Pamjatnyiki, 431.

⁸ Konsztantinosz Monomakhosz uralkodásához: Louis Bréhier: Bizánc tündöklése és hanyatlása. I. kötet. Bp., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 1997. 185–196., George Ostrogorsky: A bizánci állam története. Bp., Osiris, 2003. 287–297.

⁹ PVL. 104–105.

¹⁰ Az 1043. évi hadjáratához: PVL. 103–104. V. T. Pasuto: Vnyesnyaja polityika Drevnyej Ruszi. Moszkva., 1968. 78–80., R. G. Szkrinnikov: Isztorija Rossziszskaja. IX–XVII vv. M., 1997. 70–72., Bréhier: i. m. I. 189.

¹¹ A történetírásban széles körben elterjedt az a nézet, mely szerint Vszevolod Jaroszlavics Konsztantinosz Monomakhosz lányát vette feleségül, s ezáltal Vlagyimir Monomah a császár unokája volt: Ny. M. Karamzin: Isztorija goszudarsztva Rossziszskogo. T. 2. Szankt-Petyerburg, 1842. 90., Pasuto: i. m. 80. Iglói Endre–Misley Pál: Drevnyerusszkaja hudozsesztvennaja proza. Régi orosz széppróza. Bp., Tankönyvkiadó, 1979. 160., Isztorija Kijeva. T. I. Drevnyij i szrednyevkovij Kijev. Otv. red.: I. I. Artyemenko. Kijev, 1982. 130. (A továbbiakban: Isztorija Kijeva.) Dmitrijeva: i. m. 730., Ny. F. Kotljár: Drevnyerusszkaja goszudarsztvennoszty. Szankt-Petyerburg, 1998. 142., V. T. Pasuto említésre méltónak tartotta azt a feltételezést, miszerint Konsztantinosz Monomakhosz lányát (vagyis Vlagyimir Monomah anyját) Máriának hívták. Pasuto: i. m. 80. Ezt az elképzelést Ny. F. Kotljár szintén átvette: Kotljár: i. m. 142. A fenti nézet nem ismeretlen a nyugati történetírásban sem: A. P. Vlasto: The Entry of the Slavs into Christendom. Cambridge, 1970. 285. Ötvenesebb történetések csak annyit ismernek el, hogy Vszevolod felesége Konsztantinosz Monomakhosz rokona volt: George Vernadsky: Kievan Russia. In: History of Russia by George Vernadsky and Michael Karpovich. Volume II. New Haven, 1948. 96. Szkrinnikov: i. m. 81. Font Márta: Oroszország, Urajna, Rusz. Bp.–Pécs, Balassi, University Press, 1998. 44. Vlagyimir Monomah származásával kapcsolat-

ban az Elmúlt idők elbeszélése azt állítja, hogy Vszevolodnak fia született egy görög hercegnőtől, és a Vlagyimir nevet adta neki: PVL. 108. Ugyanebben a forrásban, a híres Intellem első soraiban olvasható, hogy Vlagyimirt Monomahnak nevezték el: PVL. 153.

¹² Magyar Nemzeti Múzeum. Főszerkesztő: Fodor István. Bp., Corvina, 1992. 48., 166. (A továbbiakban: MNM.)

¹³ Bréhier: i. m. I., 187., 196. Ostrogorsky: i. m. 298.

¹⁴ MNM, 48.

¹⁵ Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula. Bp., Akadémiai, 1994. 466.

¹⁶ Magyar Kódex. I. kötet. Az Árpádok világa. Főszerkesztő: Szentpéteri József. Bp., Kossuth, 1999. 273.

¹⁷ PVL. 108–121.

¹⁸ Isztorija Kijeva, 133.

¹⁹ A volosztya a Kijevi Ruszban területi egységet jelent. Később a volosztyyokból alakultak ki a részfejedelemségek, illetve fejedelemségek.

²⁰ PVL. 151–152.

²¹ Fő forrásunk, az Elmúlt idők elbeszélése 1113 körül készült. Az első redakciót azonban hamarosan követte a második: 1116-ban Szilveszter, a Kijev melletti Vidubicsi kolostorának apátja módosított a szövegen. A kolostort Vszevolod Jaroszlavics alapította, az átdolgozás pedig fia, Vlagyimir Monomah koncepciójának megfelelően történt, s ezért a Szvjatopolk és Vlagyimir tevékenységével kapcsolatos adatok hitelessége esetenként megkérdőjelezhető. Az Elmúlt idők elbeszélésének történetéhez: Font: i. m. 23.

²² PVL. 183–185. A csata a forrás szerint a Szuteny folyónál zajlott, de a szakirodalomban akad olyan nézet is, amely a Molocsnaja folyót jelöli meg: Isztorija Kijeva, 133. (A folyó az Azovi-tengerbe ömlik, s az ukránok Molocsnának nevezik.)

²³ PVL. 190–192.

²⁴ PVL. 197.

²⁵ P. P. Tolocsko: Drevnyaja Rusz. Kijev, 1987. 104.

²⁶ A druzsina kifejezés ez esetben fejedelmi kíséretet jelent. Az óorosz fejedelmek kísérete két részből állt: az ún. idősebbet a bojárok alkották, míg az ún. fiatalabb druzsina tagjai fegyveres és adminisztratív szolgáltatást láttak el.

²⁷ A tiszjackij (ezredes) hadi ügyekben illetékes főtisztviselő volt.

²⁸ PVL. 196–197.

²⁹ A Jaroszlavváros Kijevnek az a része volt, melynek kiépítése Bölcs Jaroszlav fejedelemsége alatt történt.

³⁰ A kijevi zsidók elleni fellépés okaihoz: Szkrinnyikov: i. m. 90–91. (Szkrinnyikov koncepciójának néhány elemével lehetne vitatkozni, de a tanulmány témája szempontjából ezek marginális kérdések.)

³¹ A Russzkaja Pravda címet viselő óorosz törvénygyűjtemény két alapvető részből áll. A Rövid Pravda Bölcs Jaroszlav és fiai rendelkezéseit tartalmazza, s ezek kiegészítésével jött létre a Bővített Pravda. Nem bizonyítható, hogy a Bővített Pravda minden 12. századi passzusa Vlagyimir Monomah tevékenységéhez kapcsolódik.

³² Vlagyimir Monomah törvényeihez: Font: i. m. 51.

³³ A volhíniai események: Polnoje szobranije russzkih letopiszej. T. I. Moszkva, 1962. 291–292. T. II. Moszkva, 1962. 284–285. (A továbbiakban: PSZRL.)

³⁴ Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarsego i mladsego izvodov. Moszkva–Leningrád, 1950. 21.

³⁵ PSZRL. T. II. 282–285.

³⁶ PVL. 158–161.

³⁷ PVL. 163. (Ez esetben nyilván nem Vlagyimir Monomah fiáról, hanem a kisebb hatáskörrel rendelkező helytartókról van szó.)

³⁸ PVL. 153.

³⁹ Font: i. m. 52.

⁴⁰ Az Intellem szövege: PVL. 153–163.

⁴¹ Vlagyimir Monomah Bizánccal kapcsolatos politikájához: Pasuto: i. m. 186–187., 420–421. Szkrinnyikov: i. m. 92., Louis Bréhier: Bizánc tündöklése és hanyatlása. II. kötet. Bp., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 1997. 310.

⁴² PVL. 108.

⁴³ Bréhier: i. m. I. 196. Ostrogorsky: i. m. 298.

⁴⁴ Karamzin: i. m. 90.

⁴⁵ Russzkij isztoricszkij kosztjum dlja szceni. Szoszt.: Ny. Giljarovszkaja. Moszkva–Leningrád, 1945. 78.

⁴⁶ Goszudarsztvennaja Oruszejnaja palata Moszkovszkogo Kremlja. Kommentarij k fotografijam № 86–88. Moszkva, 1958. (A továbbiakban: Oruszejnaja palata.)

⁴⁷ Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedija. Gl. red.: A. M. Prohorov. T. 29. Moszkva, 1978. 287. (A továbbiakban: BSZE.)

⁴⁸ *Font Márta–Krausz Tamás–Niederhauser Emil–Szvák Gyula: Oroszország története. Bp., Maecenas, 1997. 173. (A továbbiakban: Oroszország története.)*

⁴⁹ *Font: i. m. 52.*

⁵⁰ Oruzsejnaja palata, kommentarij k fotografijam № 86–88., BSZE. 287. *Font: i. m. 52. I. M. Szokolova: Monomahov tron. Moszkva, 2001. 30.*

⁵¹ *Font: i. m. 52.*

⁵² Dmitrij Ivanovics származásához és koronázásához: *Szkrinnikov: i. m. 197–198.*

⁵³ *Szkrinnikov: i. m. 198–199.* A hivatkozott részben a szerző röviden ismertette a legenda szövegét. Nyilvánvalóan csak képletesen írhatta, hogy Vlagyimir Monomah a nagyapja kezéből kapta a Monomah-sapkát. Az Elbeszélésben az áll, hogy a császár elküldte a koronát: Pamjatnyiki, 429.

⁵⁴ *Szkrinnikov: i. m. 261.*

⁵⁵ *Szokolova: i. m. 17., 23.*

⁵⁶ *Szvák Gyula: Cárók és kalandorok. Bp., Kossuth, 1982. 110.*

⁵⁷ Oruzsejnaja palata, kommentarij k fotografijam № 86–88.

⁵⁸ Oroszország története, 234., BSZE. 287.

⁵⁹ A Monomah-trón bemutatása: *Szokolova: i. m. 7–9, 18., 22., 39., 45.*

A POZITIVISTA TÖRTÉNETSZEMLÉLET VENEZUELÁBAN

A pozitívizmus Latin-Amerikában a 19. század végén és a 20. század elején a legerőteljesebb, a gazdasági, politikai eseményekre nemegyszer közvetlenül ható filozófiai irányzattá vált. Ennek az egyik magyarázata az, hogy a pozitívizmus kilépett az egyetemek katedráiról és az értelmiségi klubok zárt köreiből a valós politikai életbe. A másik magyarázata az, hogy a pozitivistáknak sikerült olyan össz társadalmi kérdéseket és válaszokat megfogalmazni, amelyek az egész nemzetet foglalkoztatták. A pozitívizmus elterjedését különösen segítették a pozitívizmus alábbi tételei, amelyeket nagyon is sajátjuknak érezték, így könnyen saját viszonyaikban adaptáltak a latin-amerikai pozitivisták.

1. *A három stádium törvénye.* A Comte által meghatározott három történelmi fejlődési szakaszt, a teologikus, a metafizikus és a pozitív szakaszt a latin-amerikai viszonyokra adaptálva mélyen igaznak érezték a latin-amerikai pozitivisták. A gyarmati korszakot tekintették a teologikus korszaknak, a liberálisok által dominált függetlenség utáni évtizedeket pedig a metafizikus időszaknak, míg a saját feladatuknak a pozitív szakasz megvalósítását tartották. Ez utóbbi időszakban a pozitivisták feladatának tekintették, hogy az új szakaszban a gazdasági és politikai életet, annak irányítását tudományos alapokra helyezték.

2. *A revolúció helyett az evolúciót kell választani,* hirdette a pozitívizmus Európában. Latin-Amerikában ez különös hangsúlyt kapott, mivel a függetlenségi háború utáni évtizedeket – Brazília kivételével – a liberálisok és a konzervatívok fegyveres harcai jellemezték. Mindegyik liberális vagy konzervatív hatalomátvétel „forradalommal” kezdődött. A pozitivisták szerint a liberálisok által képviselt „haladást” és a konzervatívok által hangsúlyozott „rendet” szinkronba kell hozni. Ez nem valósítható meg valamelyik győzelmével, csak a két irányzat összebékítésével. Ennek igényével léptek fel a pozitivisták, akik szerint a forradalmak a társadalom betegségei, ezért olyan helyzetet („rendet”) kell teremteni, amelyben a forradalmak elkerülhetők.

3. *A „rend és haladás”.* A fentiekből következik, hogy a latin-amerikai pozitivisták számára a forradalom nélküli fejlődést csak az új fejlődési szakasz (a comte-i pozitív szakasz) biztosíthatja, amelyben a pozitívizmus zászlaja alatt összebékítik a liberálisokat és a konzervatívokat – azaz a haladást és a rendet. A legtöbb latin-amerikai országban a pozitivistáknak sikerült is elsimítani – a fejlődés érdekében – a liberális-konzervatív ellentétek többségét. (Brazíliában például ennek a korszaknak az emlékét őrzi ma is a felirat a zászlón: *Ordem e Progresso* – Rend és Haladás.)

4. *A comte-i „erényes diktatúra”.* A latin-amerikai pozitivisták zöme a liberális-konzervatív ellentétek elsimítására, esetleg kiűzésének megakadályozására igazolhatónak tartotta az erős állam érdekében, össznemzeti céllal az erényes diktatúra bevezetését. A brazil pozitivisták alkotmánytervezetükben¹ az elnöknek diktatórikus jogokat biztosítottak, a mexikói² és a venezuelai pozitivisták nyíltan támogatták a diktatórikus elnöki hatalmat.³

5. A latin-amerikai pozitivistáknak három szempontból is kapóra jött a pozitívizmusnak az a törekvése, hogy a gazdasági fejlődést, a társadalmi és politikai mozgásokat egyaránt a *tudomány* határozza meg. A latin-amerikai gondolkodóknak a függetlenség kivívása után állandó és egyre megoldhatatlanabbnak látszó gondja volt a megkésett – és továbbra is késésben levő – tökéletes fejlődés felgyorsítása. A pozitíviz-

mus tudományosságában garanciát láttak arra, hogy már nem a liberálisok és a konzervatívok voluntarista gazdaságpolitikája, hanem egy, a tudományra alapozott gazdasági irányítás határozza meg a fejlődést, és a technikai fejlődés kihasználásával utolérhető lesz Európa és az USA.

A tudományosságot az egyház elleni fellépésre is felhasználhatták. Az egyház és a pozitívizmus viszonya eltérő volt az egyes országokban. Chilében, Brazíliában megalakultak az Emberiség Vallása pozitívista egyház helyi szervezetei, máshol főként az egyház oktatási monopóliumát támadták a pozitivisták. A tudományosság követelményét a pozitivisták a történelemkutatásban is alkalmazták. Hatalmas mennyiségű forrásanyagot gyűjtöttek össze és ezekből vontak le új következtetéseket (szemben a romanticizmus diktálta történetírással). A történelmet, a társadalmi mozgásokat tudományos igénnyel vizsgálva következtetéseket vontak le és megoldásokat ajánlottak (többek között népelemszociológiai kérdéseket vizsgáltak, sürgették a bevándorlás elősegítését, a társadalmi mobilitás felgyorsítását stb.).

6. Latin-Amerikában *Comte mellett főként Spencer és Taine* hatása mutatható ki. Különösen Spencer organikus társadalmi fejlődésre vonatkozó nézeteit érezték magukénak a latin-amerikai – köztük a venezuelai – pozitivisták.

A fentiek mellett más tételeket is kiemelhetnénk a pozitívizmusból, amelyet a latin-amerikai pozitivisták adaptáltak, de ez már meghaladná jelen tanulmányunk szűkre szabott kereteit. Mielőtt rátérnénk a pozitívizmus venezuelai szerepének elemzésére, rá kell mutatni, hogy a legtöbb latin-amerikai pozitívista úgy vélte, hogy a pozitívizmussal egy olyan filozófia, egyúttal ideológia birtokába jutottak, amelyet képesek a latin-amerikai viszonyokra adaptálni úgy, hogy az békés fejlődést eredményezzen, és amely megvalósítja a liberálisok és a konzervatívok kibékítésével a rendet és a haladást. Ennek érdekében nem haboztak az európai pozitívizmust „latin-amerikaivá” tenni, azaz a konkrét latin-amerikai viszonyokra adaptálni. (Ha úgy tesszük, a latin-amerikai viszonyok közé szorítani.) Azt várták el a pozitívizmustól, hogy az gyakorlati, kézzelfogható tanácsokat adjon. Alberdi szerint: „Az amerikai filozófiának mindenekelőtt politikai és társadalmi filozófiának kell lenni, égő és profetikus hajlamában, szintetikus és szerves módszerében, pozitív és realista tetteiben, köztársasági szellemében és céljaiban. (...) A kortárs filozófia az, amely megoldja a jelen problémáit. Amerikai az a filozófia, amely Amerika problémáit oldja meg.”⁴ Nem lát ellentétet abban, hogy a pozitívizmus európai filozófia, de Latin-Amerikában kell megvalósítani elveit, mert a pozitívizmus szerinte latin-amerikai földön az ottani körülményekhez fog adaptálódni. „Latin-Amerika megvalósítja azt, amit Európa kigondol” – véli Alberdi nem kis önbizalommal.⁵

A pozitívizmus megjelenése Venezuelában

Auguste Comte pozitívista filozófiája a 19. század második harmadában szellemi visszhangra talált Venezuelában is. Nem tiszta formájukban hatottak Comte nézetei, hanem az angol pozitívista iskola képviselője, Herbert Spencer evolucionista nézeteivel együtt. A kor egyik kutatója, A. Uslar Pietri véleménye szerint: „Nem a tiszta comte-i pozitívizmus hatott Venezuelában, hanem egy olyan vegyes szellemi befolyás érvényesült, amely a pozitívizmus, az ateizmus, az antiklerikalizmus és az irodalmi naturalizmus keveredéséből származott.”⁶ A pozitívizmus – más latin-amerikai országokhoz képest – viszonylag gyorsan eljutott Venezuelába. Míg Mexikóban 1876-tól, Brazíliában 1874-től kezdett hatni, Venezuelában rögtön kiadták az angol pozitívista

iskola legnagyobb képviselője, Herbert Spencer alapvető műveit. A caracasi egyetemen Adolfo Ernst (1832–1899) már 1863-tól, Rafael Villavicencio (1837–1920) 1866-tól pozitivistá szellemben oktatta diákjait.⁷ Luis Villalba a venezuelai filozófiáról írott tanulmányában jelentős filozófiai iskolaként említi Adolfo Ernst és Rafael Villavicencio oktatómunkája eredményeként a pozitivistá szellemben felnövekedett ún. „ragyogó” nemzedék képviselőit: Gil Fortoul, Lisandro Alvarado neves történét-írókat, valamint Luis Razettit és Luis Lopez Mendezt.⁸

A Guzmán Blanco elnöksége (1870–1887) alatt kibontakozó ún. „liberális diktatúra” kedvezett a venezuelai tudományos élet fellendülésének. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban alakultak meg a tudományáganként szerveződő tudóstársaságok, a tudomány társadalmi jelentősége elismeréseként. A Természettudományi és Fizikai Társaság (La Sociedad de Ciencias Físicas y Naturales) 1867-ben alakult meg, az Irodalmi Akadémia (La Academia de Literatura) 1872-ben, a Társadalomtudományok Venezuelai Intézete (El Instituto Venezolano de Ciencias Sociales) 1877-ben, a Spanyol Nyelvi Akadémia (La Academia Española de la Lengua) 1883-ban, a Tudás Barátainak Társasága (La Sociedad de Amigos del Saber) 1882-ben. Az antropológiai kutatás is ekkor kezdődik Venezuelában, Ramon Briceño Vásquez, Eliseo Peña és Ovidio Limardo munkásságával.

A venezuelai pozitivisták azt tekintették kezdeti feladatuknak, hogy visszaadják a venezuelaiaknak a társadalmi haladásba vetett hitüket. Ez rá is fért a venezuelaiakra, hiszen 1810-től (a függetlenségi háború kezdete) 1888-ig 42 nagyobb és mintegy 100 kisebb „forradalom” (pronunciamiento) zajlott le Venezuelában.⁹ A pozitivisták úgy vélték, hogy a forradalmak a „nép életenergiáját pazarolták”. Ezt a életenergiát a jövőben a gazdaságot, a társadalmat előrevivő dolgokra kell „pazarolni” – vallották. Mielőtt elemeznénk a kiemelkedő pozitivisták történelemfelfogását, röviden át kell tekintenünk a 19. századi venezuelai társadalmi viszonyokat és az akkori politikai mozgások főbb sajátosságait.

Venezuela történetének főbb vonásai a függetlenség kivívása után a pozitívizmus megjelenéséig

A függetlenségi háború eredményeként létrejött független köztársaság gazdasági viszonyait továbbra is a nagybirtok túlsúlya jellemezte. Simon Bolívar 1817. október 10-i dekrétuma a tisztek és a harcban részt vett katonák megjutalmazását engedélyezte.¹⁰ A dekrétum széles körű alkalmazása folytán a katonai vezetők és a függetlenségi háború résztvevői a realisták (királypártiak) földjét szereztek meg.

A földbirtok-tulajdonban bekövetkező változásokat erősítette és elősegítette a föld szabad tulajdonba való vétele. A földbirtokrendszer megerősödését segítette elő az 1830. október 15-i rendelet, amely a megműveletlen földek szabad eladását tette lehetővé. A törvény ösztönző hatására valójában az indián földközösségek földjét kezdték kisajátítani a fegyveres erővel rendelkező nagybirtokosok, saját eddigi földterületük nagyságát ily módon is növelve.

A függetlenségi háború hatalmas gazdasági pusztítást okozott, de a függetlenség megszerzése után a venezuelai kereskedelem képes volt a kapitalista világpiacba való bekapcsolódásra. 1829–1839. között a külkereskedelmi kivitel és behozatal 5 587 104 pesóról 9 664 742-re növekedett.¹¹ A fő kiviteli cikkek: a kávé, a kakaó, az indigó, a dohány és a bőr voltak. A kapitalista viszonyok kibontakozása az ipar területén is megindult, természetesen a nagybirtokrendszer fennállása mellett. A szabad

munkaerő keletkezését két tényező kölcsönhatása felerősítette: egyrészt az 1854-es rabszolga-felszabadítási törvény, másrészt az indián földközösségek földjeinek kisajátítása.

A venezuelai kapitalista fejlődés nem tiszta formában érvényesült. A tőkés világpiaccal kapcsolatban lévő fejlődő kapitalista viszonyok az országon belül a földbirtokrendszer gazdasági túlsúly a mellett bontakoztak ki. Ez a történelmi sajátosság a társadalmi viszonyok kialakulásánál és a további gazdasági fejlődés kibontakozásánál is alapvetően fontos, a fejlődést meghatározó tényezőként hatott. A latifundiumrendszer megléte és túlsúlya közvetve az uralkodó elit jelentős rétegét alkották a kereskedő rétegek felső szegmensei mellett a földbirtokosok.

A népesség legnagyobb részét a földművesek (campesinók) alkották, akik jogilag szabadok voltak, a földbirtokosoktól földet béreltek, valójában tőlük függtek. A föld nélküli peónok (parasztok) alkották az agrárnépesség nagy részét. A városi kispolgárság és a rabszolga-felszabadítás előtt a rabszolgák tartoztak még az „alsóbb rétegek” soraiba. 1839-ben 9125 hacienda (nagybirtok) és 30 565 kisebb és közepes birtok volt Venezuelában. A rajtuk dolgozó 215 124 személyből 165 342 volt peón és 49 782 néger rabszolga.¹²

A függetlenségi háború után Juan Antonio Páez az egyszemélyi hatalom megszilárdításával, a nagybirtokosok érdekeit szem előtt tartva a konzervatívok és a liberálisok egyensúlyba tartásával kormányzott. A kialakult két politikailag ellentétes csoportosulást a konzervatívok és a liberálisok alkották. A konzervatívok politikai törekvéseire Venezuelában is a centralizmus volt a jellemző. Képviselői a nagybirtokosok, a kereskedelmi és az ipari vállalkozók felső rétegéből kerültek ki. Ehhez csatlakozott még a caudillo hatalmát támogató katonai vezetők csoportja.

A velük szemben álló másik politikai csoportosulás képviselői, a liberálisok a konzervatívok centralizmusával a maguk föderalista törekvését állították szembe. A liberálisok felléptek az egyszemélyi hatalom ellen, valamint a nagybirtokosok hatalmának korlátozásáért. A polgári szabadságjogok kivívását tűzték ki programként. Politikai ideáljuk egy észak-amerikai típusú államszövetség létrehozása volt, egy olyan rendszeré, amelyben érvényesülnek a politikai szabadságjogok. Társadalmi bázisukat egyes, a hatalomból kiszorult polgári rétegek, kereskedők, elszegényedett földbirtokosok, valamint az értelmiség szűk rétege alkotta. Shavoljova szerint „a politikai ellenzék vezetői nem kívántak radikális változásokat, csak a köztársasági törvényhozást akarták megreformálni oly módon, hogy aközben a politikai hatalmat megszerezzék.” Vezetőik közül Antonio Leocadio Guzman, Estanislao Rendón, Felipe Larrazál laptulajdonosok, lapszerkesztők voltak (El Venezolano, El Torrente, El Patriota). Lapjaik segítségével politikai nézeteiket megfelelő módon népszerűsíthették, ezúton formálva az ország közvéleményét.¹³

A konzervatívok és liberálisok között lényeges ideológiai különbség tehát nem volt. Végző soron „hatalomkereső csoportok” voltak. Hogy mennyire nem voltak ideológiai ellentétek a liberálisok és a konzervatívok között, plasztikusan mutatja az a tény, hogy 1847-ben, amikor a konzervatív José Tadeo Monagas elnök lett, konzervatív politikusokból nevezett ugyan ki minisztereket, de néhány hónap múlva leváltotta őket és helyükre (többségükben) liberális minisztereket nevezett ki. Közben a kormány által képviselt politikai irányvonal változatlan maradt.

1830–1848 között Páez volt a konzervatívok erős embere. Vagy elnöki tiszttségben, vagy az általa „javasolt” elnök mögött, a háttérben kézben tartotta Venezuela politikai ügyeit. Gyakorlatilag teljes jogkörű diktátor volt. Ennek a ténynek nem mond

ellent az a politikai gyakorlat, hogy az elnököket látszatra „törvényes” választásokon választották. (A szavazásokon csupán a lakosság 4–5 %-a vett részt!)

Az alkotmányokban – 1811-től 1911-ig 10 alkotmány született (1811, 1819, 1830, 1857, 1858, 1864, 1872, 1874, 1881, 1901) – az elnöknek igen nagy hatalmat biztosítottak. A prezidencializmus azonban a gyakorlatban perszonalizmust jelentett.¹⁴ A kor erős emberei (vagy megbízottjuk) a konzervatív – később a liberális – párt égisze alatt korlátlan hatalommal rendelkeztek. Hatalmuk igazi alapja természetesen a fegyveres erő volt. De a fegyveres erő amennyiben támaszt, annyiban veszélyt is jelentett a mindenkori kormányra. A hadsereg a legtöbb esetben az egyes helyi vezetőknek engedelmeskedett, akik közül nem egy vezetett hatalomvágyból „forradalmat” a kormány ellen. (Egyes adatok szerint 1870-ben a hadseregben már majdnem annyi tiszt volt, mint sorkatona. Meg kell jegyezni, hogy hadseregen inkább szervezett gárdát, mint modern értelemben vett hadsereget kell érteni.)¹⁵

A liberálisok politikai programját az 1847–1848-as években kibontakozó földbirtokosok elleni népmegmozdulások alapvetően befolyásolták (carabobói felkelés F. J. Ranjel vezetésével; Ezequiel Zamora felkelése). A népi megmozdulások hevessége, elementáris volta megdöbbentő erővel bizonyította, hogy a népfölkelők a politikai rendszer „felforgatását” eredményezhetik. A liberálisok azonban ilyen radikális változást semmiképpen sem akartak. Az 1848 és 1858 közötti időszak a Monagasok uralmát hozta. (José Tadeo Monagas, majd José Gregorio Monagas került az elnöki székbe.) Az elnökségük alatt hozott liberális tartalmú reformok – mint például a rabszolga-felszabadítás – nem enyhítették az akut politikai helyzetet.

Julián Castro államcsínye ismét az egyszemélyi hatalom megerősödését jelentette. Julián Castro először a konzervatívok támogatójaként lépett fel. A liberálisok elégedetlenségüknek összeesküvésben adtak kifejezést, amelynek hatására a konzervatívok között szakadás következett be. Manuel Felipe Tovar vezetésével kiváltak a „paezisták” (Páez hívei) és Tovar körül csoportosultak (tovaristák). A liberális összeesküvők a kormány elleni fellépésüket a „szövetségi program” alapján tervezték. Programjukban polgári politikai szabadságjogokat követeltek: célul tűzték ki a tartományok közigazgatási függetlenségének biztosítását, a federáció megvalósítását, a politikai foglyok halálbüntetésének eltörlését, a sajtószabadságot, az általános választójogot. A liberálisok szövetségi programjának meghirdetése országos megmozdulást eredményezett. Kezdetét vette a szövetségi háború (1857–1863), amelyben minden résztvevő a maga elképzelésének megfelelően értelmezte a „federación” jelszavát.

A coche-i egyezmény a konzervatívok és a liberálisok politikai kompromisszumát jelentette. A kompromisszum azt jelzi, hogy a liberálisok politikai követeléseiket elérték: összehívták a nemzetgyűlést a konzervatívok és a liberálisok egyenlő számú képviselővel, Páez átadta a hatalmat a nemzetgyűlés választotta Ideiglenes Kormánynak, amelynek mandátuma az új alkotmány kidolgozásáig tartott. A megegyezés érdekében a liberálisok lemondtak egyik fő követelésükről, az általános választásokról, a törvényhozási választás közvetlenségéről és titkosságáról. A szövetségi háborút lezáró coche-i egyezmény tehát az uralkodó elit különböző rétegeinek egymás közötti politikai kiegyezése volt, amely a politikai hatalom megszerzését jelentette a liberálisoknak, a politikai hatalom megosztását a konzervatívoknak. A szövetségi háború pozitív következményének tekinthető a gyarmati rendszerből eredő születési előjogok teljes felszámolása. Mindezek ellenére a venezuelai kapitalista fejlődés sajátos „feudális” jegyek továbbélése mellett bontakozott ki, amelynek egyik fő bizonyítéka, hogy a latifundiumok rendszere fennmaradt, sőt megerősödött.

Az 1864-es alkotmány a liberálisok törekvéseit foglalta törvénybe; föderáció – mint a tartományok szövetsége – jött létre. A tagállamok kölcsönösen elismerték egymás autonómiáját, ami a fejlettség adott fokán nem jelenthetett mást, mint a tartományi caudillók korszerűtlen önkényuralmát. A szövetségi háború egyenlőség jelszavát a polgári szabadságjogok adományozásával igyekeztek megvalósítani. Választójogot kapott minden 18. életévét betöltött állampolgár, eltörölték a halálbüntetést, és elismerést nyert a vallás- és lelkiismereti szabadság.¹⁶

Az ország békésebb korszakát hozta magával az 1870–1880-as években Guzmán Blanco, a Liberális Párt megalapítója fiának elnöksége. Elnöksége idején Wittman Tibor értékelése szerint egy sajátos „liberális caudillismo” alakult ki.¹⁷ A liberális caudillismo liberális jellegét az ország gazdasági és kulturális fejlődését elősegítő reformintézkedések jelentették. A külkereskedelem további fejlesztése érdekében a vámokat mérsékeltek, engedményeket adtak külföldi vasútépítő társaságoknak, ásványkincsek feltárására ösztönözték a külföldi vállalkozókat. Ekkor indult meg az angol és az amerikai tőkebehatalás a venezuelai gazdasági életbe, amely a petróleum-kitermelés megindulásával csak fokozódott, és a külföldi tőkétől való függés kialakulásához, majd az annak való alávetettségéhez vezetett. Jelentős volt a külföldiek betelepítése is. 1874–1888 között éves átlagban 392 066 fő érkezett az Egyesült Államokból, 69 047 fő Argentínából, 66 250 fő Kanadából, 55 335 fő Brazíliából.¹⁸ Az európai bevándorlás erőteljesebb ösztönzése – mint a továbbiakban látni fogjuk – éppen a pozitivisták javaslatára indult meg. Guzmán Blanco, hogy az államkasszáit kiegészítse, rátette a kezét az egyházi javak egy részére, például a kolostori javakra. Az elnök és az egyház között a viszony egyre jobban elmérgesedett.

„Guzmán Blanco uralmának voltak pozitív vonásai, de végső soron rendszere kevés tartós hasznot hozott a nemzetnek” – írja Lieuwen.¹⁹ Egy másik történétíró Guzmán Blanco személyiségének ellentmondásait hangsúlyozza: „Guzmán Blancóban a lelke mélyén a Szövetség tábornoka és a caracasi egyetemi polgár; a despota és a demokratikus és liberális eszméktől vezérelt vezető harcolt egymással. Innen származnak az ellentmondások demokratikus és diktatórikus jellegű tettei között. Ebben a belső harcban a tábornok legyőzi a központi egyetemen végzett, tanult polgárt...”²⁰ Vitathatatlan azonban, hogy komoly kulturális fejlődés bontakozott ki az 1870-es években, amelynek jelei iskolák alapításában és állami támogatásukban nyilvánultak meg. Guzmán Blanco elrendelte, hogy ott, ahol tíz gyerek tanulni akar, kötelező tanítót és iskolát biztosítani. A caracasi központi egyetem fejlesztése, tudományos társaságok létrejötte is a tudományos élet magasabb szintre való emelkedését eredményezte. A caracasi egyetemi katedrán tanították a pozitivista filozófia alapkoncepcióit Auguste Comte és Spencer filozófiai művei ismeretében. Ennek eredményeképpen ekkor alakult ki a pozitivista eszméken felnevelkedett értelmiségi réteg, amely politikai ideálját a comte-i „rend” és „haladás” elméletében véli megtalálni. A pozitivista eszmék megvalósulását pedig részben Guzmán Blanco államában látták.

A pozitívizmus fellépése Venezuelában: az első pozitivista nemzedék

Ramón Velázquez²¹ a venezuelai pozitivisták három nemzedékét különbözteti meg. Az első generáció legismertebb tagjai Adolfo Ernst (1832–1899), Rafaelo Villavicencio (1837–1920). A második generáció kiemelkedő személyiségei José Gil Fortoul (1862–1942), Luis Razetti (1862–1932), Lisandro Alvarado (1858–1929), César Zúmeda (1860–1955). A harmadik generációhoz tartozott Laureano Vallenilla Lanz (1870–

1936), Pedro Manuel Arcaya (1874–1958), Julio César Salas (1870–1930). A pozitivisták főként az *El Federalista*, a *La Opinión Nacional*, az *El Demócrata* és az *El Partido Democrático* című lapok hasábjain fejtették ki nézeteiket.

A pozitívizmust eleinte nehezen fogadta el a venezuelai közgondolkodás egy része, hiszen az új eszme a tudományosságra helyezte a hangsúlyt, szemben az addig népszerű romantizmussal. A pozitívizmus azzal az igénnyel lépett fel, hogy felhagy a romantikus történet szemlélettel, a történetírásba is bevezeti a természettudományok követelményeit, az objektivitást. Céljának azt tekintette, hogy a tapasztalatai dolgokból, a valóságokból kiindulva, valós tükröt tart a társadalom elé, felhasználva a pozitívizmus tudományosságát. A helyi pozitivisták a comte-i új tudomány, a szociológia alapjain kívánták elemezni a venezuelai valóságot. Uslar Pietri szerint a pozitivisták egyik legnagyobb érdeme, hogy felkeltették az érdeklődést a történelem, a tudomány iránt, ezért „a pozitívizmus a venezuelai gondolkodás egyik legfontosabb és legtermékenyebb korszakát jelenti”.²² Luis Salamanca szerint „a jelentős ideológusok feladata az, hogy a venezuelai politikáról, gazdaságról és társadalomról állítsanak fel diagnózist és határozzák meg a lehetséges haladás irányát”,²³ valamint állapítsák meg tudományos eszközökkel, hogy a történelmi fejlődés melyik stádiumában található Venezuela. Ezenkívül fogalmazták meg a lehetséges tudományos választ.

Kimondva, kimondatlanul a pozitívizmusnak volt egy fontos lélektani szerepe is. Vissza kellett adni a venezuelaiaknak az optimizmust, amit a függetlenség kivívása után elvesztettek. Ki kellett mondani, hogy – miként írták – ennyi szép eszme kudarca, polgárháborúk, a pusztulás után sem vagyunk elveszve. A történelem néha gúnyt űzött belőlünk, de le tudjuk győzni hiányosságainkat, hibáinkat jóvá tudjuk tenni. Ha megteremtjük a rendet, biztosíthatjuk a haladást, hiszen Venezuelában a föld gazdag, tele van ásványkincssel. Ha úrrá tud lenni az ország a politikai káoszon, biztosítható lesz a technikai fejlődés, Európa utolérése is, és bekövetkezik a – pozitivista értelemben vett – ipari korszak. A technikai fejlődés pedig pozitívan hat vissza a társadalomra. Előkészíti a szabadság társadalmát, amely a pozitívizmus végső célja. De addig az első feladat megteremteni a rendet, ha kell, diktatúra árán is. A pozitivisták tehát optimistán tekintettek a jövőbe. Úgy fogalmazhatnánk, hogy a pozitivista a múlt pesszimistája, a jelen realistája és a jövő optimistája. Arturo Sosa szerint egy gondolati reneszánsz jött el a pozitívizmussal Venezuelába.²⁴ Tulajdonképpen egy második függetlenségi „háborút” hirdettek meg a pozitivisták. Az elsőt karddal kellett megvívni a függetlenségért Spanyolország ellen, a második függetlenségi harc ideje most jött el; ez a kulturális, az ideológiai szabadság időszaka, amikor az új nemzet kijelöli saját követendő útját.

Sosa szerint a pozitivista paradigma hat alapelemre épült Venezuelában: 1. A determinista etapizmus, azaz Comte három stádium törvényének alkalmazása a venezuelai történelemre. Spencer nyomán a venezuelai pozitivisták döntő többsége is élő szervezetnek (*organismo vivo*) tekintette a társadalmat, amely fejlődik. Fejlődése során három szakaszon megy át. A pozitivisták feladata, hogy segítsék az átmenetet a pozitív korba. 2. Az evolúciót hirdették a forradalommal szemben. Comte-tal együtt vallották, hogy a forradalom a társadalom betegsége, amelyből csak káosz keletkezhet. A káosz megfékezésére, a forradalom elkerülésére elfogadhatónak tartották még a diktatúrát (egy demokratikus cézárt) is, ha az biztosítja a rendet. 3. Vértömlesztés (*transfusión de sangre*). Erőteljesen szorgalmazták az európai bevándorlást. Két okot is megneveztek: az európai bevándorló „felfrissíti” a vért, azaz hozzásegít a meszticek számának növeléséhez, illetve magával hozza az európai kultúrát és technikai civilizá-

ciót. Végso soron a gyéren lakott Venezuelában az egyik legfontosabb civilizációs tényezőnek tekintették a bevándorlást. 4. Agymosás (lavabo de cerebro). Ez alatt az oktatás korszerűsítését, kiterjesztését és tudományos alapra helyezését értették a pozitivisták. A pozitivisták végső sikerük zálogának tekintették az oktatást. Kiművelt emberfőkre volt szükség a tudományalapú társadalom megvalósításához, a vallás elleni fellépéshez, és a jelenben főként ahhoz, hogy önkéntes belátás alapján elfogadják a szabadság ideiglenes korlátozását a jövőbeli teljes szabadság reményében. 5. A szabadság. A pozitivisták végső céljuknak a szabadság társadalmának megvalósítását tekintették. 6. Reális liberálisok. A fentiekből következik, hogy a pozitivisták liberálisoknak tekintették magukat, de reális liberálisoknak. Azzal az igénnyel léptek fel, hogy kibékítik a liberálisokat és a konzervatívokat. Olyan liberálisoknak tekintették magukat, akik a realitás talaján képesek megvalósítani a konzervatívok főbb követeléseit is a rend és haladás zászlaja alatt.²⁵

A pozitivisták egyik fő feladatuknak azt tekintették, hogy revízió alá vegyék az ország történelmét. A revízióknak azonban szigorúan tudományosnak kellett lenni, még akkor is, ha következtetései sokaknak sérelmesek. A történelem felülvizsgálatának tudományosságát Lanz szerint csak „a termékeny pozitív módszerek” biztosíthatják,²⁶ és „minden állítás, ami nem pozitív tényeken alapszik, célszerűtlen és téves”.²⁷

A tudományos élet területén az első nemzedék két jeles képviselője, Rafael Villavicencio és Adolfo Ernst, valamint tanítványaik az új pozitivista tudomány, a szociológia alkalmazásával a társadalom tanulmányozásához kezdtek, amely annak történetének és a fennálló társadalom törvényeinek feltárásában nyilvánult meg. A pozitívizmus vezető szellemi irányzatként érvényesült Venezuelában az 1930-as évekig a filozófiában, valamint a társadalom történetével foglalkozó tudományos irodalomban. Hatása a szépirodalomban is nyomon követhető. Salamanca szerint a venezuelai történelemfelfogást, a politikai életet, a közgondolkodást hatvan éven keresztül a pozitivista paradigma határozta meg.²⁸ A pozitivista eszmék elterjedésében kiemelkedően fontos szerep jutott Rafael Villavicenciónak, aki a caracasi egyetem tanáraként még a tanév ünnepélyes alkalmait is felhasználta Auguste Comte nézetei megismertetésére.

A pozitivista filozófiai koncepció alapjául a comte-i Cours de la philosophie positive-t ismerte el, főleg a módszert, és nem a dogmát részesítve előnyben. Elfogadta, hogy a pozitív filozófia a teológiai és a metafizikai szakaszokról eljutott a pozitív fokra, így mentes mindenféle metafizikától, minden a priori spekulációtól. Helyesli Stuart Mill javaslatát is a fejlődési fokozatok neveinek módosítására. Ennek megfelelően a teológiai szint elnevezése helyett az ember és a természeti jelenségek közötti megismerési folyamatra a személyes szintet javasolja, a másodikon, a metafizikus szinten az ontologikus a megfelelőbb elnevezés, míg a harmadik, a comte-i definíció szerint pozitív szintre a tudományos jelzőt javasolja.²⁹ A comte-i tudományosztályozást elfogadta. A tudományok comte-i hierarchiáját betartva meghatározta az alaptudományok kutatási körét és alkalmazott módszereit.

Nagy reményeket fűzött az új tudományhoz, a szociológiához, amely társadalmi fizikaként („physique sociale”) az ember és a társadalom kapcsolatát tanulmányozta. Szerinte a szociológia a társadalom törvényeinek feltárásával bebizonyította, hogy minden történelmi korszak az előző eredményeként jött létre. Az emberiség története során fokozatos fejlődést ért el az őskori fejlődéstől a nomád életforma kialakulásáig, a rabszolgatartástól a feudalizmusig, amíg végül el nem jutott a szabad konkurenciarcon alapuló ipari társadalomig.³⁰ A Társadalomtudományi Intézet felavatá-

sakor elhangzott előadásában az ember és a társadalom kapcsolatát Comte Philosophie positive koncepciója alapján ismerteti. Az ember természetétől fogva társadalmi lény. Családi, törzsi, nemzeti kapcsolatban él, és mindezek a kapcsolatok összességükben az emberiséget alkotják. „A történelem az emberiség múltját világítja meg, de erős fényt vet a távolabbi jövő felé is.”³¹ A történelem fogalmának meghatározásakor is a comte-i nézetekből indul ki. A társadalom történetét az emberi szellem története uralja – írja mestere, Auguste Comte. Rafael Villavicencio szerint a történelem az emberi szellemnek a civilizáció irányába történő tökéletesedése.

A Társadalomtudományi Intézet feladatát a szociológia és más tudományok kapcsolatának feltárásában és módszereik összehasonlításában látja. Ezenkívül felhívja a figyelmet a szociológia és a politika kapcsolatára, hangsúlyozva azt a lehetőséget, hogy a politika a kormányzás során alkalmazhatja a szociológia által feltárt társadalmi ismerteket. 1886. december 8-i előadásában a pozitivista „rend és haladás” összefüggését mint a társadalmi fejlődés törvényét ismerteti, a venezuelai politikai valóságra aktualizálva.³² A pozitivista koncepció ismertetése során az akkori politikai viszonyok példáján igyekszik illusztrálni a pozitivista társadalmi fejlődésemélet életképességét. A pozitivista „rend” három forrásból származik. Társadalmi bázisát jelenti a tulajdon, a biztonság és az egyenlőség. Ez a három tényező feltétlenül szükséges összetevője a civilizációnak. A szabadság biztonságot, békét eredményez a társadalomban, a tulajdon vagyont teremt, az egyenlőség biztosítja, hogy mindenki egyformán saját érdemei szerint érvényesüljön a társadalomban. A „rend” és a szociológiai kutatás kapcsolatát alapvetően szükségesnek tartja, mivel a szociológia a társadalmi törvények feltárásával foglalkozik. A feltárt társadalmi törvények pedig a „rend” megerősítését szolgálják. A szociológia fontosságát – orvos lévén – szakmai jellegű hasonlaltal még személyesen is hangsúlyozza: a szociológia olyan fontos a politika számára, mint a biológia az orvostudomány számára.

A pozitivista „rend” és „haladás” összefüggését helyeselve eljut a haladás konkrét összetevőinek meghatározásához. Alapvető feltételnek tartja az ipar, a tudományok és a művészetek fejlődésének harmóniáját. (Ez a három tényező Comte-nál a civilizáció alkotóelemeit jelenti.) A szabad konkurencia alapján végbemenő ipari fejlődés eredményezi a társadalmi viszonyok tökéletesedését. A „rend” és „haladás” pozitivista fejlődéstörvényét a venezuelai valóságra is alkalmazhatónak tartja. Szerinte a „rend” és „haladás” együttes kapcsolatát a század végi sajátos venezuelai kapitalista viszonyok további erősödésében lehet meghatározni. A fokozatos, békés jellegű „szellemi forradalom” pozitivista eszményét a venezuelai viszonyok között is alkalmazhatónak, megvalósíthatónak tartja. Ebből a pozitivista alapállásból ítéli meg például a szocializmust is. Véleménye szerint a szocializmus illuzorikus, mivel a „rend” célkitűzéseivel ellentétes tendenciákat szabadítana fel, és anarchiát eredményezne. A szocializmus anarchiát szító veszélyével szemben a pozitivista filozófia „társadalom-megtartó” szerepét állítja szembe, amely a világról általános áttekintést ad, bemutatva a minden jelenséget átfogó természeti törvényeket, olyan rendet biztosít, amely „a tudományos feltárás pontosságát feltételezi”.³³

Villavicencio szerint a szocializmus nem járható út, mert – bár mint érzés a teória síkján (társadalmi igazságosság) csodálatos – nem megvalósítható a gyakorlatban, mivel káoszhoz vezet. Az új rendnek csak a pozitív filozófia lehet az alapja, mert nem akar mindent eltörölni a múltból, a tudományra épít, tagadja a forradalmat, így nem vezet anarchiához.³⁴

A venezuelai viszonyok figyelembevételével a „rend” megteremtéséhez az alapvető feltételt abban látja, ha az intelligencia – akár konzervatív, akár liberális politikai beállítottságú – részt vesz az anyagi fejlődés megteremtésében. A tradicionális liberális és konzervatív ellentét áthidalásával Rafael Villavicencio a társadalmi kompromisszum szükségességét hangsúlyozza. A kompromisszum a szövetségi háború (1859–1863) befejeződésével történelmi valósággá vált. Az 1864-es alkotmány szentesítette a szövetségi háború végén létrejött történelmi jelentőségű kompromisszumot, amelynek alapvető sajátossága volt, hogy a polgári szabadságjogok engedélyezése mellett a sajátos venezuelai kapitalista viszonyok további fejlődését és megerősítését biztosította.

Villavicencio szerint a pozitivista ideológia által a haladás előfeltételének tekintett „rendet” a liberálisok és a konzervatívok közötti tartós kompromisszum biztosíthatja Venezuelában. Villavicencio egyenesen azt állítja, hogy egyik párt hiányában sem valósulhat meg a rend és a haladás: „A két erő, amely a társadalmi fejlődést szüli: a konzervatív tendencia és a liberális impulzus. E kettőtől függ a rend és a haladás. A haladást megakadályozni éppen olyan gyászos és anarchikus dolog, mint a rendet megzavarni... Az a vágy, hogy az egyik a másik fölé kerekedjen... szülte magukat a pártokat, amelyek a közügyek vezetésének jogáért harcolnak: a rend pártját, azaz a konzervatív pártot és a haladás pártját, azaz a liberális pártot. Az egyik (teljes) kiesése is megszakíthatja a társadalom normális fejlődését. Az első – amely a társadalmi rend felett öröklik – rögtön, bármilyen újításra riadót fúj és visszautasítja mint veszélyes dolgot, sőt egy még nem megértett változástól (haladástól) félve azért harcol, hogy a társadalmat visszavezesse a régi generációk jól bevált szokásaihoz, eszméihez.”³⁵

Ugyanitt Villavicencio arra a Saint Simon-i tételre figyelmeztet, hogy a társadalom intézményei, ideái csak akkor hasznosak, ha megfelelő időben jelentkeznek: „A liberálisok azon igyekeznek, hogy liberális és abszolút demokratikus ideáljaitak mielőbb megvalósítsák, és gyakran elfeledkeznek arról, hogy a férfikort nem lehet a gyermekkorból elérni anélkül, hogy a kamaszkort kihagynánk. (...) Ilyen hibák – amelyek a társadalom fejlődésének nem teljes ismeretéből adódnak – a még éretlen koncepciók eredményeként jönnek létre. (...) Nagy hiba azt hinni, hogy a társadalmi rend fenntartható elavult, hitevesztett eszmék és gyakorlatok restaurálásával. A másik hibás elképzelés: azt hinni, hogy a társadalom állandó, a múltat romboló harcok közepette is létezik. (...) A társadalomban és a természetben is az emberi beavatkozás csak akkor eredményes és hasznos, ha figyelembe veszi a törvényeket. Csak akkor lehet stabil a kormány, ha kielégíti a rend és a haladás követelményeit. Ahhoz, hogy a két párt megértse egymást, a közjó érdekében az egyiknek fel kell adni azt, hogy retrográd, a másiknak azt, hogy forradalmi. Hiszen nem lehetséges a rend megőrzése olyan változások nélkül, amelyet a körülmények megkívánnak, és nem lehetséges a haladás, ha minden lépésnél forradalmakkal török meg a rendet. Rend és haladás, a konzervativizmus és a liberalizmus ellentétesek, de nem ellentmondásos fogalmak, a társadalom számára mindkettő szükséges: a társadalmi fejlődés elsődleges okai.”³⁶ Villavicencio számára annyi forradalom és a szövetségi háború káosza után a rend és a haladás társadalma érkezett el Guzmán Blancoval, akinek centralisztikus törekvéseit a korábbi időkből fakadó „logikus következménynek” tartja.

Rafael Villavicencio iskolateremtő tudományos munkásságára tanítványa – a második pozitivista nemzedék neves történész képviselője, Lisandro Alvarado – tisztelettel emlékezik vissza. Az új generáció úgy érzékelte, hogy Villavicencio a pozitivista nézetek ismertetése során Auguste Comte pozitivista filozófiájának azt a részét hang-

súlyozta, amelyet Émile Littré, a francia pozitívista iskola egyik vezetője is vallott.³⁷ Ez a koncepció tartalmazta a pozitívista fejlődési törvényt és a tudományok rendszerében a szociológia jelentőségének felismerését. Rafael Villavicencio a pozitívizmust tudományos módszerként ismertette meg hallgatóival, akik az új kutatási módszert a természet és a társadalom tanulmányozása során alkalmazták. (Az egykori tanítvány a munkatárs, Adolfo Ernst véleményét is ismerteti elfogulatlansága bizonyítására. Ernst önmagához és kortársaihoz viszonyítva is a legkimagaslóbb tudósnek tartotta Villavicenciót, aki kimeríthetetlen mennyiségű dátumot, adatot volt képes fejben tartani, osztályozni és csoportosítani).

Adolfo Ernst, a másik nagy pozitívista tanár munkássága is nagy társadalmi visszhangra talált az egyetem falain kívül. A Lipcsei Egyetem egykori filozófiai doktora és a művészettörténet mestere 1863-tól tanított a Caracasi Központi Egyetemen. 1892 és 1915 között jelent meg az „El Cojo Ilustrado” című folyóirat, amely szerepet játszott a pozitívista nézetek venezuelai elterjesztésében.³⁸ Adolfo Ernst alapvetően meghatározta a folyóirat tevékenységét. Céljául tűzte ki, hogy a venezuelai valóság tényszerű feltárása során a pozitívista módszert alkalmazza. Adolfo Ernst számára a természettudományok és a filozófia elválaszthatatlanok voltak a tudományos szintézis megalkotása során. Módszere leglényegesebb sajátossága abban összegezhető, hogy hitt a pozitívista módszer „végtelen lehetőségeiben”. Nem ismert el más valóságot, mint az érzékelhető és az értelem segítségével feltárható tényeket. A pozitívista módszernek megfelelően nem kutatta a végső okokat.

Az „El Cojo Ilustrado” munkatársai között Adolfo Ernst tanártársai és egyetemi tanítványai is megtalálhatók. Korn csoportosítását elfogadva a folyóirat első nemzedékét Aristides Rojas, Luis Razetti, Francisco de Paula Acosta, Rafael Villavicencio alkották. A második nemzedéket Ernst és Villavicencio tanítványai képezték: José Gil Fortoul, Lisandro Alvarado, Luis Lopez Mendez, Elias Toro, César Zumeta, Cristobal Rojas. A harmadik nemzedék képviselőjeként kerül említésre Jesús Semprun és 1905-től a szerkesztőséghez csatlakozó Julio Planchas. (A század elejétől kedve azonban az „El Cojo Ilustrado” a pozitívista nézetek helyett egyre inkább a modernista koncepciók szószólójává vált.) A továbbiakban az „El Cojo Ilustrado” második pozitívista nemzedékének történészei közül José Gil Fortoul munkáit igyekszünk bemutatni.

Gil Fortoul munkássága

Gil Fortoul Venezuela 19. századi történetét áttekintve megállapítja, hogy az 1830-as alkotmány a harmadik Francia Köztársaság alkotmányával mutat hasonlóságot. A szövetségi háborút (1859–1863) lezáró 1864-es alkotmány – amely szerint minden tagállam önálló közigazgatással, igazságszolgáltatással, autonómiával rendelkezik – az Észak-Amerikai Egyesült Államok és Svájc államszövetségi jellegű alaptörvényeivel rokon. A rabszolgaságot eltörlő 1854-es törvény eredményeként a felszabadított rabszolgák szavazati jogot kaptak. Szerinte csak ez a jog birtoklása különböztette meg új életformájukat a régitől, mivel a felszabadítás után is ugyanannak a földbirtokosnak a földjén dolgoztak, jogilag szabadon, de gazdasági kényszerben. A venezuelai lakosság összetételének tárgyalása során megjegyzi, hogy a lakosság többségét az indiánok és európaiak keveredése folytán létrejött meszticek alkotják. A meszticeket az indiánoknál magasabb, a fehéreknél alacsonyabb szintűeknek ismeri el. Venezuelában a meszticek a társadalom vezető osztályát alkotják. Herbert Spencer eszmei hatása nyomon

követhető a fajok közötti értékrend felállításának során. Ugyanilyen eszmei befolyás tapasztalható a mexikói pozitivisták képviselőjénél, Justo Sierránál.³⁹

Venezuela történetében jelentős korszaknak tartja Guzmán Blanco 1870–1877-es elnöki periódusát, „liberális diktatúrának” aposztrofálva ezt a korszakot. Véleménye szerint a liberális diktatúra liberalizmusát olyan fontos reformok alkotják, mint a kötelező és ingyenes oktatás bevezetése, a kolostorok, szerzetes rendek feloszlatása, a polgári házasság intézményének megteremtése és új törvénykönyvek megalkotása, amelyek felpozíciót kaptak a hitelélet, a bel- és külkereskedelmi kapcsolatok fejlődését. Szerinte a liberális diktatúra szilárd társadalmi alapját a társadalmi konfliktusok teljes hiánya biztosította. Véleményét az ország alacsony népsűrűségének tényével indokolja. Szerinte az alacsony népsűrűség miatt a munkások és tulajdonosok között nincs ellentét, mert megfelelő fizetésben részesülnek.

Guzmán Blanco liberális diktatúrájának konfliktusmentes társadalmi tablóképe Gil Fortoul pozitívista társadalomszemléletéből ered. Ezt a meggyőződést még árnyaltabbá teszi a Herbert Spencer-i társadalmi evolucionista koncepció, amelynek értelmében a társadalmon belül is – az élővilághoz hasonlóan – az egyedüli lényeges harc a létért folytatott küzdelem. A küzdelemből természetesen az életképesek kerülnek ki győztesen, akik alárendelik maguknak a küzdelemben legyőzötteket. Venezuela történetét áttekintve Fortoul úgy vélte: „A gyakori polgárháborúk és a viszonylagos társadalmi elmaradás ellenére a politikai haladás az intézmények nagy részében folyamatos és gyors; mindez úgy jött létre, hogy a fennálló pártok, vagyis a konzervatív és liberális pártok koncepciói közötti ellentétek nem voltak antagonisztikusak, mivel határozataikat, szervezeteiket kölcsönösen tiszteletben tartották és elfogadták. Így az egymással való szembenállás nem a politika, hanem az erkölcs területén folyt.”⁴⁰ Ezt a feltevést Venezuelában az 1930-as évek óta hagyományos liberális és konzervatív pártok együttes létezésének tényével igyekszik alátámasztani – éppúgy, mint Rafael Villavicencio. Szerinte a földbirtokosok és a nép közötti „osztálykülönbségekből fakadó ellentétek Venezuelában nem jöttek létre”. Ezt a tételét a venezuelai földbirtokos réteg történeti kialakulásával magyarázza. A függetlenségi háború után a rojalista földbirtokos réteg létszáma lecsökkent. Simon Bolívar 1817. október 10-i törvénye a függetlenségi harcban kitűnt katonáknak földet juttatott. Az új független államhoz hű, hazafias földbirtokos réteg alakult ki.

Az újonnan kialakult katonai eredetű földbirtokos réteg a venezuelai köznépből származott. Számuk jelentős, és katonai rangjuk is tekintélyparancsoló volt a függetlenségi háború befejezésekor. Az 1870-es évektől kezdődően azonban Guzmán Blanco elnöksége alatt békés korszak kezdődött. A katonai dicsőség a múlté lett, a katonai rangok elvesztették minden presztízsüket. (Az 1891-es katonai összeírás adatai szerint 2950 volt a tábornokok és 3366 volt az ezredek száma.) A tömegesen és viszonylag újonnan megszerzett magas katonai rangok tulajdonosai nem rendelkeztek azzal a konzervatív politikai tradícióval, mint a születési arisztokrácia más országokban. Ez a tény Gil Fortoul szerint elegendő alappal szolgál annak a sajátosságának a megértéséhez, hogy a konzervatív párt nem számíthatott az arisztokrácia és a katonai vezetőrétegek egyértelmű politikai támogatására. Ezenkívül fontos tényezőnek tekinti, hogy a venezuelai kongresszus rövid ideig, három hónapig ülésezett. Az év fennmaradó időszakában csak a sajtó segítségével terjeszthettek politikai nézeteket, adhattak hangot politikai elképzeléseiknek a fennálló politikai csoportosulások, ezért nem is alakultak ki igazi, politikailag ellentétes koncepciót meghirdető pártok.

Gil Fortoul államelméletét – saját megjegyzése szerint – a politikáról és a kormányzásról alkotott pozitivista nézetek alkalmazásával építette fel. Szerinte minden kormányzási formát három típusra lehet visszavezetni: a despotikusra, a közvetlen demokratikusra és a demokratikusra. A despotikus formában a nemzeten kívül gyakorolják a főhatalmat, ennek gyökeres ellentétében, a közvetlen demokratikusban a főhatalmat a nemzet közvetlenül gyakorolja. Szerinte sem az első, sem a második forma nem időtálló. A közvetlen demokratikus forma az athéni demokrácia fénykorában jött csak létre, Periklész idején. A közvetlen demokrácia érvényesülését három tényező akadályozza: a népsűrűség növekedése, a munkamegosztás kialakulása és a feladatok specializálódása. A demokratikus kormányzási forma a történelem során a legszélesebb elterjedtségnek örvendett. A politikai hatalmat a közképviseleti formákon keresztül a nemzet befolyásolhatja. A befolyásolás módja szerint három alternatívát sorol fel: az alkotmányos monarchiát, a parlamentáris köztársaságot és a képviseleti köztársaságot. Szerinte a pozitivista eszménynek az utóbbi felel meg, mivel a társadalom magasabb szintre való fejlődését az állampolgárok jogainak növekedése jelzi. A képviseleti köztársaságban a szavazati jog kiszélesítése demokratizálódási folyamatot jelent. (A venezuelai demokratizálódási folyamatban fontos állomásnak tartotta a rabszolgafelszabadítást, mivel a felszabadított rabszolgák szavazati jogot kaptak.)

Nagy jelentőséget tulajdonít az európai bevándorlásnak a népsűrűség emelkedése és az indián lakosság asszimilálódása szempontjából. A bevándorlással együtt azonban eljutnának Európából Latin-Amerikába az európai ideológiai problémák. Ezek közül a legveszélyesebbnek a szocialista tanok Venezuelába történő behatolását tartotta. Bár szerinte a szocialista eszmék gyökértelenek Latin-Amerikában, arra figyelmeztet, hogy a jelenlegi európai viszonyok alapos tanulmányozásával kellőképpen fel kellene készülni a „veszélyes” szocialista eszmék illő fogadására.⁴¹

A történelmi tények sorravételével Gil Fortoul elérkezik a „hogyan tovább” kérdéséhez. Mindenekelőtt leszögezi, hogy Venezuela haladása „a három legfontosabb síkon: az anyagi, a társadalmi és az intellektuális területen nagyon lassú volt.”⁴² Mit tegyünk? Miként gyorsíthatjuk fel a fejlődést (haladást)? – teszi fel a kérdést. Ha a feladatokat a szociológia törvényei szerint vesszük számba – írja –, mindenekelőtt a tényeket kell felsorakoztatni; leltározni azt, amivel az ország az adott helyzetben rendelkezik. „Nagy terület, tele csaknem kiaknázatlan természeti kincsekkel és benépesítve alig hárommillió lélekkel, akik a haladást óhajtják, akik imádják a szabadságot, és akik szeretik a forradalmakat.”⁴³

„Mi hiányzik?” – ez a következő kérdés. Fel kell virágoztatni a mezőgazdaságot, új bányákat kell nyitni, ipart kell fejleszteni – egyszerűen „felgyorsítani a haladást”. (Itt most nem térhetünk ki, de kidolgozásra érdemes témaként fel kell vetnünk, hogy érdemes megvizsgálni, hogy a pozitívizmus fejlődésorientáltsága mennyiben készítette elő a populizmus, majd a desarrollista elméletek fejlődési koncepcióit Latin-Amerikában. A tőkés fejlődés megkésetttségére a pozitivisták kerestek először átfogó választ a felvilágosodás és a liberális korszak nemzedékének bizonyos próbálkozásai után. Egyúttal keresték a kiutat, azaz a fejlődés – a haladás – felgyorsítását.) Az ipari fejlődés felgyorsítását Fortoul több szempontból is az elsők között szorgalmazta. Ez összefügg Fortoul pozitivista nézeteivel. „A nemzeti célokat ma ezek a szavak fejezik ki: tőke, bevándorlás és utak. Nekünk, a nemzet képviselőinek... az a feladatunk, hogy megteremtjük ennek a jogi alapjait. (...) Ma a nyitott kapuk politikáját folytatjuk. Bár mindig szem előtt tartjuk a nemzeti függetlenség szempontjait, figyelembe vesszük azt

a tényt, hogy sürgetően szükségünk van a külföldi tőkére, hogy kiaknázza természeti kincseinket.”⁴⁴

Az ipar fejlesztését a társadalmi rend szükséglete alapján is magyarázza, az Amerikai Egyesült Államok esetét hozza fel például. „Sokszor hallani, hogy az amerikai [latin-amerikai – H. Sz. S. – H. Gy.] forradalmak elsődlegesen a faj miatt gyakoriak, és mint ellenpéldát említik, hogy az angoloknál nincsenek forradalmak (elfelejtve, hogy ott is különböző fajok keveréke él).” Kétségtelen – teszi hozzá –, hogy a faj nagy fontosságú tényező, mert „ha Dél-Amerikát az angolok fedezték volna fel, és ők gyarmatosították volna, másképp nézne ki. Kétségtelen az is, hogy a spanyol faj kevésbé alkalmas az ipari civilizációra. De ebben a viszonylatban a faji kérdés más tényezőnek adja át a helyét, különösen a szociológiai tényezőnek. Ha az Egyesült Államokban nincsenek forradalmak, az azért van, mert politikai életének kezdetétől ipari és kereskedelmi rendszer alakult ki, és valódi ügyekkel foglalkoznak... Nem csoda, hogy abban az országban, ahol az állampolgárok ipari ügyekkel vannak állandóan elfoglalva, senki sem gondol a politikai forradalom kalandjára. Ellenkezőleg történt Latin-Amerikában, ahol az »iparkodás« sohasem létezett.”⁴⁵

A továbbiakban kifejti, hogy Venezuelában minden forradalom a politikusok műve volt. A nemzet közömbös maradt velük szemben. Ez azért történt, mert nincs iparhoz kötött érdek, amely megakadályozná az intézmények cseréit, vagy azt, hogy más tartalommal töltsék meg azokat. Az ipari érdek ugyanis stabilitást kíván. A pozitívista harmadik fejlődési szakaszban ez a stabilitás állandósulni fog.

Mivel az ipari rendszer (társadalom) Venezuelában még nem jött létre, nem is fenyeget a szocializmus veszélye úgy, mint Európában, füzi tovább gondolatait. Bár – mint már utaltunk rá – attól tart, hogy a bevándorlás behozza a szocialista eszméket Európából. Mivel ezekre a társadalom még nem érett meg, ismét „forradalomtól” lehet tartani. Ennek ellenére Gil Fortoul ezt tartja a kisebb veszélynek. A bevándorlás erőltetésétől Venezuela többet nyerhet, mint veszíthet. A bevándorlás, a lakosság növelése nélkül képtelenség kihasználni a természeti lehetőséget és idővel eljutni az ipari társadalomba – hiszen egyszerűen az a fő probléma, hogy nincs, aki „iparkodjon”, hiszen Venezuelában 1894-ben még csak 2 444 816-an életek 1 159 793 km²-nyi területen. Fortoul a pozitivisták nevében a lassú tőkés fejlődés felgyorsítására, az anyagi – főleg ipari – gyarapodásra tette a hangsúlyt. A mexikói pozitivistákhoz hasonlóan őt is kevésbé foglalkoztatja a gyors ipari, gazdasági haladásért fizetendő „társadalmi” ár.

Laureano Vallenilla Lanz és a „demokratikus cezarizmus”

Lanz viszont inkább a társadalmi kérdések felé fordult, amikor a 19. századi venezuelai politikatörténetben sajátosan kialakult két párt, a konzervatív és liberális párt létrejöttének történelmi körülményeit kutatja. A két szemben álló politikai csoportosulás történelmi gyökerei a felszabadító háború idejére nyúlnak vissza, amikor a hazafiak (patriotas) a spanyol uralom híveivel (godókkal vagy realistákkal) álltak szemben. A függetlenségi háború a hazafiak (patriotas, liberales) győzelmével, a függetlenség elnyerésével végződött. A godóknak, realistáknak be kellett látniuk, hogy a spanyol orientáció politikai zsákutca. A politikai kibontakozás lehetőségét Bolívar ellenfele, Páez támogatásában látták. A godos réteg társadalmi összetétele átalakuláson ment át. A gyarmati korszak születési arisztokráciája nagyrészt felszámolódott a függetlenségi háború során, az arisztokrácia megmaradt igen szűk rétege pedig életmódját tekintve a gyarmati korszak középrétegeit jelentő burzsoázia életnívójára süllyedt le.

Az egyszemélyi hatalom kialakulását Laureano Vallenilla Lanz történelmi szükségszerűségnek tartja, mivel úgy gondolja, hogy amikor a parasztok fegyvert fogtak a kezükbe, nem volt más eszköz a rendteremtésre, csak a caudilló hatalma.⁴⁶ Ebből a történelmi alaphelyzetből alakult ki a godók kormányt támogató politikai állásfoglalása és a liberálisok ellenzéki politikai szembenállása. Páez caudillói tevékenységét a pozitivista koncepció alapján ítéli meg Lanz. Páez tömeges támogatását azzal magyarázza, hogy a venezuelai nép, mint fejlődő közösség, fejlődése során a mechanikus szolidaritás korszakából a magasabb fejlődési fokozatra, az organikus szintre fejlődött.⁴⁷ Ez az organikus szolidaritás a megszilárdult, a törvényes államok társadalmára jellemző, amelyben a közösség tagjai ösztönösen egy náluknál erősebb köré csoportosulnak, mert tőle remélnék védelmet („rendet”). Páez caudillói tevékenységét, mint a politikai stabilizáció megteremtését, szükségesnek ítéli. Páez caudillóként élvezhette a konzervatívok (godók) támogatását, míg a liberálisok Páez személyi uralma ellen léptek fel, alkotmányos szabadságjogokat követelve. Lanz véleménye szerint nem vették észre, hogy Páez egyszemélyi uralmának alkotmányos törvényekkel való alávétése Páezt valódi hatalmi erejétől fosztotta volna meg, tekintve, hogy ebben a zavaros korszakban egyetlen törvény volt érvényben: a caudillóé. Az egyszemélyi uralom szükségességének indoklására a mexikói Porfirio Díaz elnöksége alatt kialakult politikai helyzet példáját említi. A történelmi példa felidézésével igyekszik elfogadhatóvá tenni az egyszemélyi uralom venezuelai változatát, a „szükséges csendőr” („Gendarme Necesario”) történelmi szükségességének igazolását. („Azok a tömegek, amelyek Bovesszel királypártiak voltak, Páezzel a függetlenségi háborúban hazafiak voltak, Guzmán és Zamora idején 1846-ban liberálisok lettek, 1859-ben pedig a szövetség híveivé váltak Zamorával, Falcónnal és Botillóval.”)⁴⁸

A pozitivista hatás következtében a történelmi folyamatokat eszmei jellegűnek ítéli. A tömegeket az eszmék ismeretében egyszerűen mozgósíthatónak tartja, nem téve különbséget a népet alkotó sajátos érdekcsoportosulások között. Ugyanakkor, amint erre F. Brito Figueroa is rámutat, Lanz észrevette, hogy a néptömegek mozgásában az egyik fő közvetlen hajtóerő a föld utáni vágy.⁴⁹

Laureano Vallenilla Lanz fő műve, a Cesarismo Democrático 1919-ben, Juan Vicente Gómez diktátor elnöksége (1908–1935) alatt jelent meg. Gómez elnöksége ismét az erős kézzel fenntartott rend idejét jelentette. Gómez alatt a jelentős gazdasági növekedést az olajipar fellendülése tette lehetővé. Az olajkitermelés viszont a külföldi tőkéhez kötötte a gazdaság ütőerejét. Gómez felismerte, hogy hatalmát szélesebb bázisra kell építenie, mint azt a korábbi caudillók tették. Az izmosodó polgárságra, az olajkitermelésben és a külföldi kapcsolatok fejlesztésében érdekelt erőkre támaszkodott. De felismerte az ideológia, jelen esetben a pozitívizmus hasznosságát is. Az ismertebb pozitivista politikusok, történészek helyet kaptak a felsőbb állami hivatalokban; Gil Fortoul oktatásügyi, Manuel Arcaya belügyminiszter lett. Vallenilla Lanz a Nemzeti Levéltár igazgatójaként hatalmas empirikus anyagot gyűjtött össze könyveihez. Az említett pozitivisták „ideológiai alapon”, „tudományos érvekkel” magyarázták a diktatúra szükségességét.

Lanznak már korábban is az volt a meggyőződése, hogy „semmi sem olyan meghatározó a nép fejlődésében, életében, mint azoknak az embereknek a személyes tulajdonságai, ideái és érzései, akiknek a nép sorsának irányítása jutott osztályrészül.”⁵⁰ Lanz a Cesarismo Democrático-ban is – miután végigtekintett Venezuela 19. századi történetén – arra a meggyőződésre jutott, hogy a megfelelő vezetőn múlik a béke, a rend. De ki legyen a megfelelő vezető? Az, aki a népi caudillo, azaz élvezi a nép, a

demos bizalmát, azaz egy César Democratico. Democratico azért is, mert csak a diktatúra képes megfékezni az oligarchiát, és ily módon lehetővé tenni a demokrácia kibontakoztatását.⁵¹ „A vezetőket nem választják, azokat fölének helyezik” – mondja Lanz. Ezzel azt kívánja hangsúlyozni, hogy a történelmi fejlődés termeli ki azokat a szituációkat, amelyekben a „demokratikus césárok” szerepe nélkülözhetetlen.

Említésre méltó és érdekes az ismert venezuelai kutató, Federico Brito Figueroa interpretációja a Cesarismo Democrático kapcsán. Lanz – mutat rá Brito – úgy vélte, hogy a „királypártiság” csak egyfajta keret volt a nép számára, mégpedig egy reális keret, amelyen belül saját érdekeiért (is) harcolhatott. Ennek a keretnek a határait az adott helyzetben a caudillók (az ún. „népi” caudillók) tették lehetővé és szabták meg. Az llanerók számára így vezetőik (caudilloik) a népi szándékok megvalósításának zálogai is voltak. Ily módon a „népi” caudillo egyfajta „demokratikus cezarizmust” valósít meg. Ez a „demokratikus cezarizmus” pedig felhasználható a nagybirtokos oligarchia elleni harcban. A függetlenségi háború Lanznál alapvetően polgárháború és társadalmi harc volt. Lanznál – mutat rá Brito – nem a fajok harcolnak egymással Venezuela történetében, hanem a társadalmi érdekcsoportok.

Lanz tehát a comte-i erényes diktatúrát alkalmazta a venezuelai viszonyokra a „demokratikus cezarizmusban”. A pozitívizmus nevében helyesli és támogatja a diktatúrát, mivel az megakadályozza a liberális-konzervatív ellentétek kiújulását és biztosítja a rendet a haladás érdekében. Egyúttal Lanz a függetlenségi háború eseményei és az azt követő politikai mozgások tanulmányozásából következtetett arra, hogy az adott helyzetben csak az „erényes diktatúra” a járható út, amely elvezet a pozitív korszakba. A „demokratikus cészár” Lanz szerint népi caudillo, hiszen a nép (ország) érdekében kormányoz. A venezuelai pozitivisták jelentős része – mexikói és brazil társaikhoz hasonlóan – eljutott a diktatúra indoklásához, sőt annak legfőbb ideológiai támasza lett.

Az 1930-as évek után a pozitívizmus ismét visszaszorult az egyetemekre, de az oktatásban még hosszú időn keresztül vezető ideológiai szerepet töltött be Venezuelában. Sőt, a későbbi idők politikai ideológiáiban (fasizmus, kommunizmus), éppúgy, mint több más latin-amerikai ország esetében, latin-amerikai sajátosságként kimutathatók bizonyos pozitivisták gyökerei.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA pénzügyi támogatásával készült.

¹ A brazil pozitivisták 1890. január 10-én nyújtották be alkotmánytervezetüket. Imereteink szerint ez a pozitívizmus történetében az egyetlen teljes, részleteiben kidolgozott alkotmánytervezet. Az alkotmánytervezet szerint a hatalom diktatórikus lenne, a parlament, mint intézmény, helyét egy tanácsadó testület venné át. Erős decentralizációt (autonóm tagállamokkal) és liberális szabadságjogokat fogalmaz meg az alkotmánytervezet. Az alkotmánytervezetet közli *Antonio Paim: O Apostolado Positivista e a República*. Universidade de Brasília, Brasília, 1981. 77–86.

² A mexikói pozitivisták támogatták Porfirio Díaz diktátor-elnök (1876–1911) uralmát, és a rendszer ideológiai támaszaivá váltak. Szerintük a diktatúra biztosította a rendet, amely a haladás záloga volt. A mexikói pozitivisták egyik vezéralakja, Justo Sierra szerint az evolucionista fejlődés megköveteli a nagy vezetőket, mint például Cromwell, Napóleon, Juárez és „természetesen” Díaz. „A szuperembereket a nemzet desiderátuma termeli ki” – írta Sierra. *Justo Sierra: La era actual*. In: México en el siglo XX. 1900–1913. Textos y Documentos. Tomo I. (Mario Contreras – Jesús Tamayo ed.) UNAM, México, 1975. 219.

³ A venezuelai pozitivisták közül Laureano Vallenilla Lanz így ír: „Támogatom Venezuela jelenlegi rendszerét [Juan Vicente Gómez diktátor-elnök, 1908–1935, uralmát – H. Sz. S. – H. Gy.], mert teljes mértékben meg vagyok győzve eredményei által. Ez az egyetlen, amely a mi normális fejlődésünknek megfelel, mege-

remtve és megőrizve a békét...” Al Director de „El Tiempo”, de Bogotá. In: Los Pensadores Positivistas y el Gomesismo. Congreso de la República, Caracas, 1983. 120.

⁴ Juan Bautista Alberdi: Ideas para presidir a la confección del curso de la filosofía contemporánea. In: Pensamiento Positivista Latinoamericano. Tomo I. Compilación, Prólogo y Cronología por Leopoldo Zea. Biblioteca Ayacucho, Caracas, 1980. 66.

⁵ Alberdi: i. m. 65.

⁶ Arturo Uslar Pietrit idézi: Ramón J. Velázquez: Presentación. In: La Doctrina Positivista. Tomo I. Publicaciones del Congreso de la República de Venezuela, Caracas, 1983. 13.

⁷ Rafael Villavicencio idézzük: „A pozitivizmus filozófiájának tanítványai közé sorolom magam, azaz a Franciaországban alapított iskolához, amelyet az ismert gondolkodó, Auguste Comte alapított, akinek a tanítását oly briliánsan terjesztették hívei, köztük is kiemelkedve a tudós Émil Littré.” Velázquez: i. m. 12.

⁸ La Doctrina Positivista. Tomo I., 14.

⁹ Wittman Tibor: Latin-Amerika története. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971. 328.

¹⁰ Tajána Shavoljova: La guerra federal. In: Venezuela desde Bolívar hasta nuestros días. Tomo I. Naúka, Moscú, 1983. 115.

¹¹ Shavoljova: i. m. 117.

¹² Federico Brito Figueroa: Ensayos de Historia Social de Venezuela. Caracas, 1960. 257.

¹³ Shavoljova: i. m. 119.

¹⁴ A prezidencializmusnak a latin-amerikai politikai gyakorlatban betöltött szerepét elemzi Domingo Lilón: Carisma, autoritarismo y presidencialismo en América Latina. In: Acta Scientiarum Socialium. Tomus II. 1998.

¹⁵ José Gil Fortoul: De „El Hombre y la Historia”. In: La Doctrina Positivista, Tomo I. 188.

¹⁶ Wittman: i. m. 330–331.

¹⁷ Wittman: i. m. 331.

¹⁸ Wittman: i. m. 331.

¹⁹ Edwin Lieuwen: Venezuela. Oxford University Press, 1961. 42.

²⁰ Arellano Morano: Mirador de la Historia política de Venezuela. Caracas, 1968. 73.

²¹ Velázquez: i. m. 13–16.

²² Velázquez: i. m. 16–17.

²³ Luis Salamanca: Introducción historica al pensamiento político del positivismo venezolano 1908–1935. In: Los Pensadores, Tomo 6. L.

²⁴ Arturo Sosa: El Pensamiento Político Positivista y el Gomesismo. In: Los Pensadores, Tomo 6. XVII.

²⁵ Sosa: i. m. XVIII–XXI.

²⁶ Laureano Vallenilla Lanz: Disgregación e Integración. In: Pensamiento Positivista, 367.

²⁷ Idézi: Sosa: i. m. XXVI.

²⁸ Salamanca: i. m. XLVII.

²⁹ Rafael Villavicencio: La evolución. In: La Doctrina Positivista, Tomo I., 122.

³⁰ Rafael Villavicencio: Discurso pronunciado ante la ilustre Universidad. In: La Doctrina Positivista, Tomo I. 53.

³¹ Villavicencio: El Instituto, 81.

³² Villavicencio: Discurso, 45–60.

³³ Rafael Villavicencio: Discurso de incorporación a la Academia Nacional de la Historia. In: La Doctrina Positivista, Tomo I. 88–89.

³⁴ Villavicencio: Discurso Pronunciado en el Acto de Repartición de premios de la Ilustre Universidad. In: La Doctrina Positivista, Tomo I, 72–73.

³⁵ Villavicencio: Discurso de incorporación, In: La Doctrina Positivista, Tomo I. 88–89.

³⁶ Villavicencio: i. m. 89.

³⁷ Auguste Comte halálával (1857) a pozitivista szellemi irányzat kettészakadt. Az Émile Littré vezetett iskola a pozitivizmusban csak módszert látott, és Comte tanításaiból csak a Cours de Philosophie Positive-ban leírtakat fogadta el. A másik iskola Pierre Laffitte vezetésével elfogadta az „Emberiség Vallását” – Comte egyházalapító törekvését. Ez utóbbinak Latin-Amerikában, Braziliában és Chilében voltak hívei.

³⁸ Az „El Cojo Ilustrado”-ban az egész nemzetet foglalkoztató kérdéseket is megfogalmaztak, mint például a technikai fejlődés, a modernizáció lehetőségei. Guillermo Korn: Del Positivismo al Modernismo en la Prensa Venezolano: El Cojo Ilustrado. Caracas, 1956. 11.

³⁹ Justo Sierra: La Influencia de la Raza en la Historia. Idézi: Leopoldo Zea: El positivismo en México. Fondo de Cultura Económica. México, 1968. 412.

⁴⁰ Gil Fortoul: La Teoría y la Práctica. In: La Doctrina Positivista, Tomo I. 252.

⁴¹ Gil Fortoul: Movimiento social en Venezuela. In: La Doctrina Positivista, Tomo I. 206.

⁴² Gil Fortoul: Cartas a Pascual. In: La Doctrina Positivista, Tomo I. 237.

⁴³ *Fortoul*: Cartas a Pascual. 239.

⁴⁴ *Gil Fortoul*: Intervención en el Senado sobre Reforma de Código de Minas. In: *Los Pensadores*, Tomo 6. 109–110., 113.

⁴⁵ *Gil Fortoul*: Movimiento Social, In: *La Doctrina Positivista*, 203–204.

⁴⁶ *Laureano Vallenilla Lanz*: Los Partidos Historicos. In: *La Doctrina Positivista*. Tomo I., 444.

⁴⁷ *Lanz*: i. m. 445.

⁴⁸ *Lanz*: i. m. 451.

⁴⁹ *Federico Brito Figueroa*: La Contribución de Laureano Vallenilla Lanz a la Comprensión Histórica de Venezuela. In: *Laureano Vallenilla Lanz: Obras Completas*. Tomo I. Cesarismo Democrático. Universidad Santa María, Caracas, 1983. XIX.

⁵⁰ *Lanz*: La Paz Política y la Paz Social. In: *Los Pensadores*, Tomo 6., 385.

⁵¹ *Lanz*: *Obras Completas*, Tomo I. Cesarismo Democrático, 79.

SZUEZ – BUDAPEST 1956

A világ közvéleményét 1956 őszén a két városhoz kötődő, egyaránt fegyveres konfliktusba torkolló krízis foglalkoztatta. Az események eltérő mértékben és mélységben ugyan, de érintették a korszak nemzetközi erőviszonyait meghatározó hatalmakat. A válságok azonban egymás kimenetelére nem voltak döntő hatással. A két, „párhuzamosnak” is mondott krízis szereplői pedig az események feszült napjaiban alig vettek tudomást egymásról. A budapesti – tágabban a kelet-európai – események történelmi jelentősége aligha vitatható, a nyugati nagyhatalmak azonban akkor a két válsággóc közül a közel-keletire fordítottak nagyobb figyelmet.

1956. július 26-án – miután az Egyesült Államok egy héttel korábban visszavonta a Níluson építendő nagy gát finanszírozására tett ajánlatát – Nasszer egyiptomi elnök egy alexandriai nagygyűlésen bejelentette a Szezei-csatorna államosítását. Ettől kezdve a súlyos presztízsveszteséget szenvedett Nagy-Britannia és Franciaország a felszínen egészen október végéig – az Egyesült Államok támogatását keresve – különböző diplomáciai manőverekkel próbálta rávenni az egyiptomi vezetőt döntése megváltoztatására, s ezzel megtörni a dinamikus pánarab nacionalizmust. Már az államosítás másnapján megkezdődtek a katonai előkészületek az egyiptomi antikolonialista rendszer megdöntésére. A konkrét megállapodásra a háború megindításáról Nagy-Britannia, Franciaország és Izrael között október 22–24. között, a franciaországi Sèvres-ben került sor. Ám csak ennek a tényét ismerjük, a megállapodás hivatalos dokumentumait mindmáig nem hozták nyilvánosságra.

Magyarországnak az arab országok közül akkor csak Egyiptomban volt követsége. A Nílus-parti országnak egyébként hagyományosan, még a Monarchia idejére visszanyúlóan jók voltak a kapcsolatai hazánkkal. Az 1950-es évek közepétől pedig a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok mellett gyorsan és látványosan fejlődtek a politikaiak is. Ez következett a szovjet külpolitikai irányvonal megváltozásából, a zsdanovikominformista „két tábor” doktrína elvetéséből és a két tábor között húzódó semleges, autonóm világpolitikai tényező elismeréséből. Ezt a kolonializmus ellen küzdő nacionalista erők, s a harcukból születő szuverén államok testesítették meg. A Moszkva erőteljes külpolitikai aktivitását az Európán kívüli világra is kiterjesztő új doktrína hivatalos szentesítése az SZKP XX. kongresszusán történt meg.

A magyar kormány ezen országok irányába kifejtett aktivitásának fontosságát jelzi a Szabad Nép 1956. március 25-i, *Tanuljunk meg a külfölddel kereskedni!* című vezércikke, amely a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokban a politika helyébe a professzionalizmusra, a szakértelemre helyezi a hangsúlyt. Külön kiemeli a cikk a gyarmati sorból felszabadult, nemzeti iparuk kialakítását, fejlesztését előtérbe állító fiatal államok nyújtotta lehetőséget (pl. a szakemberképzés területén). „Ki kell használni ezeket az új piaci lehetőségeket” – zárul a cikk. Ennek szellemében történtek is konkrét lépések.

A tavasz folyamán az egyiptomi magyar követ a január elseje óta független Szudáni Köztársaság szakminisztereivel folytatott tárgyalásokat. A nyári hónapokban ugyanezt tette az állami külkereskedelmi vállalat (NIKEX) két mérnöke a március óta független Tunéziában és Marokkóban. Különösen a tunéziai tárgyalások bizonyultak gyümölcsözőnek. Megállapodtak abban is, hogy Magyarország részt vesz az október-

ben nyíló tuniszi vásáron. Ez meg is történt.¹ A látogatás idejére esett Tunézia elismerése, amelyet szeptember elején jelentettek be.

A magyar–egyiptomi kapcsolatok látványos fejlődését jelzi, hogy Nasszer még 1955 végén elfogadta a magyar kormány meghívását. Látogatása programját 1956 nyarán véglegesítették. Az egyiptomi elnök szeptember elején érkezett volna Budapestre több szakminiszter társaságában. Augusztus elején azonban – a Szezei-csatorna államosítása miatt egyre feszültebbé váló nemzetközi helyzetben – Nasszer lemondta az utazást.² Addigra azonban már nemcsak a Közel-Keleten, de Közép-Európában is mind feszültebbé vált a politikai szituáció.

Az arab sajtó követte a lengyel és a magyar eseményeket, de nem kommentálta ezeket. Közleményeit nem jellemezte szovjet- és kommunistaellenesség. Ez érthető: a kommunisták általában nem képviseltek komoly rivális politikai erőt az arab térségben; eddig a Szovjetunió sem volt ott jelen, s most éppen az arab nacionalista törekvések védelmezőjeként lépett fel.

Kivétel ebben a tekintetben az algériai sajtó, amely a gyarmati státuson változtatni nem akaró, egyre inkább szélsőjobboldali beállítottságú európai származásúak (egymillió fő – a lakosság több mint 10%-a) birtokában volt. Itt a sajtó örömmel és együttérzéssel adott hírt a több szocialista országban kibontakozó krízisről, mert ez Algériában a gyarmati uralom ellen 1954. november 1. óta fegyverrel harcoló felkelők pozícióját gyengítette. Meggyőződésük volt ugyanis – mint a párizsi kormányköröknek is –, hogy a felkelés a külföld, a nacionalista Egyiptom és a kommunista Moszkva műve. Erre gondolták bizonyítéknak az Athos nevű hajón talált, az algériai felkelőknek szánt fegyvereket. A gőzös Alexandriából Marokkóba tartott, ahonnan a szállítmányt eljuttatták volna Algériába. Az október 15-én kirobbant ügyet Párizs az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé akarta vinni. Egy másik ügy azonban ezt lehetetlenné tette. Október 22-én este francia vadászgépek – Guy Mollet szocialista miniszterelnök tudta nélkül – Algírba „térítették” a szuverén Marokkó egyik gépét, amelyen Tuniszba tartott az algériai felkelők politikai vezérkarának öt legismertebb tagja. A felháborodás világszerte óriási, az arab országokban leírhatatlan volt. A „bravúros tett” belpolitikailag megerősítette ugyan a szocialista többségű párizsi kormányt, külpolitikai támogatottságát viszont drámaian meggyengítette. Az Egyesült Államok mind rosszabb szemmel nézte az algériai háborút és az Egyiptommal szembeni brit–francia politikát; mind kényszeredettebben támogatta Párizst az ENSZ-ben.³

A repülőgép-eltérítés ügye az arab országokban teljesen háttérbe szorította a magyarországi eseményeket, amelyeket Franciaországban is csak annyiban találtak érdekesnek, hogy felhasználják egyre romló külpolitikai helyzetük javítására. Párizsnak erre annál is inkább szüksége volt, mert Párizs ENSZ-nagykövete figyelmeztetett: országuk megítélése nagyon rossz. Október 27-én Christian Pineau külügyminiszternek küldött beszámolójában nagyon komor, de alapjában reális képet festett az ország elszigetelt helyzetéről: a nemzetközi közvélemény reakciónak tartja Franciaország algériai politikáját, a palesztin kérdésben egyedül Párizs áll ki Izrael mellett, a szezei ügyben nem számíthat Washingtonra, s az Athos-ügyben is csak láthatóan kényszeredett támogatásra. Sőt – állapítja meg a diplomata – az USA „Tunéziában és Marokkóban a helyünkbe akar lépni”. Egyszóval nincs „szövetségesi szolidaritás”. A kelet-európai események viszont – írja – más kérdések előtérbe állításával jó alkalmat szolgáltatnak a francia politika helyzetének könnyítésére, „...ezért az oroszok nehézségeit a lehető legmélyebben ki kell használni az ENSZ-ben”.⁴ Szó sincs a magyar felkelés megsegítéséről, csupán felhasználásáról.

Franciaország magatartását a krízis folyamán mindvégig algériai politikájának az érdekei határozták meg, egész külpolitikai tevékenységét ennek rendelte alá. (1956-ban már a fő belpolitikai probléma is Algéria, ahol 400 ezer katona folytat – hivatalos elnevezéssel – „rendfenntartást”.) Párizs Washington támogatását is elsősorban ezen keresztül akarta megnyerni a szuezi kalandhoz. A francia és az amerikai politikusok tárgyalásain a francia fél mindannyiszor azt bizonygatta, hogy Algériában – Indokínához hasonlóan – a „szabad világ” fennmaradásáért folyik a küzdelem, amelyet ha nem kezel prioritásként a NATO, akkor Észak-Afrika kommunista befolyás alá kerül. Az Egyesült Államok ellenezte, hogy fegyveres úton távolítsák el Nasszert. Amikor a francia követ október 30-án átadta Dullesnek miniszterelnöke üzenetét a támadásról, az amerikai külügyminiszter felindultságában „a tervezett francia–brit intervenciót a Magyarországon alkalmazott szovjet totalitarizmushoz hasonlította”.⁵

Magyarország az arab országokban november elején, a második szovjet beavatkozáskor került a figyelem előterébe. S ekkor nyomban összefüggést állapítottak meg a magyarországi és a közel-keleti események között. Az As-Sabah című tunéziai lap november 7-én *Magyarország drámája* című cikkében ezt írta: „Az Egyiptom elleni angol–francia–izraeli agresszió bátorította az oroszokat, hogy leverjék a magyar forradalmat.”⁶ Ugyanígy vélekedtek Egyiptomban is: „Itt jegyezzük meg – olvashatjuk a kairói magyar követség december 7-én kelt jelentésében –, hogy az egyiptomi hivatalos körök és a sajtó komoly összefüggést lát az egyiptomi és a magyar események között. Azt tartják, hogy Anglia és Franciaország a magyar ügygel Közép-Európában kívánták lekötni a Szovjetuniót, hogy szabadon cselekedhessenek Egyiptom viszonylatában. Leszögezhető, hogy valóban arra használták fel az imperialisták a magyar ügyet, hogy eltereljék Egyiptomról a figyelmet, és az ázsiai-afrikai népek körében a Szovjetunió tekintélyét, illetve erkölcsi hitelét megtorpedózzák.”⁷ Ugyanakkor beszélgetésekből és bizonyos jelekből következtetni lehetett az egyiptomi kormány véleményére is. A hatalomhoz közel álló Al-Misaa című esti lap főszerkesztője, Haled Mohieddin szerint a magyarországi események foglalkoztatták a kormányt, „...tartózkodóbbá tették a Szovjetunióval szemben, de bizonyos mértékben fájalták a magyar eseményeket, mert a Szovjetunió elleni nyugati vádak nehezebbé tették számukra a Szovjetunióval való együttműködést”. (Betiltották például a tervbe vett szovjet filmfesztivált, hogy ezt tehesék a magyar eseményekről szóló amerikai filmek vetítésével is.)⁸

Az algériai felkelők sem foglaltak állást a magyarországi eseményekkel kapcsolatban, bár „a munkások és a népi tömegek ellen fellépő bármilyen kormányt elítélték” – olvashatjuk Youssef Saadinak, az algíri FLN vezetőjének az emlékirataiban.⁹ Véleménynyilvánításukat az információhiány is akadályozta. Magyarországról jóformán semmit sem tudtak, a lapokban megjelent hírekkel szemben pedig eleve bizalmatlanok voltak. Ám mivel a gyarmati rendszer ellen küzdőkkel szimpatizáló lap, a *Témoignage chrétien* is ugyanazokat a híreket közölte, mint a többi újság, hitelt adtak azoknak. Először fordult elő, hogy a felkelők francia lapoknak hittek.¹⁰

Ezekben a hetekben-hónapokban az arab világban rendkívül nagy volt a bizalmatlanság a Nyugatról jött hírekkel szemben, semmi hitelük nem volt. „A hírműsorok idején, az elsötétítést figyelmen kívül hagyva – írja emlékirataiban egy kairói kortárs – a terek tele voltak emberekkel. Ott tolongtak az újságosbódék körül, hogy hallgassák a pekingi és a moszkvai rádió arab nyelvű adását. Egyedül ezeket az adókat fogadtuk el hitelesnek.”¹¹

Az FLN azért is viselkedett különösen tartózkodóan a szovjetek magyarországi beavatkozásának megítélésében, mert Moszkva első hivatalos kiállása Algéria füg-

getlensége mellett – a közel-keleti eseményekkel szoros összefüggésben – erre az időre esik. Ezt az óvatos nyitást a felkelők semmiképpen sem akarták kompromittálni. Moszkva ugyanis, két évvel a felkelés kirobbanása után, hivatalosan még nem foglalt állást az észak-afrikai francia gyarmat függetlensége mellett. Sőt, olykor szinte megértően viselkedett Párizs iránt. Májusban a francia kormányküldöttség látogatása végén kiadott közös közleményben Moszkva reményét fejezte ki, hogy Franciaország a kor szellemének megfelelő liberális megoldást fog találni az algériai problémára.¹² 1956 novemberében azonban a szovjet álláspont változni látszott. A Kvatli szíriai elnök moszkvai látogatásáról (október 30–november 1.) kiadott közlemény az algériai nép önrendelkezési jogáról is szól, s emberiséggellenesnek minősíti a francia hadsereg hadműveleteit a felkelők ellen. A moszkvai francia nagykövet nyugtalanságának adott hangot e változás miatt, s megjegyezte, hogy azt a közel-keleti események váltották ki.¹³

Nagy hatást gyakorolt az arab világban Bulganyin november 5-i levele az izraeli, az angol és a francia miniszterelnökhöz. Még ha minden bizonnyal egyelőre blöff volt a levélben megpendített katonai csapás lehetősége, a címzettek komolyan vették. Az arab közvélemény pedig a levélben újabb bizonyítékát látta annak, hogy Moszkva egyértelműen és határozottan támogatja Egyiptomot és az arab nacionalista mozgalmat. „Meggyőződésünk – írta a már idézett Al Sabah –, hogy a »Bulganyin-bomba« tette lehetővé a gyors eredményt” [ti. a harcok beszüntetését – JNL].¹⁴ A lap véleményét megerősíti a francia belügyminiszter egyidejű feljegyzése is: „A Párizsban és Londonban címzett szovjet jegyzék különösen a legfelvilágosultabb nacionalisták figyelmét keltette fel. Valójában úgy vélik, hogy az egyiptomi francia–brit tüzszünet az orosz »ultimátum« következménye.”¹⁵

Mindkét intervenció együttes és határozott elítélését nyilvánosan egyedül Burgiba tunéziai elnök fogalmazta meg. Ezt azért tette, hogy rámutatva a francia politikusok hipokrizisére, az algériai probléma békés megoldására ösztönözze őket. Továbbá azért is, hogy ezzel újra kinyilvánítsa – egyébként közismert – Amerika-barátságát, és elhatárolódjon a szovjetbarát Nasszertől és pánarab nacionalista mozgalmától.¹⁶

A tunéziai vezető november 9-én rádióbeszédben fejtette ki véleményét az egyiptomi és a magyarországi eseményekről, amelyet néhány héttel később az ENSZ-ben megismételt: „A Szovjetunió a legbrutálisabb, legembertelenebb módon avatkozott be Magyarországon, hogy elnyomja a magyar nép lázadását. Mialatt egyes országok felháborodnak azon, ami Egyiptomban lezajlott, mások azon háborodnak fel, ami Magyarországon történt. Ez a felháborodás nem tűnik őszintének. A nemzetközi kapcsolatokban a kétszínűség romboló és veszélyes. Teljesen egyetértek Guy Mollet-val, bár ez ritkán fordul elő, abban, hogy szolgátságban nincs béke. Ez egészen biztos igaz Magyarországra. Akkor miért lenne másként Algériával kapcsolatban?”¹⁷

Tunézia tagja lett az ENSZ magyar ügyet vizsgáló ún. ötös bizottságának. Emiatt az ígéretesen indult magyar–tunéziai kapcsolatok megszakadtak. Az ENSZ-ben viszont az arab országok az új magyar kormány érdekeinek megfelelően – tartózkodva vagy támogatva – foglaltak állást. Azért is történhetett ez így, mert a magyar ügy és az algériai probléma is ugyanaddig (1962) szerepelt a világszervezet napirendjén. Az algériai ügy az arab országok – s általában az afroázsiai államok – szívügye volt, a magyar kérdés pedig a szocialista országoké. A kölcsönös érdek diktálta az együtt szavazást.

A magyar ügy elhúzódásával szemben a szuezi kérdésben – ezt ritkán emlegetik – nagyon hatékonyan bizonyult az ENSZ. Néhány hónap alatt – a két szuperhata-

lom pillanatnyilag egybevágó érdekeinek köszönhetően – megoldást talált. A konfliktus győztese egyértelműen Nasszer, s Egyiptomon keresztül a pánarab nacionalizmus lett. A szuezi ügy kimenetele meggyorsította az el nem kötelezettek önálló világpolitikai tényezővé válását, s végső soron az ún. harmadik világ születését. A krízis kapcsán vált nyilvánvalóvá, hogy a világ tényleg bipoláris, Franciaország és Nagy-Britannia menthetetlenül lecsúszott, s nagy horderejű nemzetközi kérdésekben csak az Egyesült Államok „segédjeként” hallathatja a hangját. (Ezen a helyzeten próbált változtatni de Gaulle 1958 után.) A nyugat-európai politikusokat ez a kiszolgáltatottság is a már útjára indított integrációs folyamat meggyorsítására ösztönözte. A világalumra törekvő, egymással megegyezni is képes két szuperhatalommal szemben a kiút az európai államok egyesülése – hangoztatta nagyon határozottan Adenauer kancellár Guy Mollet-val folytatott megbeszélésén november 6-án.¹⁸

Ilyen vagy ezekhez hasonló horderejű – itt csupán jelzett – változásokat a magyarországi felkelés nem ösztönzött a nemzetközi életben. Ez arra is utal, hogy akkor másodlagos jelentőségűnek tekintették. Ekkor a történelem fő áramában nem a szocialistának nevezett politikai rendszerek távolinak tűnő bukása, hanem a gyarmati rendszer felbomlása állt.¹⁹

Jegyzetek

¹ A magyar pavilont több szakminiszter és maga Habib Burgiba elnök is meglátogatta. Le Petit Matin, 1956. október 14., 17.

² A magyar–egyiptomi, s általában a magyar–arab kapcsolatokra ld. J. Nagy László: Az arab országok a magyar külkapcsolatokban (1947–1962). Külügyi Szemle, 2003/1. 114–139.

³ *Sanya El Machat*: Les Etat-Unis et l'Algérie. De la méconnaissance à la reconnaissance 1945–1962. L'Harmattan, Paris, 1996. 118–119.

⁴ M. Cornet-Gentille, chef de la Mission permanente de la République Française auprès de l'ONU à M. Christian Pineau, le 27 octobre 1956. In: Documents diplomatiques français (DDF). 1956 3. k. Paris, 1990. 53–56.

⁵ M. Alphand, Ambassadeur de France à Washington à M. Pineau, Ministre des Affaires étrangères, 1956. október 30. In: DDF, 1956. 3. k. Paris, 1990. 93.; Dulles a találkozó végére lehiggadt és visszavonta a minősítést.

⁶ Idézi: La Dépêche tunisienne, 1956. november 8.

⁷ Egyiptom viszonyulása a szocialista táborhoz a magyar események nyomán. Kairó, 1956. december 7. Magyar Országos Levéltár (MOL) Külügyminisztériumi Levéltár, Kairói követség iratai XIX-J-1-j Tük 1945–1964. 5. doboz 00930. sz. irat.

⁸ Uo.

⁹ *Youssef Saadi*: La bataille d'Alger. 1. k. Alger, 2000. 325.

¹⁰ Uo.

¹¹ *Didor Fawzy-Rossano*: Mémoires d'une militante communiste (1942–1990), du Caire à Alger et Genève. Paris, 1997. 104.

¹² A közös közlemény szövege: Szabad Nép, 1956. május 20.

¹³ M. Dejean, Ambassadeur de France à M. Pineau, Ministre des Affaires étrangères, 1956. november 14. In: DDF. 1956. 3. k. Paris, 1990. 319–320.

¹⁴ Al Sabah, 1956. november 7. Articles et documents, Présidence du Conseil, Secrétariat général du gouvernement, Afrique du Nord, Archives d'Outre-Mer (AOM) 36H1.

¹⁵ 1956. november 7. Ministre de l'Intérieur AOM Monde arab, Affaires de Suez 1956–57. 81F992

¹⁶ Burgiba politikai ellenfelét, a pánarab elkötelezettségű Szalah ben Juszeft 1956 elején kairói száműzetésbe kényszerítette. A következő években a feszültség Tunézia és Egyiptom között a diplomáciai kapcsolat megszakításáig is eljutott.

¹⁷ Action, 1956. november 12.

¹⁸ Procès-verbal de l'entretien du 6 novembre 1956 entre le président Guy Mollet et le chancelier Adenauer. In: DDF 1956. 3. k. Paris, 2000. 235.

¹⁹ Vö. Békés Csaba: Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Budapest, 1996; *Kecskés Gusztáv*: Franciaország politikája az ENSZ-ben a „magyar ügy” kapcsán: 1956–1963. In: Századok, 2000/5.; *Mar*

Ferro: Suez. Naissance du tiers monde. Ed. Complexe (3. kiadás). 1995; *Denis Lefebvre*: A szuezi ügy. Budapest, 1999; *Henry Laurens*: Paix et guerre au Proche-Orient. Paris, Armand Colin, 1999; *Bernard Jean-Yves*: La genèse de l'expédition franco-britannique de 1956 en Égypte. Paris, Publications de la Sorbonne, 2003.

A RENDSZERVÁLTÓ ÉVTIZED MAGYAR TÖRTÉNETI RUSZISZTIKÁJA

Az 1990-es évek, amelyek a kelet-európai térségben a rendszerváltó évtized elnevezést kapták, az egész világ történetírásában egy új, lehet, hogy csak átmeneti korszakot jelölnek. Sokan a történettudomány válságának is tekintik ezt az időszakot, amely ugyan jóval korábban vette kezdetét, de ezekre az évekre általános tünetté vált. Ez már a posztmodern és az annak meghaladására szövetkező történetírás kora. Egy látszik bizonyosnak: a régi értékek megkérdőjeleződtek, az újak pedig még csak az aggályok megfogalmazásáig jutottak. Úgy a világban, mint a történettudományban. Aligha vitatható azonban, hogy ez az évtized ritka pezsgést hozott az elkényelmesedett történetírás állóvízébe. Új megközelítések, témák, műfajok, kutatási módszerek és koncepciók sokasága küzd a legitimitációjáért ebben az évtizedben.¹

A történeti ruszisztikát illetően szintén igaz ez az általános helyzetértékelés – lényegi különbségekkel azonban. A nagy narratívák az orosz történelem írásában tovább őrizték pozícióikat – és őrzik azt sok tekintetben a mai napig is. Ez jórészt a szovjet történetírás erős átpolitizáltságával és átideologizáltságával függ össze: a rendszerváltást követően a történetírók egy része fő feladatának az előjelek felcserélését tekintette. A nagy elbeszélések tehát tovább folytatódtak, csak hogy most már más terminológiával és más történetfilozófiai sugallattal. Ez, persze, az orosz nyelvű történetírásra volt elsősorban jellemző, de nem tudta kivonni alóla magát teljesen a nemzetközi ruszisztika egésze sem. Az ezredfordulón azonban az orosz történetírásban is megszorodtak a posztmodern által favorizált műfajok és módszerek, vágy legalábbis a szkepszis, amely új utak fellelésére készítette az orosz ruszisztikát. Ebben elég nagy hatása volt az angolszász ruszisztikának, amely már jóval előbb igazodott a világ történetírásának divatos áramlataihoz.²

A magyar történetírás ebben a világállapotban kétségtelenül a tradicionális iskolák közé tartozik. Itt az elmúlt évtizedben is megőrizték dominanciájukat a korábbi történetírói irányzatok: a végül is a rankei emlékün nevelkedett forráskritikai bázison nyugvó állam- és politikatörténet. E tekintetben a magyar historiográfia több mint száz esztendő folytonosságát mutat fel, hiszen még a marxistának nevezett történelemfelfogás sem tudta azt végérvényesen háttérbe szorítani. A magyar történetírás sosem volt oly mértékben átpolitizált és átideologizált, mint a szovjet, és viszonylag hamar leküzdötte a kelet-európai történetírások másik gyermekbetegségét, a nacionalizmust is, ezért a rendszerváltó évtizednek nem volt milyen előjeleket a visszájára fordítania. Másképpen fogalmazva: a magyar történetírás már jóval a politikai rendszerváltás előtt végrehajtotta a maga szemléleti rendszerváltását.³

Már viszonylag korán jelentős hatást gyakorolt rá az Annales iskolája, amit sokáig nem verbalizáltak, de a gyakorlatban alkalmaztak. Erre egyébként a létező marxista történelemfelfogás amorfi, kitágított és felpuhított értelmezése is viszonylag tágteret biztosított. Itt elsősorban az Annales első generációjának hatásáról beszélhetünk, de a komplex társadalomtörténeti szemléletmódnak és kutatási módszernek is megvolt a maga megtermékenyítő – bár nem domináns – szerepe.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a posztmodernnek a mai napig nincs átütő hatása a magyar történetírásra, bár néhány folyóirat köré szerveződő fiatal vagy középnemzedékhez sorolódó történészek elszórt publikációi és egy-két tanulmánykö-

tete új kutatási témák és feldolgozási módszerek meglétét demonstrálja a mi historiógráfiánkban is.⁴ Ha hagyományosnak neveztem a mai magyar történettudományt, akkor hatványozottan igaz ez a magyar történeti ruszisztikára.

A mi szorosan vett szakmánkra az érvényes, hogy nincsenek igazából vett hagyományai Magyarországon. Gyakorlatilag a 20. század negyvenes éveiiig történettudományunkban a hazai történelem kutatása számított csak legitim területnek, és dominanciáját a legutóbbi időkig megőrizte. A lassan szerveződő egyetemes történetírásban ugyanakkor az összehasonlító módszer nyert polgárjogot, amely egyébként megfelelt a korabeli nemzetközi trendeknek. Ezen belül is elsősorban a nyugati (európai) történelem számíthatott kiemelt figyelemre, amelyet aztán a környező közép-európai régió komparatív vizsgálata követett. Végül is, már a második világháború után, geopolitikai okok következtében erre épülhetett rá a tágabb – kelet-európai – térség vizsgálata, amelybe immár beletartozott Oroszország is. Külön tehát orosz történeti kutatásokkal Magyarországon a legutóbbi időkig intézményesen nem foglalkoztak, csak a nagy kelet-európai szintéziskísérletekben érintették az orosz fejlődés problémáját. Ezekről az eredményekről korábban már részletesebben beszámoltam,⁵ most csak a leglényegesebbeket ismételném el. Azokat, amelyek a magyar narratívákban a későbbiek során tekintélyt vívtak ki maguknak.

Makkai László egész Kelet-Európa ún. „eredeti jellegzetességének” tekinti a barbár rabszolgaság és a szabad paraszti katonaság viszonylag hosszú időszakig tartó fennállását. Nézete szerint a keleti szláv állam első századainak fejlődése megegyezik a lengyel vagy a magyar királyságéval. Mindennek az volt a mélyebb történelmi oka, hogy a kelet-európai államok hadseregeinek könnyűlovassága nem igényelte a feudális járadék koncentrálását. A kelet-európai régió életében az első döntő változásra a 13. században, a nyugat-európai feudalizmus keleti expanziója következtében kerül sor Makkai szerint, ami meggyorsítja a cseh, lengyel, magyar fejlődést. Ezen népek ettől kezdve külön alrégiót alkotnak Kelet-Európán belül – ezt Makkai Kelet-Közép-Európának nevezi. Oroszország pedig, amelyet nem ér ilyen nyugati hatás, megmarad a tulajdonképpeni kelet-európai autochton fejlődés útján.⁶

A modern magyar történetírás kétségkívül legnagyobb hatású Kelet-Európa-koncepciója Szűcs Jenő nevéhez fűződik, aki lényegét tekintve elfogadja Makkai véleményét. Úgy fogalmaz, hogy az 1200 körüli időkig úgy látszott, hogy „egy kulturálisan kétfelé orientálódó, a struktúrák terén azonban rokon vonásokkal összefüggő autochton »kelet-európai« feudalizmus van formálódófélben”. A továbbiak során Oroszországban megvalósult a civilizáció, a birodalom és a világgazdaság fúziója, amely „orientális struktúrákkal tartott rokonságot. (...) Keleten az orosz abszolutizmus volt maga az a struktúra, mely századokon át keretétül szolgált bármiféle kumulatív változásnak.”⁷

Nem állíthatjuk, természetesen, azt, hogy konkrét orosz történeti tárgyú kutatások egyáltalán nem léteztek a korábbi magyar történetírásban. Azok azonban legalább annyira magyar történeti témájúak voltak, ugyanis egy igen tradicionálisnak mondható történettudományi területen, a kapcsolattörténetben születtek. E tekintetben fontos adalékokkal szolgálnak az orosz külpolitika-történet számára is. Csak a leglényegesebbeket sorolom fel. Klasszikusnak számít Géresi Kálmán tanulmánya III. Iván és Mátyás diplomáciai kapcsolatfelvételéről,⁸ Hodinka Antal könyve a Poveszty vremenih let „magyar” helyeiről,⁹ Márki Sándor¹⁰ és Perényi József¹¹ cikkei a II. Rákóczi Ferenc és I. Péter kötötte egyezményről. A 19–20. századi kapcsolatokról már igen nagyszámú publikáció született.¹²

A jelentős változás az 1970-es évek második felétől következett be, amikor egy fiatal történésznemzedék az orosz történelmet önmagában választotta specializációjául. A témaválasztást ekkor még befolyásolták a szovjet történetírás legitim és favorizált témái. Az ekkor jelentkező Kun Miklós például az orosz 19. századi forradalmárokról publikált több, az ismert forrásbázist egyébként gazdagító tanulmányt.¹³ V. Molnár László a hagyományosnak számító kapcsolattörténetet bővítette a 18. századi kulturális kapcsolatok fókuszba állításával.¹⁴ Font Márta szintén alapvetően a korai magyar állam és a Kijevi Rusz dinasztikus, külpolitikai érintkezéseinek feltárásával kísérletezett.¹⁵ Krausz Tamás¹⁶ és Szvák Gyula¹⁷ – bár kronológiailag teljesen eltérő korszakokat kutatta – gyakorlatilag ugyanúgy, a szovjet történetírás politikai meghatározottságát vizsgálta, és vette kritika alá a historiográfia bevett műfájának keretein belül.

A rendszerváltó évtized elsősorban tudományszervezési téren hozott fordulatot. Létrejött a Ruszisztikai Intézet – először egy önkéntes tudományos társulás formájában, majd 1996-tól az ELTE önálló szervezeti egységéként a Ruszisztikai Központ. Ez vált a magyar történettudomány első, csak Oroszország történetének kutatására szakosodott kutatóműhelyévé. E részdiszciplína viszonylagos elmaradottsága miatt az első feladatok az intézményi és szellemi infrastruktúra kiépítésével voltak kapcsolatosak, ami értelemszerűen meghatározóan hatott a tudományos aktivitás irányultságára is. Az egyetemi oktatásra támaszkodva megkezdtük egy új ruszista kutatógeneráció kinevelését, publikációs bázisokat teremtettünk, megalapítottuk a Poszt-Szovjet Füzetek és a Ruszisztikai Könyvek című sorozatokat, megalapoztuk nemzetközi kapcsolatrendszerünket, miközben egyfajta koordináló szerepre törekedtünk a magyar ruszisztikán belül.¹⁸

Mivel nagy volt a lemaradás, érthető, hogy az építkezést az orosz történetírás legjobb hagyományainak alapzatán kezdtük. Ez egyben azt jelentette, hogy a Ruszisztikai Központ az 1990-es éveket nem tudománya válságaként, hanem egy felfelé ívelő szakasznak élte meg. Témaválasztásában, történeti koncepciójában, kutatási módszereiben alapvetően a kritikai analízis alá vett orosz történettudománnyal folytatta párbeszédét. A központunk által szervezett előző három nagy nemzetközi konferencia jól mutatja munkatársaink tudományos érdeklődését.¹⁹

Az 1990-es évek végére aztán a hazai történeti ruszisztikai kutatások regionálisan is bővültek: Pécsen és Szombathelyen is számottevő orosz történeti konferenciákat szerveztek, és a pécsi egyetemen új ruszisztikai kutatási központ szerveződött.

A tárgyalat évtized több reprezentatív művel is gazdagította a magyar ruszisztikát: megszületett egy szerzői kollektíva munkájaként az első 1945 utáni, magyar szerzők által írt Oroszország-történet,²⁰ összefoglaló kötet készült a Romanovokról, fundamentális munkák a GULAG-ról,²¹ a szovjet hétköznapiokról.²² Nagy gondot fordítottunk a sorsfordító és struktúraalkotó történelmi személyiség történelmi szerepének vizsgálatára, így fontos munkák születtek IV. Ivánról,²³ I. Péterről²⁴ és Sztálinról.²⁵ Az említett munkák a legújabb nemzetközi kutatási eredményeket szintetizáló vagy a magyar tudományos közvélemény által addig ismeretlen forrásokat felvonultató kézikönyvek voltak, mindegyik így vagy úgy a nagy narratívák közé sorolható.

A magyar történeti ruszisztika nem adta fel azt a hagyományosnak mondható történetírói igényt, hogy törvényszerűségeket keressen és találjon a történelemben, hogy fejlődési összefüggéseket tárjon fel, és hogy hosszú távú trendeket vázoljon fel. Ezért olyan nagy, történetfilozófiai kérdéseket vetett fel, amelyekre megítélése szerint

a nemzetközi ruszisztika nem adott érvényes vagy végleges választ. Ilyen, a nemzetközi tudományosságban már divatjamúltnak minősülő kérdéseknek szentelte a Ruszisztikai Központ első két tudományos konferenciáját, ahol az orosz fejlődés helyét kereste Európában és Euráziában, de hasonlóan minősíthető a harmadik konferencia is, amely a Moszkvai Oroszország fejlődési specifikumairól szólt. Ezeken a konferenciákon a részt vevő nyugati kutatók témaválasztásukkal, de olykor verbálisan is jól érzékelhetővé tettek egy másfajta kutatási attitűdöt.²⁶

De példának hozhatom a magam publikációit is. Még az 1990-es évek végén is nagy energiákat mozgósítottam arra, hogy az orosz feudalizmus-fogalmat pontosítsam a historiográfiai elemzés módszerével. Ez korábban még az angolszász historiográfiában is releváns téma volt, akkorra azonban már irrelevánsnak számított, miközben az Orosz Tudományos Akadémia Oroszország Története Intézetében nagy érdeklődés és heves vita kísérte előadásom.²⁷ Ezzel csak azt szeretném éreztetni, hogy a magyar ruszisztika abban az értelemben az orosz historiográfia részét képezte, hogy az általa megfogalmazott kérdésekre igyekezett – ambíciói szerint – jobb válaszokat adni. Mondhatni, az orosz történetírás tematizálta a magyarországi orosz történeti tárgyú kutatások jelentős részét.

Igaz ez egyébként a par excellence rendszerváltó ruszisztikánkra is, amely szerencsére periférián maradt – szorult –, hiszen lényegét tekintve nem tudományos indíttatású. Az előjelek felcserélésének, a nagy leleplezéseknek elsősorban publicisztikája volt/van Magyarországon – bár gyakran történeti munkák mezébe öltöztetve. A ruszofób gyökerű, hollywoodi stílusban megírt veszttern ruszisztika azonban túllépett orosz iniciátorain és a politikailag konjunkturálisnak tetsző témákban aratott. „Joszif Visszarionovics Drakula”, „a náci Szovjetunió”, „a GULAG adott mintát a német megsemmisítő táboroknak” típusú fabulák születtek nálunk is. Egyébiránt szolgai módon leutánozva az amerikai publicisztika leghatásvadászóbb toposzait, és elkölcsönözve a magyar történelem kutatásában az 1990-es évek elején újraéledő nacionalizmus xenofób szemléletét.²⁸

A munkák zöme azonban még a 19. századi történetírás által favorizált műfajok keretében és módszerekkel született. Tovább folytatódtak a kapcsolattörténeti kutatások, mely területen talán Font Márta tette a legtöbbet az utolsó évtizedben. Az új eredményeket figyelembe véve továbbfejlesztette Hodinka Antal klasszikus művét a Poveszty magyar vonatkozásairól, részleteiben feltárta a halicsi magyar háborúk és dinasztikus összefonódások történetét, és tágabb aspektusban az Árpádok és Rurikidák kapcsolattörténetét.²⁹ E kiindulópont és tematika a mélyen a nemzeti történetírásba ágyazódó történetírásokra jellemző. Ettől való műfaji és módszertani eltérést jelez Font Márta doktori disszertációja, amely egy nagyszabású kora középkori kelet-európai összehasonlító történet, és amely számos előtanulmányát szintetizálja.³⁰ Egy-szerre alapul az ismert forrásokon és az egyes nemzeti történetírások kutatásain, végső eredményében empirikus módon támasztja alá Makkai László és Szűcs Jenő prekoncepcióit.

Míg a Kijevi Rusz történetének kutatásában más regisztrálható eredmények nem születtek (leszámítva Makai János főként historiográfiai publikációit Andrej Bogoljubszkij koráról)³¹, addig a Moszkvai Oroszország történetével többen is foglalkoztak az elmúlt bő évtizedben. E kutatások legnagyobbbrészt az ELTE Ruszisztikai Központja köré szerveződtek, ahol több fiatal is bekapcsolódott a munkába. Volt tanítványaim, ma kollégáim közül Radnóti Klára a 15–16. századi itáliai utazók középpontba állításával az egykorú Európa Moszkóvia-képét igyekezett árnyalni,³² Szili

Sándor disszertációját Szibéria inkorporálása historiográfiai vizsgálatának szentelte,³³ míg Filippov Szergej a 17. század közepi raszkol eszmetörténeti aspektusait kutatta több tanulmányban.³⁴ Mindhárom kutató már nagyban támaszkodott a nyugati – elsősorban angolszász – szakirodalomra, témaválasztásuk és megoldási kísérletük azonban lényegében a mindenkori orosz historiográfiával folytatott diskurzus.

Ez mondható el Ágoston Magdolnáról is, akinek nevéhez fűződik a szombat-helyi ruszisztikai tárgyú professzori előadássorozatok megszervezése. Mint Ruszlan Szkrinnyikov tanítványa, igyekszik forrásközelben maradni, és a magyar ruszisztika régi adósságát törlesztette azzal, hogy publikálta az orosz történelmi források terminológiáját.³⁵ Sashalmi Endre sokkal inkább az angolszász ruszisztika divatos témáit választotta kutatásai alapjául, egyrészt mikrotörténeti módszerrel egy nagyon érdekes forráscsoport, a közmondások bevonásával, másrészt pedig az eszmetörténeti komparatiztika módszerével végzett kutatásokat a 16–18. századi orosz hatalmi ideológia területén.³⁶

A szintén a még fiatalabb kutatói nemzedékhez tartozó Kertészné Varga Beáta főként a kozákság, Ukrajna és Oroszország 16–17. századi viszonyrendszerét kutatja.³⁷ Gebei Sándor, az egri főiskola professzora néhány ponton érintkezik ezzel a tematikával, döntően azonban az erdélyi (magyar) és lengyel kontextusba helyezi a kozákság problematikáját, illetőleg szélesebb nemzetközi összefüggésrendszerben vizsgálja a 17. század végi orosz külpolitikát. Ily módon egyszerre művelője a nemzeti történetnek és az egyetemes történetnek, miközben a tulajdonképpeni orosz történelemről is több összefoglaló jellegű tanulmányt írt.³⁸ A 18. századi kutatásait folytatta az 1990-es években is V. Molnár László, továbbra is a hagyományosnak mondható kapcsolattörténet műfajában, azon belül is elsősorban a tágan értelmezett kulturális kapcsolatokat kutatja. Több kísérletet tett azonban az orosz ún. felvilágosult abszolutizmus értelmezésére is a narratív történettudomány legitim módszereivel.³⁹

A magyar Kelet-Európa-kutatás ma élő klasszikusa, Niederhauser Emil akadémikus ugyan még az 1990-es években is több cikket írt a 19. századi orosz történelemről, ezek azonban népszerűsítő jellegűek voltak. Monografikus igényű munkáiban nem tért el korábbi összehasonlító történeti módszerétől. A kelet-európai jobbagyfelfszabadítások és a kelet-európai történetírások történetének szentelt szintéziseiben így módon az orosz tematika mint a nagy egész egy része jelenik meg.⁴⁰

A 18–19. századi történelem kutatója a debreceni egyetem oktatója, Bodnár Erzsébet is. Főként diplomáciatörténeti érdeklődésébe jó bepillantást nyújt Oroszország a 18–19. században című tanulmánykötete.⁴¹ Hasonlóan elsősorban külpolitikai tanulmányaival hívta fel magára a figyelmet Czövek István. A főleg II. Sándor korára fókuszáló kutatásait széles európai összefüggésbe helyezi és a Habsburg-diplomáciával való kapcsolódásokat sem hagyja figyelmen kívül.⁴² Kronológiailag ebbe a vonulatba helyezhető az orosz történeti irodalom évtizedek óta hűséges referálója, Kurunczi Jenő, aki a századelő agrár problematikájának szentelte fő kutatásait.⁴³

A 20. századi szovjet és orosz történetet hazánkban a Ruszisztikai Központban Krausz Tamás köré szerveződő fiatal kutatók művelik. Ide tartozik Sz. Bíró Zoltán is, aki mára már elsősorban a mai Oroszország szakértőjévé vált, de korábban figyelemre méltó tanulmányokat publikált az orosz liberalizmusról és az orosz sajátosságok eszmetörténeti aspektusairól.⁴⁴ Maga Krausz Tamás immár három évtizedes kutatói múltjával módszertani példát mutatott tanítványainak. Ugyan mindig a nagy narratívák és legfőképpen az ún. orosz sajátosságok érdekelték, főként eszmetörténeti és historiográfiai kutatásait új forráscsoportok bevonásával gazdagította. Az 1920-as évek orosz

sajátserűségekről folytatott pártvitáit orosz levéltári anyag alapján dolgozta fel,⁴⁵ míg a sztálini fordulatot, az ún. szovjet thermidort a Hoover Institutionban talált új dokumentumok alapján.⁴⁶ A rendszerváltás e tekintetben nagy fordulatot hozott, mert a levéltárak megnyílásával tematikailag egy sor új terület nyílt meg Krausz Tamás és fiatal kollégái számára. Nagyon szimpatikus és a kutatást előremozdító módon eredményeik jó része valóságos teammunkában született meg, mint például a GULAG-ról, a szovjet hétköznapiokról közzétett dokumentum- és tanulmánykötetek. Ezen tudatosan szervezett kutatómunka során Czéh Zoltán jelentős monográfiát publikált a GULAG gazdasági célszerűségéről,⁴⁷ Bebesi György a feketeszázas mozgalomról és ideológiáról,⁴⁸ Halász Iván a fehérgárdista diktatúrák hatalmi szerkezetéről és a szibériai regionalizmusról.⁴⁹

Végigtekintve a magyarországi ruszisztika elmúlt bő évtizedén, megállapítható, hogy nem csapta meg az ezredvégi posztmodern szépségszele. Éppen ellenkezőleg: a megnyíló szovjet levéltárak és a felbomló szovjet történetírás új kihívást jelentett számára. Képviselői legnagyobbreszt az évszázados történész-mesterség kanonizált szabályai szerint, a forráskritika és a narráció igényével, a nagy összefüggések és törvényszerűségek láttatásának elhivatottságával művelik mesterségüket. Új műfajok és új módszerek ez idáig nem hatottak rá. Lehetséges, hogy a magyar ruszisztika átugorja a történészszakma szétesésének stádiumát (ezzel egyébként a nemzetközi ruszisztika fő trendjét követi), ám kétségtelen, hogy magasabb szintre jutása csak a hagyományos műfajok és módszerek bővülésével, kitágításával érhető el.

Meg kell azonban mondjuk, hogy nem létezik különálló nemzeti ruszisztika. A ruszisztika – mint tudomány – globalizált. Mégis azt gondolom, van értelme annak, hogy keressük helyünket egyfelől az európai és amerikai, vagyis a nem orosz nyelvű, másfelől az oroszországi, tehát az orosz nyelvű ruszisztika között.

Jegyzetek

A tanulmány az MTA–ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoportjában készült, és az OTKA T037739 sz. kutatási program keretében jelent meg.

¹ Jellemző, hogy már egyetemi jegyzet szintjén is exponálják a problémát az orosz felsőoktatásban: *M. F. Rumjanceva*: *Teorija Isztorii*. Moszkva, 2002.

² Vö.: *Nancy S. Kollmann*: *Convergence, Expansion, and Experimentation: Current Trends in Muscovite History-Writing*. In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2 (2), Spring, 2001. 233–240

³ Ezen az úton az egyik első mérföldkő *Szűcs Jenő*: *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge*. Bp., 1970.

⁴ Ld. részletesebben: *Gyáni Gábor*: *Posztmodern kánon*. Bp., 2003. (Európai Iskola)

⁵ Ld. részletesebben: *Szvák Gyula*: *Meszto Rosszii v Jevrazii (v Szrednyevokovje i rannyeje Novoje vremja)*. In: *Meszto Rosszii v Jevrazii. The Place of Russia in Eurasia*. Bp., 2001. 20–27.

⁶ *Makkai László*: *Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában (1978)*. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. Vál. és szerk.: Ring Éva. Bp., 1986. II. 455–473.

⁷ *Szűcs Jenő*: *Vázlat Európa három történeti régiójáról (1981)*. In: *Helyünk Európában*. II. 538., 539., 546., 549.

⁸ *Géresi Kálmán*: *Hunyadi Mátyás magyar király diplomáciai összeköttetései III-ik Iván Vasiljevics orosz cárral*. In: *Századok*, 1879.

⁹ *Hodinka Antal*: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Bp. 1916.

¹⁰ *Márki Sándor*: *Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben*. Bp., 1913.

¹¹ *Perényi József*: *II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei*. In: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. Szerk.: Kovács Endre. Bp., 1956.

¹² Többek között: *Niederhauser Emil*: *Magyar utazók Oroszországban a XIX. században*. In: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. Szerk.: Kovács Endre. Bp., 1956.

¹³ Legjelentősebb Bakunyinról szóló monográfiája: *Kun Miklós*: *Útban az anarchizmus felé. Mihail Bakunyin politikai pályaképe és eszméi fejlődése az 1860-as évek közepén*. Bp., 1982.

- ¹⁴ Például V. Molnár László: Adalékok Theodor Janković oroszországi iskolaszervező tevékenységéhez. In: Pedagógiai Szemle, 1984/10.
- ¹⁵ Font Márta: Russzkije letopiszi kak isztocsnjiki oszvescsajuscije russzko-vengerszkije otnosenijja v XII veke. In: AUSZ Dissertationes Slavicae.(DS), t. XII. Szeged, 1977.
- ¹⁶ Krausz Tamás: Pokrovskij–Trockij vita az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól. In: Történelmi Szemle, 1980/3.
- ¹⁷ Szvák Gyula: Rettegett Iván az újabb szovjet kutatások tükrében. In: Történelmi Szemle, 1979/3.
- ¹⁸ Ld. részletesebben: Dokumentumok történeti ruszisztikánk tárgyköréből. In: Poszt-Szovjet Füzetek XV. Bp., 2000.
- ¹⁹ Meszto Rosszii v Jevrope. The Place of Russia in Europe. Szerk., előszó: Szvák Gyula. Bp., 1999. (Ruszisztikai Könyvek V.); Meszto Rosszii v Jevrazii. The Place of Russia in Eurasia. Szerk., előszó: Szvák Gyula. Bp., 2001. (Ruszisztikai Könyvek IX.); Moszkovija: szpecifika razvitija. Muscovy: The Peculiarities of its Development. Szerk., előszó: Szvák Gyula. Bp., 2003. (Ruszisztikai Könyvek XIII.)
- ²⁰ Font Márta–Krausz Tamás–Niederhauser Emil–Szvák Gyula: Oroszország története (szerk.: Szvák Gy.). Bp., 1997, 2001.
- ²¹ GULAG. A szovjet táborrendszer története. Szerk.: Krausz Tamás. Bp., 2001.
- ²² A sztálinizmus hétköznapijai. Szerk.: Krausz Tamás. Bp., 2003.
- ²³ Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter utóélete. Bp., 2001.
- ²⁴ Szvák Gyula: Furkósbottal Európába? I. Péter: érvek – ellenérvek. Bp., 1989.
- ²⁵ Krausz Tamás: Sztálin élete és kora. Budapest, 2003.
- ²⁶ Ld. 19-es l.j.
- ²⁷ Szvák Gyula: „Durno” li govority o „russzkom feodalizme”? K isztoriografii voprosza. In: Trudi Insztituta Rosszizskoj Isztorii pri RAN za 1997–1998 gg. Vip. 2. Moszkva, 2000.
- ²⁸ Ld. Kun Miklós: Az ismeretlen Sztálin. Bp., 2002; Gereben Ágnes: Antiszemizmus a Szovjetunióban. Bp., 2000; Uő: Egyház az ateista államban, 1917–1925. Bp., 2001.
- ²⁹ Font Márta: Magyarok a Kijevi Évkönyvben. Szeged, 1996; Uő: Magyar–orosz politikai kapcsolatok a 12. században. In: Aetas, 1995/3.; Uő: Árpád-házi királyok és a Rurik-dinasztia fejedelmci. In: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. Novi Sad, 1997. 51–58.
- ³⁰ Font Márta: Kényszerpályák és választási lehetőségek a keresztény nagyhatalmak árnyékában (Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században). Akadémiai doktori disszertáció. Bp., 2002; Uő: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Bp., 2005.
- ³¹ Makai János: Andrej Bogoljubskij a szovjet korszak történetírásában. In: Acta Academiae Pedagogicae Agriensis, XXIII. Sectio historiae, Eger, 1998.
- ³² Radnóti Klára: Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században. Bp., 2002. (Ruszisztikai Könyvek X.)
- ³³ Szili Sándor: Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban. Bp., 2005. (Ruszisztikai Könyvek XIV.)
- ³⁴ Filippov Szergej: Az oroszországi egyházszakadás és helye a 17. századi orosz történelemben. In: Aetas, 1998/1.
- ³⁵ Ágoston Magdolna: Az orosz történelmi források terminológiája. Szombathely, 2004.
- ³⁶ Sashalmi Endre: A 17. századi orosz hatalmi ideológia tükröződése a közmondásokban. In: In Memoriam Barta Gábor. Szerk.: Lengvári I. Pécs, 1996: 16th-17th-Century Muscovite Ideology of Power in European Perspective In: Meszto Rosszii v Jevrope. The Place of Russia in Europe. Szerk.: Szvák Gyula. Bp., 1999.
- ³⁷ Kertészné Varga Beáta: Russzkij centralizm i ukrainszkaja avtonomija. In: Meszto Rosszii v Jevrope. The Place of Russia in Europe. Szerk.: Szvák Gyula. Bp., 1999.
- ³⁸ Gebei Sándor: Rol Rosszii v antyiturekoj vojnye Szvjascsennoj Ligi (1687–1700). In: Meszto Rosszii v Jevrope. The Place of Russia in Europe. Szerk.: Szvák Gyula. Bp., 1999. Uő: A hatalmi viszonyok áttrendeződése Kelet-Európában 1654–1686 között. In: Világtörténet, 2001/tavaszi-nyári; Uő: Nagyhatalmak vetélkedése Ukrajnáért a 17. század második felében. In: „Emberek és eszmék.” Tanulmányok Vadász Sándor 70. születésnapjára. Szerk.: Gebei Sándor. Eger, 2001.
- ³⁹ V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815). Piliscsaba, 2000; Uő: Életutak találkozása 1703–1848. Piliscsaba, 2004.
- ⁴⁰ Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában. Bp., 1995; Uő: Jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. In: História, 1999/3; Uő: Kelet-Európa története. Bp., 2001; Uő: The Emantipation of the Serfs in Eastern Europe. New York, 2004. (Atlantic Studies on Society in Change 119.)
- ⁴¹ Bodnár Erzsébet: Oroszország a 18–19. században. Bp., 2000.
- ⁴² Czövek István: Oroszország külpolitikája II. Sándor korában és a közvélemény. Nyíregyháza, 1996; Uő: Az osztrák–magyar–német kettős szövetség kérdése az orosz közgondolkodásban. In: Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis, 1996.

⁴³ *Kurunczi Jenő*: Az orosz agrárviszonyok és a faluközösség (1861–1914). In: *Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica*, VII., Debrecen, 1999, 197–213.

⁴⁴ *Sz. Bíró Zoltán*: Liberalizmus a századelő Oroszországában. In: *Múltunk*, 1998/3–4; *Uő*: Az orosz történelmi fejlődés különossége: rivális koncepciók és az önreflexió hagyományai. In: *Replika*, 1995. december.

⁴⁵ *Krausz Tamás*: Pártviták és történettudomány. Viták az „oroszországi történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel a 20-as évekre. Bp., 1991.

⁴⁶ *Krausz Tamás*: Szovjet Thermidor. A sztálini fordulat előzményei 1917–1928. Bp., 1996.

⁴⁷ *Czéh Zoltán*: A GULAG mint gazdasági jelenség. Bp., 2003. (Ruszsztikai Könyvek XI.)

⁴⁸ *Bebesi György*: A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn. Bp., 1999. (Ruszsztikai Könyvek VI.)

⁴⁹ *Halász Iván*: A fehérgárdista diktatúrák hatalmi szerkezete és elképzelései. In: 1917 és ami utána következett. Szerk.: Krausz Tamás. Bp., 1998. (Ruszsztikai Könyvek III.); *Uő*: A tábornokok diktatúrái – a diktatúrák tábornokai. Fehérgárdista rezsimek az oroszországi polgárháborúban. Bp., 2005. (Ruszsztikai Könyvek XV.)

SZEMLE

ZOLTÁN ANDRÁS SZAVAK, SZÓLÁSOK, SZÖVEGEK. NYELVÉSZETI ÉS FILOLÓGIAI TANULMÁNYOK Budapest, Lucidus Kiadó, 2005. 273 p.

Zoltán András, a budapesti egyetem keleti szláv és balti nyelvi és filológiai tanszékének (ez az egykori orosz tanszék) vezetője már több kötetet is szerkesztett, ezeket nemegyszer módunkban volt ismertetni. Ebben a kötetben különböző folyóiratokban megjelent tanulmányait gyűjtötte össze, négy nagyobb csoportra bontva.

Az első rész tanulmányai a könyv címének megfelelően a szavakkal foglalkoznak. Az eddigi szláv jövevényszó-kutatás nagy alakjainak (Asbóth Oszkár, Kniezsa István) munkásságát vizsgálva kimutatta, hogy mindig azt igyekeztek kideríteni, hogy melyik jövevényszó melyik nyelvből való. A következő tanulmányokban a magyar jövevényszavakat vizsgálja. Balti nyelvekből származó magyar jövevényszót mindössze ötöt talál: lett, litván, porosz, tót, véter vagy vöntör, ez utóbbi a népi halászat egyik szakszava. A magyar émely szót a szláv чмелъ ('komló') szóból származtatja, mely részegséget, lerészegedést is jelenthet. A karácsony nem szláv szó, az albánból származik ('kércün-'). A szemérem szó a vogul 'esermä'-ből jött, de a szlávval közös őse a szerb-horvát 'sram'. A szid és a szégyen szót lappangó szláv jövevényszónak nevezi, a 'styd-' igéből alakult ki, és a hosszú Kárpát-medencei kapcsolat eredménye. Az öblít az 'oboliti', a tör, töröl pedig a 'teri', 'tęro' szóból származik. Mivel ezt már Verancsics felvetette, Kniezsa nem fogadta el szláv eredetét. A vokszhal szó 1793-ban tűnt fel először magyar szövegben, végső soron a londoni Vauxhall szóból származik, normann eredetű, 'a Vaux családé' jelentésben, és egy kertet, szórakozóhelyet jelölt. London mellett más angol városokban is megtalálható volt hasonló mulatóhely, ebből lett az orosz 'vokzal', vagyis vasúti pályaudvar. Eredetileg a Carszkoe Szelóba vezető vasútvonal végállomását nevezték így Pavlovszkban. Hangversenyeket is rendeztek itt, így alakult a jelentés abban az értelemben, hogy zenés szórakozóhelyet is jelenthet. Ennek mintájára kezdték később 'vokzal'-nak nevezni az állomás-épületeket.

A Hunok Vilnában címmel Zoltán András Oláh Miklós Athila című munkájának fehérorosz fordítását tárgyalja (erről a későbbi tanulmányokban is sokszor esik szó). A fehérorosz kéziratos fordítás a lengyel fordítás alapján készült. Bendegúz itt Bendegecz vagy Bendegicz alakban szerepel. A fehérorosz fordítás 1580 körül készült, lehet, hogy Báthori István lengyel király volt a fordító kenyéradó gazdája. „Régi” szavak új szótárakban címen Zoltán arra utal, hogy a nyelvtörténeti szótárakban szerepelnek kikövetkeztetett szóalakok. Fantom-szóalakoknak nevezi ezeket, és ezek feltételezett közös ősei keleti szláv szavaknak, mintegy az óorosz bölcső szüleményei, holott ilyen alakok a valóságban nem is léteztek, csak azért találták ki, hogy bizonyítsák a keleti szláv nyelvek közös orosz eredetét. A 'goszudar' (uralkodó) valószínűleg messze nem olyan régi szó, mint gondolják, mert a csakugyan meglévő 'goszpodar' okleveles rövidítését oldották fel ily módon. Egyetlen adat sincs arra, hogy a keleti szlávban a 'goszudar' szó a 14. században létezett volna. A 'dohod' (jövedelem) szó csak litvániai kancelláriai szövegekben fordul elő. Az orosz zsoldárfordításban a 'polszkij' szót lengyelnek fordították, holott mezeit jelent.

A könyv második része különböző szólásokat magyaráz. A magyar hálát ad kifejezés nem a kaj horvátból jött, mint eddig gondolták, hanem latin mintára alakult. A 'chvala' az ószlávban csak dicséretet jelent, nem hálát, viszont Cirill és Metód fordításaiban mindkét értelemben előfordul. A magyarba tehát a bizánci szlávból került be, vagyis a bizánci térítés nyoma. Az azon van 'arra törekszik' értelemben az 1580 körüli, a már említett és még említendő őfehérorosz fordításban is megtalálható. A fehéroroszban polonizmus, a magyar és a lengyel nyelv egyaránt a németből vette át. Az orosz oderzsat' igének önmagában véve nincs jelentése, csak a pobeda vagy a verh szóval kapcsolatban (győzelmet arat, vagy felülkerekedik), a népnyelvben számos jelentése van, a latin obtineo fordítása. Ez a latinizmus lengyel-ukrán-fehérorosz közvetítéssel került az oroszba. Végül a farvız szó és a farvizén úszni vagy evezni kifejezés került elő. Hogy önmagában mi volna a magyar szó jelentése, az nem derül ki. Az biztos, hogy nem hajózási szakszó. Germán eredetű (Fahrwasser) féltükörszó, és idővel a publicisztikában vált divatossá. Ebből a német szóból jött az orosz 'farvater' is, ahol a fordító a szóösszetétel első felét nem fordította le. Az oroszban a magyarhoz hasonlóan jelentésben és összefüggésben divatos.

A kötet harmadik része hosszabb szövegek filológiai magyarázatát tárgyalja. Az első tanulmány az orosz Drakula-történet keletkezését vizsgálja. A Drakuláról szóló elbeszélés két 15. század végi és számos 17–18. századi orosz szövegben fordul elő. Szerzője Fedor Kuricyn orosz diplomata, aki 1482-ben járt Budán, itt szerezhette róla tudomást. A korábbi irodalom szerint talán egy román szerző középbolgár nyelven írt munkája lehetett a forrás. Az orosz követség tagjai magyarországi szerbektől hallhatták a történetet, akár egy szerb diák is írhatta a szöveget, amelyet Kuricyn magával vitt. Minden bizonnyal más szerb munkák is magyar közvetítéssel jutottak el Moszkvába.

A következő tanulmányban ismét előkerül Oláh Miklós Athilájának fehérórosz fordítása, ezúttal Sonkoly Pál kapcsán, aki Magyarországon elsőként dolgozott fel fehérórosz problémát Szegeden. (Ez ritka jelenség volt, mert Magyarországon a fehérórosz nem volt divatos téma.) Sonkoly az újabb szakirodalmat már nem ismerhette, ezzel egészíti ki Zoltán a kérdést. A fehérórosz fordítást az ukránok ukrán nyelvűnek tartják. Szolgai fordítás lengyelből, egyszerűen mintha csak cirill betűsre írta volna át a lengyel szöveget. A lengyel történet akkoriban megvolt nyomtatásban, a fehérórosz olvasóközönség ezt használta, ezért maradt csupán egyetlen fehérórosz példány. Zoltán arra utal, hogy a fordító igyekezett pontos lenni, de ettől a szöveg csak még lengyelebb lett. A fordítás során a fehérórosz fő mellé lengyel képzésmóddal alkotott új szavakat. Így végül is a fehérórosz fordítást csak az érti, aki tud lengyelül.

A következő tanulmány azt vizsgálja, hogyan került a Szent Orsolya-legenda Maciej Strykowski 1582-ben kiadott nagy krónikájába. Az alapkérdés itt a litvánok római származása. Ez a tétel Długosz krónikájában szerepelt, ahol a római származást a litván nyelv archaikus volta magyarázza. A történet szerint Palemon ötszáz római családdal a Nieman vidékére menekült, az egyik változat szerint Néró elől, a másik szerint Attila elől. Strykowski a korábbi források alapján rendszerezte a honalapítást mítosz, a menekülés okaként a nagy szárazságot is felsorakoztatta, de fő okként Attila hadainak pusztításait jelölte meg. Strykowski a témából, a tízezer szüz vértanúhalálából verses legendát írt, de ezen belül a Szent Orsolya-legendát prózában adta elő. A témát Oláh Miklós Athilájából vette.

A következő dolgozatok Oláh Miklós munkájának másik vonatkozásait veszik elő. Kétségtelen, hogy ez az első lengyel fordítás a magyar irodalomból, bár nem szerepel a krakkói magyar vonatkozású köteteket összeállító munkában. Alkalmasint azért, mert régebben az eredetit Callimachus munkájában keresték. Strykowski révén jutott el a történet a 17. század során az oroszokhoz. Báthori István uralkodása idején fordították le, a király kezdeményezésére, aki birtokot is adományozott a fordítónak, Cyprian Bazyliknak. A fordításban van egy aktualizálás is, amely igazolja az összefüggést. Bazylik az eredetiben azt találhatta, hogy Attilának pisze orra van, de ő a fordításban már sasorrot írt, vagyis Bazylik Báthori külsejéhez igazította a forrást.

A következő tanulmány is a Szent Orsolya-problémát bogyozgatja tovább. A korabeli Nyugat-Európában sok szent és mártír történetét kapcsolták össze Attilával, ezek közé tartozik Orsolya is. Az eredeti latin szövegben XI M Virg. szerepel, a mártírt jelző M betűt értelmezték később úgy, hogy ezret jelent, tehát tízezer szüzet gyilkoltatott meg Attila. Rómából hazatérőben Köln mellett nyilazták le őket a hunok. A hun-magyar azonosítás mindennapos jelenség volt ebben a korban, az első szenvedéstörténetet a gerresheimi kanonisszák kolostorának írta Strykowski, ezt a kolostort a magyarok 922-ben dúlták fel. A magyarok tisztára akarták mosni Attilát, ezért Thuróczyánál Gyula a kölni hadvezér, aki a gyilkosságot elrendeli. Bazylik fordítását a 17. században két orosz fordítás is kiadta, nem is tudták persze, hogy ez az első orosz fordítás a magyar irodalomból.

Az utolsó tanulmány az ófehérorosz Trisztán és Izolda-legendát világítja meg. A Trisztán-történet a poznańi kódexben található az Athilával és egy litván krónikával együtt. (Zoltán András egyébként 2004-ben kiadta Oláh Miklós Athilájának fehérórosz fordítását.) A fehérórosz fordítás szerbből történt. A szerb motívumokra már Brückner felfigyelt. A szerb fordítás viszont olaszból készült. A szerb fordítás egyébként már többször megjelent. Az olasz eredeti háromnegyed részében velencei változatból készült. Az elveszett szerb szöveg Dubrovnikban készülhetett, a szövegben előforduló 'oras' (óriás) a magyarból jött. Ebből arra is lehetne következtetni, hogy az elveszett szerb szöveget talán magyarországi szerbek fordították le, és készítették a szerb szöveget. A 'pustiti svobodne' forma a magyar szabadon engedni fordítása. Így lehet, hogy ez a szöveg a legenda egy elveszett magyar változatának nyomait őrizi.

A Kitekintő című negyedik rész zömmel könyvismertetéseket közöl, de ezekre is érdemes odafigyelni. Az első könyv a krakkói nyomdázást magyar vonatkozásait összegzi. Oláh Miklós Athilájának lengyel és fehérórosz fordítása azt mutatja, hogy ez sikerkönyv volt. Jelena Celunova könyve a Litván Nagyfejedelemség mai nyomait összegzi. Litvánia mellett Fehéroroszország és Ukrajna is utódállama a nagyfejedelemségnek. A nagyfejedelemségnek nemcsak etnikai, hanem vallási összetétele is bonyolult volt. Létezett egyfajta Lithuanus-tudat, amely a magyar olvasó számára nem lehet idegen. 1430 körül a litván és a keleti szláv elem aránya 1:12 volt (ez volt a maximum). Idővel a lengyel lett itt a lingua franca, a polszczyzna kresowa, ahogy lengyelül fogalmazzák, a kresy az egykori lengyel-litván állam keleti tartományait jelenti.

2001–2002-ben az International Journal of Sociology két fehérórosz különszámot adott ki. Ennek az ismertetésében Zoltán kiemeli a terület multikulturális voltát, köztes helyzetét Kelet és Nyugat között. A nemzeti identitástudat különösen bonyolult kérdés itt. Még az orosz anyanyelvűek sem tartják magukat oroszoknak, hanem fehéróroszoknak, de a nemzeti identitás helyett még ma is a szovjet identitástudat az élő. Létezik katolikus-ortodox ellentét is. Erős Nyugat-ellenesség jellemzi ma is a lakosságot. Az erős szovjet nosztalgia miatt a 89 lap terjedelmű folyóirat szám csaknem halálra ítélné mondja az országot.

A magyar nyelv régi szláv jövevényszavainak a kérdése az utolsóelőtti téma. A magyar nyelvben a finnugor származású szavak 10,1%-ot jelentenek, a szláv származásúak 9,36%-ot. A szláv kölcsönzések

nagy része a 9–11. századra vezethető vissza, ezért nincs sok értelme annak, hogy valaki megállapítsa, melyik mai szláv nyelvből való az átvétel. Ronald O. Richards könyve mégis ezt próbálja megvalósítani. Annyi megállapítható, hogy a kölcsönszavak zöme a pannóniai szláv dialektusból került a magyarba, de ennek beszélői hamarosan beolvadtak a magyar etnikumba. Hangtani és jelentésbeli kritériumok alapján 53 szót elemzett Richards, a legtöbb bármelyik szláv nyelvjárásból vagy későbbi szláv nyelvből származhat. Kétségtelenül a legtöbb a szerb-horvátból áll közel, de van cseh, illetve szlovák jellegű is.

Az utolsó tanulmány a novgorodi viasztáblákat tartalmazó, 2000-ben megtalált novgorodi kódexeket és a nyírfakéregre írt leveleket tárgyalja. A fejtegetésekhez az alapot Andrej Zaliznyak összefoglaló munkája adta. A nyírfakéregre írt novgorodi leveleket 1951 óta tanulmányozza a nyelvtudomány. Mintegy 800 ilyen levelet sikerült megtalálni, ezek feltételezhetően 11–15. századiak, de van akár a második világháború idejéből származó lelet is. A levelek alapján megállapítható, nem beszélhetünk egységes, úgynevezett óorosz nyelvről. Létezett egy ónovgorodi nyelvjárás, amely kedvező körülmények esetén külön nyelvvé fejlődhetett volna, de III. Iván idejétől kezdve erőszakkal elnyomták. Az ónovgorodi nyelvfejlődés figyelembevétele nélkül nem lehet megmagyarázni a későbbi orosz nyelvet. Korábban erről nem lehetett szót ejteni, mivel az egységes óorosz nyelv koncepciója volt uralkodó. A nyelvészeti koncepció határozott politikai célt szolgált: a keleti szlávok támogatását a nyugati befolyással szemben. A viasztáblákat 2000-ben találták meg, triptichon formájában volt könyvbe foglalva. 1015–1020 körül keletkezettek az egyes táblák. Minthogy az Osztromir-féle evangélium 1056–1057-ből származik, tehát későbbi, de a novgorodi kódex a legkorábbra datálható szláv könyv, hiszen a 10. századból csak Bulgáriában maradtak fenn ószláv feliratok. A novgorodi kódex zsoltárokat tartalmaz, orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelven. A jelenlegi szövegek alatt is találhatók írás nyomai, de ezek a szövegek persze igen nehezen fejthetők meg.

Azért ismertettük ilyen részletesen ezt a kiváló kötetet, mert elgondolkoztathatja a nagy összefüggésekre és elméletekre törekvő történészeket, hogy az általuk többnyire kevésbé méltatott filológiának mennyi alapvető mondanivalója van a történészek számára. Zoltán András azzal, hogy így „töményen” elénk tárta tanulmányait, igazolta, milyen jelentős eredményekhez juthat a történész. Az, hogy a nyírfakéregre írt levelek az 1950-es években milyen politikai üzenetet hordoztak, már akkor nyilvánvaló volt (persze nálunk senki sem mert volna megírni). De Zoltán András könyve számos ennél finomabb és kevésbé ordító megoldásra is felhívja a figyelmet. A magyar történészek csak hálások lehetnek ezért a figyelmeztetésért.

Niederhauser Emil

SZILÁGYI ÁGNES JUDIT
TÁVOLODÁS EURÓPÁTÓL. NEMZETÉPÍTÉS ÉS
KULTÚRPOLITIKA BRAZÍLIÁBAN AZ ESTADO NOVO IDEJÉN
Budapest, Áger Bt., 2004. 151 p.

2004-ben Brazília-szerte megemlékeztek Getúlio Vargas (1883–1954) elnök halálának 50. évfordulójáról. A jubileumi évben jelent meg Szilágyi Ágnes Judit monográfiája, melyben a 20. századi brazil történelem egy olyan korszaka kerül bemutatásra, amelyről magyarul eddig alig olvashattunk. Újdonság ez a kötet a közönségnek és a szakmának is.

Brazília – ahogy Latin-Amerika szinte egésze – a 20. század harmincas éveiben gyökeresen átalakult. A politikai, gazdasági, kulturális változásokkal is járó átalakulás Brazíliában az 1930 és 1945 közötti időszakra tehető. A kötet szerzője az ún. Vargas-korszak 1937-től 1945-ig terjedő időszakát kívánja bemutatni: azt a diktatórikus rendszert, amit Getúlio Vargas Estado Novo (Új Állam) néven vezetett be. Szilágyi Ágnes Judit elemzésének központi témája a kultúrpolitika. Összefoglaló jellegű áttekintést kapunk az oktatásügyről, a sajtóról, a rádióról, a filmgyártásról és két jelentős kultuszminiszter tevékenységéről. E szintézisnek köszönhetően jól átlátható és a témát átfogóan feldolgozó kép jelenik meg a brazil Estado Novo és a kultúra viszonyáról.

A két korabeli kultuszminiszter: Francisco Campos és Gustavo Capanema pályájának összehasonlító bemutatása ugyancsak Szilágyi Ágnes Juditra várt. Ha párhuzamot keresünk, hasonlíthatjuk őket két jelentős magyar kultúrpolitikushoz: Klebelsberg Kunóhoz és Hóman Bálinthoz.

A könyvet négy nagy szerkezeti egység alkotja. Az első részben általános jellemzés olvasható az Estado Novóról. A Régi Köztársaság (República Velha) – amely véget vetett a császárság korának – áldozatul esett a Vargas által vezetett 1930-as forradalomnak. Az 1930–40-es évek Brazíliájában egyfajta gazdasági, társadalmi modernizáció indult, amely érthető módon indukálta a politikai rendszer változását is, így jött létre az Estado Novo, mely fő céljál a felzárkóztatási program végrehajtását tűzte ki. Saját történelmi előképek híján a brazil Új Államnak három európai mintája volt: Mussolini olasz fasizmusa, a portugál salazarizmus és Pilsudski lengyel rezsimje. Az 1937. november 10-én végrehajtott puccs után lehetőség adódott egy új alkotmány bevezetésére, illetve törvényerejű elnöki rendeletek kibocsátására; idővel pedig

szép lassan kialakult az elnök körüli személyi kultusz is. A rendszer legfontosabb gazdasági jellemzője az urbanizáció, az iparosítás, és egyfajta sajátos, befelé fordulásból adódó gazdasági nacionalizmus volt. Ezzel párhuzamosan nagy figyelmet fordított a rendszer az új szellemű brazil kultúrára is, kulcsfontosságot kapott annak kialakítása, és terjesztése az Estado Novo egyik legfőbb programja lett. A brazil Új Állam kultúrpolitikájának két alapvető összetevője az oktatás és a propaganda volt. Ennek a kettőnek együttes vizsgálata azonban hiányzott a szakirodalomból, ezt kívánta pótolni a szerző.

A könyv második nagy szerkezeti egységében az 1930 és 1945 közötti korszak két jelentős kultuszminiszterének összehasonlító pályaképe kap helyet. Egyikük, Francisco Campos, az Estado Novo főideológusa fontosnak tartotta a közigazgatás korszerűsítését. Nézeteiről jó néhány cikket, tanulmányt írt, a fő műve azonban az ő nevével fémjelzett 1937-es alkotmány kidolgozása, amelyben lefektette az Új Állam ideológiai és jogi alapjait. Volt ő Minas Gerais állam belügyi tárcájának tulajdonosa, majd a Vargas-féle föderális Ideiglenes Kormány oktatás- és egészségügyi minisztere, 1937-ben pedig Vargas – amikor José Carlos de Macedo Soares lemondott az igazságügyi tárcáról – Campost nevezte ki a minisztérium élére. Az Új Állam gyengülésének jelei már 1942-től érezhetők voltak, Campos is lemondással távozott tárcája éléről: ettől kezdve kellő távolságtartás jellemezte őt az Estado Novóval szemben. A második világháború befejezésével egyre fokozódott a Vargas-ellenes hangulat, Campos már nem vállalt többé politikai szerepet a kormányban.

Az Estado Novo másik kulcsszerepet játszó figurája Gustavo Capanema, aki 1934 és 1945 között állt az oktatás- és egészségügyi minisztérium élén. Francisco Campos – Capanema rokona is lévén – végigkísérte politikai pályafutását, és mindvégig segítette, támogatta őt. Capanema az Estado Novo bukásával sem hagyott fel a politikai közszerepléssel: alapító tagja volt a minasi szociáldemokrata pártnak, és 1946-tól úgyszintén tagja volt minden föderális parlamentnek Minas Gerais állam képviselőtében.

A monográfia harmadik részében a korszak oktatási helyzetéről esik szó. Brazíliának a 20. századdal kezdődően sok problémát okozott az oktatásügy, melynek megoldására pedig számtalan reformkísérletet tettek a század folyamán. A húszas évek reformkísérleteinek legfőbb célja az volt, hogy a tanulás lehetősége mindenki számára elérhető legyen, hiszen még 1920-ban is 60%-os volt az analfabetizmus. Az 1930-as évtized azután drasztikus változást hozott a brazil oktatásügyben. A reformok főként a közép- és felsőoktatásra irányultak, mert a rendszer saját értelmiségi elitet kívánt létrehozni. 1931-ben két dekretumot is kibocsátottak, amelyek a középiskolai, illetve az egyetemi rendszer megújításának alappillérei lettek. Ettől kezdve nagy figyelmet fordítottak a tanárképzésre is. A középiskolai képzés hét esztendejét két nagyobb szakaszra osztották: az első öt évben zajlott az alapképzés, míg a hátralévő két év segítséget nyújtott, mintegy előkészítőül szolgált a diákoknak az egyetemi tanulmányokhoz. Kiemelkedő szerephez jutott a nyelvoktatás: a portugál, a francia, a latin mellett kötelező volt vagy a német, vagy az angol nyelv tanulása. A humaniorákkal szemben előnyt élveztek a reálialk, a pedagógiai nevelés pedig a hazafiság és a nemzeti érzés kialakítását tekintette legfontosabb feladatának.

1934-ben Gustavo Capanema lett az oktatási tárca minisztere. Az 1934-es alkotmány szellemét tükrözte legnagyobb volumenű tervezete: a Nemzeti Tanterv megalkotására tett kísérlet. A tervezetben foglalt javaslatok azonban nem valósulhattak meg: a parlament sosem fogadta el a tantervet. 1937-től fokozatosan éreztette hatását az Estado Novo, egyre erőteljesebben próbálta befolyásolni és irányítani az oktatást is. Kitűzött céljai közt szerepelt egy mintaegyetem létrehozása és egy egységes követelmény- és vizsgarendszer felállítása is. A tananyagot úgy állították össze, hogy az isten–haza–család „trinitásának” fontosságát közvetítse a tanulóknak. A könyv oktatással foglalkozó részében gyakori hivatkozásokat találunk a Brazíliában élő magyarok sorsára. Nem véletlenül: Szilágyi Ágnes Judit célja, hogy az ott élő magyaroknak a Vargas-korszakhoz való viszonyát is bemutassa; azoknak a magyaroknak a nézőpontját, akik beszámolóikban alátámasztják a rendszer által hozott intézkedések hibáit és előnyeit egyaránt.

A negyedik, egyben utolsó nagy rész témája a kommunikáció, ezen belül az Estado Novo fontos mozgatórugója: a propaganda. A hivatal, illetve a rádió és a film, mely utóbbiak szerepe is egyre jelentősebbé vált. 1934-ben az igazságügyi minisztériumon belül létrejött a propagandaért felelős osztály, és mintegy öt év múlva, 1939-ben megalakult – a Nemzeti Propagandaosztály folytatásaként – a Propaganda Hivatal (DIP). A DIP legfontosabb feladatai közé tartozott a cenzúrázás, a propaganda-szervezés, valamint a kül- és belföldi turizmus felügyelete. A DIP céljai között szerepelt, hogy pozitív képet alakítson ki Brazíliáról és az Új Államról. A népszerűsítő propaganda belül kiemelkedett a brazil karnéval és az állami ünnepek méltó megrendezése, illetve az elnök személyének, s ezen keresztül rendszerének népszerűsítése is. Ez a propaganda-szervezet hozta létre a brazil Új Állam legfontosabb folyóiratát *Cultura Política* címmel.

A kommunikációra kulcsfontosságú feladat hárult az egységes nemzeti kultúra megteremtésében. Jó eszközként bizonyult ehhez a rádió is. Az első hivatalos rádióadást 1922. szeptember 7-én közvetítették Rio de Janeiróból. A rendszeres rádióközvetítések azonban csak egy évvel később, 1923-ban kezdődhettek meg. Az 1930-as években a rádiónak már fontos politikai szerepe is volt (érdekes, hogy a magyar kolónia számára a magyarországi rádió is sugárzott műsorokat). Szilágyi Ágnes Judit könyvéből kiderül, hogy Brazíliában két nagy filmgyártó centrum is volt, Rio de Janeiróban és São Paulóban. Ezek működése nyo-

mán az 1930-as évektől kezdve Latin-Amerika-szerte népszerűvé vált a mozi, ugyanakkor igen erős volt a hollywoodi filmek kultusza is. Az 1940-es évekre a brazil értelmiség azonban eltávolodott a hazai játékfilmtől. Az 1937-ben létrehozott Nemzeti Oktatófilm Intézet viszont majd harminc évre fontos szereplője lett a brazil kultúrának.

Szilágyi Ágnes Judit monográfiája a brazil politikatörténet és kultúrtörténet izgalmas érintkezési pontjait elemzi áttekintő és összegző szándékkal, felhívva az egyetemes történet iránt érdeklődők figyelmét egy nálunk még alig ismert ország máig is ható jelenségegyüttesére, melyet röviden Estado Novónak nevezünk. A kötethez melléklet, névmutató és képjegyzék kapcsolódik.

Szekszárdi Júlia

SZÁMUNK SZERZŐI

H. Szabó Sára, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár, Kaposvári Egyetem Pedagógiai Főiskolai Kara

Horváth Gyula, a történettudomány kandidátusa, egyetemi docens, Kaposvári Egyetem

J. Nagy László, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem

Kovács Szilvia, doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem

Makai János, PhD, főiskolai tanár, Eszterházy Károly Főiskola, Eger

Niederhauser Emil, akadémikus, kutatóprofesszor, MTA Történettudományi Intézete

Polgár Szabolcs, egyetemi tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem

Sashalmi Endre, PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

Szántó Richárd, PhD, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem

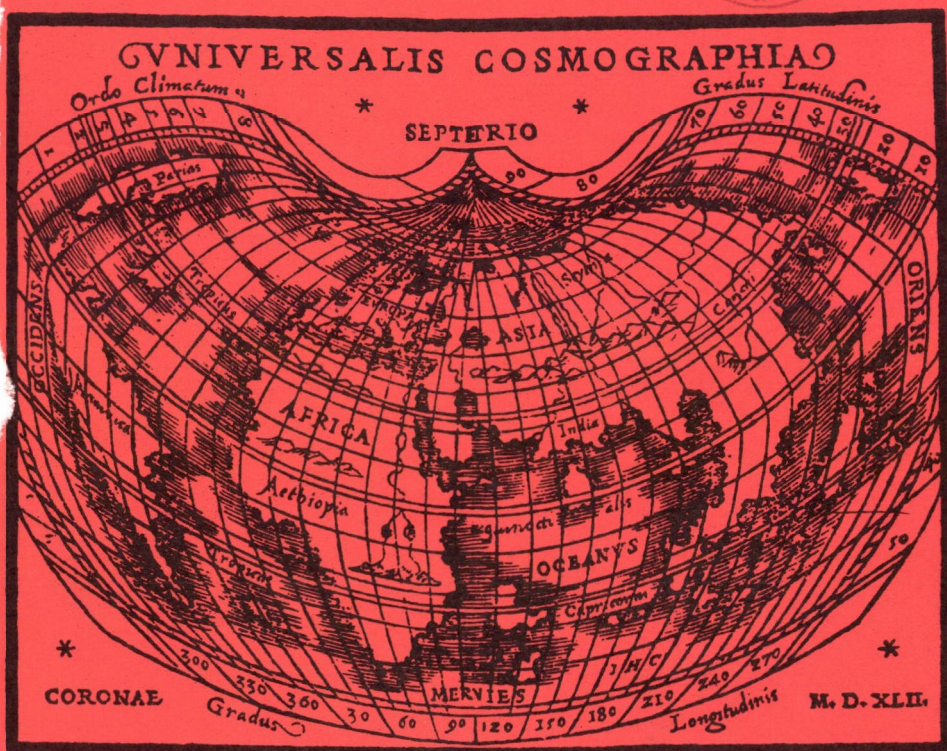
Szekszárdi Júlia, egyetemi hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Szvák Gyula, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem

2006 APR 19

VILÁGTÖRTÉNET

2005 ősz-tél

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

2005. ősz–tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlata (1000–1700). II. rész. A modern állam kialakulása, 1450–1713	3
Vajnági Márta: Idegen a császári trónon? I. Ferenc császár megválasztásának problematikája korabeli nyomtatványokban	29
Kéri Katalin: Életképek a 18. századi Törökországból. Lady Wortley Montagu levelei a török nőkről	46
Horváth Gyula: Császárság Brazíliában és Mexikóban a függetlenség kivívása után	60
Vámos Péter: Távoli menedék. Közép- és kelet-európai zsidó menekültek Sanghajban a második világháború idején	72
J. Nagy László: Az algériai háború kezdete (1954–1955)	86

SZEMLE

Szili Sándor: Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban (Ism.: Seres Attila)	100
Bogdan Lekić: Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1918–1941 (Ism.: Bíró László)	102

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 400,-Ft, példányonkénti eladási ára: 200,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STUDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17.,
Tel.: (42) 447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre

Műszaki szerkesztő: Koroknainé Szabó Ildikó

Nyomda: MÓDY-PRINT Bt. Sóstóhegy, Aranykalász utca 72. Tel.: (42) 475-645
2005. F.v.: Módy Elek

A NYUGAT-EURÓPAI ÁLLAMFEJLŐDÉS VÁZLATA (1000–1700) II. RÉSZ. A MODERN ÁLLAM KIALAKULÁSA, 1450–1713

M. Mann az 1477–1760 közti időszakot az „organikus nemzeti államok” korszakának,¹ míg Finer háromkötetes monográfiájában ugyancsak ezt a kb. 300 évet (1450–1750/70) a *modern állam* születésének nevezi.² Jelen vázlatunkban, amint arra az első rész bevezetőjében utaltunk, az utrechti béke körüli időszakot tekintjük záró dátumnak: ekkorra született meg ugyanis az ún. *fiskális-katonai állam*, illetve az, amit úgy nevezhetünk, hogy *európai államrendszer*.

Finer szerint az államfejlődés terén az általa behatárolt időszakban két complementer folyamat ment végbe: az állam területi konszolidációja a kormányzás funkcióinak differenciálódásával járt együtt.³ „E két folyamat szorosan összefonódott a bürokrácia, valamint a fegyveres erők létszámának és professzionalizmusának növekedésével.”⁴ Ezek a jellegzetességek alapvető vonásai voltak a 18. századra megszülető *fiskális-katonai államnak*.

Finer hangsúlyozza, hogy a kora újkorban kialakuló *modern állam* különbözött mind a korábbi, mind a kortárs államoktól, aminek „jelentőségét nem lehet túlhangsúlyozni, mivel ez lett az az egyedi állami formáció, amely ma dominálja a világot”.⁵ Finer értelmezésében három szempontból volt eredeti az államiságnak ez a típusa: 1) „legalizmusában”, 2) „a változásra való képességében”, 3) valamint abban, hogy az államok egy „sok államból álló rendszer” részeként léteztek, azaz „számos egymással versengő szuverén állam” egyidejű létezésének következményeivel kell számolni.⁶ Ezen szempontokat mint fő irányelveket figyelembe véve fogjuk vizsgálni az elkövetkezendőkben az államfejlődés problematikáját.

A jog hangsúlyos szerepe már kezdettől fontos és megkülönböztető eleme volt a nyugat-európai államfejlődésnek: „az uralkodót morálisan és politikailag is kötötte a jog”, és bár a jogállam kifejezés használata anakronisztikus lenne, „a jog eszméje” az alattvalók politikai „lojalitásának és támogatásának” megszerzésében alapvető volt.⁷ „Az állam a jogon alapult, és a jog érvényesítése volt a célja.”⁸ (*Iustitia est regnorum fundamentum* – tartotta a szentencia, mely a bécsi Burgban is olvasható.) Érthető, hogy a politikai gondolkodás mind a középkorban, mind a kora újkorban főként jogi fogalmakat és terminológiát használt.⁹ Ennek különleges jelentősége van egy olyan összehasonlító vizsgálatban, amely túllép a nyugati keresztény kultúrkör határain. Teljességgel oszthatjuk ugyanis R. Crummey véleményét, aki szerint nagy jelentőségű, hogy milyen „módon definiálják és igazolják hatalmukat a kormányzatok”, mert ennek „nagyon fontos kihatásai lehetnek a kormányzati gyakorlatra” is.¹⁰

A rendi állam idején kialakult *legalizmus* a többi kultúrkör politikai képződményeivel összehasonlítva valóban páratlan volt. Finer a következőkben látja a *legalizmus* természetét és jelentőségét: 1) a „jognak különleges szentsége volt”, mind az egyének egymás közti, mind az egyéneknek a közhatalommal való viszonyában; 2) „az egyén nemcsak alattvaló, hanem állampolgár is volt” – de nem az aktív állampolgárság értelmében, azaz nem úgy, hogy részt vett a közügyekben, hanem passzív értelemben, azáltal, hogy „megillette az élethez, a szabadsághoz és mindenekelőtt a tulajdonhoz való jog”; 3) „a bűnösség személyes jellegű volt”, azaz nem sújtotta a családot, csak a vétkest; 4) „különös tisztelet övezte a magántulajdont”; 5) „A jog által való

kötöttség, a magántulajdon iránti tisztelet és a passzív állampolgárság együttesen azt jelentették, hogy az uralom bizonyos értelemben korlátozott volt. A kormányzat ezen korlátozott voltát két másik jogi jellemző erősítette meg: az első az volt, hogy megkülönböztették a közjogot és a magánjogot, a magántulajdonlást és az államhatalmat, és a megkülönböztetés újra felszínre tört az uralkodó magánszemélyi mivolta és az elvont módon felfogott *res publica* közti szétválasztásban.” Ez utóbbi különbségtétel ugyanis „a természetes személy és a jogi személy közti ellentétén alapult, amely szétválasztás sehol másutt nem létezett”.¹¹ Ennélfogva magánszemélyek és korporációk „perelheték az absztrakt korona vagy az állam hivatalnokait, oly módon, mintha egy magánszemélyt pereltek volna” – ez a jog pedig szintén különlegesnek számított. Az itt felsorolt elvek, természetesen, nem érvényesültek maradéktalanul, és „nem vezettek *jogállamhoz – egyelőre*”; ugyanakkor fontos előfeltételek voltak, mert bár egyik-másik jellemző megtalálható volt ezek közül másutt is, de „sehol másutt a világon nem voltak megtalálhatók együttesen”.¹²

Finernek az aktív és passzív állampolgárságra vonatkozó felvetését továbbgondolva lehetőség nyílik arra, hogy a rendi állam és az abszolút monarchia elmélete közti különbséget kiemeljük, mégpedig anélkül, hogy a kettőt élesen szembeállítsunk egymással. Az abszolút királyi hatalom elmélete a 16–17. század fordulójára teljesen kiforrott formát öltött, hogy a 17. században aztán a politikaelmélet kurrens irányzatává váljon, több szempontból stimulálva ezáltal a politikai gondolkodást. A monarchikus szuverenitás hangsúlyozása elvezetett (Hobbes nyomán) magának az állami szuverenitásnak a vizsgálatához, az abszolutista elmélet kritikája pedig a modern hatalommegosztás gondolatát hozta felszínre a század vége felé Locke tanaiban.

Az abszolutizmusban, szemben a rendi állammal, csak passzív állampolgárság létezett mindenki számára. Az egyedüli aktív állampolgár, mondhatni, az uralkodó volt, hiszen rajta kívül semmilyen intézmény nem volt konstitutív eleme a döntéshozatalnak az adózás, törvényhozás stb. terén, még a korábbi bölcsőbb rész sem. A rendi államban az uralkodó két hatalmat gyakorolt: egyet a rendi gyűléssel közösen (ezek közül az adóztatás és a törvényhozás volt a legfontosabb), egyet pedig csakis ő maga (ez utóbbi volt a királyi prerogátíva: idetartozott általában a külpolitika irányítása, beleértve a hadüzenet és a békekötés jogát, a dinasztikus politika stb.). Az abszolutizmus elmélete értelmében viszont – és amennyiben megvalósult, úgy a gyakorlatában is, amit kb. 1660–1789 közé tehetünk – a király magához vont minden döntési jogkört, amely a közjog (de nem a magánjog!) szférájához tartozott. Így az alattvalók „bölcsőbb részének” is csak a passzív állampolgárságból eredő jogok maradtak, hiszen közjogi szerepük immár megszűnt: az uralkodó a rendi gyűlés nélkül kormányzott. Ez a helyzet azonban nem jelentett jogi értelemben vett korlátlanyságot a király számára! Ellenkezőleg. Nem lehet ugyanis eléggé hangsúlyozni, hogy ha abszolút monarchiáról beszélünk, akkor jogról beszélünk.

Az abszolutizmus mint eszmerendszer ugyanis a monarchia olyan elmélete, mely szerint az uralkodó minden külső (pápa, császár) és belső hatóságtól (például a rendi gyűléstől) független, és jogi felhatalmazása van, hogy mindent megtegyen a közös érdekében. Azaz saját jogán, saját belátása szerint törvényt hozhat vagy törölhet el, vethet ki adót, nevezhet ki hivatalokra stb., ha intézkedései nem ütköznek az isteni és a természetjog előírásaiba, valamint nem sértik az ország fundamentális törvényeit, melyeket még az uralkodó sem változtathat meg. Ha az uralkodó mégis áthágná ezeket a törvényeket, akkor sem szabad neki aktívan ellenállni, mivel felette csak Isten ítélkezhet.

Mindazonáltal az uralkodó, aki immár a jog központi elemévé vált, nem került kívül a jogi gondolkodás keretein, azaz nem állt mindenféle jog felett.¹³ Következésképp az abszolút hatalom és a joguralom eszméje nem egymást kizáró, hanem egymással szorosan összefüggő elvek voltak: az isteni jog, a természetjog és a fundamentális törvények ugyanis az uralkodó felett álltak, és ezek tiszteletben tartása különböztette meg a törvényes módon uralkodó királyt a zsarnoktól.¹⁴ Az isteni jog és a természetjog pedig éppen azokat a szabadságokat, a személy- és vagyónbiztonságot foglalták magukban, amelyeket Finer összefoglalóan a „passzív állampolgárság” kifejezéssel illetett. Miközben ugyanis közfunkciójából fakadóan az uralkodó volt a közjog egyedüli alkotója, és egyúttal az általa alkotott tételes jog felett állt, amit megfelelő indok esetén bármikor megváltoztathatott, a magánjog területéről alapvetően ki volt rekesztve.¹⁵

Az abszolút uralkodó hatalma tehát elvileg korlátozott volt, bár nem valamely *intézmény* (például a rendi gyűlés), hanem az imént említett *jogok* által. Másként fogalmazva, az uralkodó hatalmát elméletben nem korlátozta *más intézmény* „magának a királyságnak az intézményén kívűl”.¹⁶ Sőt pontosabb, ha *jogintézményt* írunk, mivel az abszolút uralkodó nemcsak a hivatalával járó előjogokat, hanem egyben a hivataltól eredő jogi kötelezettségeket is kapott az abszolutizmus teoretikusaitól – vagy éppen az *abszolutista alkotmánytól*, mint Dánia esetében (1665).¹⁷

Az abszolút monarchia elmélete tehát „a korlátozott monarchia ideális válfa-járól” szóló fejtegetésekből nőtt ki.¹⁸ „A kormányzásról szóló vita azonban nem úgy jelentkezett, mint valamiféle éles választás az egymással versengő politikai rendszerek közt, hanem mint a monarchikus uralom különböző szintjeinek viszonylagos erőnyeiről szóló érvelés.”¹⁹ A kortárs politikai gondolkodók által használt *abszolút monarchia*, *korlátozott monarchia* kifejezések nem annyira egymás ellenpontjai voltak (bár erre is van példa), hanem inkább fokozati különbségeket takartak. Következésképp nekünk sem egy antagonisztikus ellentétpárt kell látni bennük. Jól példázza a mérvadó értelmezést Philip Hunton, aki 1643-ban az „Értekezés a monarchiáról” című művében az abszolút monarchiáról azt írta, hogy az „törvényes kormányzat”, ugyanakkor még az abszolutizmuson belül is elkülönített fokozatokat!²⁰ Továbbá kijelentette, hogy bár nem az abszolút monarchiával kíván foglalkozni, mégis érdemes volt ennél elidőznie, mivel így jól megvilágíthatók azok a kételyek, amelyek „a korlátozottabb természetű kormányzatok” esetében is felmerülnek.²¹

A monarchiáról vallott eszmék tehát képlékenyek voltak,²² mint ahogy ilyen volt maga a politikai berendezkedés is, amint arra a korábbiakban a rendi államnál az uralkodó és a rendek viszonyának alakulása kapcsán utaltunk. Teljesen természetes volt tehát, hogy a politikai gondolkodásban – mind a politikai filozófia, mind a köznap-i értelemben vett politikai elképzelések terén – a hangsúlyok „változhattak a konkrét események hatására”.²³ Konkrét történelmi kontextustól függően hol a hatalomkoncentrációt, hol a korlátozások erősítését célzó nézetek lettek népszerűbbek a körülmények nyomására, ami aztán kihatással lehetett a politikai berendezkedés gyakorlatára is.²⁴ (Ez természetes manapság sincs másként!) A korabeli organikus államszemléletnél maradva, hol a fő, hol a tagok irányába tolódtak el a hangsúlyok.

Ennélfogva az igazi választóvonal nem annyira a jogi és intézményes korlátok alá eső rendi monarchia, illetve a csakis jogi értelemben korlátozott abszolút monarchia közt húzódott, hiszen mindegyik esetben törvényes királyi hatalomról lehetett beszélni – a monarchia kétféle felfogása egyazon tradíció része volt.²⁵ A lényegi, minőségbeli különbség nem annyira a korlátozás fokában, hanem bizonyos alapvető jogi

normák tiszteletben tartásában rejtett – azaz a törvénnyel összhangban uralkodó király állt az egyik oldalon, míg a másikon a zsarnokság vagy a despotizmus. Ott ugyanis valóban mindenféle korlát hiányzott, jogi-intézményes és jogi egyaránt: nem létezett az a fajta a legalizmus, amelyet Finer részletesen kifejtett.

E bevezetés után vizsgáljuk meg, milyen nagyobb időrendi egységeket lehet elkülöníteni az 1450–1713 közti időszakban az államfejlődés gyakorlatában (megint csak anélkül, hogy a kronológiai kereteket mereven értelmeznénk). Amint ugyanis jeleztük, az „abszolútizmus kora” csak a végső fázisa ennek az időintervallumnak.

A dinasztikus állam (1450/70–1660)

A 15. század második felében, főként az 1470-es évektől az uralkodók hatalmának növekedése figyelhető meg a legfontosabb nyugat-európai királyságokban: Angliában és Franciaországban, továbbá a dinasztikus úton egyesített Spanyolországban, de még Skóciában is. Az erősödés okai a kezdődő gazdasági fellendülés mellett alapvetően szinte mindenütt dinasztikus okokra vezethetők vissza.

Franciaországban XI. Lajos (1461–1483) uralkodása idején az uralkodócsalád oldalági rokonainak kihalása folytán sok olyan tartomány került vissza közvetlenül a király alá, amely tartományok a megelőző évszázad(ok)ban éppen dinasztikus okok miatt, az apanázsrendszer következtében kerültek ki a királyi hatalom közvetlen ellenőrzése alól.

A királyi hatalom helyreállítása Angliában már IV. (York) Edward alatt (1461–1483), az 1471-es tewkesbury-i ütközetet követően megindult, tehát jóval azelőtt, hogy véget ért volna a Lancaster és York uralkodók közt zajló „rózsák háborúja” (1455–1485), és hatalomra kerültek volna a Tudorok. A közhiedelemmel ellentétben az 1485-ös bosworth-i csata – melyben VII. Henrik, aki a Lancaster-ház igencsak távoli leszármazottjaként meglehetősen ingatag jogokkal rendelkező trónkövetelőként, legyőzte III. Richárdot – rövid távon inkább megakasztotta a királyi hatalom konszolidációját. 1485-ben nagy volt a zűrzavar, és csak visszatekintve bizonyult Henrik győzelme fordulópontnak: részben azért, mert III. Richárd már eltávolította a trón legközelebbi örököseit (azaz két unokaöccsét), részben pedig Henrik sikeres politikájának köszönhetően, melynek része volt a York-család örökösnejével, Erzsébettel kötött házassága is.

Spanyolország esete némiképp más volt. Itt nem az apanázsok megszűnése, nem is az angolhoz hasonló trónviszály, hanem a két korona egyesítése hozta meg az uralkodói hatalom növekedését – bár igaz, Aragóniai Ferdinándnak és Kasztíliai Izabellának kalandregénybe illő házasságkötésük (1469) után fegyverrel kellett biztosítani jogaikat. Kemény harcok árán jött létre a későbbi Spanyolország azzal, hogy 1481 után a házaspárt mindkét korona országai felett közös uralkodóknak ismerték el.

Ugyanakkor mind Angliában, mind Franciaországban fontos eszköznek bizonyult a királyi hatalom helyreállításában, illetve erejének növelésében a király hűbérúri funkciójából eredő jogok érvényesítése (például gyámság, házassági engedély) a koronavallusokkal szemben: ez újfent azt mutatja, hogy nemcsak az alattvalói elv hangsúlyozása volt fontos a királyok számára. A főnemesség számára ugyanis a király inkább hűbérúr volt, míg a társadalom többi része számára a szuverén közhatalom képviselője. (Bodin mint a harmadik rend képviselője inkább ez utóbbit látta benne.)²⁶ Sem a kormányzottak, sem az uralkodók számára nem jelentett azonban problémát, hogy az uralkodó háromféle szerepben volt jelen a politikában: mint legfőbb hűbérúr,

mint az alattvalók felett a közhatalmat gyakorló legfőbb személy (szuverén), illetve úgy is, mint dinasztíájának képviselője. Ez utóbbi vonatkozást vesszük most részletesen vizsgálat alá.

A 15. század végi nyugat-európai államokat szokás *nemzeti monarchiáknak*, *centralizált nemzeti államoknak* nevezni – ezek a kifejezések azonban a nemzeti és a centralizált jelző vonatkozásában egyaránt félrevezetők. Igaz ugyan, hogy létezett egy erős nemzeti érzés mind Angliában, mind Franciaországban, s ennek összetartó ereje meg is mutatkozott a százéves háború utolsó szakaszában a Jeanne d'Arc által inspirált angolellenes mozgósításban. Sőt, a közös identitás valamilyen fokú megléte fontos tényező volt nemcsak az egyes országok, hanem az egyes perszónaluniók kohéziója és fennmaradása szempontjából is.²⁷ Ennek hiánya alapvető szerepet játszott a burgund hercegek által összeszededetett, a német és a francia királyság területeiből táplálkozó, majd 1435-től a francia királytól függetlenített heterogén területkomplexum szétdarabolásában Merész Károly halála (1477) után.

Sokatmondó, hogy e nyelvileg is vegyes területkomplexumnak nem volt közös neve, mint ahogy a hercegek alattvalóinak sem.²⁸ ezért darabolhatták fel aztán könnyen a burgund örökséget a Valois-k és a Hasburgok 1482-ben az arras-i egyezményben. Amikor a hercegek északon, azaz a németalföldi területeken tartózkodtak, akkor e tartományokat egyszerűen úgy nevezték, hogy „a mi itteni földjeink”, míg a Burgund Grófságot, illetve a Burgund Hercegséget – mely utóbbi a kiindulópontként szolgáló apanázs volt a 14. század második felében – úgy emlegették, mint „ottani földjeiket”.²⁹ Amikor pedig ez utóbbi tartományokban, tehát délen időztek, akkor egyszerűen felcserélődött a megnevezés.³⁰

Ennek a területkomplexumnak nem volt magterülete, s egy igen rövid idő kivételével a két összefüggő territorális tömböt („Németalföldet” és a Burgund Hercegség és a Burgund Grófság területeit) más hatalmak alá tartozó részek választották el egymástól.³¹ A magterület hiánya miatt a hercegek által uralt területkomplexumnak nem volt fővárosa, de még az udvartartásuknak sem volt állandó székhelye; nem volt a territóriumoknak közös bíróságuk sem.³² A burgund hercegek „állama” szélsőséges módon képviselte azokat a jegyeket, amelyek számos kortárs nyugat-európai monarchia jellegzetességei voltak, illetve lettek.

A 15. század végi nyugat-európai államok nagy része azonban középkori örökségként rendelkezett valamiféle magterülettel, amely a monarchikus hatalom bázisát képezte.³³ Ezekben megvolt a nyelv, szokások stb. olyan egysége, amely az ott székelő uralkodó iránti lojalitás kialakulásának a feltétele volt.³⁴ A nyelvi identitás már a késő középkorban egyre inkább fontos szerepet játszott a nemzeti identitás kialakulásában, ugyanis a népnyelvek az irodalomban és az államigazgatásban egyaránt kezdtek teret nyerni.³⁵ Egyfajta „politizálódott nyelvi tudat” fejeződik ki abban, hogy a *lingua* és népnyelvi megfelelői egyaránt jelentették magát az adott nyelvet, de a népet is – vagyis az „etnikai és nyelvi identitás kezdett eggyé olvadni”,³⁶ bár az egyes nyelveken belül nagy eltérések mutatkoztak. Amikor például I. Ferenc 1539-ben rendeletileg a francia nyelvet tette hivatalossá az államigazgatásban és a bíraskodásban, erre egy kortárs úgy reagált, hogy „a regionális nyelveket nem lehet megszüntetni, mivel »egy gascogne-i nem ismeri a franciát«”.³⁷

A 15. század végi államok, Mann véleményével ellentétben, nem voltak nemzeti államok, és még kevésbé nemzetállamok³⁸ – ez igaz mind a nyugat-, mind a közép-európai monarchiákra. Ellenkezőleg, *dinasztikus államok* voltak:³⁹ azaz „dinasztikus konglomerációk”, amelyek egyenes és oldalági öröklés, házasság, háborúk révén

jöttek létre, és a gazdasági, intézményi, jogi, etnikai, nyelvi, a reformáció után pedig már felekezeti szempontból különböző területek halmazát egy-egy uralkodó (család) kötötte össze.⁴⁰ „Intézményi értelemben a területek csak az uralkodó személyében voltak egyesítve.”⁴¹ Még a köztársasági rendszerekben (Velence, Egyesült Tartományok) is érezhető volt a dinasztiaiak fontossága – ezek „olyan speciális szabályozásokat vezettek be, hogy elkerülhessék egy-egy uralkodócsalád kialakulását”.⁴²

A dinasztiaiak az általuk uralt területeket, mintegy családi birtokként, kvázi tulajdonukként kezelték – ezt nevezte H. Rowen „tulajdonosi dinaszticizmusnak”.⁴³ A tulajdonosi szemlélet különösen erős volt XIV. Lajosnál, „mind a gyakorlatban, mind pedig az elméletben”.⁴⁴ Nem érdemes e helyütt boncolgatnunk azt a kérdést, vajon valóban tőle származik-e a híres mondás, *az állam én vagyok*, és azt sem, mit értett ezen, ha egyáltalán mondta.⁴⁵ Akárhogy is áll a dolog, a kor viszonylatában egy ilyen kijelentés nem számított különlegesnek, amit világosan bizonyít a Napkirály rövid, körülbelül 150 szavas írása, *A király mestersége* (1679). E kurta fejtegetésben a király azt mérlegelte, elbocsássa-e Arnauld de Pomponne-t a nimwegeni béke megkötése (1679) után.⁴⁶ Rowen szerint e műben jól kidomborodik, miként vélekedett a király saját „énje” és az „állam” egymáshoz való viszonyáról.⁴⁷ Lajos tíz alkalommal használ egyes szám első személyt, „és csak a végén említi meg az államnak okozandó lehetséges kárt”.⁴⁸ Bár Lajos azt írja, hogy „az állam érdekének kell elsőbbséget élveznie”, mégis mesterségének lényegét a *gloire*-ban látja, és konklúziójából egyértelműen kiderül, hogy ő és az állam gyakorlatilag azonosak: „Amikor az államra gondolunk, magunknak dolgozunk. Az egyik jóléte hoz dicsőséget a másik számára.”⁴⁹ Ez pedig összefoglaló jelleggel adja vissza a tulajdonosi szemlélet lényegét.

A tulajdonosi szemlélet szembetűnően felszínre tört a dinasztiaiak közti örökösödési szerződésekben (például a Habsburg–Jagelló szerződés, 1515), az egyes területeknek a dinasztia tagjai közti felosztásában (a Habsburgok spanyol és ausztriai ágának elválása, 1556), a trónöröklés magánjogi ügyletként való kezelésében, a területek hozományba való adásában, a dinasztikus okokból indított háborúkban stb. A tulajdonosi szemlélet, természetesen, ellenkezett azzal az eszmével, hogy a királyság olyan hivatal, amely a közjót hivatott szolgálni,⁵⁰ és nyilván az állam modern felfogásával is, amely ebből az eszméből nőtt ki. Mindazonáltal a „tulajdonosi dinaszticizmust”, azaz a patrimoniális állammelfogást úgy kell elfogadni, mint a monarchiák történetének egyik fontos elemét.⁵¹ Nem szabad valamiféle „aberrációt” látni benne, hanem úgy kell tekinteni, „mint a kor bevett gyakorlatát”.⁵² Izabellát például 1474-es trónra lépésekor hivatalosan Kasztília „tulajdonosi királynőjének” (*reina propietaria*) nyilvánították.⁵³ Miután pedig Izabella és Ferdinánd mindkét korona országainak közös uralkodója lett, Izabella jóvoltából férje uralkodói jogokat gyakorolhatott Kasztíliában, de csak felesége haláláig!⁵⁴ Ugyanakkor Izabella 1504-es végrendeletében Ferdinándot megfosztotta a „Kasztília királya” címtől, s Kasztíliát lányukra, Örült Johannára hagyta.⁵⁵ Egy Izabella és Ferdinánd korában élő spanyol jogtudós, Palacios Rubios azonban így határozta meg „azokat a határokat, amelyeken nem mehetett túl a királyi hatalom”, és amelyeket a két uralkodó is, úgy tűnik, teljességgel elfogadott: „a királyra csak a királyság igazgatása tartozik, mind pedig a javak fölötti uralom, mert az állam tulajdona és jogai közösek, és nem képezhetik senki magánvagyonát”.⁵⁶

Miközben tehát a tulajdonosi szemlélet igen erős volt a kora újkori monarchiákban, éppen ebben az időszakban „kezdett egyre élesebbé és erősebbé válni az absztrakt, személytelen (vagy személy feletti) állam fogalma, amely elkülönült az uralkodó személyétől és akaratától”.⁵⁷ A két elvet azonban együttesen kell kezelni, el kell fogadni

egymás mellett való létezésüket, nem pedig vagy-vagy módon szembeállítani egymással azokat.⁵⁸ Az *én eltávozom, de az állam örökre itt marad*, amit XIV. Lajos a halálos ágyán mondott, ugyanúgy hozzátartozott a korhoz, mint a neki tulajdonított híres mondás. Az pedig, amit Rowen mintegy konklúzióként írt XIV. Lajos államfelfogásáról, igaz volt a korabeli Európa egészére: „Bár elfogadta az absztrakt állam fogalmát, aligha tette ezt annak tiszta formájában; túlságosan is elkötelezte magát amellett, hogy az állam eszméje megegyezik családjá, illetve saját érdekeivel.”⁵⁹ A *dinasztikus állam* elnevezés azért is találó, mert jól kifejezi ezt a kettősséget, továbbá az is indokoltá teszi a terminust, hogy az uralkodók az általuk uralt heterogén területegyütteseket a 17. század első felében már kezdték úgy nevezni, mint az *ő államukat*.

A tartományok, országok mint a dinasztikus állam alkotórészei féltékenyen őrködtek a köztük levő különbségek megőrzésén, amelyek a többi alkotórésztől való elkülönülés zálogát jelentették számukra.⁶⁰ Az uralkodóknál a titulusok halmaza fejezte ki ezt a sokszínűséget,⁶¹ s a titulusok sok esetben nem is voltak összhangban a területek tényleges birtoklásával – mindazonáltal ilyen címek szerepeltetése az uralkodók jogigényét jelezte. Ha vizuálisan akarjuk kifejezni a dinasztikus állam jellegzetességeit, akkor leginkább egy sokszínű, különböző nagyságú darabokból álló és be nem fejezett kirakós játékhoz hasonlíthatjuk, amelynek azonban nem volt előre kiszabott és véglegesen lezárt kerete. Egy adott titulus ugyanakkor az adott területen (tartományban, országban) más és más jogokkal ruházta fel az uralkodót.

Különösen jó példa erre Spanyolország, melynek egyesítése csak dinasztikus szinten történt meg, de a két nagy alkotórész, a Kasztíliai Korona, illetve az Aragóniai Korona – amely maga is három különálló egységből (Aragónia, Katalónia, Navarra) állt – megőrizte különállását, sajátos politikai és jogi rendszerét.⁶² Nem vetődött fel, hogy ezeket egységes rendszerbe integrálják,⁶³ s nem jött létre országos, „spanyol” rendi gyűlés sem! Sőt azáltal, hogy Ferdinánd megerősítette a rendi alkotmányt az Aragóniai Korona területein, a Kasztíliától való különbözőség még markánsabbá vált.⁶⁴ Kasztíliában a királyi hatalom „erősebb volt, mint bárhol másutt Spanyolországban”, az aragóniai Cortes erejéhez viszont nem volt mérhető Kasztíliáé.⁶⁵ Szélesebb perspektívából szemlélve, 1500 táján „az aragóniai Cortes volt az egyedüli a latin Európában, amely törvényhozói funkcióval és adómegajánlási joggal rendelkezett”.⁶⁶ Az újonnan egyesített Spanyolország tehát nem „unitarista, hanem pluralista állam lett”, melynek minden egyes alkotórészét saját törvényei szerint kormányozták.⁶⁷ Az intézményi, jogi, nyelvi különbségek ellenére Spanyolország mint egész „képes volt ugyan lojalitást ébreszteni bizonyos esetekben, ez azonban távoli maradt Aragónia és Kasztília közvetlen realitásával szemben”.⁶⁸ A közösségi identitás nem volt „sem statikus, sem uniformizált”.⁶⁹ (Ismeretes, hogy ez a helyzet, a regionalizmus és az etnikai elkülönülés Spanyolországban máig megmaradt.)

A nemzeti és a centralizált jelző használata e dinasztikus képződményekre félrevezető: nem is szabad a későbbi, egységes nemzetállam perspektívájából tekinteni a korabeli államokra,⁷⁰ ha meg akarjuk érteni lényegüket és működésüket. A szélesebb identitás, a „nemzeti hovatartozás” tudata nem jelentette a helyi identitás és a tartományi különállás kikapcsolását, háttérbe szorulását: a kettő egymás mellett létezett.⁷¹ Sőt, a helyi identitás általában fontosabb volt. Másrészt, „egy dinasztia sem fogott hozzá ahhoz, hogy nemzetállamot építsen ki, mindégnyik korlátlan expanziót célzott meg”, s minél eredményesebb volt ez az expanzió, annál inkább egy „sokszínű birodalom volt az eredmény a nemzet helyett”.⁷² A dinasztikus ambíciók különösen erősen érvényesültek ebben az időszakban, de még később is.⁷³

A „dinasztikus tranzakcióknak”, mint említettük, számos területük volt. Legszembetűnőbb megnyilvánulásait a korszakban mégis a külpolitikában érhetjük tetten: az egyes területekre támasztott dinasztikus jogigények, az ezekért folytatott háborúk, majd az országok, tartományok hovatartozásának változása a háborúkat követő békék, vagy akár egy házasságba vitt hozomány, netán örökösödési szerződés eredményeként mind e felfogás részei, illetve következményei voltak. XIV. Lajos ún. devolúciós (háramlási jog) háborúját (1667–1668) azzal indokolta meg, hogy Spanyolország nem adta meg számára „azokat az államokat [azaz tartományokat], amelyek az övéi”, mégpedig a házassága folytán őt megillető háramlási jog révén.⁷⁴

A dinasztikus célok leginkább a 16–17. századi háborúkat jellemezték, bár az ún. örökösödési háborúk nagy korszaka a 18. század volt. Mindazonáltal ezek, „bár elnevezésükben *örökösödési* háborúk voltak, valójában gyakorta racionális alapon történő területi *felosztásoknak* tekinthetők”.⁷⁵ II. Frigyes Szilézia elfoglalását csak a nyilvánosság előtt igazolta a területre támasztott jogigényével, szűk körben viszont gúnyt űzött ebből, ami azt mutatja, hogy „a dinasztikus komponens gyakran nem volt erős”.⁷⁶ Ugyanakkor az is sokatmondó, hogy Frigyes csak a háború megindítása után adott arra utasítást, hogy ássák elő számára és tegyék közzé a háborút szentesítő jog-alapot.⁷⁷

A dinasztikus államok korszakának vége felé azonban már olyan konfliktusokkal is találkozunk, amelyek mozgatórugója nem dinasztikus, hanem gazdasági okokban keresendő: ilyen volt az első angol–holland tengeri háború (1652–1654),⁷⁸ amelyet aztán még kettő követett a 17. században (1665–1667, 1672–1674). Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az efféle „dinasztikus magas politika” idővel alapvető elemévé válhatott „a kora újkori Európa államépítő elképzeléseinek”.⁷⁹ A dinasztikus célok összeegyeztetése a racionalitással már akár egy lassú változás jeleként értékelhető. Különösen Franciaország járt az élen e tekintetben. XIV. Lajos már nem Franciaországtól távoli területeket akart megszerezni, mint annak idején a francia királyok az itáliai háborúkban (1494–1559), amelyek oka a Nápolyi Királyságra, majd a Milánói Hercegségre támasztott dinasztikus jogigény volt, hanem Franciaország közvetlen szomszédságában levő territóriumokra tartott igényt. Az ún. reuniós kamarák felállítás (1679), melyek célja a szomszédos keleti és északi területekre támasztott francia jogigények előlétesítése volt, valamint a reuniós háborúk (1679–1684) ennek az iskolapéldáját jelentik. Joggal szögezte le tehát Greengrass: „A francia korona azon stratégiája, amely kiaknázza a szomszédos területekre vonatkozó dinasztikus igények és jogcímek kombinációját, alapvető volt a francia állam expanziója szempontjából.”⁸⁰

Ebbe a dinasztikus rendszerbe, amint ismeretes, Nagy Péterig nem tartozott bele Oroszország, az Oszmán Birodalom pedig még később sem. Mindkét esetben a vallási-kulturális különállás magyarázza, hogy nem jöttek létre dinasztikus kapcsolatok a nyugati kultúrkör uralkodócsaládjai és e két birodalom dinasztiai közt. Az oroszokkal azonban könnyebb volt ezt a problémát áthidalni, mivel ők mégiscsak keresztények voltak.

A dinasztikus jogok érvényesítése során nem volt szempont a természetes földrajzi határok, illetve a nemzeti elv figyelembevétele. Ebből következően a „dinasztikus konglomerátum” egyes alkotórészei nem is voltak szükségszerűen határosak egymással. A nemzet és az állam egymáshoz való közelítését azonban Nyugat-Európában segítette, hogy a monarchiák területi terjeszkedésének itt egyértelmű földrajzi korlátai voltak, mégpedig alapvetően a tenger miatt – bár a tengerek és óceánok sem jelentették magának a terjeszkedésnek a végét. Különösen Angliára, Skóciára,

Spanyolországra érvényes a tenger mint természetes határ szerepe, de részben Franciaországra is. Mindazonáltal még a leginkább egységes angol monarchia esetében is helyesebb *Tudor vagy Stuart államról* beszélni, mint angol államról: ugyanis ennek az államnak az identitása is „inkább dinasztikus, mint etnikai volt”.⁸¹ Hasonlóképpen az „érdekei is dinasztikusak és vallásiak” voltak, semmint nemzetiek, mivel Anglián kívüli területek is tartoztak hozzá.⁸² Így például Írország, melynek 1541-ben VIII. Henrik már nem lordja, hanem királya lett, 1558-ig Calais városa a kontinensen, a 17. század elejétől, 1603-tól, a koronák egyesítése után pedig Skócia, és persze az ekkoriban meginduló angol gyarmatosítás révén megszerzett területek.

Königsberger a korabeli monarchiák jellemzésére a *kompozit állam* (*composite state*) terminust javasolta,⁸³ amit aztán Elliott is átvett a kora újkori államról írt kiváló tanulmányában.⁸⁴ Ha etimológiai alapra helyezett fordítást adunk, akkor az leginkább az „összetett, összerakott” állam lehet. A kifejezés azonban számunkra nem pusztán azt jelenti, hogy az ilyen államok „több mint egy országot foglaltak magukban egy uralkodó szuverenitása alatt”,⁸⁵ hanem – a latin *componere* (összerakni) igéből kiindulva – azt is, hogy a dinasztiaiak olyan módon illesztették össze a különböző territóriumokat, országokat, melynek folytán az alkotórészek a csatlakozás után is világosan felismerhető, egymástól különböző egységek maradtak. A legpontosabb megnevezése tehát e politikai képződményeknek a *kompozit-dinasztikus állam* lehetne.

Természetesen voltak olyan dinasztikus államok, amelyek esetében az „összetett jelleg erősebb volt, mint más államokban”.⁸⁶ Königsberger két csoportot különböztet meg: az egyikbe azok a monarchiák tartoztak, ahol ez szembetűnő volt, mivel egyes részeit más dinasztiaiakhoz tartozó területek, országok, vagy éppen a tenger választotta el egymástól – következésképp az alkotórészek nem voltak egymással határosak.⁸⁷ A Habsburgok spanyol ágának területei, valamint a 17. században három egymástól távoli fő alkotórészből álló Brandenburg–Poroszország talán a legtipikusabb példái ennek.⁸⁸

A másik csoportba az ún. *összefüggő/egymással határos* területeket magában foglaló dinasztikus államok sorolhatók, mint Franciaország vagy Savoya.⁸⁹ A területek egymással való érintkezése azonban önmagában még nem jelentette azt, hogy azok kompakt egységet alkottak volna. Bár Franciaország mint „összefüggő kompozit állam” első ránézésre egy kompakt monarchia benyomását kelti, hiszen ráadásul egy országot foglalt csak magában, a látszat mégis csalóka. A 16–17. századi területszerzések Franciaország számára is minden egyes esetben azt jelentették, hogy „az állam, amely alapjában véve kompozit karakterű volt, mindössze egy újabb komponenst adott hozzá a már létezőkhöz”, tovább növelve a sokszínűséget.⁹⁰ Alapvetően az előbbieken leírt elvet követik: amikor egy-egy tartomány, ország gazdát cserélt, megtartotta az ottani hagyományok intézményeket és jogokat.⁹¹ Érthető tehát, hogy a *centralizáció* kifejezés nem alkalmas a dinasztikus államok jellegzetességeinek leírására. Jellemző, hogy a terminus Franciaországban csak 1794-ben jelent meg,⁹² amikor a forradalom nyomán a tartományok soha nem tapasztalt központi ellenőrzés alá kerültek.

A 19. századi nemzetállamnak valóban meghatározó vonása volt a centralizáció és a vele együtt járó homogenizáció, az ún. „uniformizált államhatalom”, ahol a központi kormányzat az állam minden területét egyforma mélységben uralja,⁹³ s éppen Franciaország lehet ennek a klasszikus példája. E tendenciák viszont inkább csak időlegesen és nem következetesen, illetve viszonylag kis hatásfokkal érvényesültek a dinasztikus államok korában. A korporációk és az intézményi szinten is megnyilvánu-

ló regionalizmus ugyanis végig megmaradtak az ancien régime idején, és nemcsak Franciaországban, hanem Európa-szerte.⁹⁴

A helyzetet tovább bonyolította az idegen joghatóságok beékelődése a dinasztikus államok területébe. Itt nemcsak a katolikus egyház testületeire, birtokaira kell gondolnunk azokon a területeken, ahol a katolicizmus megtartotta pozícióit, hanem olyan szuverén territóriumokra is, mint például a francia monarchia területén létező Orániai Hercegség.⁹⁵ Ennek eredete még a hűbéri időkre vezethető vissza, az ún. szabad hűbér fogalmára, melynek birtokosa csak jelentéktelen, névleges kötelezettségekkel tartozott urának, például meg kellett vendégelnie, ha az éppen arrafelé járt. A szabad hűbér évszázadok múlva mint „zárvány” ékelődött be a francia monarchia területébe, amely felett a francia király elvben szuverén hatalommal bírt – a szabad hűbér kései birtokosa a 16. században viszont már maga is *szuverénnek* tartotta magát. További problémát jelentett, hogy az arisztokrácia birtokai nem ismertek államhatárokat.

Az itt leírt viszonyokat jól példázza a holland himnusz, melyet Bibó István részletesen elemzett, hogy bemutassa a szabadságjogok azon szövevényes gyakorlatát, mely a korabeli nyugati keresztény kultúrkör országait, territóriumait jellemezte. A himnusz így hangzik: „Nevem Nassai Vilmos, német vérből vagyok, szeretve szép hazámhoz holtig hű maradok. Herceggént Orániát szabadon bírom én, Hispánia királyát mindenkor tisztelém. Élni Isten nevével tökélttem el magam, ezért üzettem én el hazámból koldusan, vezessen hát az Isten mint áldott eszközét, hogy visszatérjek itten kormányozhatni még.”⁹⁶

Nassai (Orániai) Vilmos köztudottan a németalföldi szabadságharc egyik vezetője volt, mégpedig azért, mert ott jelentős birtokokkal rendelkezett. E terület akkorigiban a spanyol király hatalma alá tartozott, míg két részre nem szakadt (1579) a felkelés következtében: Spanyol Németalföldre (déli tartományok) és az Egyesült Tartományokra (északi tartományok), amit később Hollandiának neveztek. Németalföldi birtokai miatt Vilmos a spanyol király alattvalója volt, Nassau okán viszont a Német-római Birodalom szinte teljes önállósággal rendelkező fejedelme, akinek csak elvi feljebbvalója volt az akkori császár (I. Miksa); Oránia birtoklása révén („még gyermekkorában örökölte Orániát egy csatában eltűnt unokatestvéréől”) azonban már szuverén uralkodó, aki ilyen minőségében nemhogy nem volt alattvalója a francia királynak, de még a császárnak sem, hanem egyenrangú volt velük.⁹⁷ Ez utóbbi körülménynek óriási jelentősége volt: „A királyra redukált, az uralkodóra redukált szabadságeszmeének már nem sok jelentősége van egy népfelkelés számára, annak azonban gyakorlati jelentősége volt, hogy Orániai Vilmos a holland felkelés hajóhadát – az ún. koldusokat, akik a mai fogalmak szerint olyan tevékenységet fejtettek ki a spanyol hajóhaddal szemben, ami a spanyol hajóhad oldaláról nézve kalózkodás volt – mint szuverén orániai herceg látta el igazoló iratokkal. Vagyis ez a hajóhad az ő orániai hercegségének a jóvoltából lépett fel mint a spanyol hajóhaddal egyenrangú idegen hajóhad, és vindikálta az ezzel kapcsolatos jogokat.”⁹⁸ Azaz Vilmos az Orániai Hercegségből és Nassauból származó személyes szabadságát „át tudta vinni egy adott situációban egy más országban az összes rendek szabadságmozgalmára”: azt hangoztatta, hogy „ő tökéletesen törvényes alapon áll”, s a rendek szabadságjogát akarja érvényesíteni II. Fülöppel szemben.⁹⁹

Az idegen joghatóságok kérdésén túl gondot jelentett a dinasztikus állam határainak bizonytalansága is, különösen a hegyes vidékeken, valamint az, hogy például a politikai határok gyakran nem estek egybe az egyházmegyéek határaival.¹⁰⁰ Bár a 18. században az államok közti határok precízebbé váltak, „nagyobb probléma volt az államon *belüli* határokkal” az uniformizált államhatalom már említett hiánya miatt.¹⁰¹

A privilégiumok, a hagyomány megtartásával járó területegyesítést egy spanyol jogász, Pereira, a 17. század közepén az *aeque principaliter* (alapvetően az egyenlőség alapján) történő egyesítésnek nevezte.¹⁰² Ez volt tehát a norma: a sajátos intézmények, jogok megnyirbálására, vagy eltörlésére általában csak lázadás után, annak megtorlásaként került sor, és ez utóbbi eljárás is sokszor időleges volt.

Két terület lehetséges egyesítésének másik változata Pereira szerint az ún. *járlékos egyesítés* volt, ami azt jelentette, hogy az újonnan megszerzett területet „jogiilag a másik egység szerves részének tekintették”, azaz beolvasztották.¹⁰³ Ez azzal járt, hogy a bekebelezett terület/ország elvesztette hagyományos jogait, intézményeit, s ezeket a másik ország jogával és intézményeivel váltották fel.¹⁰⁴ Ilyenre azonban csak kevés példa volt a korabeli Európában, s leginkább Wales beolvasztása Angliába (1536, 1543) testesítette meg ezt az elvet.¹⁰⁵ Sokkal korlátozottabb mértékben ugyan, de lényegében ezen az elgondoláson alapult az a lépés is, amikor 1536-ban Norvégiát – a hagyományos perszonáluniós kapcsolat helyett – közigazgatásilag Dánia részévé tették.¹⁰⁶ Norvégia elvesztette külön országtanácsát, de annak ellenére, hogy „egyre inkább úgy kormányozták, mint a dán állam részét”, továbbra is megmaradtak bizonyos különbségek az igazgatásban, sőt még saját joga is fennmaradt.¹⁰⁷ (Ugyanakkor továbbra is Norvégia részét képezte hivatalosan az ugyancsak saját törvényekkel bíró Izland, amit közvetlenül Kopenhágából kormányoztak.)¹⁰⁸

Európában főként a kolonizált peremvidékek – mint Wales vagy Írország – esetében alkalmazták a *járlékos egyesítés* módszerét. Tulajdonképpen Írország volt Anglia első gyarmata! (Skócia és Anglia egyesülése már a másik modellt követte: akár a koronák egyesítését, akár az 1707-es reáluniót tekintjük, amikor a skót parlament megszűnt, és a parlamentek egyesítésére került sor.)

A gyarmati terjeszkedés során elfoglalt tengerentúli területek bekebelezése viszont a járulékos elv szerint történt: például a spanyolok által meghódított területeket Kasztília részévé nyilvánították.¹⁰⁹ Annak nyilvánvalóan nem volt jogi akadálya, hogy az Aragóniai Korona országainak lakói is kivándorolhassanak a gyarmatokra, de a 16. századi mondás szerint „az Újvilág Kasztília és León kolóniája” volt.¹¹⁰

Miként lehettek a *kompozit-dinasztikus államok* tartósak? A közös határok segítettek ugyan, de mégsem tudták megtartani Portugáliát Spanyolország oldalán: 1640-ben, 60 évi perszonálunió után Portugália függetlenítette magát.¹¹¹ Strayer szerint viszont inkább az a különös, hogy Spanyolország a 17. században egyben maradt, s nem az, hogy Portugália kivált.¹¹²

A sikeres egyben tartáshoz bizonyos fokú integrációra volt szükség, melynek különböző eszközei, megoldási módozatai léteztek: új központi szervek (tanácsok) létrehozása inkább koordinációs, mint centralizációs céllal, az újonnan bekebelezett területek kezelésének megfelelő módja.¹¹³ Paradox módon a tartósság elsősorban a centralizáció hiányából, a területek közti laza kapcsolatból eredt. Az egyenlőség alapján történő beillesztés, azaz a helyi sajátosságok megtartása tett elfogadhatóvá akár egy idegen és távoli uralkodót is egy olyan korban, amikor a korporatív intézmények, privilégiumok tisztelete volt a társadalmi-politikai struktúra lényege.¹¹⁴ Úgy fogták fel ugyanis, hogy „a monarchia azért létezik, hogy a privilégiumok öre legyen”: privilégium és monarchia elválaszthatatlanok voltak egymástól.¹¹⁵ Az egyenlőségen alapuló egyesítés tehát számos előnnyel járt: a helyi jogok, intézmények (például a rendi gyűlések, helyi bíróságok) meghagyása, ami gyakran frásos szerződésekben is testet öltött, csillapította a „dinasztikus tranzakciónak” a helyi népességre és főként a helyi elitekre gyakorolt hatását.¹¹⁶ Könnyebben elfogadták ugyanis azt, hogy az adott terület va-

lamilyen dinasztikus okból kifolyólag gazdát cserélt.¹¹⁷ Az elitek megnyerése pedig azzal történhetett meg, hogy tagjai megtartották öröklött pozícióikat a tartomány, az ország kormányzásában.¹¹⁸

A helyi elitek megnyerése kulcskérdés volt, s ennek további módozatai is léteztek. Ilyen lehetett bizonyos címek, illetve birtokok adományozása. Ezzel összefüggésben pedig az uralkodói klientúra kiépítése, amely idővel aztán akár az új dinasztia iránti lojalitás kifejlődéséhez is vezethetett: az egyes területek főnemessége részéről a dinasztia iránti hűség túlléphetett a tartományi partikularizmus keretein.¹¹⁹ A *kompozit-dinasztikus államok* mindenütt az uralkodó és a főnemesség közti kölcsönös viszonyra épültek, „ami még a leginkább mesterséges egységeknek is bizonyos stabilitást adott”,¹²⁰ kielégítve mindkét fél jól felfogott érdekeit.

Az uralkodónak tehát tartományról tartományra, országról országra változtak a jogai, s nem egy, hanem több rendi gyűléssel, valamint egyéb, a hatalmát korlátozó intézménnyel kellett szembenéznie.¹²¹ Pereira a spanyol királyra vonatkoztatva úgy jellemezte lakonikusan ezt a helyzetet és a korabeli elvárást, hogy az uralkodónak Spanyolország különböző területeit (királyságait) „úgy kell kormányoznia, mintha a király, aki azokat összetartja, nem az egész, hanem csak az egyes részek királya volna”.¹²²

„A dinaszticizmus volt a legtöbb európai állam kormányzatának alapvető és tartós elve”, ugyanakkor a politikai stabilitás szempontjából veszélyt is jelentett.¹²³ A dinasztikus államok belső rendjét a 16–17. században az egymással ütköző dinasztikus érdekek, jogok mellett, sőt ezeken túl a felekezeti megosztottság és az ennek nyomán fellépő vallási konfliktusok fenyegették. A reformáció jelentősége az államfejlődés szempontjából abban állt, hogy például Angliában, vagy az evangélikus irányzatot követő országokban (Skandináviában), illetve fejedelemségekben az uralkodó immár egyházi vonatkozásban is végső hatalom lett.

A reformáció és a vallási konfliktusok ugyanakkor új kihívások elé állították az uralkodói hatalmat. A 16. század közepétől egy évszázadon át, sőt esetenként azon túl is, a vallás kérdése mind a dinasztikus államok belső, mind külső, azaz egymással vívott konfliktusaiban „domináns, de legalábbis erős elem volt”.¹²⁴ Gerhard szerint „e két aspektust nem lehet egymástól külön kezelni”, mégpedig a felekezetek közt létező szolidaritás miatt: „a vallási uniformizmusra való törekvések” az egyes dinasztikus államokban ugyanis a másik dinasztikus állam beavatkozását hívták életre.¹²⁵ Elég, ha csak arra utalunk, hogy Anglia támogatta Németalföld protestáns északi tartományait a spanyolokkal vívott szabadságharcukban: I. Erzsébet bizonyos években jövedelmeinek harmadát erre fordította. Főként ezért hajózott II. Fülöp Nagy Armadája Anglia ellen 1588-ban – a hivatalos ok, a katolikus Stuart Mária kivégzése (1587) inkább ürügy volt, hiszen a támadást már előtte elhatározták.

A kialakuló felekezeti különbségek (például ír–angol viszonylatban) hozzájárultak a nemzeti identitás megerősítéséhez mind a katolikus, mind a protestáns oldalon¹²⁶ – annak ellenére, hogy erős volt az egyes felekezeteken belüli szolidaritás, valamint annak dacára, hogy természetesen mind a protestantizmus, mind a katolicizmus egyetemességre törekedett. Sőt, az identitás megerősödése az angolok és a kasztíliaiak esetében azzal a meggyőződéssel is együtt járt, hogy „egyedi helyet foglalnak el az isteni gondviselés tervében”.¹²⁷ Az angolok a 16. század második felében ugyanis úgy tekintettek magukra, mint a protestantizmus ügyének letéteményesére, a kasztíliaiak pedig a katolicizmus védelmezőjének szerepében látták magukat.¹²⁸

Természetesen a felekezeti hovatartozáson keresztül a dinaszticizmusnak is megvolt a maga szerepe a nemzeti identitás erősítésében: „a Habsburgok, különösen a spanyol ág” a katolicizmus védelmezőinek tekintették magukat,¹²⁹ amire a spanyol ágat a spanyol uralkodóknak a pápa által adományozott *Katolikus Királyok* (1494) cím mintegy predesztinálta. VIII. Henrikől fogva pedig az angol uralkodók viselték a *Hit Védelmezője* címet, melynek az az érdekessége, hogy a titulust hivatalosan csak a Rómával való szakítás után vette fel Henrik (1543-ban parlamenti törvény kapcsolta a címet az angol koronához), noha eredetileg éppen a pápa adta neki jutalmul (1521), mert vitairatot írt Luther Márton ellen a hét szentség védelmében.

A dinasztikus államok vallási konfliktusai az 1560-as évektől néhány évtizedre még a kialakulófélben levő nyugat-európai diplomáciai rendszert is szétzilálták: 1568-ban Anglia megszüntette madridi képviseletét, bár a spanyol követ 1584-ig Londonban maradt.¹³⁰ A 17. század elejétől kezdett aztán a rendszer újra helyreállni.¹³¹ A harmincéves háborúban már az is megmutatkozott, hogy az államérdek győzedelmeskedett a felekezeti szolidaritás és a felekezeti alapon folytatott diplomácia elve felett. A hugenották katonai erejét felszámoló Richelieu bíboros, a „legkeresztényibb király” diplomáciájának irányítója 1635-ben a protestáns hatalmak oldalán lépett be a háborúba, noha a francia király címe éppen az ellenkezőjére „predesztinálta” volna Franciaországot.

A felekezeti megosztottság nemcsak a dinasztikus államok közti viszonyra hatott ki, hanem az államon belüli politikai lojalitás ellen is hatott:¹³² „szembeállított egymással uralkodót és alattvalót, valamint az alattvalókat egymással is”.¹³³ A felekezeti lojalitás tehát mind a király, mind az állam iránti lojalitást felülírhatta! A vallási szembenállás anarchikus állapotokat okozott Franciaországban, amit jól mutat a vallásháborúk elhúzódása, valamint III. Henrik francia király meggyilkolása (1589) egy fanatikus szerzetes által. A vallásháborúk okozta anarchia, a zsarnokölés tanának reneszánsza, melynek éppen Franciaország volt az egyik központja a vallásháborúk idején, jellemezte a politikai helyzetet, amelyben Bodin megfogalmazta szuverenitáselméletét. Az uralkodót meg kellett védelmezni a külső és belső támadásoktól: attól az igénytől, hogy a pápa vagy a császár, netán más világi uralkodók, illetve saját alattvalói letehesék őt a trónjáról.¹³⁴ Ugyanakkor a hatékony fellépés érdekében az uralkodót meg kellett szabadítani azon intézményes korlátoktól, amelyekbe otthon beleütközött.¹³⁵ Ezekre a problémákra adott választ az abszolutizmus kora újkori elmélete, melynek fő elemeit a bevezetőben már felvázoltuk. A vallási konfliktusok ugyanakkor arra a felismerésre vezették Bodint, hogy a közjó fogalmába nem tartozik bele valamely felekezet kizárólagos támogatása a király részéről – azaz a politikai közösség szempontjából közömbös az alattvalók felekezeti hovatartozása.

A tengerentúli gyarmatokkal bíró dinasztikus államokban a gyarmati területekkel szemben alkalmazott járulékos elv idővel kihatással volt arra a politikára, amit az adott gyarmattartó kormányzat a dinasztikus állam európai részein folytatott: az egyenlőségen alapuló elv helyett a dominancia elve kezdett felülkerekedni.¹³⁶ Elliott szerint az „imperializmus és a kompozit monarchia általában nem értek meg egymás mellett”.¹³⁷ Az 1620-as évekre már több dinasztikus államban, még a nem gyarmattartó államokban is olyan jelek mutatkoztak, hogy az egyenlőségen alapuló elv kezdett meggyengülni, és a heterogén területek egységesítése lett a kormányzati politika célja.¹³⁸ Ennek az egységesítési politikának a másik, Európán belüli mozgatórugója a dinasztikus államokon belüli vallási konfliktusokban kereshető. Az egységesítési folyamatban tehát központi szerepet kapott a vallási egység megteremtése, amit egy jól

szervezett államban a politikai kohézió eszközeként tekintettek: az uralkodók „minde-
nütt az egység nyelvét beszélték”.¹³⁹

Az egységesítés irányába hatottak azonban a vallási konfliktusokon túl más kényszerítő körülmények is: a háborúk megnövekedett száma és költségei. Bizonyos tartományokban, országokban, ahol az uralkodót megillette az adókövetés joga, köny- nyebben ment az adóztatás (mint például a francia tartományok egy részében), így érthető, hogy ezt az elvet azon területekre is ki akarták terjeszteni az uralkodók, ahol a rendekkel kellett az adóról alkudozni. Az abszolutizmus „az adóztatás gyermeke” volt, politikai rendszerként azonban csak az 1660-as évektől keltezhető, amikor több területen háttérbe szorultak, illetve megszűntek a rendi gyűlések.

A vallásháborúként induló harmincéves háború korábban soha nem látott erő- feszítésekre készítette a kormányzatokat az adóztatás és a hadseregállítást terén. Az elhúzódozó háború éppen egy gazdasági depresszióval esett egybe, ami tovább növelte a hatalomkoncentráció iránti igényt.¹⁴⁰ A harmincéves háború által támasztott új kihívás magyarázza, hogy kb. 1620–1660 közt minden fontos dinasztikus államban ún. *főmi- nisztereket* neveztek ki:¹⁴¹ közülük Richelieu és Mazarin a legismertebbek, de ilyen volt Spanyolországban Olivares, vagy Svédországban Oxenstierna. A pozíció aztán több esetben a háború után is megmaradt. Az 1620-as években tehát az „államférfiak egy új generációja került hatalomra a királyi prerogatíváról vallott magasröptű elkép- zelésekkel, akik elődeikhez képest jóval kevesebb toleranciát tanúsítottak a különbö- zőség iránt, melyről úgy gondolták, hogy a hatékony kormányzat útjában áll.”¹⁴²

Végül pedig az egységesítés irányába hatott Kasztília és Anglia részéről a ki- választottság tudata is: mind Kasztília, mind Anglia egy-egy dinasztikus államnak voltak ugyanis az „erős magállamai”, és vallási gyökerekből táplálkozó „agresszív nacionalizmusuk” kihatott a dinasztikus állam többi részére.¹⁴³ Az 1640-es években az Ibériai-félszigeten a magállam Kasztília, a Brit-szigeteken pedig az 1630–1650-es években a magállam Anglia próbálta meg fegyverrel ráerőltetni akarátát a többi király- ságra.¹⁴⁴ Fontos különbség volt azonban, hogy az előbbi esetben az egységesítésnek nem volt vallási vonatkozása, lévén az egész félsziget katolikus maradt a reformáció után is, s Kasztília igazgatási szempontból akarta szorosabb ellenőrzés alá vonni a többi területet. A Brit-szigeteken azonban éppen a vallás volt az elsőrendű kérdés. Erre az 1638–1660 közt zajló konfliktusra – mely azzal kezdődött, hogy I. Károly a kálvini reformációt követő Skóciában is be akarta vezetni az anglikán liturgikus és imádságos könyvet (*Prayer Book*) – a „Brit-szigetek vallásháborúja” címke illene legjobban. Mind a főminiszter Olivares, mind I. Károly (illetve Cromwell) kísérlete megbukott azonban.

Nyugat-Európában a 16–17. század dinasztikus és vallási krízisei játszották a fő szerepet abban, hogy a trónöröklés az uralkodóházak magánügyéből a 17–18. szá- zadban olyan kérdéssé vált, amelynek alaptörvényben történő szabályozása „nemcsak az állam és a dinasztia számára, hanem a külső hatalmak számára is alkotmányjogi kötelezettséget” jelentett.¹⁴⁵ A Hohenzollernnek 1692-ben bevezették a primogenitúrát, 1713-ban pedig az általuk uralt területek elidegeníthetlenségét és oszthatatlansá- gát.¹⁴⁶ Bourbon IV. Henrik csak úgy lehetett Franciaország uralkodója, hogy katolizált („Párizs megér egy misét.”), Angliában a Bill of Rights (1689) a katolikusokat kizárta a trónöröklésből, 1701-ben pedig törvény (*Act of Settlement*) szabályozta a trónörök- lést. Dániában és a dán korona részének tekintett Norvégiában az 1665-os alaptörvény szerint az uralkodónak evangélikusnak kellett lennie.

A 18. században már alapelvnek számított a trónörökléssel kapcsolatban, hogy 1) az adott állam közjogának (*ius publicum*) részét képezi, 2) jogi szabályozása fundamentális törvény (*lex fundamentalis*), 3) a szabályozásának a többi állam vonatkozásában, mondhatni, nemzetközi jogi érvénye van.¹⁴⁷ A trónutódlás szabályozásának célja az államon belül az volt, hogy „a magánjog szeszélyeit összebékítse az államrezon tartós elveivel”.¹⁴⁸ Ugyanakkor az uralkodócsaládok egymással való rokonsága miatt kifelé is érvényesíteni kellett a szabályozást. Teljesen világossá teszi ezt az egyes örökösödések más hatalmakkal (dinasztiákkal) történő elismertetése.¹⁴⁹ Mindez viszont azt bizonyítja, hogy a nemzetközi jog alapvetően még mindig a dinasztiák közti viszonyokat szabályozta: „az utódlás dinasztikus szabályait” úgy kezelték, „mint nemzetközi közjogot”.¹⁵⁰

A *fundamentális törvény* kifejezés jelentése a jogászok számára a 18. században szűkült le arra, hogy főként a trónöröklés megváltoztathatatlan szabályozását értették alatta. A 17. század elején ez nem így volt: Angliában például a Magna Chartát tartották fundamentális törvénynek, Franciaországban pedig az öröklés szabályozása mellett magában foglalta a koronabirtokok elidegeníthetetlenségét is. Mindez azonban lényegtelen abból a szempontból, hogy a *lex fundamentalis* egy állam belső viszonylatában akkoriban azt jelentette, amit mi manapság *alkotmány(jog)*-nak nevezünk.¹⁵¹

A fiskális-katonai állam és az abszolutizmus (1660–1713)

A főminiszterek gyakorlatának vége jelzésértékűen mutatja, hogy a 17. század közepének krízisein úrrá lettek az egyes kormányzatok. A dinasztikus államok történetében egy új fejezet kezdődött, melyet tendenciájában a rendek visszaszorulása jellemzett. Amint a 17. század közepének válsága elült, a konszolidáció folyamatában megint előtérbe kerültek az 1620-as évek egységesítést célzó elképzelései,¹⁵² s nemcsak Franciaországban, hanem részben a növekvő francia fenyegetés miatt másutt is. Franciaországban XIV. Lajos sikerrel valósította meg a vallási egységet, melyre azóta törekedett, hogy maga vette kezébe az uralkodást (1661), s az intézkedések végét a nantes-i ediktum (1598) visszavonása jelentette 1685-ben. Ugyanakkor növelte a tartományok feletti ellenőrzést, Colbert-nek pedig sikerült Franciaországon belül egy körülbelül „Anglia nagyságú területen” egy belső vámoktól mentes kereskedelmi övezetet létrehozni, bár ez nem járt azonnal a gazdasági aktivitás növekedésével.¹⁵³ Időközben aztán világossá vált a többi állam számára is, hogy a legerősebb hatalom az a Franciaország lett, amely „a nemzeti egység egy viszonylagos fokát” elérve leginkább „kirítt markánsan kompozit jellegű riválisai közül”.¹⁵⁴

Az első uralkodó, aki a francia veszélytől is mozgatva erre reagált, I. Lipót császár volt.¹⁵⁵ Az osztrák Habsburgok korábban általában inkább konszenzusos politikát követtek, már csak azért is, mert területkomplexumuk „közép-európai fekvése miatt majdnem mindig ki volt téve egy külső hatalom fenyegetésének”, amely hatalom könnyen szerezhetett szövetségeseket valamelyik lázadó tartományban.¹⁵⁶ Levonva a vesztfáliai béke következményeit, a Habsburgok „energiáikat és figyelmüket immár saját birtokaikra koncentrálták”.¹⁵⁷ Belátták, hogy a jövő a „dunai monarchiáé”.¹⁵⁸ Az örökös tartományokban követett vallási egységesítés és centralizáció politikáját ugyanakkor kiterjesztették, s ez Lipót alatt immár elérte a királyi Magyarországot (1671–1681) – folytatását csak az oszmánok és franciák együttes támadása odázta el egy időre. A török kiűzése után azonban I. Lipót Magyarországot a cseh minta alapján akarta beilleszteni dinasztikus államába.

A 17. század vége felé az is egyértelművé vált, hogy a dinasztikus állam „optimális mérete” nem kedvez a kisállami létnek.¹⁵⁹ Nemcsak Brandenburg–Poroszország uralkodói, hanem más német államok is osztották azt a nézetet, hogy a kis méret egyre nagyobb hátrányt jelent.¹⁶⁰ Európa ugyanis egy olyan államrendszer felé mozgott, amelyben csak a legnagyobb államok maradhattak fenn – a független városállamok kora lejárt, a „fennmaradó egységek pedig viszonylag központosítottak és territoriálisak voltak”.¹⁶¹ Egy „több államból álló rendszer” jött létre, s e rendszer tagjai erejüket tekintve „majdnem egyenlők voltak”, egyre inkább „hasonló érdekekkel bírtak”, valamint egyre „hivatalosabbá vált a racionalitás diplomáciájukban”.¹⁶² Ugyanakkor szorosan össze voltak kapcsolva egymással „egy nyitott kimenetelű” hatalmi harcban,¹⁶³ melynek paramétereit alapvetően alakította át a hadügyi forradalom.

A hadügyi forradalomnak G. Parker három fő fázisát különbözteti meg Nyugat-Európában (1510–1560, 1580–1630, 1690–1715), s számunkra most elsősorban az utolsó szakasz fontos. Érdemes azonban rövid kitekintést tenni egyrészt a korábbi időszakra, másrészt arra a térségre, amelyet R. Frost Északkelet-Európának nevez. Frost szerint Északkelet-Európában a hadügyi forradalom nem úgy játszódott le, mint azon nyugat-európai államok (Franciaország, Anglia) esetében, amelyekre a történetírás általánosan koncentrál.¹⁶⁴ Ami ebben a régióban végbement, azt „egyedi hadügyi forradalmak sorozatának” lehet nevezni, nem pedig azonos ismérvekkel bíró „egyetlen hadügyi forradalomnak”. A hadviselésben lezajlott változások időbeli eltérése, illetve a változások jellege ugyanis „alapvetően függött azoktól a különböző gazdasági, társadalmi, politika struktúráktól”, amelyek az egyes államok sajátjai voltak.¹⁶⁵ Frost, bár hangsúlyozza a változások evolucionista jellegét, fontosnak tartja megjegyezni, hogy az egyes hatalmak esetében más-más időszakban következett be olyan áttörés, amely az új hadügyi rendszer bevezetéséhez vezetett: így Svédországban az 1620-as évek, Brandenburg–Poroszországban az 1650-es évek, míg Dániában az 1660-as évek voltak döntő fontosságúak, Oroszországban pedig az 1700-as évek elejére esett ez a kritikus periódus.¹⁶⁶

Franciaország, Nagy-Britannia esetében a történészek szoros összefüggést mutattak ki a hadügyi forradalom és az államépítés közt. Frost viszont az előbbieken leírtakkal összhangban éppen azt a konklúziót vonja le, hogy nem szabad európai viszonylatban általános érvényűvé tenni azt az államépítési modellt, amely Franciaországot tekinti etalonnak.¹⁶⁷ További fontos megállapítása a szerzőnek, hogy nem szabad a hadügyi forradalom harcászati, technikai jellegű változásait uniformizált módon kezelni, mint ahogy téves feltételezés az is, hogy az átvételek csakis nyugatról keletre terjedtek.¹⁶⁸ Mindezt jól megvilágítja a szerző a lovasság példáján. Míg a lovasság a 16–17. században valóban háttérbe szorult a nyugat-európai harctereken, ahol a 17. században az ostromok váltak meghatározóvá (különösen Németalföldön), addig Kelet-Európában „központi jelentőségű maradt a hadműveletekben”.¹⁶⁹ Sőt, az 1621 után alkalmazott svéd lovassági taktika is lengyel mintán alapult, mint ahogy a lengyel szablya is hatékonyabb volt azoknál az egyenes kardoknál, amelyek más hadseregekben voltak rendszeresítve.¹⁷⁰ (A lengyel szablyát a 18. század elején átvették a nyugati hadseregek is!)¹⁷¹ „A lovasság fontossága Kelet-Európában annak a ténynek a tükröződése volt, hogy a nyugati katonai módszerek nem mindig voltak megfelelőek a keleti viszonyok közt.”¹⁷² A nyugati hadvezérek és a nyugati hadseregek – mint például Szászország hadserege – a nagy északi háborúban – gyakran szembetűnően sikertelenek voltak keleten.”¹⁷³

Nyugat-Európánál maradvá, a hadügyi forradalomnak itt mindössze egyetlen aspektusát emeljük ki, mégpedig a hadseregek létszámának növekedését, Franciaország példáján keresztül. A költségeket természetesen nemcsak a számbeli növekedés, hanem a tűzfegyverek elterjedése is növelte. 1494-ben mintegy 30 ezer emberrel indította meg VIII. Károly itáliai hadjáratát, ami a kor viszonyai közt nagy seregnek számított. 1550-ben körülbelül 50 ezres lehetett a francia haderő, míg 1635-ben már 135 ezres, igaz, ez a harmincéves háborúba való belépés ideje volt. XIV. Lajos idején aztán békeidőben is 100 ezer fő körül mozgott a hadsereg létszáma, a háborúk idején pedig hatalmasra duzzadt: 1688-ban 290 ezer fő, 1703-ban pedig akár 400 ezer fő is lehetett.¹⁷⁴ Ehhez jött még a hajóhad, mely Lajos idején szintén számottevő erővé nőtt ki magát. Az 1690-es években már az összes kiadás körülbelül 75 százalékát költötte hadikiadásokra a Napkirály.¹⁷⁵ Ez az arány hasonló volt a többi államban is.

A hadügyi forradalom 1690–1715 közti időszakának jellemzője Parker szerint az volt, hogy mind a hajóhadak, mind a szárazföldi hadseregek méretében óriási növekedés következett be Nyugat-Európában.¹⁷⁶ A hivatalviselők száma Franciaországban ugyanakkor körülbelül 65 ezer volt ebben az időben (I. Ferenc idején 12 ezer lehetett), bár a hivatalnokréteg felduzzadása döntően még a 17. század első felében következett be (csakúgy, mint Spanyolországban). A 17–18. század fordulóján tehát megnövekedett hadseregek, felduzzadt hivatalnokréteg, fokozott adóztatás (akár kényszerkölcsön formájában is) jellemezték az európai államokat, ami azt is jelentette, hogy az erő monopóliuma immár mindenütt a korona kezébe került! A spanyol örökösödési háború végére, amely mindenütt hatalmas összegeket emésztett fel, megszületett nyugat-európában az ún. *fiskális-katonai állam*.

Az *európai államrendszer* kialakulása (ahol nem volt muszáj háborúzni, elég volt maga a fenyegetettség érzése is), a háborúk drasztikusan megnövekedett költségei a *hadügyi forradalom* következtében, valamint e költségek előteremtésére tett erőfeszítések az egyes államok részéről – ezt a politikai konstellációt kell alapvetően figyelembe venni, ha a fiskális-katonai állam és az abszolutizmus kialakulásának okait keressük.

Az új éra egyik világos jele volt a rendi gyűlések háttérbe szorulása, illetve megszűnése 1660 után. A fiskális-katonai állam kiépülése tehát sok helyütt az abszolutizmus kialakulásával járt együtt, bár a kapcsolat nem volt szükségszerű. Az abszolutizmus „tendencia volt inkább, nem uniformizált fejlemény”.¹⁷⁷ Franciaországban megfigyelhető a tartományi rendi gyűlések visszaszorulása (ami nem azonos azzal, hogy Franciaország abszolutista politikai berendezkedésű állammá vált volna!), Kasztíliaiban pedig a rendi gyűlés kiiktatódása (1664 után), bár igaz, hogy a *Cortes* erre az időre már meglehetősen erőtlen intézmény volt. Főként a német fejedelemségekben, a tágabb térséget tekintve pedig Közép-Európában volt azonban leginkább érzékelhető a rendi gyűlések és más korporatív politikai intézmények jelentőségének hanyatlása. A harmincéves háború pusztítása, érhetően, előtérbe tolta a fejedelmek szerepét. Württemberg például azon kevés kivételek közé tartozott a birodalomban, ahol megmaradt a rendi gyűlés.

Az abszolutizmus „legtisztább terminus *post quem*je”, ahogy Szűcs Jenő Franciaország történetében az utolsó rendi gyűlést (1614/15) aposztrofálta,¹⁷⁸ azonban nem Franciaország történetéhez kapcsolódik. A leghirtelenebb és a politikai berendezkedést mind elvi, mind gyakorlati szinten átalakító váltás ugyanis Dániában következett be, amelynek történetével éppen ezért érdemes részletesebben megismerkednünk.

A svédektől elszenvedett háborús vereség (1657–1660) és az ezzel járó területi veszteségek (1658-ban át kellett engedni Svédországnak a Scone-félsziget déli részét, amely korábban évszázadokig Dániához tartozott, és ahol ebben az időben a 800 ezres Dánia népességének kb. egynegyede élt), valamint a háború anyagi költségei a politikai közvéleményt a királyi hatalom jogainak látványos kiterjesztésére sarkallta. A katonai vereségért ugyanis a király kezét jelentősen megkötő országgyűlést (*Riksråd*) okolták, amely III. Frigyes (1648–1670) 1648-ban kiadott koronázási chartájának értelmében igen széles politikai jogokkal rendelkezett. (Ez az irat inkább választási charta volt, mert Frigyes akkor írta alá, miután királynak kiáltották ki, de még azt megelőzően, hogy megkoronázták volna.)

A háború költségeiről fogalmat alkothatunk, ha tudjuk, hogy 1655-ben a dán hadsereg 20 ezer fős volt, míg 1657-ben, a háború csúcán 40–50 ezer közt mozgott, azaz legalább duplájára nőtt két év alatt, s még 1660-ban is 30 ezer körül volt,¹⁷⁹ ami Dánia(–Norvégia) csekély népessége miatt óriási anyagi terhekkel járt. Az országgyűlés a dán rendi gyűlés (*Riksdag*) összehívása mellett döntött, amelyen azonban a nemesség adómentességére hivatkozva nem mutatott hajlandóságot arra, hogy kivegye a részét a királyi adósság rendezéséből.¹⁸⁰ A másik két rend, a klérus és a polgárság vezetője (erre az időre a négykamarás rendi gyűlés háromkamarássá vált, 1627 után ugyanis a szabad parasztság képviselői már nem ültek ott a rendi gyűlésben)¹⁸¹ ekkor azzal állt elő, hogy alakítsák át a dán politikai rendszert: „az örökletes monarchiára alapozva, a koronázási charta érvénytelenítése és a nemesi privilégiumok eltörlése révén”.¹⁸² Ezt természetesen mind az országgyűlés, mind a nemesség ellenezte, de Frigyes nemhivatalosan közölte, hogy így is kész elfogadni a javaslatot, majd „Koppenhágában hadiállapotot rendelt el, előzőleg pedig már megerősítette a katonai ellenőrzést az ország felett”.¹⁸³ A nemesség és a tanács kénytelen volt beleegyezni, hogy a trónt örökletes jogon Frigyes, valamint utódai birtokolják, és a változások közjogi következményeinek vizsgálatára felállítottak egy bizottságot.¹⁸⁴ Ebben a nemesek számbeli kisebbségben voltak, és a bizottság tevékenysége azzal zárult, hogy „ünnepelesen visszaadták Frigyesnek a koronázási chartáját”.¹⁸⁵ Ezzel érvénytelenné vált a király koronázási esküje, valamint a chartában foglalt ígéretei, s az uralkodó felhatalmazást kapott arra, hogy dolgozzon ki egy tervezetet a királyi hatalom jogairól és a trónöröklés rendjéről.¹⁸⁶ R. Frost a következőképpen összegzi a változás lényegét: „Tizenkét évvel azután, hogy a királyi hatalom legradikálisabb megnyirbálására került sor a dán történelemben, a király abszolút hatalmat kapott alattvalóitól arra, hogy új alkotmányt vezessen be.”¹⁸⁷ Ez egyúttal annak is ékes bizonyítéka, amit a politikai eszmék és a politikai közhangulat változásáról korábban írtunk.

Három hónappal később, 1661-ben Frigyes kiadta az *abszolút és örökletes kormányzatról* szóló törvénytervezetet, amelyet körbeküldtek az országban, hogy a rendi gyűlés képviselői aláírják – ennek során 183 nemes, 987 egyházi személy és 381 polgár látta el azt kézjeggyel.¹⁸⁸ Ennél némely vonatkozásban visszafogottabb volt az 1665-ös ún. *Királyi törvény* (*Kongelov*), amely az ország hivatalos alaptörvénye lett,¹⁸⁹ bár konkrét tartalma az alattvalók előtt ismeretlen maradt egészen 1683-ig, az új dán törvénykönyv kiadásáig. Az alaptörvény örökletessé tette a monarchiát, megtiltotta az ország felosztását és kötelezővé tette az evangélikus egyház fenntartását az országban az augsburgi hitvallásnak megfelelően – egyebekben viszont abszolút hatalommal ruházta fel a királyt, szabad kezét adva az uralkodónak a törvényhozás, az adóztatás, az egyházi és világi tisztségekre való kinevezés stb. tekintetében.¹⁹⁰ A dán országgyű-

lés csak 1848-ban ült össze újra, melynek eredménye az 1849-es polgári alkotmány lett: Dánia alkotmányos monarchiává vált.

Természetesen Dánia esetében sem szabad abba a hibába esni, hogy magának a politikai rendszernek a tényleges működését összekeverjük a politikai struktúrának az írott jogban lefektetett elveivel.¹⁹¹ Ezekből az elvekből ugyanis az következett volna, hogy „az alattvalóknak nem volt jogi lehetőségük” a politikai folyamatok alakulásának befolyásolására.¹⁹² Valójában azonban létezett ilyen csatorna, „ugyanis mindenkinek jogában állt, hogy beadvánnyal éljen a megfelelő államigazgatási hivatalba”, s a kérvényt magának a királynak címezheték – igaz, „olyan dolgokban nem lehetett kérvényt benyújtani, amelyekben már döntés született”.¹⁹³ Továbbá a kérvényt az adott tartományi kormányzónak a kérdésre vonatkozó kísérőlevelével kellett ellátni.¹⁹⁴

Végezetül nem szabad elfeledkezni arról, hogy Dánia maga is „kompozit” monarchia volt, s így a király hatalma nem volt mindenütt ugyanolyan mélységű! A dán(–norvég) király ugyanis Holstein tartomány révén egyben német birodalmi herceg is volt (de a terület feletti hatalomban osztoznia kellett Gottorp hercegével), valamint ura volt Schleswig hercegségének, ami viszont a dán koronán belül különálló részt képezett.¹⁹⁵ Ezeken a területeken a király azonban nem volt abszolút uralkodó: a hercegségek bizonyos részein például szabad paraszti közösségek gyűléseivel kellett egyezkednie az adókról!¹⁹⁶

Az abszolutizmus mint politikai rendszer elsősorban a kis és közepes államokban valósult meg, így számos német fejedelemségben (például Bajorországban, Brandenburg–Poroszországban). A sokáig „mintaállamnak” tekintett Franciaország politikai berendezkedése viszont egyáltalán nem nevezhető abszolutistának. Ha mintáállamot keresünk, akkor az éppen az imént említett Dánia(–Norvégia) volt, és a dán példa is jól mutatja az abszolutizmus kialakulásának fő okát. Nevezetesen, hogy a rendi hatalommegosztástól való elmozdulás okát „nem annyira az egyes államokon belül kell keresni, egymástól elszigetelten szemlélve azokat, hanem magában az államok rendszerében”.¹⁹⁷

A marxizmus „egyensúlyelmélete” az abszolutizmus kialakulásának okát az egyes államokon belül viszonyokból próbálta levezetni. Ez az elmélet, mely az államokat elszigetelten szemléli, a belpolitikát pedig egy osztályharcos ideológia szerint fogja fel, aligha tartható. Eszerint a polgárság még nem volt elég erős a hatalom átvételére, a nemesség pedig már nem rendelkezett elegendő erővel annak megtartására: ebben a helyzetben a király mintegy „Münchausen báróként” kiemelve magát a társadalmi osztályok közül, a nemességre támaszkodva és annak érdekében megszilárdította hatalmát, kiiktatva a képviselői intézményeket. A nemességnek tehát fel kellett adnia korábbi politikai szerepét és hivatalnokokká kellett válnia az új államstruktúrában. Az abszolutizmust „feudális képletként” értelmezni teljességgel félrevezető, még akkor is, ha egyúttal elvetjük a marxizmus itt vázolt egyensúlyelméletét.¹⁹⁸ A feudalizmus ugyanis, ahogy azt korábban bizonyítani igyekeztünk, éppen a szuverenitás és az állam fogalmának, illetve az állam realitásának a szöges ellentéte volt, míg az abszolút monarchia története éppen ezekről szól! Az efféle terminusok, mint a „feudális abszolutizmus” következképp önellentmondásnak tekinthetők.

Az egyensúlyelméletnek egy másik, de a marxista osztályideológiától mentes változatát Norbert Elias ún. „királymechanizmusa” jelenti. Ennek lényege, hogy a társadalmi csoportérdekek felett álló döntőbírónak beállított királyi hatalom a csoportok közt manőverezve, a pártatlanságra – a közjóra – hivatkozva elvonhatott bizonyos hatásköröket, és ezáltal megerősíthette pozícióját.¹⁹⁹ Ez tipikusan igaz a dán abszolu-

tizmus bevezetésére, ami éppen a nemesség érdekei ellenében történt. Ugyanakkor a „királymechanizmus” a gyakorlatban sokszor nem úgy működött, ahogy Elias gondolta, azaz nem „egy személytelen erőként”,²⁰⁰ hanem informális csatornákon keresztül. Az udvarban levő érdekcsoportok közti lavírozás és az egyes klientúraláncolatok közti tudatos manőverezés révén.

Nem állja meg a helyét önmagában az a vélekedés sem, amely az abszolutizmus kialakulását, a marxizmussal ellentétben, nem társadalmi, gazdasági okok következményének tudja be, hanem egyszerűen olyan „tudatos emberi tevékenységnek”, mely az abszolút hatalom elméletének a gyakorlatba történő átültetésére irányult.²⁰¹ A kormányzás akkori természetét nem szabad a mai fogalmaink szerint elképzelnünk: nem létezett ugyanis uralkodói politika abban az értelemben, ahogy ma például kormányprogramról beszélhetünk. Kidolgozott (lehetőleg) koherens intézkedési tervek helyett „gyakorlatias, gyakran *ad hoc* és egymásnak ellentmondó” intézkedésekről kell beszélni, melyek célja a hagyományos társadalmi-politikai rend fenntartása, s esetleg éppen ennek érdekében az „uralkodói hatalom helyreállítása”, megerősítése volt.²⁰² Az elméleti alátámasztás, tehát az uralkodói előjogok hangsúlyozása és az uralkodó aktívabb szerepben való láttatása nyilvánvalóan jól jött az uralkodóknak, de a körülmények kényszerítették ki az elvek gyakorlati alkalmazását.²⁰³ Mindazonáltal nem szabad elhanyagolni az ideológiai szempontokat. Már csak azért sem, mert kimutatták, hogy például éppen Dániában vagy Svédországban az isteni jogalapon nyugvó abszolutizmus eszméje „jól elő volt készítve” a köztudatban, már azelőtt, hogy az abszolút királyi hatalom „politikai realitássá vált volna” – ezek a tanok főleg Oxfordból terjedtek Skandinávia felé.²⁰⁴

Az abszolutizmus gyakorlatának kialakulásáról vallott különböző nézetek közül ki kell emelni P. Wilson munkáját, aki nem tulajdonít prioritást sem a külső (európai államrendszer, hadügyi forradalom), sem a belső (például társadalmi, felekezeti, rendi stb. konfliktusok) nyomásoknak,²⁰⁵ amelyeknek a dinasztikus államok ki voltak téve. Ezek állandó kölcsönhatásaként fogja fel az abszolutizmus kialakulását, mely szerinte egy társadalmi alku folytán jött létre, ahol az alku szót igen széles értelemben használja: ugyanis ez magában foglalja a politika intézményes és nem intézményes csatornáit (például a klientúraláncolatokat), sőt még a lázadásokat is.²⁰⁶ Az abszolutizmus kialakulása és annak foka, vagy éppen hiánya Wilson nézete szerint egy „olyan speciális mátrixszal magyarázható, melyet az emberi interakciók három szintjének” az együtthatása alkot: a legfelső szint a nemzetközi küzdőtér, az európai államrendszer volt, a középső szint az állam, annak speciális intézményeivel és az azokat működtető hivatalnokokkal, a harmadik pedig a helyi és regionális szint, a hatalom „speciális társadalmi és térbeli eloszlása”.²⁰⁷ Mindhárom szint vonatkozásában kulcskérdés volt a „szuverenitás elméleti és gyakorlati kifejlődése”, a középső szinten pedig a hatalom monopóliumának és legitimációjának megszerzése.²⁰⁸ Dánia, a mintaállam jól bizonyítja Wilson koncepciójának használhatóságát.

A spanyol örökösödési háború fordulópont volt az államfejlődési alternatívák szempontjából is: az osztrák Habsburgok, Spanyolország, valamint a Stuart dinasztikus monarchia egészen más megoldási módokkal jöttek ki a háborúból.²⁰⁹ A Rákóczi-szabadságharc világossá tette, hogy Magyarországon megmarad a rendi alkotmány, Anglia (Nagy-Britannia) elindult az alkotmányos monarchia irányába, Spanyolország pedig „a leginkább unitarista megoldást produkálta a három közül”.²¹⁰ Ez utóbbiban az Aragónia Korona országainak lázadását leverve, a kormányzat élt a lehetőséggel, hogy megtorlásként megnyirbálja a lázadó területek önállóságát (1707–

1716).²¹¹ Mindazonáltal ez a megoldás sem volt mindenre kiterjedő²¹² – legalábbis, ha például Wales VIII. Henrik által történt beolvasztását vesszük alapul, ahol mind az angol típusú grófsági rendszert, mind az angol polgári és büntetőjogot bevezették. Ezzel szemben a katalánok, akik főszerepet vittek a lázadásban, „megtartották saját polgári jogukat és a büntetőjog legnagyobb részét, továbbá a kasztíliai nyelv kötelezővé tétele is csak a hivatalos aktusok világára, valamint a hivatalos levelezésre korlátozódott”.²¹³

Anglia 1713-ra fiskális-katonai állammá vált. 1689-ben a fizetett hivatalnokok száma még csak négyezer volt (ami már így is nagy emelkedést jelentett a század közepének kb. 1200-as létszámához képest), az 1720-as évek elejére viszont meghaladta a 12 ezer főt.²¹⁴ A hadsereg az 1689-es tízezer főről az 1689–1697 közti háborúban átlagosan 76 ezerre, míg 1702–1713 közt átlagosan 93 ezerre nőtt (egyes években jóval meghaladta a százezret), amihez még hozzá kell számítani a flotta 40 ezres létszámát.²¹⁵

Anglia példája is jól mutatja azonban, hogy a fiskális-katonai állam kiépülése nem mindenütt eredményezett abszolutizmust.²¹⁶ Ez ugyanis nagyban függött a dinasztikus állam jellegétől, attól a mátrixtól, amelyre Wilson utalt. Az angol jogelv, mely szerint „a király a parlamentben” képezi a legfőbb hatalmat, persze, mélyen beleivódott az angol politikai nemzetbe. Az angol parlament azonban mégsem ennek a jogi irányelvnek és nem is a Bill of Rights-nak köszönheti különleges szerepét – más szavakkal, nem a Jogok Törvénye tette Angliát alkotmányos monarchiává a 18. században.²¹⁷ Coward úgy fogalmaz, hogy „az 1689–1714 közti alapvető alkotmányos változások” nem a törvényhozásból, hanem abból eredtek, hogy „Anglia belebonyolódott abba a nagy európai háborúba, amely elkerülhetetlenül követte Vilmos invázióját.”²¹⁸ A Jogok Törvénye ugyanis a királytól származó egyoldalú deklaráció volt, és egy-két ponttól eltekintve (ezek közül a legfontosabb az, hogy az uralkodó nem függeszthetett fel törvényt a parlament jóváhagyása nélkül), mindössze a parlament addig „létező jogainak” összefoglalását adta.²¹⁹ Azaz nem szabad úgy tekinteni e dokumentumra, hogy a korábbiakhoz képest lényegileg más szerepbe helyezte a parlamentet: a cél a politika alakítói részéről ugyanis az interregnum gyors megszüntetése volt, nem pedig az, hogy alkotmányos újításokba bocsátkozzanak.²²⁰ A Bill of Rights tehát egy „konzervatív dokumentum”, amely „nem hozott alapvető változást az alkotmányban”.²²¹ Ezért a legcélszerűbb *ad hoc* jellegű szabályozásnak tekinteni, és mint ilyen nélkülözött mindenféle elvi vagy filozófiai megállapítást a kormányzatról.²²² A parlament összehívásáról csak annyit mondott, hogy „gyakoriak legyenek”, s maga az összehívás és feloszlítás joga is kizárólagosan az uralkodó kezében maradt. Sőt, nem volt benne semmiféle olyan kitétel, mi történjék, ha az uralkodó nem tartja meg a benne foglaltakat. A legérdekesebb pedig az, hogy nem számított a királyság alaptörvényének: „nem volt és nincs ugyanis olyan jogi garancia, amely meggátolná kiegészítését vagy hatálytalanítását” a parlament által.²²³

A parlament közjogi szerepét az Anglia által vívott háborúk drasztikusan megnövekedett költségei változtatták meg – az uralkodók ennek következtében állandó jelleggel a parlamentre lettek utalva. Résztint a pénz megszavazása, résztint a királyi adósságállományra vállalt parlamenti garancia miatt, mivel a háborúkhöz szükséges összeget nem lehetett pusztán közvetlen adókból előteremteni, ezért kölcsönhöz kellett folyamodni. Így vált a királyi adósság államadóssággá. Az 1694-es év ebben, következőképp az alkotmányos berendezkedés felé való elmozdulás tekintetében is fordulópont volt: „annak az elvnek a bevezetése, hogy a jövőben a parlamentnek kell garanci-

át vállalnia a kormányzati adósságra”, ahhoz vezetett, hogy évente össze kellett hívni a parlamentet,²²⁴ amely aztán hamarosan a külpolitikába is beleszólást akart magának. A gyakori összehívás és az államadósság szavatolása új szerepbe helyezte a spanyol örökösödési háború végére az immár brit parlamentet, és nem lehetett visszatérni a háború előtti időszakhoz (1707-ben az edinburgh-i skót parlamentet megszüntették, és Skócia a Nagy-Britanniát képviselő westminsteri parlamentbe küldhette képviselőit). Alapvetően hozzájárult a parlament szerepének növekedéséhez továbbá az is, hogy éppen ebben a helyzetben, 1714-ben dinasztia váltásra került sor, melynek folytán a Hannoveri-ház kezdett uralkodni Nagy-Britanniában. Az új dinasztia első tagja, I. György király (1714–1727) azonban egy kukkot sem tudott angolul, amikor trónra lépett. György tehát készséggel átengedte az államügyeket Walpole-nak, aki 1721–1742 közt élvezte az ő és fia, II. György király (1727–1760) bizalmát. Walpole-t szokás az első „miniszterelnöknek” tekinteni.

Jegyzetek

E tanulmány a T 043432 számú, Kelet-Európa és a Balkán 1000–1800 közt. Intellektuális történeti konstrukciók, vagy valós történeti régiók? című OTKA-pályázat keretében készült.

¹ Mann M.: *The Sources of Political Power. I. History of Power from the Beginning to A. D. 1760.* Cambridge, 1986. vol. I. 450.

² Finer, S. E.: *The History of Government from Earlier Times. Empires, Monarchies and the Modern State.* vol. III. „The Modern State.” Oxford, 1997. 1261–1473.

³ Uo. 1266.

⁴ Uo. 1266.

⁵ Uo. 1298.

⁶ Uo. 1298–1306.

⁷ Strayer, R. W.: *On the Medieval Origins of the Modern State.* Princeton, 1970. 24.

⁸ Uo. 23.

⁹ Uo. 26.

¹⁰ Crumney, R.: *Seventeenth-Century Russia: Theories and Models.* In: Freeze, G. L.–Meyer, K.–Scherrer, J. (eds): *Von Moskau nach St. Petersburg.* Wiesbaden, 2000. 118.

¹¹ Finer: i. m. 1298–1299.

¹² Uo. 1300.

¹³ Thompson, J. A. A.: *Castile.* In: Miller, J. (ed.): *Absolutism in Seventeenth-Century Europe.* London, 1990. 71–72. (A továbbiakban Absolutism.)

¹⁴ Sashalmi E.: „A cár akarata törvény”. Az abszolutizmus és az uralkodói akarat a péteri ideológiában. In: *Századok*, 2001/6. 1413–1416.

¹⁵ Poggi, G.: *The State. Its Power, Nature and Development.* New York, 1990. 45.

¹⁶ Bonney, R.: *Absolutism: What is in a Name?* In: *French History*, 1987. 94.

¹⁷ Ezt részletesen lásd a későbbiekben.

¹⁸ Wilson, P.: *Absolutism in Central Europe.* London, 2000. 122.

¹⁹ Uo. 39.

²⁰ Hunton Ph.: *A Treatise of Monarchie.* London, 1643. 6–12.

²¹ Uo. 11.

²² Wilson: i. m. 38.

²³ Bonney: i. m. 95.

²⁴ Lásd a későbbiekben a dán abszolutizmus kialakulásának példáját. Nyilván hivatkozhatunk I. Károly angol király kivégzésére (1649) is: Károly és a rojalizmus sohasem volt olyan népszerű, mint kivégzése napján, illetve azután.

²⁵ Bonney, R.: *The European Dynastic States 1494–1660.* Oxford, 1992. 306.

²⁶ J. Collins előadása. Pécs, PAB, 2002. április.

²⁷ Guenée, B.: *States and Rulers in Later Medieval Europe.* Oxford, 1985. 49–50.

²⁸ Uo. 51.

²⁹ Mann: i. m. 438–439.

³⁰ Uo. 439.

³¹ Uo. 438.

- ³² Uo. 438.
- ³³ *Kiernan, V. G.*: State and Nation in Western Europe. In: Past and Present, 1965. (31) 32.
- ³⁴ Uo. 32.
- ³⁵ *Bartlett, R.*: The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350. London, 1994. 198.
- ³⁶ Uo. 201–202.
- ³⁷ *Gerhard, D.*: Old Europe. A Study of Continuity 1000–1800. New York, 1981. 89.
- ³⁸ *Bonney, i. m.* (1992) 524.
- ³⁹ *Gerhard, i. m.* 88–89., *Bonney, i. m.* (1992) ix, 524–531.
- ⁴⁰ *Bonney, i. m.* (1992) 524.
- ⁴¹ Uo. 525.
- ⁴² Uo. ix.
- ⁴³ *Rowen, H. H.*: The King's State. Proprietary Dynasticism in Early Modern France. New Brunswick, 1980. 169.
- ⁴⁴ Uo. 76.
- ⁴⁵ Erre lásd *Hahner P.*: Az állam én vagyok! In: Rubicon 1996/4–5. 28.
- ⁴⁶ *Rowen, i. m.* 78.
- ⁴⁷ Uo. 78.
- ⁴⁸ Uo. 78.
- ⁴⁹ Idézet uo. 78–79.
- ⁵⁰ Uo. 169.
- ⁵¹ Uo. 169–170.
- ⁵² Uo. 169. Részletesebben lásd: *Sashalmi E.*: Tulajdonosi dinaszticizmus és államfogalom a 17. századi Oroszországban. In: Századok 2004/4. 893–896.
- ⁵³ *Elliott, J. H.*: Imperial Spain 1469–1716. London, 1963. 78.
- ⁵⁴ Uo. 85.
- ⁵⁵ Uo. 78.
- ⁵⁶ Uo. 84.
- ⁵⁷ *Rowen, i. m.* 11.
- ⁵⁸ *Sashalmi, i. m.* (2004) 898–899.
- ⁵⁹ *Rowen, i. m.* 76.
- ⁶⁰ *Elliott, J. H.*: A Europe of Composite Monarchies. In: Past and Present 1992. 51.
- ⁶¹ *Bonney, i. m.* (1992) 525.
- ⁶² *Elliott, i. m.* (1963) 78.
- ⁶³ Uo. 78.
- ⁶⁴ Uo. 82.
- ⁶⁵ *Nicholas, D.*: The Transformation of Europe 1300–1600. London, 1999. 67.
- ⁶⁶ Uo. 66.
- ⁶⁷ *Elliott, i. m.* (1963) 84.
- ⁶⁸ *Elliott, i. m.* (1992) 58.
- ⁶⁹ Uo. 58.
- ⁷⁰ Uo. 51.
- ⁷¹ *Greengrass, M.*: Introduction: Conquest and Coalescence. In: *Greengrass, M.* (ed.): Conquest and Coalescence. The Shaping of the State in Early Modern Europe. London–New York, 1991. 6.
- ⁷² *Kiernan, i. m.* 35.
- ⁷³ *Bonney, i. m.* (1992) ix.
- ⁷⁴ *Rowen, i. m.* 79.
- ⁷⁵ *Greengrass, i. m.* 3–4.
- ⁷⁶ Uo. 3.
- ⁷⁷ *Gerhard, i. m.* 125.
- ⁷⁸ *Bonney, i. m.* (1992) 529.
- ⁷⁹ *Greengrass, i. m.* 10.
- ⁸⁰ Uo. 10.
- ⁸¹ *Braddick, M. J.*: State Formation in Early Modern England c. 1550–1700. Cambridge, 2000. 337. (1. lj.)
- ⁸² Uo. 337. (1. lj.)
- ⁸³ *Königsberger, H. G.*: Dominium Regale or Dominium Politicum et Regale: Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe. In: *Königsberger, H. G.*: Politicans and Virtuosi: Essays in Early Modern History. London, 1986. 12.
- ⁸⁴ *Elliott, i. m.* (1992) 53.

- ⁸⁵ *Königsberger*: i. m. 12.
- ⁸⁶ *Elliott*: i. m. (1992) 51.
- ⁸⁷ *Königsberger*: i. m. 12. Amikor a tenger elválasztó szerepéről beszélünk, akkor ne a gyarmatokra gondoljunk, hanem az európai beltengerekre!
- ⁸⁸ Uo. 12.
- ⁸⁹ Uo. 12.
- ⁹⁰ *Elliott*: i. m. (1992) 51.
- ⁹¹ Uo. 52–53.
- ⁹² *Bonney*: i. m. (1987) 94.
- ⁹³ *Gustafsson, H.*: Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States. Lund, 1994. 24.
- ⁹⁴ *Gerhard*: i. m. 130–134.
- ⁹⁵ *Miller, J.*: Introduction. In: Absolutism. 4.
- ⁹⁶ *Bibó I.*: Az európai társadalomfejlődés értelme. In: Válogatott tanulmányok. III. Bp. 1986. 97.
- ⁹⁷ Uo. 98–99.
- ⁹⁸ Uo. 99.
- ⁹⁹ Uo. 98–99.
- ¹⁰⁰ *Miller*: i. m. 4.
- ¹⁰¹ *Gustafsson*: i. m. 24.
- ¹⁰² *Elliott*: i. m. (1992) 52.
- ¹⁰³ Uo. 52.
- ¹⁰⁴ Uo. 52.
- ¹⁰⁵ Uo. 52.
- ¹⁰⁶ Uo. 52.
- ¹⁰⁷ *Gustafsson*: i. m. 31.
- ¹⁰⁸ Uo. 31.
- ¹⁰⁹ *Elliott*: i. m. (1992) 52.
- ¹¹⁰ *Elliott*: i. m. (1963) 79.
- ¹¹¹ *Elliott*: i. m. (1992) 68.
- ¹¹² *Strayer*: i. m. 110.
- ¹¹³ *Elliott*: i. m. (1992) 57.
- ¹¹⁴ Uo. 68–69.
- ¹¹⁵ *Campbell, P. R.*: Louis XIV. London–New York, 1993. 9.
- ¹¹⁶ *Elliott*: i. m. (1992) 53–54.
- ¹¹⁷ Uo. 53–54.
- ¹¹⁸ Uo. 53, 57.
- ¹¹⁹ Uo. 52, 56, 57.
- ¹²⁰ Uo. 57.
- ¹²¹ *Königsberger*: i. m. 12.
- ¹²² *Elliott*: i. m. (1992) 53.
- ¹²³ *Graves, M. A. R.*: The Parliaments of Early Modern Europe. London, 2001. 35.
- ¹²⁴ *Gerhard*: i. m. 104.
- ¹²⁵ Uo. 104.
- ¹²⁶ *Elliott*: i. m. (1992) 58.
- ¹²⁷ Uo. 59.
- ¹²⁸ Uo. 58–59.
- ¹²⁹ *Gerhard*: i. m. 107.
- ¹³⁰ *Anderson, M. S.*: The Rise of Modern Diplomacy 1450–1919. London, 1993. 10–11.
- ¹³¹ Uo. 41–42.
- ¹³² *Watson, A.*: The Evolution of International Society. London, 1992. 169.
- ¹³³ *Elliott*: i. m. (1992) 58.
- ¹³⁴ *Sommerville, J. P.*: Absolutism and Royalism. In: *Burns, J. H.–Goldie, M.* (eds): The Cambridge History of Political Thought 1450–1750. Cambridge, 1990. 350.
- ¹³⁵ Uo. 350.
- ¹³⁶ *Elliott*: i. m. (1992) 60.
- ¹³⁷ Uo. 60.
- ¹³⁸ Uo. 62.
- ¹³⁹ Uo. 62.
- ¹⁴⁰ Uo. 63.

- ¹⁴¹ *Bonney*: i. m. (1992) 358.
- ¹⁴² *Elliott*: i. m. (1992) 62–63.
- ¹⁴³ Uo. 59.
- ¹⁴⁴ Uo. 64–65.
- ¹⁴⁵ *Kunisch, J.*: Einleitung. In: *Kunisch, J.–Neumaus, H.*: Der Dynastische Fürstenstaat. Zur Bedeutung von Sukzessionsordnungen für die Entstehung des frühmodernen Staates. Berlin, 1982. ix.
- ¹⁴⁶ *Greengrass*: i. m. 18.
- ¹⁴⁷ *Monhaupt, H.*: Die Lehre von der „Lex Fundamentalis“ und die Hausgesetzgebung europäischen Dynastien. In: Der Dynastische Fürstenstaat. 4–5.
- ¹⁴⁸ *Teschke, B.*: Theorizing the Westphalian System of States: International Relations from Absolutism to Capitalism. In: *European Journal of International Relations*, 1998. 19.
- ¹⁴⁹ Uo. 20.
- ¹⁵⁰ Uo. 19.
- ¹⁵¹ *Monhaupt*: i. m. 4.
- ¹⁵² *Elliott*: i. m. (1992) 66.
- ¹⁵³ *Braudel, F.*: Civilization and Capitalism 15th–18th. The Perspective of the World. vol. III. New York, 1984. 290.
- ¹⁵⁴ *Elliott*: i. m. (1992) 66.
- ¹⁵⁵ Uo. 66.
- ¹⁵⁶ *Ingrao, C. W.*: The Habsburg Monarchy 1618–1815. Cambridge, 2000. 19.
- ¹⁵⁷ Uo. 49.
- ¹⁵⁸ *Gonda I.–Niederhauser E.*: A Habsburgok. Bp. 1998. 6. kiadás, 86–87., *Ingrao*: i. m. 49.
- ¹⁵⁹ *Greengrass*: i. m. 4.
- ¹⁶⁰ Uo. 4.
- ¹⁶¹ *Mann*: i. m. 455.
- ¹⁶² Uo. 455.
- ¹⁶³ *Poggi, G.*: The Development of the Modern State. Stanford, 1978. 60.
- ¹⁶⁴ *Frost, R.*: The Northern Wars 1558–1721. London, 2000. 311.
- ¹⁶⁵ Uo. 311.
- ¹⁶⁶ Uo. 311.
- ¹⁶⁷ Uo. 311.
- ¹⁶⁸ Uo. 311.
- ¹⁶⁹ Uo. 311.
- ¹⁷⁰ Uo. 311.
- ¹⁷¹ Uo. 311.
- ¹⁷² Uo. 312.
- ¹⁷³ Uo. 312.
- ¹⁷⁴ *Campbell*: i. m. 57.
- ¹⁷⁵ *Munck, Th.*: Seventeenth-Century Europe. London, 1990. 399.
- ¹⁷⁶ *Parker, G.*: The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800. Cambridge, 1996. 2. kiadás 158–159.
- ¹⁷⁷ *Bonney*: i. m. (1992) 358.
- ¹⁷⁸ *Szűcs J.*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp. 1983. 81.
- ¹⁷⁹ *Frost*: i. m. 193.
- ¹⁸⁰ Uo. 194.
- ¹⁸¹ *Graves*: i. m. 169.
- ¹⁸² *Frost*: i. m. 194.
- ¹⁸³ Uo. 194.
- ¹⁸⁴ Uo. 194.
- ¹⁸⁵ Uo. 194.
- ¹⁸⁶ *Bonney*: i. m. (1992) 358–359.
- ¹⁸⁷ *Frost*: i. m. 194.
- ¹⁸⁸ *Bonney*: i. m. (1992) 359., *Frost*: i. m. 194.
- ¹⁸⁹ *Frost*: i. m. 194.
- ¹⁹⁰ *Bonney*: i. m. (1992) 359., *Frost*: i. m. 194.
- ¹⁹¹ *Gustafsson*: i. m. 45.
- ¹⁹² Uo. 47.
- ¹⁹³ Uo. 47.
- ¹⁹⁴ Uo. 113.

- ¹⁹⁵ Uo. 31.
- ¹⁹⁶ Uo. 46. 15. lj.
- ¹⁹⁷ *Poggi*: i. m. (1978) 60.
- ¹⁹⁸ *Szűcs*: i. m. 80.
- ¹⁹⁹ *Königsberger*: i. m. 8.
- ²⁰⁰ Uo. 14.
- ²⁰¹ *Miller*: i. m. 7.
- ²⁰² *Parker, D.*: The Making of French Absolutism. London, 1983. 90.
- ²⁰³ *Miller*: i. m. 7.
- ²⁰⁴ *Roberts, M.*: Charles XI. In: History, 1965. 172–173.
- ²⁰⁵ *Wilson*: i. m. 35.
- ²⁰⁶ Uo. 36–37.
- ²⁰⁷ Uo. 35–36.
- ²⁰⁸ Uo. 35.
- ²⁰⁹ *Elliott*: i. m. (1992) 67.
- ²¹⁰ Uo. 67.
- ²¹¹ Uo. 67.
- ²¹² Uo. 67.
- ²¹³ Uo. 67–68.
- ²¹⁴ *Coward, B.*: The Stuart Age. England 1603–1714. London, 1994. 452.
- ²¹⁵ Uo. 452.
- ²¹⁶ *Miller*: i. m. 14.
- ²¹⁷ *Coward*: i. m. 355.
- ²¹⁸ Uo. 355.
- ²¹⁹ Uo. 360.
- ²²⁰ Uo. 361.
- ²²¹ Uo. 361.
- ²²² *Prest, W.*: Albion Ascendant. English History 1660–1815. Oxford, 1998. 63.
- ²²³ Uo. 63.
- ²²⁴ *Coward*: i. m. 379.

IDEGEN A CSÁSZÁRI TRÓNON?

I. Ferenc császár megválasztásának problematikája korabeli nyomtatványokban

Egy hatalomvágyó, jelentéktelen idegen.¹ Tömören összefoglalva ezt gondolták Lotharingiai Ferencről mindazok, akik nem őt szerették volna látni a Német Nemzet Szent Római Birodalmának trónján. Voltak persze szép számmal az ellenkező véleményen is; ők a birodalmi jólét és nyugalom megtestesítőjét látták benne. A német-római császár megválasztása és megkoronázása európai jelentőséggel bírt a kora újkorban. A külföld és a Birodalom is érdeklődéssel figyelte, ki lesz a Szent Római Birodalom új feje. A császárválasztások sorában különösen érdekes I. Lotharingiai Ferenc esete, mivel 1745 tavaszán–nyarán heves vita bontakozott ki arról, megfelelő jelölt-e a császári címre.

A német-római császárok megválasztását kísérő élénk figyelemnek köszönhetően sokféle forráscsoport állhat rendelkezésre a kutatáshoz: a diplomáciai iratoktól a választási jegyzőkönyveken át a sajtótermékekig széles a skála. Ennek megfelelően a császárválasztásokat számos szempontból vizsgálhatjuk. Az eseménynek diplomáciai-, sajtó-, jog- vagy kultúrtörténeti megközelítése egyaránt lehetséges – hogy csak néhányat említsünk a szóba jöhetők közül. Jelen dolgozat I. Ferenc császár (1745–1765) heves vitákkal kísért megválasztására koncentrált, ezeken belül is azokra a csatározásokra, melyek azt firtatták, alkalmas jelölt-e a trónra. I. Ferenc megválasztása – előde-éhez és utódaiéhoz hasonlóan – komoly publicitást kapott, számos nyomtatvány látott napvilágot az esemény apropóján: röpiratok, pamfletek, értekezések, dicsőítő versek, sőt kinyomtatott prédikációk szövegében is találkozhatunk olyan részletekkel, melyek az új császár trónra lépésével foglalkoznak. Ezen nyomtatványok egy része – nyilván a teljes röpirat-irodalom töredéke – eljutott Magyarországra is, és ezek közül több példány fellelhető az Országos Széchényi Könyvtár Törzsgyűjteményében és Régi Nyomtatványok Tárában. Itt találhatóak azok a nyomtatványok, összesen nyolc darab, melyek az alábbi dolgozat gerincét adják.

A felhasznált források jellege indokoltá tenné, hogy nyilvánosságtörténeti szempontból is górcső alá vegyük a nyomtatványokat, ám erre ebben a tanulmányban nincs lehetőség. Ennek egyik oka az eddig fellelt források alacsony száma, másik pedig, hogy a nyomtatványok döntő többsége nem tartalmazza a szerző nevét és a megjelenés helyére vonatkozó adatot. Ahol mégis történik utalás a szerzőre, ott is nyilvánvaló, hogy fiktív személyről (Germanus Sincerus) van szó. A kiadás helyét is csak néhány nyomtatvány tartalmazza (a helyek konkrétan: Bécs, Boroszló–Lipcse, Oedenburg), így nem lehet vizsgálni, mennyiben tekinthetők az elemzett nyomtatványok a bécsi udvar, annak támogatói vagy ellenfelei propagandatermékeinek.

A felhasznált források legtöbbször német, de előfordulnak francia nyelvűek is. A nyomtatványok közül ötöt egy vaskos kötetbe összefűzve találhatunk meg számos más írás között. Az összekötéskor a rendezőelv az lehetett, hogy mindegyik nyomtatvány az 1744–1746 közötti időszakban keletkezett. Erre utal a kötet szerteágazó tematikája is, hiszen darabjai foglalkoznak az európai egyensúly kérdésével, reagálnak az 1744–1746 közötti, elsősorban az osztrák örökösödési háborúval kapcsolatos eseményekre. Találhatunk továbbá értekezést a húsvéti ünnepekről, írást az ulmi polgármester 1738-as meggyilkolásáról, sőt három képekkel illusztrált értekezést az elektromos-

ság témakörben. Ezek között találhatók a feldolgozott nyomtatványok is, melyek egyfelől általában a német-római császár megválasztását és az ahhoz kapcsolódó problémákat elemzik, másfelől konkrétan I. Ferenc megválasztásának kérdését feszegetik.

Az elemzett nyomtatványok különböző terjedelemben és mélységben tárgyalják a császárválasztást, illetve I. Ferenc megválasztását. Így találkozhatunk egészen rövid, tíz-tizenkét oldalas röpiratokkal, három-négy oldalas éltető versekkel, de közel száz oldal terjedelmű, komoly jogi értekezésekkel is. Ennek megfelelően a munkák mélysége is igen eltérő; míg egyes szerzők jogászokat megszégyenítő alapossággal, történeti és jogtörténeti munkákkal alátámasztva tárgyalták például a császár trónra kerülésének procedúráját, mások sokkal kevésbé elmélyülten, inkább propagandisztikus céllal vetették papírra gondolataikat. Itt szeretném megjegyezni, hogy a nyomtatványok címei – a kornak megfelelően – elég terjengősek, ezért a főszövegben csak rövidítésüket használom. A források címét és további adatait teljes terjedelemben az egyes nyomtatványok első említésekor, a végjegyzetben közlöm.

Bár, mint említettem, a Ferenc megválasztása kapcsán megjelenő nyomtatványoknak meglehetősen kis hányada található meg Magyarországon, a fellelt források a korban a legismertebbek közé tartozhattak. Ezt támasztja alá egy 1746-ban Jénában kiadott történeti munka, a „*Reichs-Historie*”,² melynek első százötven oldala I. Ferenc trónra kerülését mutatja be. A könyv külön kitér a nyilvánosság előtt zajló vitákra, sokszor rövid tartalmi kivonatot adva a nyomtatványokról.³ A szerző a legtöbb esetben a dolgozathoz is felhasznált darabokat említi meg cím szerint mint legfontosabb, legismertebb írásokat. Munkája nagy segítség azért is, mert a Ferenc megválasztása ellen agitáló nyomtatványok közül mindössze egyet sikerült fellelni, ám ebből a könyvből kiderül, hogy ez is az egyik legismertebb volt. Mivel a Ferenc-ellenes írások közül többre ez a munka sem hivatkozik, joggal következtethetünk arra, hogy arányát tekintve a Ferenc megválasztását ellenző írások voltak kisebbségben. A Ferenc-ellenes nyomtatványok alulreprezentáltságának problémáját némileg enyhíti azonban, hogy a megtalált kiadványok sok esetben reagálnak más írások (néha éppen egymás) tartalmára, s a Ferenc mellett kardoskodók mindig elmondják, milyen kifogásokat fognak visszautasítani. Így válik lehetővé, hogy Ferenc „ellenzékének” érvrendszerét is teljesebben megismerjük, noha az argumentumok alátámasztása sokszor nem derül ki ezekből a forrásokból. Szintén ezen nyomtatványokból értesülünk más röpiratokról, melyek Ferenc ellen íródtak, de sajnos nem találtam meg őket.⁴

A jelölt

Adam Wandruszka 1959-ben „az osztrák történelem egy nagy ismeretlenjeként” jellemezte Lotharingiai Ferenc Istvánt (1708–1765),⁵ akiről igazán komoly biográfia a mai napig nem született. Személyét is leginkább a feleségéről, Mária Teréziáról szóló munkákból ismerhetjük. Természetesen készültek életrajzok Ferencről, ám ezeknek tudományos értéke megkérdőjelezhető. Alois Schmid, a *Die Kaiser der Neuzeit* című kötetbe Ferencről író történész is megállapítja, hogy az 1766-os, Seyfart által írt munka⁶ nem mentes a korszak barokkos túlzásaitól, Hennings és Schreiber könyveit⁷ pedig a színvonalas ismeretterjesztő kategóriába sorolja.⁸ Schmid lényegre törő, informatív tanulmánya⁹ a fent említett kötetben és a hozzá készült kommentált bibliográfia ellenben jól használható a Ferencről szóló ismeretek, valamint a német nyelvű források és szakirodalom feltérképezéséhez. A 20. század második felében Hans Leo Mikoletzky foglalkozott komolyabban Ferencel, ám ő alapvetően kiváló pénzügyi érzékére és

gyümölcsöző gazdasági tevékenységére hívta fel a figyelmet.¹⁰ Az elmúlt nagyjából másfél évtizedben Renate Zedinger tollából olvashattunk Ferenc életével foglalkozó munkákat,¹¹ ezek viszont Ferenc ifjúságát mutatják be, s nem terjednek túl a Lotaringiáról való lemondás időszakán (1736–1737). Az osztrák történetíráshoz hasonlóan a magyar történészek sem szenteltek különösebb figyelmet Ferenc személyének, általában Mária Terézia férjeként és súlytalan társuralkodóként találkozhatunk vele, bár több történeti munka kitér Ferenc magyarországi manufaktúra-alapító tevékenységre.¹² Részletesebben csupán magyarországi helytartóságát (1732–1741) kutatták,¹³ mely tisztségnek jelentőségét a kutatók abban látják, hogy erősítette a szegény férj pozícióját a bécsi udvari körök szemében.¹⁴ A „mellőzöttség” oka az lehet, hogy Ferenc személyét elhomályosítja Mária Terézia alakja, ami életükben is igaz volt, hiszen Ferenc a kormányzásban is hamar háttérbe szorult feleségével szemben.

Volt idő azonban, amikor Ferenc nagyon is az érdeklődés középpontjában állt. A figyelmet VI. Károly császár (1711–1740) irányította rá azzal, hogy 1723-ban udvarába vette az akkor tizenöt éves fiatalembert, ahol kezdettől fogva Mária Terézia, az osztrák birtokok egyetlen örökösének férjjelöltjeként tekintettek rá. VI. Károlynak nem volt fiúörököse, egy fia született ugyan, ám még egyéves kora előtt meghalt. Felmerült tehát a veszély, hogy kihal az osztrák Habsburgok férfiága, s Károly szeretett volna gondoskodni a család birtokairól és címeiről. Uralkodását annak szentelte, hogy a birodalmon belül és kívül is elismertesse a Pragmatica Sanctiót, a nőági öröklést és a birtokok egy kézen történő örökítését kimondó Habsburg házítörvényt.¹⁵ A császári cím megtartása több fejtörést okozott, mert annak ellenére, hogy a megelőző háromszáz évben a Szent Római Birodalom trónjára a Habsburg-család tagjait választották meg, a méltóság nem volt örökletes, s fiúgyermek hiányában kizárt volt, hogy a trón továbbra is a dinasztia birtokában maradjon. Károlynak azonban volt jelöltje, vejét, Lotharingiai Ferencet szemelte ki erre a méltóságra. Ennek fényében joggal merülhet fel a kérdés: miért nem választotta és koronáztatta római királlyá, amíg megtehethte volna? A „mulasztás” okait valószínűleg már nem fogjuk megtudni. Nem tartom teljesen meggyőzőnek azt a magyarázatot, mely szerint Károly fiúnoka születésére várt, hogy ily módon mégis egy leszármazottja kerülhessen a trónra, akit inkább tekintett volna Habsburgnak, mint Ferencet.¹⁶ Ha arra gondolunk, milyen tudatosan szervezte meg a családi birtokok nőági örökítését (most tekintsünk el a sikertelen végeredménytől), komoly taktikai hibának tűnik ez a „hazardjáték” a császári címmel.

Ferenc könnyedén beilleszkedett a bécsi környezetbe, anyjától örökölt jó megjelenése és megnyerő modora révén hamar megszerettette magát új otthonában.¹⁷ Kedvelte a társasági életet, főleg hölgyek társaságában időzött szívesen, gyakorta rendezett hatalmas lakomákat. Sokat játszott, biliárdozott, és gyakran kísérte el VI. Károlyt vadászataira. Úgy tűnt, több időt fordít az élvezetekre, mint a komoly dolgokra. Nevelői többször panaszolták, hogy még az írás és olvasás készségét sem sajátította el alaposan. Hiába riogatta apja, Lotharingiai Lipót, hogy úgy fog járni, mint II. Károly spanyol király (1665–1700), aki állítólag annyira nem tudott olvasni, hogy halála előtt „véletlenül” a Bourbon-család javára írta alá a végrendeletét, s akinek ily módon műveletlensége vezetett a spanyol örökösödési háborúhoz.¹⁸ Sikertelenül szorgalmazta továbbá, hogy fordítson gondot a jogi tanulmányokra, Ferencet az sem érdekelt, mint ahogy a kormányzati feladatok általában. Sokkal fogékonyabbnak bizonyult a gazdasági és pénzügyi ismeretekre, később számos manufaktúrát alapított, és politikai mellőzöttségével párhuzamosan tisztas magánvagyonot halmozott fel. Kipróbálta magát hadvezérként is, de csúfos kudarcot vallott az 1736–1738-as török háborúban.

Az 1736-os esztendő két szempontból volt fontos Ferenc életében. Ekkor zajlottak egyrészt a lengyel örökösödési háború (1733–1738) lezárására irányuló tárgyalások, melyek során Franciaország Lotaringiát követelte a béke fejében. Ferenc komoly dilemmába került: anyja hosszú levelekben kérlette, ne váljon meg az apai örökségtől, ám Bartenstein tanácsos¹⁹ hamar világossá tette számára: vagy Lotaringiáról mond le, vagy a főhercegnőről.²⁰ Ferenc meghozta a nehéz döntést, átadta Lotaringiát. Az év másik jelentős eseménye a Mária Teréziával kötött házasság volt – a menyasszony mesés hozománya (és a Lotaringiáért kárpótlásul ígért és később megkapott Toscanai Nagyhercegség) bizonyára enyhítette az atyai örökség elvesztése miatt érzett fájdalmat.

VI. Károly abban a szilárd meggyőződésben hunyta le szemét 1740 októberében, hogy lánya öröklése teljesen rendben van, ám mégsem békés hatalomátvétel következett, hanem az osztrák örökösödési háború (1740–1748). Nemcsak az osztrák birtokok kerültek veszélybe, hanem a császári méltóság is, melyre Lotharingiai Ferencen kívül többen is pályáztak.²¹ Legveszélyesebb ellenfélnek Károly Albert bajor választó bizonyult, aki a teljes Habsburg-örökségen túl a császári címre is igényt tartott. A trónért folyó küzdelemből végül Károly Albert került ki győztesen, aki – hathatós francia támogatással – 1742. január 24-én császárrá választotta magát.²² 1745-ben bekövetkezett halála után azonban Ferenc előtt ismét megnyílt a lehetőség a trón megszerzésére. Újbóli jelölése után heves vita alakult ki arról, megválasztható-e Ferenc császárnak.

Bár egyes történészek hajlamosak (voltak) szimbolikusnak értékelni a Birodalom és a német-római császár 18. századi szerepét, a kortársak számára nem volt mellékes, ki ül a Német Nemzet Szent Római Birodalmának trónján. Az ország lakói a mindenkori császársban a nyugalom és jólét letéteményesét látták. Ezen toposznak megfelelően tőle várták a Birodalom felvirágoztatását, 1745-ben pedig elsősorban a pusztító háború lezárását. Szemléletesen tartalmazzák ezt a Ferenc megválasztását ünneplő versek,²³ melyekben a császár nélküli időszak a jajgatás, nyomorúság, félelem és csüggedés idejeként tűnik fel.²⁴ Ferenc megválasztása viszont lehetővé teszi, hogy felvegyék a harcot az országot dúló „machiavellistákkal” és „Brennus-sarjakkal”.²⁵ Az új császárral – hirdetik a versek – ismét beköszönt a béke időszaka, mely nyugalmat, jólétet, boldogulást és örömet jelent a Birodalom valamennyi lakója számára.²⁶ Mint-hogy a császár személyétől tették függővé a Birodalom sorsát, a választási procedúrát sem tekintették pusztán formalitásnak, hanem egy olyan eljárásnak, „melyen az egész Szent Római Birodalom jóléte múlik”.²⁷ Felelősségteljes feladat volt tehát császárt választani, gondosan meg kellett vizsgálni a pályázókat. A megfelelő jelöltben megállapodni néha csakugyan nem volt könnyű, bár a valóságban inkább a hatalmi politika érdekkellentétei befolyásolták a választást, s nem annyira a birodalmi jólét hangzatos ideája. Akárhogy is, 1745-ben különösen látványosra sikerült a küzdelem Lotharingiai Ferenc személye körül, számos érv és ellenérv hangzott el megválasztása mellett és ellen. Nyomtatványainkból a következő főbb vitapontok kristályosodnak ki: 1) Jó lenne-e ismét a Habsburg-dinasztiát segíteni a császári trónra? 2) Német-e Ferenc, s ha nem, választható-e? 3) Elég tekintélyes-e a császári címhez? 4) Megfelel-e a császár-választás kérdésében mérvadó Aranybulla²⁸ elvárásainak? Most lássuk, milyen szokásokkal szolgáltak a vitázó felek!

Habsburgot a császári trónra!?

Ha volt valami, amiben minden szerző egyetértett – függetlenül attól, hogy éppen pártolták vagy elleneztek a megválasztását –, az az volt, hogy Lotharingiai Ferenc megválasztása valójában a Habsburgok visszatérését jelenti a császári trónra. Még akkor is így látták, ha néhányan nem tekintették „teljes jogú” Habsburgnak, csak később csatlakozott családtagnak. Nem fektettek különösebb energiát Ferenc családfájának tanulmányozásába, melyből rögtön kiderült volna, hogy bizony ő is számos Habsburg-össel dicsekedhet, sőt mivel nagyanyja, Eleonóra III. Ferdinánd lánya volt, ugyanolyan fokon volt leszármazottja a császárnak, mint felesége – igaz, „csak” nőágon. Mindenesetre, akik csatlakozott családtagként tekintettek rá, úgy vélték, a Mária Teréziával kötött házasság,²⁹ valamint a gyermekek olyan szoros kapcsolatot képeznek közte és a Habsburgok között, hogy őt is nyugodt szívvel lehet az előkelő dinasztiahoz sorolni. Ennélfogva a szerzők nemcsak Lotharingiai Ferenc személyével kapcsolatos szimpátiájukat vagy ellenszenvüket fejezhették ki írásaikban, hanem állást foglalhattak a Habsburg-dinasztia mellett vagy ellen. Kifejthették, miért látták üdvösnek vagy károsnak a Habsburgok háromszáz éves regnálását a Birodalomban, megírhatták a „Habsburg-ház res gestae-jét”, természetesen saját céljaiknak megfelelően.

Egy francia nyelvű írás, az „*Avis impartial*”³⁰ (címe szerint tehát „elfogulatlan vélemény”) keményen bírálja a Habsburg királyokat/császárokat egészen I. Rudolfig (1273–1291) visszamenően. Tőle kezdődően datálja a szerencsétlenségeket, a folyamatos támadásokat a német alkotmány és a szabadság ellen. Szemére veti Rudolfnak, hogy örökletessé és despotikussá akarta tenni a császári hatalmat, s a Birodalmat sorozatos háborúskodásba sodorta. Különösen sötét képet fest az utolsó három Habsburg-császárról: I. Lipótról (1658–1705), I. Józsefről (1705–1711), VI. Károlyról (1711–1740), akiket szerinte a választási kapituláció sem volt képes megakadályozni ambícióik gátlástalan érvényesítésében. Lipót és Károly is saját hatalomvágyuknak, személyes érdekeiknek engedve vitték bele a Birodalmat előbb a spanyol, majd a lengyel örökösödési háborúba, ahol sok német vére hullt vállalkozásaik miatt. Az utolsó három Habsburg uralkodása sorozatos igazságtalanságok időszaka volt, az alkotmány elleni támadásoké. Ezek a császárok kihasználták a német államokat; hol a katolikusokat, hol a protestánsokat áldozták fel saját érdekeiknek megfelelően; az Udvari Tanácsot a császári akarat végrehajtójává tették.³¹ Ezt köszönheti hát a Habsburgoknak a Birodalom: a jog és a szabadság ellen elkövetett merényletek sorát. A szerző véleménye szerint ennek fényében Lotharingiai Ferencről sem várhatnak mást, mint elődeitől. Megválasztása egy új Ausztriai-ház (*Maison d'Autriche*) megalapítását jelentené,³² s ez adná a végső dőfést a német szabadságnak. Újabb háborúk kezdődnének, hogy Ferenc saját hatalmát növelje, és feleségének érdekeit érvényesítse. Veszélyesnek látja Ferenc megválasztását abból a szempontból is, hogy egy ilyen értelmű döntés azt az érzetet kelthetné az Ausztriai-ház tagjaiban, mintha a császári korona a birtokaikkal együtt öröklődne, s a cím a fiági örökösök apanázsává degradálódna (s ha fiú nincs, megöröklőné a trónt a lányok).³³ Az üzenet egyértelmű: a német alkotmány és szabadság megőrzésének érdekében nem szabad Ferencet császárrá választani.

Nem minden nyomtatvány festett azonban ilyen ijesztő képet a Birodalom Habsburgok alatti történetéről. A másik végtel lehet az az írás, melynek címe *Germania Triumphans sub aquila Austriae* (vagyis *Az ausztriai sas alatt diadalmas Németország*). A 88 oldalas írás kilenc fejezetre oszlik, s igen behatóan elemzi a Habsburgok háromszáz évének jótéteményeit. Külön fejezet foglalkozik a Habsburg-

uralkodók bemutatásával, melyben a szerző nem tagadja ugyan, hogy voltak kevésbé szép emlékü császárok a dinasztiaiban, de ők szerint csak a körülmények áldozatai voltak. II. Ferdinándról sem gondolnának olyan sok rosszat, ha nem éppen a vallási küzdelmek időszakában kellett volna uralkodnia. Az írás tételesen felsorolja a Habsburg-ház kiváltságait,³⁴ s ezek révén bizonyítja, hogy a dinasztia régen jelentős kiváltságai már egyáltalán nem számítanak kivételesnek, s a család a privilégiumaival sosem élt vissza. A szerző visszautasítja azt a vádat, mely szerint a Habsburg-család nem tehetett volna szert olyan nagy hatalomra, ha nem ragadja magához évszázadokra a császári koronát. Az ellenfelek csak a szerencsés növekedés miatt irigyek – írja –, amely azonban semmilyen összefüggésben sincs a császári címmel.³⁵ A gyarapodások sok esetben még azelőtt történtek, hogy az illető trónra lépett volna: I. Ferdinánd például jóval trónra lépte előtt szerezte meg a Magyar Királyságot, s arra sem lehetett előre számítani, hogy Szép Fülöp gyermekei spanyol trónörökösé lépnek elő. Az pedig, hogy a császár hatalmasabb legyen a Birodalom többi tagjánál, szükségszerű. „A Szent Római Birodalom belső nyugalma és alkotmánya – mivel az sok tagból áll, akik számtalan ellentétes érdekellettel és maguk is nagy hatalommal rendelkeznek, és koronát viselnek – felfordul és ledől, ha a Birodalom feje gyengébb, mint az egyes tagok.”³⁶ Sérelmezi a szerző, hogy többek között a Monzambano álnéven író Puffendorf³⁷ nyomán elterjedt az a felfogás, hogy a Habsburgok birtokai egyenesen államot képeznek az államban, holott a dinasztia mindig is a Német-római Birodalomhoz való kapcsolatainak szorosabbra fűzésén szorgoskodott.³⁸

Szintén ez a nyomtatvány az, amely a Habsburg-császárok uralkodását a Német Birodalom aranykoraként festi le. Álláspontja – nem meglepő módon – szöges ellentétben áll az *Avis impartial*-ban olvasottakkal: a Habsburg-császárok – olvashatjuk – mindig is tiszteletben tartották a Birodalom rendjeinek jogait, a birodalmi alkotmányt és a német szabadságot. Tovább is megy, amikor az alkotmány jelenlegi formáját és a benne foglaltak mindenkori érvényesülését is a dinasztia érdemei közé sorolja. Ugyanúgy, ahogy a jogszolgáltatást, a belső rendet, a Birodalmi Kamarai Bíróságot (*Cammer-Gericht*), a birodalmi kerületi beosztást (*Crayß-Einrichtungen*), a posta létrehozását, a kereskedelem, a tudományok, a hét szabad művészet virágzását.³⁹ Érdekes elem a Habsburg-uralom előnyeinek hosszú sorában az osztrák birtokok elhelyezkedésének említése. A tartományok ugyanis nem a Birodalom szívében helyezkedtek el, hanem annak határvidékén, elnyúló válasz- és védőfalat képezve a Birodalom legádázabb ellenségeivel, a törökökkel és a franciákkal szemben. A Habsburgok tehát saját tartományaikat áldozták fel háború idején, nem hagyva, hogy a Birodalom belső területeire jusson az ellenség. A védőbástyák között kiemelt helyen szerepel Magyarország, mely „szerencsésen” ütközőállamot képezett korábban a török veszedelemmel szemben.⁴⁰ „Ezek mind az osztrák kezekben lévő császári jogar emlékművei és gyümölcsei.”⁴¹

Az eddigiekben megfigyelhettük, hogyan tekintettek vissza a szembenálló felek a Habsburgok addigi uralmára. Ahogy már utaltunk rá, abban egyetértettek, hogy Lotharingiai Ferenc megválasztása a Habsburg-dinasztia további regnálását jelentené. A korábbi császárok megítélését a szerzők kivetítették Ferencre, uralkodásától ennek megfelelően vártak jót vagy rosszat. Jövőbeni cselekedeteit eleve üdvösnek vagy károsnak tekintették, hiszen a család tagjaként nyilván elődei jól bevált módszereihez fogja tartani magát. Következésképpen az *Avis impartial* „jövendölése” szerint Ferenc saját, illetve felesége érdekeit szem előtt tartva kizárólag saját dicsőségét keresve fogja kormányozni a Birodalmat, a *Germania Triumphans* viszont az ismét beköszöntő béke

és jólét időszakát vetítette előre. Felruházták tehát Ferencet a Habsburg-uralom minden negatívumával és pozitívumával annak ellenére, hogy sokszor nem tekintették egészen Habsburgnak.

Egyes szerzők szerint az a tény, hogy Mária Terézia a Habsburg és nem Ferenc, később komoly problémákat okozhat. Ha ugyanis olyan szerencsétlenül alakulnának az események, hogy Ferenc mind feleségét, mind az összes gyermekét túlélné, akkor számára elvesznének az osztrák birtokok, és őt, a császárt nagy valószínűséggel elűznék Bécsből.⁴² S akkor mehetne vissza Toscanába vagy Falkensteinbe. A Ferenc-pártiak túlzónak tartják ezt az elképzelést: semmilyen jel nem utal arra, hogy Mária Terézia ne élne még sokáig, az addig is bőséges gyermekáldás pedig remélhetőleg folytatódni fog. Elég sok szerencsétlen véletlennek kellene egymást érnie ahhoz, hogy ez az abszurd helyzet előálljon. Mindenesetre bízni kell az isteni gondviselésben.⁴³ Utóbbi szerzők nem osztják azt az aggályt sem, hogy idővel az akkoriban mindössze négyesztendő József herceg jelenthetne gondot apjának. Egyesek attól tartottak ugyanis, hogy „amikor József trónörökös nagykorú lesz, azt mondja majd: Apám, hagyd el az országotam”.⁴⁴ Azt vetítették előre tehát, hogy József elzavarja majd az apját, s így a császár elveszti hatalmának támaszát, az osztrák tartományokat. Többen bíztak azonban József gyermeki szeretetében és tiszteletében, s abban, hogy jó neveltetése következtében felismeri, mennyi mindent köszönhet apjának, és nem vetemedik ilyen hálátlanságra.⁴⁵

Állampolgárság és a „francia vonal”

Sokszor hangoztatott kifogás volt Ferencel szemben, hogy nem német, hanem külföldi, következésképpen nem választható császárrá. Ezt az ellenvetést kétféle módon támadták a Ferenc megválasztása mellett kardoskodók: az érvelők egyik csoportja kiállt amellett, hogy Ferenc igenis német, a másik csoport pedig azt cáfolta, hogy a választhatóságnak feltétele lenne a német származás.

A Ferenc németsege mellett hitet tevők egyrészt lotaringiai születésével támasztották alá álláspontjukat. Hangsúlyozták, Lotaringia a régi Austrasia központi királysága volt, mindig is németek lakták, a Német Birodalom szerves része volt egészen addig, amíg a Pragmatica Sanctio garanciájaként idegen kézre nem került 1736-ban. Mivel a terület Ferenc születésekor még kétségtelenül a Birodalom része volt, Ferenc is egyértelműen németnek tekintendő.⁴⁶ Hasonlóan a lotaringiai származás „legitimáló” erejét emeli ki egy másik értekezés, mely a jelentős német fejedelmi családok közös őseként a 6. században élt I. Leuthariot tünteti fel. Ugyanez a szerző érvel azzal, hogy a fiúk apjuk minden jogát, tehát adott esetben német állampolgárságát is megöröklik, s így teljes mértékben németnek tekintendők. Ennek megfelelően Ferenc, akinek apja német volt, s aki német földön, ráadásul a császári udvarban nevelkedett, kétségkívül német.⁴⁷

Több szerző is Ferenc birodalmi rendi státusához köti német állampolgárságát. A *Gründliche Widerlegungen* című röpirat a külföldi (*Ausländer*) fogalmával az állampolgárét állítja szembe (*Burger*). Az állampolgárt az adott állam polgárainak jogát (*Burger-Recht*) élvező személyként definiálja, ellentétben a külföldivel, aki ezen jogot nem élvezheti. Mivel polgárjoga a birodalmi rendeknek is van, a közéjük tartozók nem lehetnek idegenek. Így Ferenc, aki a Birodalom rendje, szintén az állam polgárának tekintendő.⁴⁸ A szerző logikája némileg megbicsaklik a fejtegetés során, mert következetlenül használja a rend és a birodalmi rend fogalmát, nem világos, hogy

számára a kettő ugyanaz, vagy különbséget tesz közöttük valamilyen szempontból.⁴⁹ A konklúzióból azonban kiviláglik a lényeg: Ferenc birodalmi rend, vagyis van polgárjoga, ezért nem lehet idegen. A *Wahl-fähigkeit* című írás szintén tartalmazza, hogy Ferenc a Birodalom rendjeként választható, de emellett hangsúlyozza, választhatósága már meglévő német polgárjogából (*Bürger-Recht*) is következik (itt tehát nem a birodalmi rendi státusból, hanem egyéb területek birtoklásából következik a német polgárjog).⁵⁰ Különben – érvel egy harmadik röpirat – Ferencnek még csak birodalmi rendnek sem kell lennie, hiszen az Aranybullában a „*hominem*” kifejezés szerepel, nem pedig a „*civem*” vagy „*Statum Imperii*”.⁵¹

Ferenc birodalmi rendi státusa akkor vált kétségessé, amikor 1736-ban lemondott atyai örökségéről, Lotaringiáról. Bár a lotaringiai területhez társuló birodalmi rendi jogokat elvesztette, megmaradt neki Nomeny örgrófsága és Falkenstein grófsága, amelyek révén még mindig ülési és szavazati joggal rendelkezett a birodalmi gyűlésben.⁵² A Lotaringiáról való lemondás tényét és annak következményeit több nyomtatványban is megtalálhatjuk, egy azonban arra is kitér, hogy VI. Károly császár még 1736-ban nyilatkozatban erősítette meg Ferencet birodalmi rendi jogainak gyakorlásában. Két hónappal később a birodalmi gyűlés mindhárom kollégiuma elfogadott egy hasonló értelmű határozatot, így Ferenc birodalmi rendi jogai csorbitatlanul megmaradtak.⁵³

A külföldiséggel foglalkozó ellenérvek másik csoportja nem próbálja németnek elismertetni Ferencet. Más oldalról támadja a kifogást. Az idetartozó argumentumok lényege az, hogy a német állampolgárság nem előfeltétele annak, hogy valakit császárrá jelöljenek vagy válasszanak. Ezt egyrészt történeti precedensekkel igazolják. Egyik legnépszerűbb példa I. Ferenc francia király (1516–1547), aki szintén megmérkőzött a császári trónért, igaz, alulmaradt a későbbi V. Károllyal szemben. (Érdemes megemlíteni, hogy utóbbit is néha a külföldiként trónra kerülő császárok közé sorolták⁵⁴ – helytelenül.) Számos dokumentum hoz fel példákat arra nézve, hogy nemcsak idegen származású császárjelöltjei, hanem császárai is voltak már a Birodalomnak, akiknél a külföldi eredet nem jelentett problémát. Idesorolják Angliai vagy Cornwalli Richárdot (1257–1272) és Kasztíliai Alfonzt (1257–1273).⁵⁵ Az összegyűjtött precedensek alapján a szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a német származás semmiképpen sem kritériuma a választhatóságnak.⁵⁶

Ugyanez a meglátás tükröződik azokból a cáfolatokból, amelyek a vonatkozó törvényi szabályozás hiányát hangsúlyozzák. Ezek szerint sem a birodalmi törvények, sem a birodalmi hagyományok nem írnak elő ilyen feltételt a jelölt számára, s ami perdöntő, a császárválasztás bibliájának tekintett Aranybulla sem tartalmaz ilyen feltételt.⁵⁷ Egyetlen szerzőnél találhatunk hosszabb fejtegetést arról, hogy a „jogi irodalomban” milyen álláspontok léteznek erre vonatkozóan.⁵⁸ Tőle értesülünk arról, hogy a 16. században több jogi szerző, közöttük Cuspinianus⁵⁹ is tudni vélte, hogy III. Ottó császár (983–1002)⁶⁰ uralkodása idején V. Gergely pápa (996–999) rendelte el a választófejedelmeknek, hogy csak német származású személyt választhatnak meg császárrá. A rendelkezés később finomodik, s V. Gergely javaslatára mérséklődik, amely szerint III. Ottó olyan jó császára a Birodalomnak, hogy példáján felbuzdulva a jövőben mindenképp németeket kellene választani erre a méltóságra. A szerző felhívja azonban a figyelmet arra is, hogy ez a „megállapodás” különös módon jó száz évvel a történetek után került nyilvánosságra, így hitelessége erősen kétséges. Valószínűtlennek tartja, hogy egy ilyen jelentős szabályozás évszázadokra feledésbe merült vol-

na. Amíg nincs meg az eredeti oklevél, kár is ezzel a „kitalált agyrémmel” (*ausgebüretes Hirn-Gespinst*) foglalkozni.⁶¹

A törvényi szabályozás hiányában tehát a szerzők többsége úgy véli, üdvös lenne egy német származású herceget választani császárrá, ez azonban egyáltalán nem kötelező vagy szükségszerű. Megalapozatlannak tartják azt az állítást, hogy egy némettől inkább remélhető a Birodalom jólétének megteremtése és fenntartása, mint egy idegentől. Van, aki ezen is tovább lép, s úgy érvel: az újabb publicisták egyértelműen bizonyítják, hogy külföldre is szabadon voksolhatnak a választók, mert az elsődleges szempont a Szent Római Birodalom jóléte. S ha ez a legmagasabb szempont úgy kívánja, hogy külföldi kerüljön a trónra, akkor a választófejedelmeknek egyenesen kötelességük mellette dönteni.⁶²

Szintén az idegen-német kérdéskörbe sorolható az a támadás, mely szerint Ferenc Bar hercegsége révén Franciaország vazallusa, s nem volna szerencsés olyan császárt választani, aki maga is alá van rendelve egy másik uralkodónak. A válasz erre az volt, hogy V. Károly is vazallusa volt a franciáknak Artois révén, mégis meg lehetett választani. A függőség különben is csak addig áll fenn, amíg Ferenc jónak látja, így a francia „fennhatóság” veszélytelen.⁶³

A Ferenc megválasztását ellenzők azonban nem tekintették veszélytelennek a franciákat, épp ellenkezőleg. Nemcsak a vazallus császár rémképével riogattak, hanem újabb háborúkkal, amelyeket Ferenc indíthat császárrá választása esetén a franciák ellen, hogy visszaszerezze elveszett örökségét. Ettől Franciaország is tartott; nem is csoda, ha nem nézte jó szemmel Ferenc ismételt jelölését. Egy Lotaringiáért indított támadás lehetőségét a Ferenc-párti szerzők sem tagadhatták, ám úgy gondolták, ez teljesen jogos háború lenne, hiszen Franciaország a Pragmatica Sanctio garantálásáért cserébe jutott hozzá a határ menti hercegséghez, de nem tartotta be ígérését. A bajor választóval szövetkezve, minden jogalap nélkül betört a Birodalomba, csapatai még mindig német földön vannak. Ferencnek azonban volna elég ereje, hogy kiűzze a franciákat Németországból, s ha úgy gondolná, vissza akarja szerezni szülőföldjét, az teljesen elfogadható volna. Egyesek – a török háborúk fiasokjára a jótékony feledés homályát borítva – már-már egy új Nagy Sándort véltek felfedezni Ferencben.⁶⁴ Talán a franciák ellen indított bármilyen háborút el lehetett volna fogadtatni, tekintve, hogy Franciaország és a Német Birodalom viszonya régóta nem volt felhőtlen. A franciailensőség régi keletű volt, s erre a szerzők is gyakran felhívták a figyelmet. Egészen a 16. századi Habsburg–Valois küzdelmekig vezetik vissza a történet fonalát, s Franciaországot mint a Szent Római Birodalom ösellenségét (*Erbfeind*) emlegetik. Komoly értekezések jelentek meg az 1740-es évek derekán, melyek a franciák árulásainak történetét beszélték el, vagy éppen arra a kérdésre keresték a választ, Franciaországot vajon a Birodalom „*hostis naturalisának*” kell-e tekinteni. A két ország közötti vita természetesen a császári méltóság jogos „tulajdona” körül is zajlott, mivel mindkettő magát tekintette a Római Birodalom törvényes örökösének, s mindkettő váltig bizonygatta, hogy Nagy Károly révén szállt rájuk a császárság. Egyik nyomtatványunkban konkrétan is szerepel, hogy Nagy Károlyt ingelheimi születésénél fogva németnek kell tekinteni.⁶⁵ Az ilyen megállapításokra a franciák azzal vághattak vissza, hogy Nagy Károly természete inkább franciás volt, s mivel a *Rex Gallorum* címet viselte, egyértelműen a franciák közé sorolandó.⁶⁶ A teoretikusok századokon keresztül foglalkoztak a kérdés elméleti oldalával, a gyakorlatban pedig egyes francia királyok próbálták megszerezni „jogos jussukat”. Utoljára XIV. Lajos pályázott a császári trónra (1658-ban Mazarin bíboros még látványos sajtókampányt is indított az ügy érdekében).⁶⁷

Ferenc tekintélye

Rövidebben érintem a Ferenc rangját feszegető vitát, mivel a rang, tekintély, előkelőség témája erősen összefügg a védelmező hatalom problémájával, amelyről a későbbiekben még lesz szó. A kérdés ez esetben az volt, vajon elég előkelő-e Ferenc ahhoz, hogy császárrá lehessen választani. Az ellenzők természetesen nemmel válaszoltak. Ezt azzal indokolták, hogy Ferenc legelőkelőbb rangja Lotaringia átadásával elenyészett, s bár a Falkensteini Grófság révén rendelkezik ülési és szavazati joggal a birodalmi gyűlésben, ez nem elegendő a császársághoz.⁶⁸ Nem mellékes továbbá az sem, hogy „alacsony” rangja miatt szükség esetén Ferenc nem tudna megfelelő számú katonát kiállítani a Birodalom védelmére.

Ferenc támogatói ezt a kifogást ahhoz hasonló technikával utasították vissza, amelyet már láthattunk a „külföldi vagy német” vitában. Azok, akik az állítást cáfolni akarták, arra helyezték a hangsúlyt, hogy Ferencnek nem Falkenstein grófsága a legelőkelőbb címe, és nem szabad figyelmen kívül hagyni a magasabb rangokat. Ha Ferencre csak mint Falkenstein grófjára tekintenének – érvelnek –, az olyan volna, mint ha II. Frigyesnél nem a porosz királyi, hanem a rupini hercegi címet használnák.⁶⁹ Hangsúlyozzák, hogy Ferencé Nomeny örgrófsága, s különösen nem szabad megfeleledkezni a Lotaringiáért kárpótlásként kapott Toscanai Nagyhercegségről, mely jóval nagyobb tekintélyt biztosít Ferenc számára, mint Falkenstein. Szintén mint Ferenc rangját emelő titulusra utalnak társuralkodói státuszára az osztrák tartományokban. Úgy vélik, mindezek alkalmassá, vagyis jelen esetben elég előkelővé és tekintélyessé teszik Ferencet ahhoz, hogy császár legyen.

Itt is találkozhatunk olyan ellenérvekkel, melyek gyakorlatilag azzal utasítják vissza a kifogást, hogy az Aranybulla nem rendelkezik a jelölt rangjáról, hatalmáról. Sehol nem írja azt, hogy a jelöltnek önerejéből kellene megvédelmeznie a Szent Római Birodalmat, hiszen erre a Birodalom más területeit is mozgósítani lehet, sőt kell is. Minden államnak akkorának kell lennie, hogy önerejéből meg tudja védelmeznie magát, nem pedig egy, adott esetben többszörös kiterjedésű országot.⁷⁰ Most is következik történeti példa: 1273-ban, Habsburg Rudolf német királlyá választásakor sem az előkelőséget tartották szem előtt, hiszen voltak nála jóval tekintélyesebb urak a Birodalomban.⁷¹ A tekintély és rang tehát nem mérvadó a császár személyének eldöntésekor.

„Hominem iustum, bonum et utilem eligere”

Sokat hallhattuk már, hogy Ferenc megfelelő jelölt a trónra. Az ezzel ellentétes álláspontokat nem támasztja alá az Aranybulla. Többnyire tehát negatív meghatározással találkoztunk az Aranybulla előírásait illetően: a jelöltnek nem kell németnek lennie, nem kell hatalmasnak lennie. Mivel a szerzők túlnyomó többsége hivatkozik rá, érdemes megnézni kicsit részletesebben, mit is ír elő pontosan a jelölt számára az Aranybulla, a „császárválasztás bibliája”.

A szerzők a biztonság és hitelesség kedvéért szinte kivétel nélkül idézik – hol latinul, hol németül – az Aranybulla vonatkozó szöveghelyét, azaz a II. capitulus 1. paragrafusát. Ez azt írja elő, hogy a választófejedelmek vagy küldötteik a frankfurti Szent Bertalan-templomban gyűlnek össze, hogy egy „*hominem iustum, bonum et utilem eligere*”,⁷² azaz egy igazságos, jó és hasznos embert válasszanak meg római

királynak és jövőendő császárnak. Egyes szerzők a „*pro salute populi christiani*”, a keresztény nép javára kitéltet is hozzátesszik. A megkérdőjelezhetetlen Aranybulla tehát három követelményt támaszt a császárjelölttel szemben: legyen igazságos, jó és hasznos. Egyes jogi szövegeknek, különösen az ehhez hasonló irányelveknek megvan az a „szépségük”, hogy tág teret hagynak a szöveg értelmezői számára. Így fordulhat elő, hogy szinte ahány szerzővel, annyiféle magyarázattal találkozhatunk a fenti három előírás – igazságosság, jóság és hasznosság – mibenlétét illetően. Azon sem lehet csodálkozni, hogy míg a Ferenc megválasztását ellenző szerzők ebből a rövidke idézetből Ferenc alkalmatlanságát vezették le, a megválasztása mellett kardoskodók ezzel szemben a fenti követelmények ideális együttállását fedezték fel személyében.

Az *Avis impartial* szerzőjének álláspontja az, hogy Ferenc nem felel meg az Aranybulla előírásainak. Az író hangsúlyozottan a hasznosság tulajdonságára koncentrált, mondván, a másik kettő, az igazságosság és jóság „pusztán” személyes érdem,⁷³ azt sugallva, ezek szubjektív megítélés alá esnek. Köztudottnak tekinti azonban, hogy a hasznosságon a jelölt hatalmát (*puissance*) kell érteni, még pontosabban azt, hogy császárként képes legyen majd megvédeni a Birodalmat az ellenségeivel szemben. Kiemeli, hogy a Habsburg-császárok esetében mindig ez, a Birodalmat megvédeni képes erő volt az elsődleges szempont a megválasztáskor.⁷⁴ Lotharingiai Ferenc „pillanatnyi” képességét tekintve e téren a szerző arra a következtetésre jut, hogy Ferencet ki kell zárni a jelölésből. Nemcsak azért, mert önerejéből képtelen lenne megvédeni az országát, hanem azért is, mert itáliai birtokai és esetleges lotaringiai igényei újabb háborúba sodorhatják majd a Birodalmat. Szerzőnk tehát a hasznosság fogalmát a védelmező hatalommal azonosítja, s Ferenc csekélynek feltételezett hatalmának taglalásán keresztül bizonygatja alkalmatlanságát.

Ezt az elfogulatlannak nem igazán nevezhető írást bizonynyal a Ferenc-párti szerzők is forgatták, egyesek lábjegyzeteikben cím szerint is hivatkoztak rá, s többen minden erejükkel igyekeztek megcáfolni a leírtakat. Rámutatnak arra, hogy az Aranybullában szó sem esik semmiféle védelmező hatalomról, a francia nyelvű röpirat tehát önkényesen értelmezi hatalomként a hasznosság követelményét. A *Gründliche Widerlegungen* szerzője szerint a jelölt hatalmának és hadseregének akkorának kell lennie, hogy saját országát képes legyen megvédelmezni, a Birodalom elleni támadások ellen pedig birodalmi hadsereggel kell felvenni a küzdelmet. Ha a saját hatalom és erő valóban követelmény lenne, a franciák által jelentősen támogatott VII. Károlyt sem lehetett volna megválasztani – írja.⁷⁵ Más, Ferencet támogató írások elfogadják, hogy a hasznosság fogalmába a védelmező hatalom is beletartozik, ám ezekben a szerzők a javára írják azt a katonai erőt, melyet saját birtoka, Toscana (40 ezer fő) és a Habsburg-tartományok (150 ezer fő) révén tud kiállítani.⁷⁶ Az *Avis impartial* – bár számokat nem említ – ezzel szemben kevesli azt, s úgy véli, a kellő erő hiányában Ferencet formai okok miatt kell kizárni a jelölésből.⁷⁷

Bár gyakran ellenzik a francia röpirat szerzőjének önkényes interpretációját, az egyedi értelmezésekben a „másik oldal” sem szűkölködik. Az egyik szerző írásában el is ismeri, hogy az igazságosság–jóság–hasznosság hármassága nem kellőképpen konkrét, így más törvények rendelkezésére, s jobb híján a józan észre kell bízni a jelölt megítélését.⁷⁸ A tartalom bizonytalansága ellenére azért ő is állítja, hogy „*mindhárom tulajdonság, az igazságosság, jóság és hasznosság... ő Királyi Fenséégének Legmagasabb Személyében a kíváncsú módon egyesül*”.⁷⁹ Az, hogy Ferenc támogatói is hajlamosak voltak saját szájuk íze szerint értelmezni a három alaptulajdonságot, látható már abból is, ahogy a *bonus* jelzőt németre fordították. Természetesen a *bonus* szó

különböző kontextusban különböző formában fordítható, ennek ellenére a *gut* jelző lenne a legpontosabb a szó eredeti értelmének visszaadására. Ehelyett gyakran találkozunk forrásainkban a „*redlich*” (becsületes) jelzővel, hol rögtön így fordítva, hol a szövegben végezve el a két jelző azonosítását. Kukacoskodásnak tűnhet felhánytorgatni ezt a szerzőknek, hiszen a becsületesség fogalma szintén tájan értelmezhető, ugyanakkor a jóság és a becsületesség csak részben fedik egymást. Mindenesetre ez a példa betekintést nyújt abba, hogyan próbálják a szerzők élesebbé tenni a három tulajdonság ködbbe vesző kontúrait.

Több szerző is kifejti, miben nyilvánul meg az, hogy Lotharingiai Ferenc rendelkezik az Aranybullában megkövetelt igazságossággal, jósággal és hasznossággal. „*Az igazságosság magas erényét Őfelsége ez idáig nemcsak saját országai és alattvalói feletti legdicőségesebb uralkodásával, hanem Legmagasságosabb Felesége, Ő Királyi Fenségevel való társuralkodása során is bizonyította.*”⁸⁰ Az nem már nem derül ki a szövegből, hogy a bizonyítás milyen módon ment végbe. A jóság (illetve becsületesség) igazolására Lotaringia feláldozását hozzák fel a szerzők. Állításuk szerint Ferenc saját érdekeit háttérbe szorítva, kizárólag a Birodalom jólétét és nyugalomát szem előtt tartva hozta meg a fájdalmas döntést. Ez az önfeláldozás pedig – melyet a birodalmi gyűlés birodalmi rendi jogainak csorbítatlan fenntartásával méltányolt – egyértelműen a jóság megnyilvánulása. Végül, de nem utolsósorban a hasznosság kérdése következik. Korábban már láthattuk, hogy ezen kritérium alatt legtöbbször hatalmat értenek, olyan hatalmat, mely révén a császár a Birodalom megvédelmezésére képes. A Ferenc-párti szerzők szerint Lotharingiai Ferenc toscanai és családjának ausztriai hatalma révén elég erős ahhoz, hogy szükség esetén megóvhatta a Birodalmat a betörő ellenséggel szemben.

Érdemes külön szólni arról a nyomtatványról, melynek szerzője – legalábbis a címe szerint – bizonyos Germanus Sincerus. Bárki is rejtőzött e név mögött, érdekes adalékkal szolgált a hasznosság kritériumának értelmezéséhez. Nála ugyanis ennek tárgyalásakor felmerült egy új szempont is, nevezetesen az, hogy a császárijelöltnek jártasnak kell lennie különböző nyelvekben: a németben, az „*itáliaiban*” és a vendben. Ezt az elvárást nem magától találta ki a szerző, hanem az Aranybulla 31. capitulusában olvasottakra hivatkozva állította.⁸¹ Az említett fejezet valóban előírja az előkelőbb fejedelmek, köztük tételesen a cseh király, a rajnai palotagróf, a szász herceg és a brandenburgi örgróf fiai vagy örökösei és követői (tisztségben) számára, hogy a német mellett tanulják meg az itáliai és a szláv nyelvet, melyek hasznukra válhatnak a Birodalom különböző népeinek igazgatásában. Mivel az örökösökre nézve tartalmaz előírást, a törvény implicit módon maguktól az előkelőbb uraktól is elvárja a fenti nyelvismeret megszerzését. A szerző bizonyára mint igen előkelő úrra terjeszti ki a nyelvtudás követelményét a német-római császárra – hiszen ki is lehetne előkelőbb nála? Bár új elvárás az Aranybullából szedettek sorában, szerzőnk szerint Ferenc a nyelvekben való jártasságnak is eleget tesz, hiszen fiatalkorában tett utazásai, a kormányzati munkában szerzett tapasztalatai révén tökéletesen megtanulta mind a német, mind a latin nyelvet, ezeken felül pedig kifogástalanul ismeri a francia és a Germanus által „*Welsch*”-ként emlegetett nyelvet. Utóbbin a szerző nagy biztonsággal az olasz nyelvet értette, és az „*itáliai*” megfelelőjeként használta. A „*welsch*” ugyanis francia vagy olasz nyelvet jelent, illetve erősen tört németet. Akármelyikről van is szó, ez a jelző arra utal, hogy használója nem különösen magas szinten beszéli a nyelvet, ma pedig kifejezetten pejoratív értelemben használják. Mivel a francia és német nyelveket már korábban említette a szerző, ezért tűnik megalapozottnak a feltételezés, hogy jelen

esetben a „*Welsch*” az itáliai (olasz) nyelvre vonatkozott. Ha jól figyelünk, feltűnik, hogy Ferencnél hiányzik a szláv nyelv ismerete, melyet az Aranybulla előírt. Germanus – aki egyébként a szlávot egy laza tollvonással vendre módosította – ezt azzal magyarázza, hogy ez a nyelv az Aranybulla megjelenése óta már teljesen elvesztette jelentőségét, így nem kell vele foglalkozni. A nyelvi előírást taglaló rész ugyan enyhén zavaros, de a fő mondanivaló, hogy tudniillik Ferenc kiváló nyelvtudással rendelkezik, egyértelmű. Érdekes adalék, hogy a levelezését kutató történészek véleménye szerint Ferenc német nyelvű levelei olyanok, mintha egy francia anyanyelvű személy írta volna őket, francia levelei pedig azt a benyomást keltik, hogy a sorok egy német egyén tollából származnak.

Ugyanennél a nyomtatványnál maradva, üde színfoltként jelennek meg további tulajdonságok, melyeket Germanus nem az Aranybullából, hanem más előírásokból gyűjtött össze, s amelyeknek Lotharingiai Ferenc úgy is megfelel, hogy gyakorlatilag senki sem várta el tőle. A buzgó szerző először egy 1636-ból származó listát hoz elő a császártól megkívánt legfontosabb tulajdonságokról, melyet az akkori választófejedelmek írtak össze. A felsorolás a következő hét elemet tartalmazza: 1) a császár legyen német származású, 2) szelíd (*fromm*), 3) okos (*klug*), 4) szeresse a hazáját (*Vaterland*) és a Német Birodalmat, 5) legyen tehetős (*bemittelt*), 6) nősiüljön jól (*wohl vermählet*) és 7) beszéljen nyelveket.⁸² Ferenc kétségtelenül birtokában van mindezen erényeknek, mint ahogy azoknak is, melyet Germanus a Szász és a Sváb tükrökből ollózott ki. A két jogkönyv német nyelven, a 13. század első, illetve második felében keletkezett. Nem tekinthetők szigorú értelemben vett törvénykönyveknek, inkább a korabeli szokásjog összegyűjtésének és írásba foglalásának (hasonlóan például Werbőczy István Hármaskönyvéhez). Szerzőnk szerint a két ősi jogkönyv megkívánta, hogy az uralkodó egészséges legyen, ne legyen sánta, mert csak így képes katonáinak példát mutatva harcba vezetni őket. Szintén a két tükrő írta elő, hogy az uralkodó ne legyen eretnek. Ferenc a fenti kritériumoknak is teljesen eleget tesz – véli Germanus –, hiszen kiváló egészségnak örvend, s már több hadjáratban is bizonyította rátermettségét. (Anélkül, hogy ezt a finom csúsztatást számon akarnánk kérni egy propagandisztikus célú íráson, csupán emlékeztetünk rá, hogy Ferenc vajmi keveset örökölt nagyapja, a törökverő Lotharingiai Károly hadvezéri képességeiből.) Kétség sem férhet továbbá ahhoz, hogy a császárjelölt nem eretnek, mivel katolikus hitű, s ez a vallás szerepel a vesztfáliai békében bevettnek nyilvánítottak között.⁸³ „*Ilyenformán szemmel láthatóan és cáfolhatatlanul kiviláglik, hogy Ő Királyi Fensége, Toscana nagyhercege... úgy az Aranybullában, mint a Szász és a Sváb tükröben a jelölttel szemben megkövetelt elengedhetetlen tulajdonságokat együtt és külön, a tökéletesség kimagasló fokán birtokolja.*” A választófejedelmek bölcs döntése pedig remélhetően az lesz, hogy Ferencet, „*a legméltóbbat és leghasznosabbat emelik a megüresedett császári trónra.*”⁸⁴

*

A vita arról, alkalmas-e Lotharingiai Ferenc császárnak 1745. szeptember 13-án zárult le, amikor a választófejedelmek római királlyá választották. Hamarosan, október 4-én a koronázásra is sor került: Ferenc immár teljes jogú császára lett a Német Nemzet Szent Római Birodalmának. A röpiratok oldalain folyó csatározás is véget ért.

Az 1740–1745 közötti időszak, s ezen belül a Ferenc személye körüli vita komoly tanulságokkal szolgált. Azok az érvek, melyek Ferenc megválasztása mellett

vagy ellen hangzottak el, rámutattak arra, hogy a Német-római Birodalom alkotmányának egyik alappillére, a császárválasztás szabályozásának origója, az Aranybulla számos kérdésre, nézeteltérésre nem ad választ, illetve előírásai értelmezési problémákat vetnek fel. Ennek egyik oka talán a kibocsátásától eltelt közel négyszáz évben, a megváltozott körülményekben keresendő. A vita élesen hívta fel továbbá a figyelmet arra, hogy a császár választott méltóság. Ennek kapcsán a Habsburgoknak nemcsak azzal kellett szembesülniük, hogy közel háromszáz éves uralmuknak eltérő olvasatai léteznek, hanem azzal is, hogy van alternatívájuk a Birodalomban: a császári trónra más uralkodóházak jelöltjei is sikerrel pályázhatnak. Bár a csatározás látszólag Ferenc körül zajlott, a lényegi kérdés sokszor az volt, maradjanak-e a Habsburgok a Birodalom élén. Úgy tűnik, a trónért folyó küzdelemben a Habsburgok csak egy csatát veszítettek 1742-ben, de a háborút végül megnyerték 1745-ben. Ferencből császár lett, ha nem is mindenki, de sokak meglegedésére:

*„Die Stände sind vergnügt, der Unterthan erfreut,
Jetzt hoffet jederman nichts als Glückseeligkeit:
FRANCISCUS hat gesiegt, Neyd, Mißgunst überwunden,
Nun hat das Teutsche Reich die wahre Ruh gefunden.“⁸⁵*

Jegyzetek

¹ Jelen dolgozat egy hosszabb tanulmány része. Az itt nem közölt fejezetek az elemzett forráscsoport alapján a Német-római Birodalom alkotmányának terminusait magyarázzák, az ahhoz kapcsolódó vitákat mutatják be. A felhasznált források bemutatásánál nem térek ki azokra, melyekre a kimaradó részek épülnek.

² Europäische Staats und Teutsche Reichs-Historie unter der glorwürdigsten Regierung Sr. Kayserl. Majestät Francisci I. pragmatisch beschrieben und erläutert. Jena, bey Christian Heinrich Cuno. 1746. (Továbbiakban: Reichs-Historie.)

³ Reichs-Historie, 1746, 10–15. és 21–27.

⁴ Ohnhintertreiblicher Beweis, daß des Herrn Herzogs von Lothringen und Baar, Groß-Herzogs von Florenz, Königliche Hoheit, des Kayser-Throns sowohl fähig als würdig, Zumahlen dessen Wahl dem gesammten teutschen Reich höchst-erspreißlich; ja zu Erhaltung der gemeinen Freyheit allerdings nothwendig, folgsam von allen Teutsch-Gesinnnten zu wünsch seye. 1745. 3. (Továbbiakban: Beweis.)

⁵ Schindling, Anton–Ziegler, Walter (Hrsg.): Die Kaiser der Neuzeit 1519–1918: Heiliges Römisches Reich, Österreich, Deutschland. München, 1990. 488.

⁶ Seyffart, Johann Friedrich: Lebens- und Regierungs-Geschichte des Kaysers Franz I. Nürnberg, 1766.

⁷ Hennings, Fred: Und sitzt zur linken Hand. Franz Stephan von Lothringen, Gemahl der selbstregierenden Königin Maria Theresia und Römischer Kaiser. Wien, Berlin, Stuttgart, 1961; Schreiber, Georg: Franz I. Stephan. An der Seite einer großen Frau. Graz, Wien, Köln, Verlag Styria, 1986.

⁸ Schindling–Ziegler: i. m. 1990. 489–490.

⁹ Schmid, Alois: Franz I. und Maria Theresia (1745–1765). In: Schindling, Anton–Ziegler, Walter (Hrsg.): Die Kaiser der Neuzeit 1519–1918: Heiliges Römisches Reich, Österreich, Deutschland. München, 1990, 232–246.

¹⁰ Lásd Mikoletzky, Hans Leo: Kaiser Franz I. Stephan und der Ursprung des Habsburgisch-Lothringischen Familienvermögens. R. Oldenburg Verlag, 1961, *Uő*: Die privaten „geheimen Kassen“ Kaiser Franz' I. und Maria Theresias. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte 71.) 1963, *Uő*: Franz Stefan von Lothringen als Wirtschaftspolitiker. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 13.) 1960, *Uő*: Holics und Sassin, die beiden Mustergüter des Kaisers Franz I. Stephan. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 14) 1961.

¹¹ Zedinger, Renate: Franz (Anton) Stephan von Lothringen. Erbprinz, Herzog und Großherzog, und die Grande Affairé de Lorraine: biographische Studie zum Zeitraum 1708–1737. Univ. Diss. Wien, 1991; *Uő*: Hochzeit im Brennpunkt der Mächte. Franz Stephan von Lothringen und Erzherzogin Maria Theresia. Wien, Böhlau, 1994; *Uő* (Hrsg.): Lothringens Erbe. Franz Stephan von Lothringen (1708–1765) und sein Wirken in Wirtschaft, Wissenschaft und Kunst der Habsburgermonarchie. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, St. Pölten, 2000.

¹² A magyar szakirodalomban – a teljesség igénye nélkül – többek között az alábbi könyvekben olvashatunk hosszabb-rövidebb szövegeket Ferencről: *iff. Barta János*: Mária Terézia. (Magyar História sorozat) Budapest, Gondolat Kiadó, 1988, 32–43., *Uő*: A tizennyolcadik század története. Budapest, Pannonica Kiadó, 2000; *Gonda Imre–Niederhauser Emil*: A Habsburgok. Egy európai jelenség. Budapest, Gondolat Kiadó, 1978; Magyarország története tíz kötetben. IV/1–2. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989; *Marczali Henrik*: Mária Terézia és kora. Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig. 1711–1815. (Reprint, Budapest, 1997.)

¹³ Ferenc helytartói tevékenységére vonatkozóan: *Bakács Bernadett*: Franz Stephan von Lothringen als Ungarns Statthalter 1732–1741. In: Mraz, Gerda Maria (Hrsg.): Maria Theresia als Königin von Ungarn. Eisenstadt, 1984, valamint *Kulcsár Krisztina*: A helytartói státus. In: Aetas, 2002/1.

¹⁴ *Kulcsár*: i. m. 2002.

¹⁵ A Pragmatica Sanctio történetére vonatkozóan: *Turba, Gustav*: Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion. I–II. Wien, 1911–1912, *Uő*: Die Pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskone. Wien, 1906, valamint *Uő* (Hrsg.): Die Pragmatische Sanktion. Authentische Texte samt Erläuterungen und Übers. Wien, 1913.

¹⁶ *Arneth, Alfred Ritter von*: Maria Theresia's erste Regierungsjahre I. (1740–1741). Wien, 1863, 52.

¹⁷ Ferenc jellemzésére lásd: *Arneth*: i. m. I. 1863, 9–13., *Mikoletzky*: i. m. 1961, 9–15.

¹⁸ *Mikoletzky*: i. m. 1961, 15.

¹⁹ Johann Christoph Freiherr von Bartenstein (1689–1767): osztrák miniszter, a Titkos Konferencia tagja, VI. Károly tanácsadója, a külügyek irányítója.

²⁰ A Lotaringiáról való lemondáshoz: *Arneth*: i. m. 1863, 24. és 29–33.

²¹ Károly Albert bajor választó, II. Frigyes Ágost szász választó, lengyel király, V. Fülöp spanyol király.

²² Az osztrák örökösödési háború első éveinek történetéhez és Károly Albert császárrá választásához: *Arneth, Alfred Ritter von*: Maria Theresia's erste Regierungsjahre I–III. Wien, 1863–1865; *Duchhardt, Heinz*: Balance of Power and Pentarchie. Internationale Beziehungen 1700–1785. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1997; *Heigel, Karl Theodor*: Der Oesterreichische Erbfolgstreit und die Kaiserwahl Karls VII. Nördlingen, 1877.

²³ Die unruhige Ruhe in denen Herten getreuer Unterthanen wurde vorgestellt bey glücklich erfolgter Wahl und Crönung deß Allerdurchlauchtigsten, Großmüthigsten und unüberwündlichsten Fürsten und Herrn Herrn Francisci deß Ersten Erwählten Römischen Kayzers &c.&c. wie dann auch der Allerdurchlauchtigsten, Großmüthigsten Kayserin und Frauer Mariae Theresiae regierenden Königin zu Hungarn und Böheimb, Ertzhertzogin zu Oesterreich &c. &c. Den unterthänigsten Gehorsam und Freude zu bezeugen Von einer evangelischen Gemeinde in Oedenburg in Nieder-Hungarn. Gedruckt, bey Johann Phil. Rennauer Raaberisch. Bischöfl. Buchdrucker, RMK III. 4732/3. péld. 693–697. (Továbbiakban: Unruhige Ruhe.), illetve Die gerettete Unschuld des Allerdurchlauchtigsten Ertz-Hertzoglichen Hauses Oesterreich durch den Beystand des Himmels, und dessen Beweiß der Höchst-glücklich eingetroffenen Kayser-Wahl Francisci I. et Mariae Thersiae. An den Allerhöchsten Geburts-Fest Ihro Kayserlich- und Königlichen Majestät u. u. (toto Titulo) In tiefster Unterthänigkeit überrichtet, Und mit Patriotisch-Christlich-treuer Feder entworfen von Ludwig Gottlieb Christian Chares, Kayserl. Gechrönten Poeten. Anno MDCCXLV. Wienn, gedruckt und zu finden bey Jo. Jacob Jahn, untern Tuchländen im Pfeifferischen Haus, RMK III. 4732/3. péld. 699–702. (Továbbiakban: Gerettete Unschuld.)

²⁴ A versek esetében nem az oldalszáma, hanem a versszakok számára fogok hivatkozni. Unruhige Ruhe, 1. vsz., 3. vsz., 6. vsz., Gerettete Unschuld, 1–2. vsz.

²⁵ Gerettete Unschuld, 4. vsz.

²⁶ Unruhige Ruhe, 2. vsz., 8. vsz., 9. vsz., 11. vsz., 13. vsz., Gerettete Unschuld, 1. vsz., 6. vsz., 10. vsz.

²⁷ „...worauf des gantzen Heil. Römischen Reichs Wohlfahrt besteht”. Die Wahl und Crönung Ihro Königlichen Hoheit Francisci I. Königs von Jerusalem u. Groß-Hertzogs von Toscana, auch Hertzogs zu Lothringen und Bar u. zum Römischen König und Kayser des Hērligen Römischen teutschen Reichs, so den 13. Sept. 1745. geschehen, wolten die ausführliche Nachricht, wie solche nach Innhalt der güldenen Bulle Caroli IV. von den sämtlichen Churfürsten des Teutschen Reichs, vermöge ihrer obwaltenden Ertz- und Erb-Aemter, mit allen darbey eingeführten Ceremonien und Solennitäten, zu Frankfurt am Mayn, mit ausnehmender Pracht und Magnifienz vollzogen worden, in einem Gespräche, auf der Reise nach der Leipziger Messe, vorstellen Erasmus und George. Erfurt, 1746. 20–21. (Továbbiakban: Wahl und Crönung.) A nyomtatvány részletes elemzése: *Vajnági Márta*: A Szent Római Birodalom jólétének záloga. A német-római császár megválasztása és megkoronázása egy 1746-os nyomtatvány tükrében. In: Világtörténet, 2004. tavasz–nyár, 3–30.

²⁸ A IV. Károly császár által 1356-ban kiadott Aranybulláról van szó, mely hét választófejedelem ruházta római király megválasztásának tisztét, rendelkezik a római király választásának és császárrá koronázásának körülményeiről.

²⁹ Germania Triumphans sub aquila Austriae. oder Pragmatischer – und vornehmlich ex Ratione Status hergeleiteter Beweisßthum, Daß es des Heil. Röm. Reichs-Wohlfahrt hochnothwendig erfordere, mit der freyen Wahl eines Röm. Königs und zukünftigen Kayzers, bey dem allerdurchlauchtigsten Ertz-Hause, Oesterreich, so lange die heutige Ratio Status Germanici fortdauern wird, zu verbleiben, und insonderheit, bey dermahliger Vacancz des Kayserlicher Throns, zu einem Röm. König und zukünftigen Kayser, Ihro des Hertzogs von Lothringen und Groß-Hertzogs von Toscana & c. Königliche Hoheit zu erwählen. H. n. 1745, 73. (Továbbiakban: Germania Triumphans.)

³⁰ Avis impartial d'un patriot Germanique, aux electeurs, princes & etats de l'Empire. H. n. 1745. (Továbbiakban: Avis impartial.)

³¹ Avis impartial, 1745, 8–9.

³² A szerző a Habsburgok történetét három „házra” osztja fel: az első I. Rudolfig tart, a második Rudolftól VI. Károlyig (1273–1740), így megválasztása esetén Lotharingiai Ferenc lenne a harmadik osztrák dinasztia megalapítója. Avis impartial, 8.

³³ Avis impartial, 1745, 6.

³⁴ Germania Triumphans, 1745, 15–26.

³⁵ Germania Triumphans, 1745, 10–11.

³⁶ „Die innerliche Ruhe und Verfassung des H. Röm. Reichs, da es aus vielen Gliedern besteht, die unter sich ihnzehliges unterschiedenes Interesse- und Selbsten gorosse Macht haben und Cronen tragen, wird verstöhret und lieget ungestürtzt, so bald Sich das Ober-Haupt schwächer befindet, als die einzeln Glieder sind.” Germania Triumphans, 1745, 51.

³⁷ Samuel Pufendorf (1632–1694): német jogtudós, a természetjog tanára; 1667-ben Monzambano álnéven jelentette meg éles visszhangot kiváltó De statu imperii germanici liber unus című munkáját, melyben támadta a Német-római Birodalom berendezkedését és a Habsburg-dinasztiát is.

³⁸ Germania Triumphans, 1745, 15 és 27.

³⁹ Germania Triumphans, 1745, 66–67.

⁴⁰ Germania Triumphans, 1745, 59–62.

⁴¹ „Alles dieses sind Denckmahle und angenehme Früchte des in Oesterreichischen Händen gewesenen Kayserlichen Scepters.” Germania Triumphans, 1745, 67.

⁴² Germania Triumphans, 1745, 83.

⁴³ Germania Triumphans, 1745, 84.

⁴⁴ „Wann der Cron-Printz Joseph majorenn wird, so wird er sagen: Vater, gehet aus meinen Staaten...” Gründliche Widerlegungen, 1745, 6.

⁴⁵ Germania Triumphans, 1745, 85., Gründliche Widerlegungen, über die Einwendungen, mit welchen einige die Wahl des Groß-Hertzogs von Toscana zum Kayserlichen Thron widerrathen wollen. H. n., 1745, 6. (Továbbiakban: Gründliche Widerlegungen.)

⁴⁶ Germania Triumphans, 1745, 77–79.

⁴⁷ Rechtsbegründete Wahl-fähigkeit Sr. Königl. Hoheit, des S. T. Herren Großhertzen von Toscana u. Nebst dem ausnehmenden Vortheile, den das H. R. R. Teutscher Nation, aus der, auf höchst Dieselben gerichteten Kayser-Wahl unausbleiblich zu hoffen hat, aus denen Quellen des Deutschen Geschichte und der öffentlichen Rechts hergeleitet, auf einigen unbegründeten Beybringen übelgesinnter, entgegen gestellt, von Germano Sincero. H. n. 1745, 15–17. (Továbbiakban: Wahl-fähigkeit.)

⁴⁸ Gründliche Widerlegungen, 1745, 1.

⁴⁹ Gründliche Widerlegungen, 1745, 1.

⁵⁰ Wahl-fähigkeit, 1745, 17–18.

⁵¹ Beweisß, 1745, 5.

⁵² Germania Triumphans, 1745, 80. vö. Gründliche Widerlegungen, 1745, 1., vö. Wahl-fähigkeit, 1745, 19.

⁵³ Wahl-fähigkeit, 1745, 20–21.

⁵⁴ Wahl-fähigkeit, 1745, 2.

⁵⁵ Gründliche Widerlegungen, 1745, 3. vö. Germania Triumphans, 1745, 77. Mindkettőjük a Nagy Interregnum alatt választották meg, mivel azonban a koronázás elmaradt, mindketten „csak” német királyok voltak.

⁵⁶ Megjegyzendő, amikor történeti példákat emlegetnek a szerzők, gyakran összemoszák a Birodalom Aranybulla előtti és utáni történetét.

⁵⁷ Wahl-fähigkeit, 1745, 11., Germania Triumphans, 1745, 77.

⁵⁸ Wahl-fähigkeit, 9., 11.

⁵⁹ Johannes Cuspinianus (1473–1529): humanista, költő, orvos, történétíró; többször teljesített diplomáciai küldetést Magyarországon és Lengyelországban; 1527–28-tól „Austria” címmel egy történeti-földrajzi munkán dolgozott, amelyből csak töredékek készültek el.

⁶⁰ Császárrá koronázva 996-ban.

⁶¹ Wahl-fähigkeit, 1745, 9.

⁶² Wahl-fähigkeit, 1745, 11.

⁶³ Gründliche Widerlegungen, 1745, 2.

⁶⁴ Beweis, 1745, 40.

⁶⁵ Altes und Neues der Deutschen Reichs-Verfassung, oder Kurtze doch gründliche Beschreibung der solennen Wahl und Krönung im Heil. Römischen Reiche Deutscher Nation. Darinnen sowohl dessen Ursprung, Verfall, Wachsthum und Fortgang, Sitten und Grbräuche, als auch die vorzüglichen Rechte seiner freyen Wahl, dessen Interims- oder Vicariats-Regierung, und gegenwärtige Suspension des Chur-Böhmischen Wahl-Voti, wie auch Art und Behauptung seiner Wahl-Capitulationen kurtz doch gründlich beschreiben wird. Breßlau und Leipzig, Bey Daniel Pietsch. 1745, 7.

⁶⁶ Haran, Alexandre Yali: A francia korona jogai a Német-római Császárságra a 17. században. In: Századok, 135. évfolyam (2001), 1. szám, 233.

⁶⁷ Haran: i. m. 2001, 232.

⁶⁸ Avis impartial, 1745, 4.

⁶⁹ Gründliche Widerlegungen, 1745, 2.

⁷⁰ Gründliche Widerlegungen, 1745, 4., Beweis, 1745, 27.

⁷¹ Wahl-fähigkeit, 1745, 24., Gründliche Widerlegungen, 1745, 3.

⁷² Die Goldene Bulle Kaiser Karls IV. 1356. In: Ausgewählte Urkunden zur Erläuterung der Verfassungsgeschichte Deutschlands im Mittelalter. Hrsg.: Altmann, Wilhelm-Bernheim, Ernst. Fünfte Auflage. Berlin, 1920, 56–85. 63. cap. 2. § 1. Vö. Avis impartial, 1745, 4., Germania Triumphans, 1745, 75., Gründliche Widerlegungen, 1745, 3.

⁷³ Avis impartial, 1745, 3.

⁷⁴ Avis impartial, 1745, 4.

⁷⁵ Gründliche Widerlegungen, 1745, 5.

⁷⁶ A haderökre vonatkozóan eltérő adatokkal találkozunk. A Gründliche Widerlegungen, 1745, 5, Toscanának 40 ezer, a Habsburg-birtokoknak 150 ezer fős haderőt tulajdonít. A Wahl-fähigkeit, 1745, 32. oldalán 30 ezres, illetve 160 ezres hadseregekkel találkozunk. A két sereg létszáma együttesen azonban mindig ugyanannyi.

⁷⁷ Avis impartial, 1745, 3.

⁷⁸ Germania Triumphans, 1745, 75.

⁷⁹ „Jegleiche 3. Eigenschafften, Gerecht, Gut und Nutz... stehen in der Höchsten Person Ihro Königlichen Hoheit erwünscht beysammen.” Germania Triumphans, 1745, 75–76.

⁸⁰ „Die hohe Tugend der Gerechtigkeit haben Höchst-Dieselbe Zeithero nicht nur in der Ruhmwürdigsten Regierung ihrer eigenen Lande und Unterthanen, sondern auch in der Mit-Regentschaft Allerhöchst-Dero Frau Gemahlin Königl. Majet. Bewiesen.” Germania Triumphans, 1745, 76.

⁸¹ Wahl-fähigkeit, 1745, 31.

⁸² Wahl-fähigkeit, 1745, 35.

⁸³ Wahl-fähigkeit, 1745, 36–37.

⁸⁴ „Solcher Gestalt erhellet nun augenscheinlich und unwiederleglich, daß des Herrn Groß-Hertzen zu Toscana Königl. Hoheit... auch die sowohl von der gülden Bulle, als dem Sachsen, und Schwaben Spiegel, an einem Wahl-Candidaten erforderte unentbehrliche Eigenschafften samt und sonders in einem ausnehmenden Grade der Vollenkommenheit besitzen...”; „...den würdigsten und nützlichsten auf den erledigten Kayser-Thron setzen.” Wahl-fähigkeit, 1745, 37–38.

⁸⁵ „Elégedetek a rendek, örül az alattvaló./ Most mindenki csak jót remél./ Ferenc győzött irigység és rosszindulat felett, / Meglelte hát a Birodalom igazi nyugalmát.” Unruhige Ruhe, 1745, 696.

ÉLETKÉPEK A 18. SZÁZADI TÖRÖKORSZÁGBÓL

Lady Wortley Montagu levelei a török nőkről

A hétköznapiok történetének kutatása során érdekes forráscsoportot jelentenek a magánlevelek, amelyek szerzői saját, szubjektív élethelyzeteik leírása kapcsán ábrázolták környezetük jelenségeit, történéseit. Mindez kiemelt érdeklődésre tarthat számot akkor, ha a levél írója különös, számára szokatlan és idegen világba csöppen, hiszen így családtagjainak, barátainak írt sorai szinte útleírásként is olvashatóak. Lady Mary Wortley Montagu, a törökországi angol nagykövet felesége a 18. század elején csaknem ezer olyan levelet írt, amelyekben beszámolt európai és ázsiai élményeiről. Episztolái közül azok, amelyek 1717–1718-ban születtek, bepillantást nyújtanak a muszlim nők életébe, és – a sok fantázia szülte, torzító útleírás után – segítségükkel sok érdekes információ nyerhető az előkelő török asszonyok mindennapjairól.

Európai utazók művei Törökországról a 16–17. században

Konstantinápoly már az ókor óta mindig fontos csomópont volt, kultúrák találkozóhelye. 1453 után a törökök saját ízlésük szerint átformálva hatalmas fejlesztéseket és felújításokat végeztek a városban.¹ Külföldi kereskedőtársaságok működését is engedélyezték, bekapcsolva így Isztambult az ázsiai és európai térség vérkeringésébe.² A városban számos kereskedő, diplomata, tudós és szerencsevadász fordult meg kontinensünkről. Közülük néhányan olyan útleírásokat is készítettek, amelyek segítségével az európaiak képet alkothattak a török világról. A 17. század végére a „Kelet” ábrázolása, a „keleti témák” bemutatása Európa-szerte divatba jött. A keletkezett művek java részét azonban olyan európaiak írták, akik sohasem jártak Törökországban, gyakran saját országukból sem tették ki a lábukat.

A „keleti” érdeklődés nem csupán kereskedelmi-politikai indíttatású volt, hanem esztétikai is: a világnak ez a része régtől fogva izgalmasnak, titokzatosnak, valamiféle csodának tűnt fel az európai ember szemei előtt. Egy olyan távoli, misztikus, ismeretlen világ, ahol mindig van mit felfedezni, ahol sok újdonság vár az utazóra, és amelynek tükrében Európa kialakíthatja, jobban megértheti saját identitását.³ Berchet szerint minden egyes kultúrának létre kell hozni a barbárság fantazmáját ahhoz, hogy azt saját civilizált mivoltának ellenpontjaként mutassa be.⁴ Ugyanakkor olyan helyszín is – mint például Törökország –, ahová el lehet menekülni az európai valóság elől, a vágyak régiója. Mert Európának egy olyan helyre is szüksége van, ahová nem csupán a félelmeit, hanem a vágyait, a csodákkal szőtt álmait is kivetítheti.⁵

A török lakókörnyezet eredeti megfigyeléseken, helyszínen szerzett információkon, közvetlen tapasztalatokon nyugvó leírása, a nők életterét jelentő *hárem*, *háremlik* és a férfiak házon, palotán belüli felségterületét jelölő *szeraimlik* hiteles bemutatása a 16. századi európai utazók úti beszámolóiban szerepelt először kontinensünkön. 1551-ben Nicolas de Nicolay francia utazó (Gabriel d'Aramon kísérőjeként) járt Isztambulban. Úti élményeit 1567-ben Lyonban adták ki „*Quatre premiers livres des navigations et peregrinations orientales*” címmel, amelynek megírásában saját bevallása szerint egy helyi eunuch segítette.⁶ Ebben a könyvben főként a férfiak lak-

részének részletes leírását adta, és csak nagyon röviden szólt a szultánné gyönyörű fürdőkkel berendezett, pazar szerájáról, amit ő maga, Nicolay nyilván sohasem láthatott. Művét 1585-ben fordították angolra.

Az első olyan európai, akitől valóban hiteles képet kaphatunk a háremek szobáiról, a női lakrész belső világáról, az olasz *Domenico Hierosolimitano* (1552 k. – 1622), aki II. Murad (uralk. 1574–1595) egyik udvari orvosa volt, és e tisztségéből kifolyólag látogathatta a harem bizonyos részeit. Műve azonban a 20. század végéig kiadatlan maradt, így csak kevesen ismerhették annak tartalmát.⁷ Azt írta, hogy a szultáni harem 44 egymástól elkülönített kis udvarból és hozzájuk tartozó szobákból áll, mindegyikhez szökőkutak, fürdő(k) kapcsolódnak. A női szobák falai virágokkal telefestettek, gyönyörű brokáttal borítottak, továbbá gazdag szőnyegek, pazar bútorok jelzik a luxust. Jelezte azt is, hogy a női szobák mellett van egy olyan lakosztály is, ahol a szultán fiúgyermekai nevelkednek, akiket – eltérően a kislányoktól – csak hat-éves korukig nevelt az édesanyjuk, utána tanárok gondjaira bízta őket.⁸

Egy másik itáliai, a velencei származású diplomata, *Ottavio Bon* 1604–1607 között tartózkodott a városban, és részletes leírásokat adott a törökországi mindennapi életéről, a szokásokról.⁹ Penzer kutatásai szerint Bon szövegeit sokan használták fel úgy a 17. század elején, mintha saját művük lenne, nem jelölték az eredeti szerzőt. Például az angol változat írója, Robert Withers,¹⁰ vagy Michel Baudier,¹¹ XIII. Lajos francia király történésze, aki 1624-ben megjelent, majd több további kiadást megért művében átvette Bon gondolatait.¹² Maga Bon – több más, Isztambul megírt európai kortársához hasonlóan – személyesen sohasem léphetett be a háremekbe, de ő is tudott róla, hogy a szultán palotájához tartozó női lakrészek minden kényelemmel felszereltek, háló- és nappali szobák, ebédlők, fürdők, kertek, kerti pavilonok tartoznak hozzájuk.

A 17. században több, a török történelmet tárgyaló munka készült, ezek is sokak figyelmét irányították Törökországra. Például Paul Rycaut „*The History of the Turks: From the Year 1678, To the Year 1699*” című műve, amely nyomtatásban 1799-ben jelent meg, vagy Richard Knolles „*The Turkish History from the Original of the Nation to the Growth of the Ottoman Empire with the Lives and Conquests of their Princes and Emperors*” 1687-ben. Georges Sandys „*A Relation of a Journey*” (1615) és John Sanderson „*The Travels of John Sanderson in the Levant: 1584–1602*” (1614) című munkái pedig az angol utazók gondolatait közvetítették.

Ezek az útirajzok, történelmi munkák, a Törökországból Európába küldött levelek a 17–18. század fordulóján tehát nagy érdeklődésre tarthatnak számot. A „Kelet” mesés képe, a vele kapcsolatos félelem és rajongás kettőse azonban végérvényesen „*Az Ezeregyéjszaka meséi*” című, többkötetes munkával vonult be az európai gondolkodásba.¹³ A pikárdiai származású, 1646-os születésű orientalista, Antoine Galland, aki héber és arab tanulmányai után, 1670 és 1688 között az isztambuli portugál nagykövet titkáráként dolgozott, e mesegyűjteménnyel teljesen megbabonázta Európát. Numizmatikai tárgyú írásai, arab, török és perzsa nyelvről tett fordításai eltörpülnek az enciklopédikus mesegyűjtemény mellett, amelyet Galland élete második felében állított össze. A kötetek kiadásához nem csupán fordításokat végzett egy szír kézíratos munka alapján, hanem bizonyos történetek, részletek saját szerzője is volt.¹⁴ A mesegyűjtemény első francia kötetét 1704-ben jelentette meg, s ezt további hat követte, a legutolsó 1717-ben. Nagyon korán, már 1706-ban napvilágot látott az első angol fordítás, majd sorra számos más, európai nyelvre ültették át a munkát. Saját bevallása sze-

rint Lady Wortley Montagu gondolkodására is igen nagy hatással volt ez a mesegyűjtemény, a korában rendelkezésre álló útleírások mellett.

Lady Wortley Montagu törökországi leveleinek keletkezése

A 18. század elejéről kétségkívül egy angol hölgynek, Lady Mary Wortley Montagu-nak (leánykori nevén Pierrepont) a levelei nyújtják a legbőségesebb, európai személy által közvetített információt a török nők világáról. A lady 1689-ben született Angliában, és kiváló, a francia és latin nyelv ismeretét is nyújtó, igazi „felvilágosodás kori” neveltetést kapott.¹⁵ Henry Fielding másodunokahúga volt, érzékeny lelkű hölgy, akinek költeményei révén az irodalomtörténetben is helye van.¹⁶ Művelt édesapja gazdag könyvtárában már fiatal lányként sok érdekes munkát elolvasott, köztük „keleti” útleírásokat is. Amikor férjét nagykövetként Isztambulba küldték, utazásuk kezdete előtt az ifjú feleség tanulmányozott több Törökországról szóló könyvet is (például a fentebb említett angol szerzők munkáit).

A család 1716 augusztusában indult útnak Angliából. Rotterdam, Prága, Lipcse, Hannover, Bécs, Buda,¹⁷ Belgrád, Szófia, Edirne voltak a főbb csomópontjai ennek az útnak. 1717 májusa és 1718 júliusa között tartózkodtak Törökországban. A lady férjének az volt elsősorban a feladata, hogy munkálkodjon a török–oszták megbékülésén, de intrikák áldozata lett, így diplomáciai küldetését nem tudta kiteljesíteni, és idő előtt, 1718-ban haza kellett térnie Angliába.¹⁸ (Isztambulból hazafelé tartva Genf, Torino, Lyon és Párizs is az úti állomások között szerepelt.)

A lady utazásai és törökországi tartózkodásuk mintegy két éve alatt folyamatosan levelekben számolt be rokonainak, barátainak az őt ért élményekről. Főként lánytestvérének, lady Marnak, valamint angol barátnőinek, Anne Thistlethwayte-nak, Caroline hercegnőnek (a későbbi II. György feleségének) írt, valamint Antonio Conti abbénak. A levelek azonban abban az időben anélkül keringtek, hogy nagyobb nyilvánosságot kaptak volna. A lady azonban, úgy tűnik, nagyon fontosnak tartotta levelei mondanivalóját, és nem akarta azokat az enyészetnek adni. Hazatérve Angliába, 1719 és 1724 között kidolgozta levelei irodalmi, szövegében több helyen stilizált, újraírt változatát, és megkérte barátnőjét, Mary Astellt, hogy leveleihez írjon előszót. Az angol nagykövetné azonban nem érthette meg levelei nyomtatott változatban való megjelenését: meghalt egy évvel azok 1763-as angliai kiadása előtt. A „*Turkish Embassy Letters*” című levélgyűjtemény nagy hatással volt a művelt európai közönségre, 40 évvel később kiadták annak egy terjedelmesebb változatát, majd 1861-ben egy újabb, még több írást tartalmazó anyagot is. Az 1965–1967-es angliai kiadás (mely háromkötetnyi, s mintegy 900 levelet tartalmaz) olyan leveleket is magába foglal (körülbelül százat), amelyeket Mary Wortley-nek írtak, többek között a férje, továbbá Montesquieu, Fielding, Edward Young és lord Hervey.¹⁹

A művelt, érzékeny és érdeklődő fiatalasszony, Lady Wortley Montagu számára az utazás az érzékelés, a tapasztalatgyűjtés új módja volt, s egyben hitelesítése korábbi olvasmányélményeinek, mindannak, amit már Törökországról tudott. Az utazás, amelyre olyan alaposan készült, sok meglepetést tartogatott. Az ország, ahová félelemmel vegyes kíváncsisággal érkezett, hamar kedvessé és otthonossá vált számára. Férje pozíciója és saját női mivolta lehetővé tette számára azt, amire korábban egyetlen férfi vagy alsóbb társadalmi réteghez tartozó nő számára sem kínálkozott esély: ellátogathatott a legelőkelőbb török nők háremébe, beléphetett a női fürdők

csodálatos és férfiak számára tiltott világába. Az angol hölgy meglepve tapasztalta, hogy az európaiak által – olykor európai szobák mélyén – felépített és kiszínezett „Kelet-kép”, a török nők világának korábbi ábrázolása alapvetően nem hiteles, számos ponton kiegészítésre, pontosításra szorul.

A háremek világa

Penzer azt írta 1935-ben, hogy nyugati világunkban a keleti intézmények közül valószínűleg a hárem a legismertebb. A kifejezés tartalma, amely tulajdonképpen a női lakrészt jelöli az iszlámban, az évszázadok alatt számos valós vagy fantázia szülte leírással gazdagodott. A nők és gyermekeik életterét jelentő, a védelmüket, biztonságukat őrző lakás-, esetleg sátorrész már az ókor számos államában ismert volt: többek között a görögök, az indiaiak és a perzsák körében is megvolt a nők saját területe a házban. Az iszlám kialakulását követően, főként a muszlim városi kultúra kibontakozásával kialakult a hárem (jelentése az arab harám szóból eredeztethető: a „szent”, a „sérthetetlen”). Az európaiak képzeletét leginkább megmozgató fejedelmi hárem, ahol gyakran többtucatnyi, akár több száz nő lakott, a török szultánság fénykorában élte virágkorát. Ezekben a török háremekben, melyek történetével számos munka foglalkozik, szigorú hierarchia uralkodott, mindenkinek megvolt a maga pozíciója. A háremet a törökök kedvesebb formában haremlínek nevezték, itáliai hatásra elterjedt viszont egy másik, perzsa eredetű szó, a *szerráj* használata is. A szó eredeti jelentését („építmény”, „palota”) szűkítve, és a kifejezést csak a női lakrésze értelmezve itáliai utazók e szó kapcsán az olasz serratóra („bezárt”, „elzárt”) asszociáltak, és ezért magát a háremet kezdték seraglióként emlegetni műveikben.²⁰

Bár a női lakrésszel kapcsolatos európai szóhasználatban több pontatlanság és félreértés alakult ki az évszázadok során, annyi bizonyos, hogy a török uralkodói háremek 1909-ig valóban elzártak voltak kontinensünk utazói elől, alig maroknyi európai szerezhetett csupán közvetlen tapasztalatokat róluk, többségükben nők. Közülük is kiemelkedik azonban az első hírhozó: lady Wortley Montagu.

Az angol hölgy több levelében is beszámolt arról, milyen is a török háremek igazi világa, és hangot adott annak a véleményének, hogy az előtte élt utazók többsége nem írt valós dolgokat a téma kapcsán. Az előkelő török hölgyeket látogató ladyt görög társalkodónője segítette az ismerkedésben, aki tolmácsként vett részt az összejöveleken. A háremekbe az angol nagykövet felesége mindig kocsival érkezett, igyekezett inkognitóját megőrizni. Ennek érdekében például török kocsival²¹ ment vendégségbe.²² A háremek bejáratánál több ízben is eunuchok fogadták, akikről megemlítette, hogy mindenütt nagyon kifinomult, gáláns a viselkedésük. A hárem kapujától díszes folyosókon lehetett a női lakosztály belső szobáiba jutni. A vendégek fogadására minden török háremben felsorakoztatták az ott élő rablányokat: „A kapuban [az úrnő] fekete eunuchja fogadott, aki a legnagyobb tisztelettel segített ki a kocsiból, és átvezetett számos szobán, ahol szépen felöltözött szolgálóleányai álltak mindkét oldalon,”²³ valamint „a kapuban két fekete eunuch várt, akik átvezettek egy hosszú folyosón, ahol két sorban gyönyörű lányok álltak, a lábukig lecsüngő, gyönyörű fonatokba rendezett hajjal, mindegyikük ruhája ezüsttel hímzett, szép, könnyű damaszt volt.”²⁴ A hárem legbelső, legszebb szobájában lakott mindig az a nő, aki az egész ház(rész) tulajdonképpeni úrnője volt. Így például a lady vendéglátói: a nagyvezír felesége, továbbá a Török Birodalom második legmagasabb rangú tisztjének a felesége, Fátima, illetve

Háfiza, aki II. Musztafa szultán özvegye volt. Mary Wortley Montagu is leírta leveleiben a korábbi útleírásokból már ismert részleteket: a háremekhez magas falakkal körülvett szép külső kertek, szökőkutak, fürdők tartoztak.

A hárem belső tereit, berendezését illetően az angol hölgy több levelében is nagyon részletes beszámolót küldött otthoni barátnőinek. Azt írta például, hogy „a szobák alacsonyok, amiről azt gondolom, nem baj, a mennyezet mindig fából van, általában intarziás vagy festett és aranyozott”.²⁵ Lelkendezve számolt be arról, hogy a szobaablakok gyönyörű kertekre néznek, az ablakok között kis, árkaos falmélyedések vannak, ahová a török nők parfümös üvegcséket és virágkosarakat tesznek. Nagyon tetszett a ladynek az, hogy a szobák padlóján is szökőkutakat és márványmedencéket helyeztek el a török építőmesterek, és az állandóan csordogáló víz kellemes hűvösséget varázsolt a legforróbb napokban is a hárem lakói köré.

Ami a bútorzatot illeti, Mary aprólékos részletességgel írt a kisebb-nagyobb hímzett szaténpárnákkal kényelmessé tett szófákról, a szobafalak vonalába süllyesztett (tulajdonképpen „beépített”) szekrényekről. Annyira tetszett a ladynek a „keleti kényelem”, hogy egy levelében ezt írta: „Ezek az ülőhelyek annyira jók és könnyűek, hogy soha életemben nem fogom többé elviselni a nehéz székeket.” „Az összes szobát ezüstszegekkel kivert vagy virágokkal telefestett cédrusfa burkolja, amelyre sok helyen többszárnyú (toló)ajtót nyitnak, amelyek szekrényeket rejtene. Szerintem ezek sokkal célszerűbbek, mint a mieink.”²⁶

Az általa meglátogatott háremek kertjeiről is beszámolnak az angol nagykövetné levelei. Az ezzel kapcsolatos részletekből kiderül, hogy nem csupán árnyat adó fák, illatozó virágok és csobogó szökőkutak voltak a török nők környezetében, hanem olyan szőlőlugasok, rácsra felfuttatott növények is, amelyek árnyat adtak a kis kerti pavilonoknak, ahol jó időben a hölgyek zenéléssel, hímezgetéssel töltötték az időt.²⁷ Az angol asszony megjegyezte azt is, hogy a török közparkokban is hasonló pavilonok állnak, és ott a férfiak kávé, sörbetet iszogatnak, beszélgetnek.

A hammám

Az iszlám higiéniai előírásai miatt a muszlimok életében mindig is fontos szerepet játszottak a fürdők, a hammámok.²⁸ Mary Montagu törökországi utazása előtt arra még csak találhatunk példát a fentebb említett művek szerzőit sorolva, hogy európai férfi bejutott a hárem valamely részébe, azt azonban elképzelni sem lehetett, hogy idegen férfi akkor lépjen be egy fürdőbe, amikor ott a nők tisztálkodnak. Így valódi kuriózumnak számítanak még mai szemmel nézve is azok a levélrészletek, amelyekben az angol hölgy elmesélte egy szófiai török fürdőben szerzett élményeit. Ezt írta barátnőjének (már Hadrianopoliszból): „Nem szeretnék untatni fárasztó utazásunk részleteivel, de nem hagyhatok említés nélkül egy szófiai nevezetességet, amely város a Török Birodalom egyik legszebb városa, és híres meleg vizes fürdőiről, melyek a szórakozásnak és az egészségnek is forrásai. Megálltam itt egy napra azzal a szándékkal, hogy megnézzem a fürdőket.”²⁹ Mary egy olyan délelőtti időpontban látogatott el a hammámba, amikor az tele volt nőkkel. Leírása szerint a fürdő kőből épült, öt kupolával ellátott építmény volt, melyek közül a legalacsonyabb volt maga a bejárat. Ajtajában, kis fülkében egy nő ült, akinek az előkelő hölgyek pénzt adtak. A levélben bemutatott fürdő hasonlóan épült fel, mint a kor hammámjai általában: márvánnyal burkolt, márványmedencékkel és a fal mellett, körben elhelyezett szófákkal berendezett ter-

mekből állt, a hideg vizes teremből lehetett bejutni a forró vizes, kénes gőzbe burkolt szobába, és volt langyos vizes medence is. A lady ezt írta: „Én az utazóruhámban voltam, ami egy lovaglóruha, és bizonyára elég rendkívülien néztem ki benne, de senki sem mutatott meglepetést vagy pimasz kíváncsiságot, hanem a lehető legnagyobb udvariassággal fogadtak. Nem ismerek olyan európai udvart, ahol a hölgyek ilyen udvarias viselkedésre volnának képesek egy idegennel. Azt hiszem, mintegy 200 nő volt ott, és még csak egy sem akadt, aki megvető mosollyal vagy gúnyos pusmogással illetett volna, ami pedig a mi társaságainkból sosem hiányzik, ha valaki nem a divatot pontosan követő ruházatban jelenik meg. Újra meg újra csak ezt mondogatták nekem: »Uzelle, pek uzelle« ami annyit tesz: »elragadó, nagyon elragadó.«”³⁰ A mezítelenül fürdőző muszlim nők tehát örültek az angol látogatónak, és hosszas kérlelésükre (meg nyilván az elviselhetetlen hőségre is tekintettel) az angol asszony lazított a ruházatán. Megmutatta a török nőknek az általa viselt fűzöt, akik nagyon megsajnálták őt amiatt, hogy belekényszerítették ebbe, a test szabadságát korlátozó szörnyű szerkezetbe.³¹ Ez, a szófiai női fürdőről készült 1717-es keltezésű levél, mely 1805-ben francia nyelven is megjelent, adta tulajdonképpen az alapot a híres festő, Ingres „A török fürdő” című képeinek elkészítéséhez. A festőművész kimásolta a hammámot leíró két levél részleteit, és zsebében hordta a szöveget, annyira magával ragadta.³² A nagykövet felesége Isztambulban is látott női fürdőt, de későbbi leveleiben ezekről csak szűkszavúan tesz említést. Kétségtelen, hogy ezek a gondolatok a leggyakrabban felidézettek Mary beszámolóit tekintve. A női fürdők intim világának általa adott leírása ugyanis olyan volt az európai közvélemény számára, mintha valami csodás leleplezés történt volna: fellebbent a fátyol a „nagy, keleti titkokról”.

Öltözködés

Lady Wortley Montagu bárhol is járt Európában, mindig élénken érdeklődött a ruhák, a divat iránt. Ahogyan leveleiből kiderül, ő maga is mindenben próbálta követni a korabeli angol módit (például fűzöt viselt, lovaglóruhát hordott), és élénk képe volt a bécsi divatról is. Törökországban a háremekben látott luxuscikkek mellett talán leginkább a női ruhák ejtették ámulatba. Olyan részletes leírást adott az egykori öltözködésről, hogy a mai olvasó előtt szinte képszerűen megelevenednek a korabeli ruhadarabok. A nagykövetné olyan lelkes rajongója lett a kényelmes, könnyű anyagokból készülő, csodálatos színekben pompázó, a női test szépségét láttató török ruhadaraboknak, hogy saját maga számára is készíttetett keleties öltözeteket. (Az egyik, róla fennmaradt leghíresebb ábrázoláson éppen ebben látható.) Erről Mary 1717-ben az alábbi leírást küldte haza testvérének, lady Marnak: „A ruhám első darabja egy nagyon buggyos alsónadrág, amely befedi a cipőmet, és illedelmesebben rejtje el a lábaimat, mint az alsószojnyád. Halvány rózsaszínű damasztból készült, amit ezüstsín virágokkal hímeztek tele, a cipőm pedig arannyal hímezett fehér kecskebőrből készült. Efölött köpenyt viselek, mely finom, ezüstös fehér, a szegélyén hímezett fátyolszerű anyagból van. Ez a köntös széles ujaival félig befedi a karomat, és a nyakamnál gyémántgombbal záródik, és nagyon jól kiemelkedik benne a kebel formája és színe. A felsőkabát, mely az öltözetet zárja, fehér és aranyszínű damasztból készült, nagyon hosszú, aláomló ujjai vannak, órany szegéllyel díszítve, gyémánt- és gyöngygombokkal. A káftánom ugyanabból az anyagból készült, mint az alsónadrágom, és tökéletesen illik rá, és hosszú, szűk, lelógó ujjakkal nyújtja az alakomat. Efölött egy körülbelül négy-

ujjnyi széles övet viselek, amely teljesen teli van gyémántokkal és más drágakövekkel.”³³

Az öt vendégül látó előkelő török hölgyek ruházatáról a lady teljesen hasonló leírást adott több levelében is. Az öt szépségével lenyűgöző Fátima például aranyhímzéses, ezüstvirágokkal díszített kaftánt viselt, halvány rózsaszín, zöld és ezüstszerű buggyos nadrágot, fehér, hímzett papucsot, rózsaszín-ezüst selyemkendőjét a haján gyöngyös hajcsatokkal rögzítette.³⁴ A leggazdagabb hölgy, akit Mary Isztambulban látott, a fentebb már említett Háfiza volt, az egykori szultán kiemelt kedvese. Nem csupán lakókörnyezete, hanem ruházata is jelezte az őt körülvevő mérhetetlen pompát. Egyik testvérének írott levelében az angol hölgy nagyon részletesen leírta Háfiza öltözkését. Eszerint a harmincas éveiben járó török asszony egy dualma nevű, hosszú ujjú alsóinget viselt, efölött bíborszín szövetből varrt, borsószem nagyságú csodálatos igazgyöngyökkel és gyémántokkal díszített ruhát. A keblén egy hatalmas, rombusz alakú gyémánt fénylett, és a levél szerint a legszélesebb angol szalagnál is szélesebb övet viselt, melyet teljesen elborítottak a gyémántok. Háfiza háromsoros gyöngysort hordott a nyakán, apróbb-nagyobb, zöldes smaragdokból fűzve, középen tojásnyi lelógó smaragddal. Fülbevalói mogyorónyi gyémántok voltak, és Mary szerint további csodálatos, gyémánt- és drágakövből készült karkötőket, gyűrűket, fejdíszet viselt. Az angol hölgy kiszámolta magában, körülbelül milyen értékű lehetett a török asszony ruházata és ékszerei, és arra jutott, hogy azok ára elérné a százezer font sterlinget. „Így aztán teljesen bizonyos vagyok benne, hogy nincs az az európai királynő, akinek csak mindennek a fele is birtokában lenne, még a császári ékszerek (melyek pedig nagyon szépek) sincsenek ennek a közelében sem” – írta a nagykövetné.³⁵ Háfiza ruhátarából nem hiányoztak a cobolyprémes bundák sem, és ő is – csakúgy, mint a többi előkelő török hölgy – gyönyörű, finom ruhákba öltöztette szolgálónőit is.

A török nők hajviselete talán még ruházatuknál is jobban ámulatba ejtette Maryt. A finom, áttetsző, színes kendők, kis sapkák többnyire jelentősen szabadon hagyták a haját, így mód nyílt arra is, hogy leomló sötét fürtjeiket, több ágba befont,³⁶ változatos módon készített copfjukat ékszercsatokkal, madártollakkal, virágokkal díszítsék az előkelő hölgyek. Az angol levélíró szerint bármit a hajukba tűzhetnek, de ottjártakor Isztambulban „a legnagyobb divat egy széles ékköbokréta volt, amely természetes virágokra hasonlít, és amelyet gyöngyszemekből, különböző színű rubin-rózsákból, gyémánt-jázmínokból, topáz-virágokból és egyebekből készítenek.”³⁷ Az angol hölgy olyan mesterien szőtte leírásait a női öltözkézekről, mintha csak Seherezádé meséit keltené életre. Leveleinek több elemzője úgy gondolja, hogy a nagykövetné luxus iránti vágya, a szép tárgyakhoz való vonzódása, illetve saját, ifjúkori álmainak, szépségeszményének kivetítődése is volt mindaz, amit leírt.³⁸

Női szépség és szépségápolás

Különösen igaz mindez, ha a török nők szépségéről írt sorait nézzük. Mary Wortley Montagu szép vonásokkal megáldott fiatalasszony volt, akinek üdeségét azonban elhalványították az arcbőréen lévő, az 1715 decemberében elszennvedett himlőből maradt sebhelyek, mely betegség során a híres szépségnek számító nő a szempilláját is elvesztette. Az angol lady ezért Isztambulban is mindvégig élénken érdeklődött a bőr- és szépségápolás, és – az érem másik oldala – a himlő gyógyítása iránt.³⁹ Talán ez, Mary

személyes drámája volt leginkább az oka annak, hogy szinte megszállottan kereste a szépséget mindenütt az utazásai során: élőlényekben, ruhákban, tájakban próbálta meglátni a „tökéleteset”.

A levelekből a török nők eszményített leírása tűnik ki, olyan idealizált leírás, mely őket a földkerekség legszebb nőivé avatja. „Biztosíthatlak – írta 1717-ben testvérének, Marnak –, hogy az angol udvarnál – amely, azt hiszem, a legkiválóbb a keresztény államok között – nincs annyi szépség, mint itt... [A nők] általában kiemelik szemöldöküket, a görögöknek és a törököknek is az a szokása, hogy semeiket körben kihúzzák egy fekete tinktúrával, amely messziről vagy gyertyafénynél nagyon is kiemeli feketeségüket. Azt gondolom, a mi asszonyaink közül is sokan szeretnék megismerni ezt a titkot. (...) A körmeiket rózsaszínűre festik, ehhez a divathoz én magam nem tudtam még hozzászokni, és nem találok benne semmi szépséget.”⁴⁰

Több levélben elragadtatással írta az angol nagykövetné, hogy a török hölgyek fehér, hibátlan és illatos bőre, sötét, dús és ápoltságú haja, arányos teste, árnyas szemek magát a paradicsomot idézik fel. Arról számolt be, hogy látott ő már mindent, amit Angliában és német földön szépségnek tartanak, de annyi csodálatos nőt még sohasem, mint Törökországban. Az általa leginkább kiemelt és idealizált nőről, a lengyel édesanyjától és török apától született Fátimáról például azt írta egy levelében, hogy „ha hirtelen átröppent volna a legfőbb európai trónra, senki nem hitte volna el, hogy nem királynőnek született, pedig egy olyan udvarban született, amit mi barbárnak mondunk. Azt mondhatom, bárki a világon, még leghíresebb angol szépségeink is irigykedhetnének, ha a közelébe kerülnének.”⁴¹ Mary szinte valamennyi esetben, amikor leveleiben a női szépségről szólt, kiemelte, hogy az csakis úgy teljes, ha kifinomult, alázatos és visszafogott viselkedéssel, nemes jellemmel és műveltséggel párosul, azaz a külső és a belső szépség adja a személyiség igazi harmóniáját.

Viselkedés, étkezés, szórakozás

Az angol lady számos, Törökországban íródott levelében utalt arra, miként viselkednek a muszlim lányok és nők, és élvezettel ecsetelte szórakozási formáikat. Megfigyelései szerint az előkelő háremekben nevelt kislányokat már kora gyermekkoruktól fogva arra nevelték, hogy tiszteletet tanúsítsanak az idősebbek iránt, hogy halk szavúak, szerények, szolgálatkészek legyenek. A kifinomult viselkedést Mary valamennyi háremben és az általa felkeresett török fürdőkben is tapasztalta. Csodálattal töltötte el, milyen kedvesen, nyitott szívvel, előítéletek nélkül fogadták őt az ottani nők. Fátima például, amikor vendége megérkezett, felállt, hogy fogadja őt, és meghajolva „saját szokásai szerint köszöntötte: szívére tette a kezét, olyan alázattal telt kedvességgel”,⁴² amit az európai asszony sohasem tapasztalt az angol udvarnál. A török nők mesternek bizonyultak a társalgásban, Mary sajnálta, hogy nem ért a nyelvükön, és kénytelen tolmácsra támaszkodni. Azt tapasztalta, hogy vendéglátói bármely, az akkori európai illem szerint „tabunak” számító, intim témáról is szívesen beszélgettek, és elbűvölőnek tartotta finom humorukat.

Ami a szórakozási formákat illeti, a pazar étkezések, a lakomák utáni zene és tánc, a háremek kertjében tett séták, hímezések készítése töltötték ki leginkább a török nők idejét. A levelek részletei szerint maga az étkezés is a pompa, a fényűzés kifejeződése volt a rangos isztambuli háremekben és fürdőkben. Az akár többtucatnyi, török szokás szerint általában egyidejűleg feltálat fogásból álló ebédek és vacsorák káprá-

zatba ejtették a nagykövetnét. Leírásaira jellemző, hogy kevésbé az ételek bemutatása ragadta meg a figyelmét, sokkal inkább a drága anyagokból készült asztalneműk, az aranyozott és gyémántokkal kirakott evőeszközök álltak figyelme középpontjában. Hímzett szalvéták, amelyekbe nem volt szíve beletörölni a kezét, arany mosdótálak, kínai aranyozott porcelán kávéskészletek, amelyekhez alig mert hozzányúlni.⁴³ Az angol lady egyébként a török konyha kiváló ismerőjének tartotta magát már azelőtt, hogy Isztambulba érkezett, mert, ahogy írta, a belgrádi effendi otthonában három hétig alkalma volt megkóstolni a török szakácsok jellegzetes ételeit. Ezek eleinte ízlettek Marynek, végül azonban megunt azokat, és visszasírta saját szakácsa főztjét: „Egy indiainak jobban ízlene a török konyha. A szószai nagyon jók, minden sülttől jól illenek. Rengeteg fűszert használnak. A levest utolsónak szolgálják fel, és nagyon sok ragufélét ismernek. (...) A lakoma kávéval és parfümökkel ért véget, ami a tisztelet legmagasabb jele. Két szolgáló letérdelve illatosította be a hajam, a ruhámat és a keszkenőmet.”⁴⁴ Más levelei szerint az étkezések végén és a fürdőkben a kávé mellett sörbetet is felszolgáltak, amiről Mary úgy vélte, az talán valami „likőrféle”. Nagy tetszésére szolgált, hogy a bankettekről távozó vendégeknek búcsúzáskor gyönyörű hímzett kendőket és parfümöt adtak ajándékba.

A lakomákat gyakran kísérte a rablányok zenéje és tánca. A Fátima házánál tett látogatás is ezzel zárult: a háziasszony „jelt adott, hogy zenéljenek és táncoljanak. Négy lány azonnal elkezdett játszani valami finom, légies dallamot, valamilyen, a gitár és a lant között álló hangszeren, és játékukat énekkel kísérték, más lányok ezalatt körben táncolni kezdtek. Ez a tánc nagyon különbözött azoktól, amelyeket azelőtt láttam. (...) Nagyon lágy volt a dallam, finom érzelmekkel, szünetekkel, elhaló tekintetekkel.”⁴⁵ Bár az angolok Mary szerint úgy hiszik, hogy a törököknek nincs zenéjük, szerinte ebben tévednek, hiszen van, csak sokkal patetikusabb, mint az angoloké, a törökök nagyon sok természetes hangot használnak.

Az angol nagykövetnének annyira tetszett az előkelő török nők életvitele, hogy elragadtatással írta: ők a világ legszabadabb női, hiszen egyedüliek talán a világon, akik örökös szórakozással töltik az életüket, nincs semmi gondjuk, látogatásokkal telik a napjuk, fürdőbe járnak – ahol heti 4-5 órát töltenek el, megtárgyalva a legújabb társasági híreket –, újabb és újabb ruhadívatokat eszelnek ki, és költik a pénzt, ami Mary szerint ugyancsak kellemes foglalatosság.

A török nők helyzete

Korabeli és mai szemmel nézve is paradoxonnak tűnik, hogy egy európai nemesasszony éppen a háremek zárt világában élő muszlim nőtársait tartotta a világon a legszabadabb teremtményeknek. Mary leveleiből tulajdonképpen az a gondolat szűrhető le, hogy a nők létnek mindenütt, a 18. század eleji Angliában éppúgy, mint a Török Birodalomban, megvannak a maga keretei. Az atyai szigor alatt nevelkedő, majd az édesapja által kiválasztott férjjel egybekelő, a szigorú vallásos és társadalmi elvárások szerint élő, a gyermeknevelés és háztartásvezetés gondját vállán viselő, saját vagyonnal nem rendelkező, fűzőbe szorított testű Mary Wortley Montagu számára csábítóan és a szabadság netovábbjának tűnt fel a keleti háremekben élő nők világa. Tolla alatt a hárem, a kifejezetten nők számára fenntartott, tágas tér, ahonnan a férfiak – tulajdonképpen még maga a ház ura is – ki vannak zárva, a „megsérthetetlen intimitás helyszínévé”,⁴⁶ magas falai és örzött kapui ellenére a sokszínűen, szabadon megélt női lét

szimbólumává válik. A hárem az a lakókörnyezet volt a muszlim nők számára egy férfiközpontú társadalomban, ahol a férfi sohasem lehetett az úr, oda a férj csak vendégségbe érkezhetett, akár egykor maga Mohamed, vagy személyesen a török szultán. Abban a korban egy angol feleség nem tudta megteremteni ezt a fajta szabadságot magának. Ráadásul – szemben török társnőivel – alapvetően egyedül volt, nem tartoz(hat)ott olyan női csoporthoz, amelynek tagjaival együttesen érvényesíthette volna az akaratát.

Életútjának korábbi eseményeit is áttekintve látszik, hogy Mary törökországi élményei hatására másként kezdett gondolkodni saját női mivoltáról, mint korábban, angliai éveit alatt. 1710-ben még azt írta Burnett főtisztelendőnek, akitől latint és irodalmat tanult: „nem bizonygatom a nemek egyenlőségét. Nincs kétségem afelől, hogy Isten és a természet minket, nőket alsóbb helyre tett: mi vagyunk a teremtés alsóbb része, engedelmességgel és alávetettséggel tartozunk a felsőbb nemnek, és minden asszony, aki átengedi magát a hiúságnak és az örületnek, és mindezt tagadja, az lázad a Teremtő törvénye és a természet vitathatatlan rendje ellen.”⁴⁷

1717–1718-ban, Törökországból Európába küldött leveleiben már egészen más hangot ütött meg, és – igaz, gyakran indirekt módon, nem önmagáról vagy a „nőkről” beszélve, csakis a „török” nőket említve – tulajdonképpen kifejezte gondolatait a nők szabadsághoz való jogáról. 1717 februárjában barátjának, Conti abbénak a kérdéseire válaszolva azt írta egy francia nyelvű levelében: egyáltalán nem igaz az, hogy Mohamed kizárta a nőket az eljövendő paradicsomi boldogságból. Mary szerint Mohamed nagyon is gáláns férfiú volt, aki igencsak szerette a női nemet, már csak ezért sem tulajdonítható neki efféle barbarizmus. Ellenkezőleg, a török⁴⁸ nőknek is nagyon szép túlvilági életet ígért. Igaz, hogy a férfiaknak elkülönült helye lesz a túlvilágon, de a lady szerint a nők sem lesznek boldogtalanabbak. Ám ahhoz, hogy egy muszlim nő üdvözljön, fontos, hogy – Mary szavaival élve – „ideát sok-sok kis muszlimot hozzon világra”.⁴⁹ Vagyis kifejtette, hogy a muszlim nőkkel kapcsolatos legfontosabb elvárás, hogy gyermekeket szüljenek, ezért a török társadalomban a szüzességüket őrzőknek és az özvegyeknek, ha nem mennek újra férjhez, nem jár megbecsülés. Azok a nők, akik lustaságból vagy rosszindulatból nem vállalták a gyermek kihordását és felnevelését, nem töltik be azt a feladatot, amire hivatottak, és Allah törvényei ellen láznak. Kifejtette, hogy török hölgyismerőseinek nemritkán 12-13 gyermekük is van, és megvetik azt a nőt, aki nem tud gyermeket foganni.⁵⁰ Az angol hölgy azt fűzte hozzá mindehhez, utalva rá, hogy mennyire elfogadhatatlan a muszlimok szempontjából a zárdában élő apácák sorsa: „Nem tudom, mit gondol Ön a mi szempontunkból ily extravagáns tanításról, ám biztosíthatom Önt, uram, hogy a törökök nem olyan tudatlanok a politika, a filozófia, vagy akár maga az udvarlás terén, mint ahogyan mi azt hisszük. (...) Virágoznak náluk a tudományok.”⁵¹

Egy, ugyancsak az abbénak keltezett korábbi levelében Mary már kifejtette, hogy az európai közhiedelemmel ellentétben az iszlám tanításai szerint a nőknek igenis van lelkük,⁵² és ők is elérhetik az üdvösséget. „Itt nem azt tartják, hogy az az Istennek legjobban tetsző, ha valaki szüzességi fogadalmat tesz. Hittudományuk sokkal racionálisabb, ezt állíthatom”⁵³ – írta az angol lady, és nem ez volt az egyetlen alkalom, amikor az iszlám vallás tanításait pozitívan értékelte.

Kiemelte, hogy a török nőknek nem prédikálnak folyton a túlvilági büntetésekről, hagyják őket örülni az élet szépségeinek, nem kell tartaniuk a férjük haragjától,

hiszen rendelkeznek saját vagyonnal, amit válás esetén a férjüknek ki kell egészítenie. Testvérének írt levelében Mary kifejtette, bár az iszlám szerint a férfiaknak négy feleségük lehet, a legtöbb gazdag férfinak nincsen ennyi, inkább ágyasokat tartanak, akik egy külön házban élnek, ahová a férfiek időnként ellátogatnak, ez pedig szinte semmi-ben nem különbözik a gazdag angol férfiak szokásaitól. A háremek privilégiumait az angol asszony szerint még soha, semmi nem fenyegette, és „egészében nézve úgy látom, a török nők az egyetlen igazán szabad népség az egész birodalomban”⁵⁴ – tette hozzá, kifejezve azt a reményét, hogy testvére ezek után világosabban fogja látni a török háremekre vonatkozó igazságot, mint egyes – hamis képet nyújtó, gyakran sok ostobaságot tartalmazó – útleírásokból.

A ruhák, a divat iránt oly élenként érdeklődő nagykövetné kifejtette véleményét arról is, miként gondolkozik a muszlim ruházatkodási előírásokról. Szerinte egyenesen jó az, ha az utcán fel sem lehet ismerni a beburkolt testű, bő ruhájú nőket, hogy meg sem lehet különböztetni az úrnőt a szolgálótól. A féltékeny férj így nem tudja követni a nejét, egy férfi azt sem tudja tulajdonképpen megmondani, hogy találkozott-e jártában-keltében a hitvesével. Érdekes gondolat Mary tollából az alábbi: „Ez az állandó álarcosbál teljes szabadságot ad neki [a nőnek], hogy kövesse vágyait a lelepleződés legcsekélyebb veszélye nélkül.”⁵⁵ Kertelés nélkül kifejtette, hogy ruházatuknak köszönhetően a muszlim nők könnyebben tarthatnak szeretőt, mint a folyton „szem előtt lévő” angliai kortársnők.

*

Lady Mary Wortley Montagu a 18. század elején az angliai nagykövet feleségeként jutott el Törökországba. Bár nyilvánvaló, hogy nő létére nem lehetett szerepe a diplomáciai feladatok ellátásában, átvitt értelemben mégis diplomatája lett ő a kultúrának, a népek közötti közeledésnek. Életútjának egyik elemzője szerint a hosszú út során, melyet Londonból Isztambulba, majd vissza megtett, nem csak a kilométereket hagyta maga mögött.⁵⁶ Levetette azokat az előítéleteit is, amelyekkel kiszínezett útleírásokon nevelkedett európaiként Keletre érkezett. Művelt, széles látókörű, jó ízléssel bíró, a szépre fogékony, az új dolgokra nyitott hölgyként ment Törökországba, ahol a nyelvi akadályok, az eltérő szokások és a kulturális-vallási különbségek ellenére képes volt beilleszkedni a számára csupa meglepetéssel szolgáló hétköznapiakba.

Európaiként tulajdonképpen először nyert betekintést a háremek és női fürdők világába, amelyek leírásakor a saját problémái – mint a bőrhibák, a honvágy, a női mozgástér hiánya, a luxus utáni vágy stb. – is mind tükröződnek a leveleiből. Az útleírászerű élménybeszámolók tulajdonképpen jó eszközt jelentettek Mary számára saját identitása kereséséhez, megértéséhez, és ahhoz, hogy (burkoltan) önmagáról beszéljen. Hangsúlyozandó, hogy az angol lady nem írt az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó nőkről, nem „vegyült” velük, nagyon is tartotta arisztokrata mivoltát, ez levelei kifinomult, csiszolt irodalmi stílusából is látszik.

Levelei megjelenésüket követően Európa számos írójára, festőjére hatottak, ha jelentőségük nem is mérhető „*Az Ezeregyéjszaka meséi*”-hez. Kontinensünkön divatba jöttek a „keleties” dolgok, és ebben nem kis része volt ennek az angol hölgynek. Leveleinek olvasói között volt Voltaire, Johnson, Gibbon, Walpole és Richardson.⁵⁷ Európa öndefiníálásához a Mary-féle gondolatok tartalmára, az iszlám kultúráját szintetizáló Törökország „titkainak” megismerésére is szükség volt.

A 18. században hihetetlenül divatba jöttek a „Kelet”-re tett utazások, férfiak és női kísérők sokasága indult el Törökországba is. Közülük némelyek, mint például Edmund Chishull⁵⁸ vagy a francia származású író és világutazó, Aubry de la Motraye⁵⁹ a török háremekről is írtak (az előbbi gyakorlatilag csak azok kapujáig jutott, az utóbbi pedig, egy svájci órásmester segédjeként fellépve, az üres hárembe látogathatott el csupán).⁶⁰ Mary Wortley Montagu leveleinek varázsa azonban felülmúlta e műveket azok számára, akik a török nőkről szerettek volna olvasni. A lady episztoláival tulajdonképpen előkészítette azoknak a 18–19. századi női utazóknak a tapasztalatszerzését, akik hozzá hasonlóan szintén bejutottak a keleti háremekbe. Sophia Lane Poole, „Az Ezeregyéjszaka meséi” című könyvgyűjteményt első ízben angolra fordító Stanley Lane Poole felesége „*The Englishwoman in Egypt, Letters from Cairo Written During a Residence There in 1843/4*” (1844) címmel jelentette meg élményeit. Anne Harvey a „*Turkish Harems and Circassian Homes*” című, 1871-es művében azokat a nehézségeket is leírta, amelyekkel szembekerült a muszlim helyszíneken.⁶¹

Levelei eddig kiadott legteljesebb, 1965–1967-es – azóta több, javított kiadásban is megjelent – háromkötetes válogatásának előszavában Halsband feltette azt a kérdést, vajon érdemes-e Mary Wortley Montagu halála után 200 évvel is a közönség elé tárni ezeket a műveket. A politika-, zene-, társadalom-, gasztronómia-, divat- és vallástörténet, a tágan értelmezett kultúrtörténet művelője számára erre a kérdésre egyértelműen igenlő válasz adható.

Jegyzetek

¹ A város történetéről: Lewis, Bernard: Isztambul és az oszmán civilizáció. Gondolat, Bp., 1981.

² 1535-ben a franciák kaptak kereskedési jogot Szulejmán szultántól, 1581-ben az angolok megalapították a Levant Companyt.

³ Almarcegui, Patricia: La fascination du voyage en Orient. Lady Wortley Montagu. In: *Fantasies du harem et nouvelles Schéhérazade*. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, Muséum d'histoire Naturelle, Somogy Éditions d'Arts, La Spézia, 2003. 15.

⁴ Berchet, Jean-Claude: Le bonheur oriental. In: *Orient en lumières*. Université de Grenoble III., Grenoble, 1987. 98.

⁵ Julliard, Colette: Imaginaire et Orient. L'écriture du désir. L'Harmattan, Paris, 1996. 10.

⁶ Penzer, N. M.: The harēm. Bookplan, London, 1965. 27.

⁷ Hierosolimitano, Domenico: Relazione della gran città di Constantinopoli. (sic!) 1611. (kézirat) és Domenico's Istanbul (trans.: Austin, Michael, ed.: Lewis, Geoffrey). Warminster, E. J. W. Gibb Memorial Trust, 2001.

⁸ Penzer: i. m. 30.

⁹ Bon, Ottavio: Il serraglio del gran signore descritto a Constantinopoli nel 1608, con notizie sul Bon de Gugl. Berchet, Venezia, 1865.

¹⁰ Robert Whiter: Description of the Grand Signor's Seraglio of Turkish Emperor's Court. 1650.

¹¹ Baudier, Michel: Histoire generale du serrail et de la cour du grand seigneur. 1624.

¹² Penzer: i. m. 37.

¹³ Legteljesebb magyar fordítását Prileszky Csilla készítette, megjelent hét kötetben az Atlantisz Kiadónál, Budapest, 2000.

¹⁴ Larzul, Sylvette: Le coup de maître d'Antoine Galland. In: *Qantara – Magazine des cultures arabe et méditerranéenne*. Paris, Hiver 2004/2005. 38.

¹⁵ Életéről Halsband, Robert: *The Life of Lady Mary Wortley Montagu*. Clarendon Press, Oxford, 1960.; Grundy, Isobel: *Lady Mary Wortley Montagu – Comet of the enlightenment*. Oxford University Press, Oxford, 1999.; Moulin, Anne-Marie-Chuvin, Pierre: *Lady Mary Montagu. L'islam au péril des femmes*. Maspero, Paris, 2001.; Beaudoin, Sophie: *Le regard de Mary*. In: *Qantara* No 45., automne 2002.

¹⁶ Versei és prózai művei: *Montagu, Mary Wortley Lady*: Poetical Works of the Right Honorable Lady M_y W_y M_e. London, 1781. Selected Prose and Poetry of Lady Mary Wortley Montagu. Transcribed R. S. Bear. <http://darkwing.uoregon.edu/~rbear/montagu.html#letter> (2005. 08. 24.); *Grundy, Isobel*: A Moon of Literature: Verse by Lady Mary Wortley Montagu. In: New Rambler: Journal of the Johnson Society of London. vol. 112. 1972. 6–22.

¹⁷ A magyar történelem kapcsán jól ismert és többször idézett forrás a lady levelezésének azon részlete, ahol a téli Magyarországon való átutazását örökítette meg. L. erről: *Horwath, Peter*: Identifying Place Names in Hungary Used by Lady Mary Wortley Montagu. In: English Language Notes, 1988. Mar. v. 25 (3) 36–39.

¹⁸ *Anwar-Chenderoff, Leili*: Une Anglaise parmi les Turques: Lady Mary Wortley Montagu. In: L'Orient des femmes. Dir: Palmier-Chatelain, Marie-Élise–Lavagne d'Ortigue, Pauline, ENS éd., Lyon, 2002. 161–173.

¹⁹ *Halsband, Robert*: Preface. In: The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu. Ed.: Halsband, Robert. Clarendon Press, London, 1980. I. k. V. (A továbbiakban: Letters.)

²⁰ *Penzer*: i. m. 16.

²¹ Egyik levelében azt írta, hogy a török fogatok teljesen másfélék, mint európai társaik. Sokkal kisebb ablakaik vannak, hogy megóvják utasaikat a hőségtől. Jóféle fenyődeszkából készítik őket, mint a holland kocsikat. Festett és díszített farácsolatot készítenek a kocsikhoz kívülről, belülről pedig kis kosarakkal, virágcsokrokkal díszítik őket, néhány szép versidézzel tarkítva. Lady Mary Wortley Montagu levele 1717. április 1-jén (a levél címzettje nem ismert). In: Letters i. m. I. k. 312.

²² M. W. M. levele testvérének, lady Marnak. 1717. április 18-án. In: Letters i. m. I. k. 347.

²³ Uo. 347.

²⁴ Uo. 349.

²⁵ M. W. M. levele Anne Thistlethwayte-hez 1717. április 1-jén. In: Letters i. m. I. k. 343.

²⁶ Uo. 343.

²⁷ Uo. 343.

²⁸ A témáról *Kéri Katalin*: Holdarcú, karcú ciprusok. Terebess, Bp., 2002.; *Uő*: A földi Paradicsom – a muszlim fürdőkultúra szerepe az egészség és szépség megőrzésében. In: Egészségnevelés, 2001/1. 36–40.

²⁹ M. W. M. levele 1717. április 1-jén (a levél címzettje nem ismert). In: Letters i. m. I. k. 312.

³⁰ Uo. 313.

³¹ Mary még 1741-ben is újra elmesélte ezt az esetet egy levelében, mert nagyon tréfásnak találta, hogy a török nők a fűző láttán azt gondolták, hogy a saját szabadságukkal ellentétben az európai nőket rabságban tartják a férfiak.

³² *Almarcegui*: i. m. 32.

³³ M. W. M. levele 1717. április 1-jén lady Marnak. In: Letters i. m. I. k. 326.

³⁴ M. W. M. levele 1717. április 18-án lady Marnak. In: Letters i. m. I. k. 350–351.

³⁵ M. W. M. levele 1718. március 10-én lady Marnak. In: Letters i. m. I. k. 382.

³⁶ Mary egyik levelében azt említi, hogy egy hölgyön 110 hajfonatot számolt össze.

³⁷ M. W. M. levele 1717. április 1-jén lady Marnak. In: Letters i. m. I. k. 327.

³⁸ *Anwar-Chenderoff*: i. m. 166.

³⁹ Európában ő volt az egyik legelső és egyben legharcosabb szószólója a himlőoltásnak, leveleiben részletesen beszámolt a betegség elleni harc törökországi csodálatos eredményeiről, saját gyermekén is elvégeztette a karcolást, hogy a betegség veszedelmes változatától megkímélje. M. W. M. levele 1717. április 1-jén. In: Letters i. m. I. k. 338–339. L. erről még: <http://www.stanford.edu/~dbmuniz/Montagu.htm> (2005. 08. 24.).

⁴⁰ M. W. M. levele 1717. április 1-jén lady Marhoz. In: Letters i. m. I. k. 327.

⁴¹ M. W. M. levele 1717. április 18-án lady Marhoz. In: Letters i. m. I. k. 350.

⁴² Uo. 349.

⁴³ M. W. M. levele 1718. március 10-én lady Marhoz. In: Letters i. m. I. k. 382–383.

⁴⁴ M. W. M. levele 1717. április 18-án lady Marhoz. In: Letters i. m. I. k. 348.

⁴⁵ Uo. 351.

⁴⁶ A kifejezés *Anwar-Chenderoff* tanulmányából való. *Anwar-Chenderoff*: i. m. 169.

⁴⁷ Idézi: *Anwar-Chenderoff*: i. m. 171.

⁴⁸ Mary levelében a „török” kifejezés szerepel, ez pontosabban a „muszlim”.

- ⁴⁹ M. W. M. levele 1718 februárjában Conti abbéhoz. In: Letters i. m. I. k. 375.
- ⁵⁰ M. W. M. levele 1718. január 4-én Anne Thistlethwayte-hez. In: Letters i. m. I. k. 375.
- ⁵¹ M. W. M. levele 1718 februárjában Conti abbéhoz. In: Letters i. m. I. k. 376.
- ⁵² George Farquhar például azt írta a „Gavallérok hadicsele” című, Angliában népszerű, 1707-ben megjelent színművében: „Alázatos töröknek születtem, ahol a nőknek nincs lelkük, nincs tulajdonuk, elégedetten kell üldögelnem.” Letters i. m. I. k. 363. 3. lábjegyzet.
- ⁵³ M. W. M. levele 1717. május 29-én Conti abbéhoz. In: Letters i. m. I. k. 364.
- ⁵⁴ M. W. M. levele 1717. április 1-jén Marhoz. In: Letters i. m. I. k. 328.
- ⁵⁵ Uo. 328.
- ⁵⁶ *Anwar-Chenderoff*: i. m. 171.
- ⁵⁷ *Almarcegui*: i. m. 16.
- ⁵⁸ *Travels in Turkey and back to England*. London, 1947.
- ⁵⁹ *Travel through Europe, Asia & into part of Africa*. I–II. London, 1723.
- ⁶⁰ L. erről *Penzer*: i. m. 42.
- ⁶¹ *Almarcegui*: i. m. 16.

CSÁSZÁRSÁG BRAZÍLIÁBAN ÉS MEXIKÓBAN A FÜGGETLENSÉG KIVÍVÁSA UTÁN

Latin-Amerika két igen jelentős, a gyarmati korban kiemelkedően fontos szerepet játszott és egymástól nagy távolságban fekvő két országában, Brazíliában és Mexikóban – a latin-amerikai országok többségével szemben – császárság jött létre a függetlenség kivívása után. Amíg azonban a császárság intézménye Brazíliában stabilizáló tényezőnek, így tartósnak bizonyult, Mexikóban igen rövid ideig tartott. Ebben a tanulmányban több kérdésre keresem a választ: 1) Miért császárság alakult ki Brazíliában és Mexikóban a latin-amerikai köztársaságok tengerében? 2) Melyek voltak Brazília és Mexikó sajátosságai? 3) Milyen következtetéseket vonhatunk le a császárság utáni periódusra Brazília és Mexikó vonatkozásában, azaz milyen tanulságokat vont le a brazil és a mexikói politikai közélet a császárságból?

A stabilitásra tett kísérlet: császárság Brazíliában

A portugál udvar 1807-ben pánikszerűen menekült el a francia seregek elől Brazíliába.¹ João király egyik első rendelete volt, hogy megnyitotta a brazil kikötőket a külföldi hajók előtt.² A külkereskedelem liberalizálását, a korábbi portugál kereskedelmi monopólium feladását nem annyira a liberális elvek vezérelték, mint a gazdasági kényszerűség. A 19. század elején Brazíliában gazdasági fellendülés volt. A raktárak tele voltak áruval. Ha ezek az áruk nem kelnek el, akkor az udvarnak nincs bevétele.³ Az udvarnak fel kellett mérnie a realitásokat. A birodalom jövedelme döntően a Brazíliában megtermelt áruktól függött. Ezeket pedig bármilyen áron el kellett adni. A kereskedelmi forgalom érdekében a „baráti” Angliának tett gesztus volt, hogy a behozott árukra kivetett 24%-os vámot Anglia esetében 15%-ra mérsékeltek. Az egyéb portugál gyarmatokról származó fűszerek átmenő forgalma is brazil kikötőkön keresztül bonyolódott le, amelyben ismét az angolok játszották a fő szerepet. Anglia 1810-ben szerződésben garantálta, hogy a portugál trónt – a Napóleon utáni időkben is – a Bragança-család jogos „tulajdonának” tekinti. Miután az udvar Rio de Janeiróba költözött, másik legfontosabb rendeletében visszavonta a gyárak bezárásáról intézkedő 1785-ös határozatot. Ezáltal nagy lendületet vett a helyi ipar fejlődése.

Milyen volt a 19. század elejének Brazíliája? Az igen hatalmas terület 1817/18-ban mindössze 3 817 900 lakost számlált.⁴ A lakosság területi megoszlása erősen centralizált képet mutatott. 1800-ban az összlakosság 77%-a csupán négy capitaniában koncentrálódott (Minas Gerais: 21%; Rio de Janeiro: 21%; Bahía: 19%; Pernambuco: 16%).

A brazil gyarmatokon a gazdasági hatalom a gazdag ültetvényesek kezében volt, akik rabszolgamunkára alapozott termelést folytattak. A kereskedelem főleg portugál – és csak kisebb részben a velük társult brazil – kereskedők kezében volt. Az ültetvényesek és a kereskedők, legyenek konzervatív vagy liberális gondolkodásúak, legfőbb törekvése az volt, hogy megszabaduljanak a portugál gyámkodástól. Az elszakadási törekvéseket azonban békés mederbe kellett terelni, mert a spanyol gyarmatok polgárháborúi, de főleg Haiti példája elrettentette az ültetvényeseket az erőszakos megoldástól. Azzal ugyanis mindenképpen számolni kellett, hogy egy

esetleges fegyveres elszakadási kísérlet kiválthatja a négerek lázadását. A fegyveres harcok a hadsereg, a helyi caudillók megerősödéséhez vezethettek volna (ahogy az a spanyol gyarmatokon történt), amely egy olyan nagy kiterjedésű országban, mint Brazília, a szeparatizmus veszélyét hordozva magában az ország integritását sodorta volna veszélybe.

A spanyol gyarmatokról Brazíliát az különböztette meg, hogy a trónörökös a király távozása után is brazil földön volt. Kezében összpontosult az adminisztráció, a hadsereg vezetése. Erős centralizáció mellett nem alakulhattak ki jelentős helyi központok, amelyek átvehették volna a szeparatista törekvések irányítását. Egy független Brazília számára adva volt az adminisztráció, a központi kormánysszervek, a központból irányított egységes hadsereg, valamint az ezek mögött felsorakozó gazdasági elit, amely egy függetlenségi fordulat után azonnal betölthette a politikai elit szerepét (a portugálok távozása esetében).

A földbirtokos réteg a független brazil államtól azt várta, hogy megerősíti tulajdonában, és biztosítja a rabszolgatartó rendszer fennmaradását. A tárgyalt időszakig Brazíliában a földbirtokjog alapja a *posse por ocupação* volt, azaz aki elfoglalt egy még szabadon lévő földet, azt művelhette, az a föld tulajdonosának számított. Még 1845-ben is, például Minas Geraiban a megművelhető földeket 45%-ban *posse por ocupação* alapján tekintették tulajdonuknak a birtokosok.⁵ A földbirtokosok érdeke egyezett a függetlenség ügyében az erősödő gazdaság által jelentős szerephez jutott kereskedőkével, akik szerettek volna megszabadulni a kereskedelmet lefoglaló portugál kereskedőktől. A társadalmi szerkezet szempontjából nem elhanyagolható az a tény sem, hogy az udvar braziliai megjelenésével kialakult, illetve megerősödött egy helyi bürokrácia, amelynek az érdeke szintén a függetlenség irányába mutatott. Az udvar létrehozta Brazíliában a kincstárat, a bíróságokat, azaz kiépült egy intézményrendszer, amelyre az új állam támaszkodhatott. (Ez kevésbé mondható el a spanyol gyarmatok vonatkozásában.)

A szellemi-kulturális élet is megpezsdült João Brazíliába érkezése után. Ez érthető is, hiszen egy csapásra Brazíliába került Portugál Birodalom központja. Csak egy jellemző eset: João érkezéséig nem lehetett újságot kiadni, nyomtatni Brazíliában.⁶ A brazil gazdaság hatékonysága, a kereskedelem jövedelmezősége jelentősen hozzájárult a függetlenség gazdasági megalapozásához. A politikai legitimitációt – és ezt nagyon fontos hangsúlyozni – az adta, hogy a király Brazíliában volt, így lehetőség nyílt a békés átalakulásra, forradalom nélkül.

Mielőtt a politikai eseményeket elemeznénk, nem mehetünk el szó nélkül a függetlenség eszmei előkészítésének egy fontos mozzanatának tárgyalása mellett. A spanyol gyarmatokhoz hasonlóan Brazíliában is ismertek voltak a felvilágosodás nagyjainak írásai, főleg Rousseau, Montesquieu művei. A brazil függetlenségi mozgalomnak azonban igen óvatosnak kellett lennie, mivel a spanyol gyarmatokkal szemben nem tűnt járható útnak a forradalom. Ugyanakkor nem jöhetett számításba egy olyan megoldás, amelyet nem készítettek elő kellőképpen, mert egy hirtelen és ellenőrizhetetlen változás ismét csak a haitizálódás veszélyével járt. A lassú szellemi előkészítő munka jelentős részét a szabadkőműves-páholyokban végezték el.

Brazíliában az első szabadkőműves-páholy (Cavaleiros da Luz) Bahiában jött létre 1797-ben, de az első „regisztrált” szabadkőműves-páholy 1800-ban alakult Niteróiban.⁷ A szabadkőműves-páholyokban különböző társadalmi rétegek képviseltették magukat; katonák, kereskedők, jogászok, nemesek stb. Tagja volt a szabadkőműves közösségnek José Bonifácio de Andrada e Silva, „a függetlenség

pátriárkája”, Joaquim Gonçalves Ledo, a függetlenség szükségességének egyik fő hirdetője, de tagja volt maga a későbbi császár, Dom Pedro is.⁸ Az a tény, hogy a későbbi császár, Dom Pedro is páholytag volt (sőt nagymester lett), kettős eredménnyel járt: a szabadkőművesek befolyásolták a herceget a függetlenség irányába, a herceg viszont hozzájárulhatott a szabadkőművesek nagy részének meggyőződéséhez, hogy Brazíliában a függetlenség után a járható út a monarchia és nem a köztársaság.⁹

Alapvetően kétfajta szabadkőműves-páholy volt a 19. század elején: az egyikben a portugálok tömörültek, és céljuk a portugál fennhatóság fenntartása volt. A páholyok többsége a függetlenséget kívánó brazilokat tömörítette. A brazil szabadkőművesek között is volt ellentét. José Bonifácio de Andrada e Silva például egy egyenjogú brazil–luzitán államszövetségben gondolkodott, egyfajta duális monarchiában, két parlamenttel, de egy királlyal, Joaquim Gonçalves Ledo viszont a Portugáliával való szakítást szorgalmazta.¹⁰ Carvalho szerint a szabadkőművesek hozzájárultak Brazília függetlenségéhez azzal, hogy befolyásolták a közvéleményt, felébresztették a nemzetben a szabadság iránti vágyat.¹¹

João azonban nem nézte jó szemmel a szabadkőművesek törekvéseit. Rendőrséggel figyeltette a függetlenséget szorgalmazó páholyokat. Egy 1821-es João-hoz írt rendőrségi jelentésben olvasható: „Engedje meg, Ófelsége, hogy megmondjam: lehetetlen cselekedni hű csapatok nélkül, mert azok a csapatok, amelyekkel rendelkezünk, tele vannak konspirálókkal. A Portugál Királyságból kell csapatokat hozni. A függetlenségi mozgalomban nagyon általános a ravasz szabadkőművesek átkozott tevékenysége, akiket Gonçalves Ledo vezet.”¹²

Gonçalves Ledo 1822. május 20-án ezt írta a hercegnek (Dom Pedrónak): „Amikor egy nemzet megváltoztatja gondolkodását és létformáját, nem lehet már kormányozni a változtatás előtti módon. Brazília, amely királyság rangjára emelkedett, és amelyet minden hatalom elismert... megkérdőjelezhetetlen joggal rendelkezik arra, hogy kinyilvánítsa szuverenitását, amely őt megilleti. (...) Amerikának Amerikához kell tartoznia, Európának pedig Európához.”¹³

João betiltatta a szabadkőműves-páholyokat, melyek csak Dom Pedro hazatérése után működhettek újra. A szabadkőművesek javaslatára kapta Dom Pedro a „Brazília Örökös Védelmezője” címet. Dom Pedro viszont később, mint császár betiltotta a szabadkőműves tevékenységet, Ledónak száműzetésbe kellett menni (Argentínába). Dom Pedro e lépése mögött nem csak azt kell látni, hogy kettőjük között megromlott a személyes kapcsolat. Pedro császárként nem engedhette meg, hogy titkos társaságok működjenek az országban. A brazil politikai életben a „politikacsinálás” szerepét lassan a pártok, főleg a liberális és a konzervatív pártok vették át.

A soron következő feladat a Portugáliától való békés elszakadás módjának megtalálása volt. Brazília jelentőségét látva, és a brazil ültetvényeseknek mintegy gesztust téve, az udvar 1815-ben Brazíliát királyság rangjára emelte.¹⁴ A királynő halála után a herceg VI. João néven felvette a Portugália, Brazília és Algarve királya címet.

Az anyaországtól való elszakadást elősegítette és siettetette a pernambucói felkelés¹⁵ és a portugáliai események. Az 1820-ban létrejött portugál liberális kormányzat követelte, hogy a király térjen haza Portugáliába. VI. João király 1821. április 26-án elhagyta Riót, hogy elfoglalja a trónt Portugáliában, de előtte még

kinevezte fiát, Dom Pedro régensherceget a portugál király brazíliai helyettesévé (1821. április 22.).

Brazíliában 1821-re tehát már kiépültek a függetlenség belső intézményi feltételei.¹⁶ Gyakorlatilag Brazília a király távozásával egy király nélküli királyság lett. Egy „brazil király” megválasztásával a függetlenség kérdése „fait accompli” lett volna. De a „brazil király” nem lehetett egy Brazíliában született előkelő család tagja, mert ez a portugál udvar ellenkezését váltotta volna ki, és egyben belső harcok veszélyével is járt. (Kísértetiesen visszaköszöntek volna a spanyol gyarmatokon uralkodó belháborús viszonyok.) Brazília egységének érdekében mindkettőt ajánlatosnak tartották elkerülni. Így maradt a kézenfekvő megoldás: Dom Pedro herceget kell a brazil trónra ültetni. Ezáltal egyfelől „folytatódna” a Bragança-dinasztia, tehát egy legitim uralkodó kerülne a brazil trónra, elkerülve a belső hatalmi (vagy regionális) harcokat, másfelől ez a megoldás Portugália számára is a legmegfelelőbb volt. 1822-ben Dom Pedrót I. Pedro néven Brazília császárává koronázták.

Pedro herceg 1822 januárjában végképp elhatározta, hogy Brazíliában marad. Ezt javasolták neki a szabadkőművesek és legfőbb politikai tanácsadója – az egyébként szintén szabadkőműves – José Bonifácio de Andrade e Silva.¹⁷ Pedro 1822. június 19-én ezt írta apjának Portugáliába: „Még emlékszem és mindig is emlékezni fogok, amit Őfelsége mondott nekem a szobájában két nappal elutazása előtt: Pedro, ha Brazília el fog válni, előbb legyen a tied... mint egyiké ezen kalandorok közül.”¹⁸ (Nem is annyira konkrét személyekre célzott a király, hanem a spanyol gyarmatokra jellemző caudillo-háborúktól óvta a fiát.)

A függetlenséget hivatalosan 1822. szeptember 7-én proklamálták.¹⁹ Pedro herceg 1822. szeptember 8-án a paulistákhoz intézett kiáltványában már ezt a jelszót használta: „Függetlenség vagy halál”.²⁰ 1822. szeptember 22-én írt levelében tudatosította apjában, hogy Brazília önálló, független állam, és mint ilyen nem fogadja el a portugál udvar, a cortes határozatait, utasításait. „Portugáliától nem akarunk semmit” – jelentette ki.²¹

A függetlenség kikiáltásáról írja Brancato: „Dom Pedro nemcsak megtartotta Brazíliát a Bragança-ház kezében, hanem létrehozva egy monarchiát Amerikában, megőrizte a brazil területek integritását anélkül, hogy hosszú harcokra lett volna szükség, valamint rövid időn belül a régi Brazil Királyság minden provinciája a császári korona alá került. Dom Pedrót mégiscsak október 12-én deklarálták ünnepélyesen Brazília császárává. Születésnapján, december elsején volt a koronázási ünnepség, pontosan azon a napon, amelyen 1640-ben a Bragança-ház elfoglalta a portugál trónt.”²²

Dom Pedro, az első brazil császár, 1798-ban született a portugáliai Queluzban (és ugyanott halt meg 1834-ben). 1822 és 1831 között volt Brazília császára (egy évig, 1826-ban IV. Pedro néven Portugália királya). A kezdetben liberális beállítottságú, nagy ambíciókkal rendelkező fiatal herceg felismerte a külső és belső történelmi szükségességet, és a megfelelő történelmi időpontban békés úton meg tudta teremteni Brazília függetlenségét. Ezen a tényen az sem változtat, hogy vannak olyan vélemények, melyek szerint Dom Pedro nem tehetett mást, mint hogy proklamálja a függetlenséget. A valóságban egy puccs volt, ami arra irányult, hogy elnyomja, megelőzze a népi forradalmakat.²³ Ez a vélemény azonban nem számol azzal a veszéllyel, hogy egy népi forradalom Brazíliában óhatatlanul is felszabadította volna a

szeparatista vágyakat, emellett rabszolgalázadásokhoz, illetve hazai gazdasági és társadalmi válsághoz (polgárháborúhoz) vezetett volna.

A függetlenség kivívása körüli időszak így sem volt csendes. Állandó politikai csatározások, erőpróbák színtere volt a brazil politikai élet. Leopoldina császárné egyik apjához írott levelében arról számolt be, hogy Brazíliában minden zavaros, új eszmék jelennek meg, az USA államformáját akarják utánozni, „a férjem pedig sajnos imád mindent, ami újdonság, és lelkes”.²⁴

1822. január 19-én rendelet jelent meg a választásról. Ennek értelmében csak a férfiak választhattak, ha elmúltak 20 évesek (és nem a szüleiknél laktak). De a választójogi rendelet nem adta meg a szavazati jogot a bérből élőknek, a kereskedelmi cégek alkalmazottai és a bürokráciában dolgozók azonban szavazhattak. Nem volt szavazati joguk a külföldieknek és a büntetett előéletűeknek.²⁵

Dom Pedro 1823-ban összehívta az alkotmányozó nemzetgyűlést, de kis idő múlva fel is oszlatta, arra hivatkozva, hogy az alkotmányozók között pártoskodás széthúzás ütötte fel a fejét.²⁶ Az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásakor még arról beszélt, hogy „mint alkotmányos monarcha... kardjával védi a hazát, a nemzetet, az alkotmányt”.²⁷ Az alkotmányozó nemzetgyűlés munkáját azonban úgy ítélte meg, hogy az olyan alkotmányt készít elő, amely nem szolgálja a nemzet egységét és boldogulását.

A kortársak azt hitték, hogy az alkotmányozó nemzetgyűlés feloszlata után Dom Pedro egyszemélyes diktatúrát vezet be. Nem így történt. 1824-ben Dom Pedro alkotmányt tett közzé, amelyben bevezette az alkotmányos monarchiát Brazíliában. Az 1824-es alkotmány egy erősen centralizált politikai rendszert hozott létre.²⁸ A provinciákat a központ a kormányzókön keresztül tudta ellenőrizni. Vianna kiemeli az alkotmány „mobilizációs” (mobilidade) képességét, amely lehetővé tette a későbbiek folyamán, hogy az új törvények miatt ne kelljen alkotmánymódosítást végrehajtani.²⁹ Az alkotmány egyik legfőbb sajátossága a mérséklő erő (Poder Moderador) „intézményének” bevezetése. Ennek a későbbiekben a liberálisok által sokat vitatott „intézménynek” az volt a célja, hogy lehetőséget adjon a császárnak a belső viták – gyakorlatilag diktatórikus – elrendezésére, össznemzeti érdekekre hivatkozva. A Poder Moderador – azaz a császár – az alkotmány szerint biztosíthatja a politikai erők közötti harmóniát. „A Poder Moderador szerepét a császár tölti be.” Mint Poder Moderadornak a császárnak joga van szenátorokat kinevezni, „az állam üdvé érdekében” az országgyűlés határozatait felülbírálni, felfüggeszteni, feloszlítani a képviselőházat, szabadon kinevezni vagy leváltani a minisztereket stb.³⁰ Ezen rendelkezések ellenére Braz Brancato viszont azt emeli ki, hogy az alkotmány oktrojált jellege ellenére pozitív tényezőket is fel tudott mutatni, például a polgárjogok tekintetében.³¹

A brazíliai katolikus egyház a gyarmati időszak alatt a korona védelmét élvezte ugyan, de egyben „be is épült” a hatalmi rendszerbe, így nem fejlődhetett függetlenül mint intézmény.³² A portugál királyok nevezték ki a püspököket, emberei gyűjtötték be a papi tizedet, ők építették a templomokat (vagy magánszemélyek), a pápai iratok előbb Lisszabonba mentek, és csak azután, ellenőrzés, jóváhagyás után Brazíliába. Cserében viszont a gyarmatokon mindenkinek katolikusnak kellett lenni. Dom Pedro ugyanazokat a jogokat követelte (és kapta meg) a pápától, mint a portugál király.

Az 1824-es alkotmány 5. paragrafusa a római katolikus vallást a császárság államvallásává tette. A császárság idején az egyházat mint „kormányhivatalt” kezelték.

A császárság biztosította az egyház működéséhez szükséges anyagi, morális és politikai feltételeket. Viszonzásul elvárta, hogy a rendszerbe beépült egyház szolgálja, segítse a rendszert (beleértve a rabszolgaság intézményének fenntartását is). Az egyház egésze az államnak volt alárendelve, de elmondható ez helyi szinten is. Az egyház képviselői, a helyi papok a helyi fazenderóktól függtek.

A császárság időszaka alatt a politikai élet elsősorban a parlamenti csatározásokra korlátozódott. Itt nem volt olyan éles az ellentét a liberálisok és a konzervatívok között, mint Mexikóban (később, a második császárság alatt sem). Ennek főleg az volt az oka, hogy a liberálisoknak és a konzervatívoknak egyaránt hasonló érdekeik voltak: a rabszolgaságon alapuló gazdasági és politikai rendszer fenntartása. Ebből adódóan éles volt viszont a különbség a liberális gyakorlat és a liberális retorika között. „A liberálisok politikailag forradalmárok voltak, de társadalmilag konzervatívok.”³³

Apja halála után Dom Pedro 1826-ban IV. Pedro néven rövid ideig Portugália királya lett, de lemondott Mariá de Gloria nevű lánya javára. Hazatérve háborúba keveredett Argentínával. A háborúban Brazília elvesztette Cisplatina provinciát (később itt jött létre Uruguay). Közben Mariá királynőt Pedro testvére letaszította a trónról. A belső politikai villongásokba, a szeparatista felkelésekbe és saját családi gondjaiba befáradt császár lemondott ötéves fia javára, és Portugáliába távozott. Az 1831 és 1840 közötti régensséget II. Pedro (1840–1889) trónra kerülése szüntette meg. Dom Pedro, a lemondott császár, Franciaországban szervezte meg a testvére elleni portugáliai hadjáratot. Bevette Portót, majd 1833-ban végső győzelmet aratott Miguel felett a San Vicente-i csatában. Visszasegítette Mariát a trónra, és haláláig Mariá mögött irányította Portugália politikai életét. Tüdőbajban halt meg 1834-ben, a queluzi palotának ugyanabban a szobájában, ahol született. Egyszerű tábornokként temették el, de 1972-ben, Brazília függetlenségének 150. évfordulóján hamvait „hazaszállították”, és São Paulóban temették el.

Brazíliában tehát békés úton, „vér nélkül” győzött a függetlenség. Ez azt jelentette, hogy a gazdasági és társadalmi viszonyok érintetlenek maradtak.³⁴ Még akkora változáson sem mentek át, mint a spanyol gyarmatokon. A döntő – és talán az egyetlen igazi – változás az volt, hogy a portugálok helyett immár a politikai hatalom is a brazil ültetvényesek és gazdag kereskedők kezébe került, így ezek hosszú távon érdekeltek voltak az adott (rabszolgamunkára alapozott) gazdasági és politikai rendszer fenntartásában, amelyet a császárság fémjelzett, és amelynek feltétele az ország területi egységének megtartása volt.

Kísérlet a császársággal Mexikóban

Mexikó Brazíliával ellentétben osztozott a spanyol gyarmatok többségének sorsában. Hosszú, több mint egy évtizedig tartó függetlenségi háborúban (polgárháborúban) nyerte el függetlenségét a spanyoloktól.³⁵ A legtöbb latin-amerikai gyarmattól Mexikó még abban is különbözött, hogy itt nem a criollok kezdték a függetlenségi harcot, hanem a Hidalgo vezette indiánok harcoltak a függetlenségért, és a criollok a spanyolok mellett maradtak. Az egyház vezetősége is egyértelműen a felkelők ellen foglalt állást. Mexikó érseke, Lisana y Beaumont felszólította a híveket, hogy ne csatlakozzanak a forradalomhoz. Hidalgo halála után mások vették át a felkelés vezetését: Vicente Guerrero, Guadalupe Victoria, José Maria Morelos.³⁶

Morelos halála után (1815), bár mindig szította valaki kisebb-nagyobb csapata élén a függetlenség lángját, a felkelés apályáról beszélhetünk. A függetlenségi felkelést kirobantó elismert vezetők többsége halott volt. A nagy távolságok miatt a még harcoló egységek között nem volt kapcsolat. Ezt a vákuumot érezte meg és használta fel saját hatalmi céljaira Agustín de Iturbide. Iturbide a felkelések hírére Mexikóvárosba sietett, ahol felajánlotta szolgálatait a felkelők ellen harcoló alkirálynak. Iturbide 1810 szeptemberében hadnagy, novemberben már kapitány. 1812-ben mint alezredes üldözi a felkelőket.³⁷ Igen nagy becsvággyal rendelkezett,³⁸ felettesei bátor, okos és ügyes katonának tartották. 1815-ben már ő az északi hadsereg főparancsnoka.

A felkelés apálya nem azt jelentette, hogy a függetlenség igénye, a felkelés szelleme is kialudt. Iturbide maga írja egyik levelében (1820), hogy az emberek a függetlenséget óhajtják, és ha lenne valaki, aki a függetlenségi mozgalom élére állna, vakon követnék.³⁹ Felmérte, hogy 1820–21-ben a spanyolok az otthoni belpolitikai helyzet miatt nem küldenének több katonát Mexikóba, a felkelőknek pedig már csak egy elismert vezetője (Vicente Guerrero) harcol. Úgy látta, ha kiegyezik Guerreróval, ő maga kiálthatja ki a függetlenséget. Guerrero is belátta, hogy meg kell egyezni, ha ez a függetlenség ára.⁴⁰

Ilyen előzmények után született meg az Igualai Tervezet (Plan de Iguala), amelyben Iturbide a hadsereg nevében kinyilvánítja Mexikó függetlenségét.⁴¹ (Robertson felhívja a figyelmet, hogy az Igualai Tervezet egyedülálló abból a szempontból, hogy nem szidja a spanyolokat, sőt dicséri őket.)⁴² Az Igualai Tervezetből kitűnik, hogy Iturbide tudatosan törekedett a társadalmi és gazdasági status quo fenntartására. Nem nyúlt az előjogokhoz, az egyház szerepének megőrzésére törekedett (Morelos és Hidalgo egyben az előjogok – fueros – eltörléséért is harcolt). Iturbide tevékenységét áttekintve észrevehető egy egyre tudatosabb törekvés a hatalom legfelső csúcsa felé. Egyértelműen a császárság mellett foglalt állást a tervezet, amely erre a tisztségre a spanyol VII. Ferdinándot nevezte meg. Villoro felhívja a figyelmet, hogy Iturbidének az Igualai Tervezettel sikerült maga mögé állítania a kreol oligarchiát, a hadsereg nagy részét. Az Igualai Tervezet a kortársak szerint a „három garanciát” jelentette, a vallás, az egység és a függetlenség garanciáját. Iturbide lett a „három garancia hadseregének” főparancsnoka. Iturbide már nem a Hidalgo és Morelos kezdte népi forradalom vezére volt. A hatalom a hadsereg, a gazdag kreolok és az egyház kezébe került. Az ún. „írastudó” középosztály pedig elvesztette a reális kapcsolatot a tömegekkel. „A népi forradalom befejeződött.”⁴³ A córdobai egyezményben az utolsó spanyol alkirály, Don Juan O'Donojú is elismeri Mexikót szuverén és független államnak.⁴⁴ (Bár később Spanyolország nem ismerte el O'Donojú jogát ennek aláírására.)

A córdobai egyezmény főbb pontjai a következőket tartalmazták: „1) Ezt az Amerikát elismerik szuverén és független államnak és a következőkben Mexikói Császárságnak fogják nevezni. 2) A császárság kormánya mérsékelt alkotmányos monarchia lesz. 3) A Mexikói Császárságba uralkodónak először VII. Ferdinándot, Spanyolország katolikus királyát kéri fel, ha ő nem vállalja, akkor felkérjük... [itt a királyi család többi tagja következik], vagy azt, akit a császárság Cortese megjelöl. 4) A császár Mexikóban hozza létre udvarát, és itt lesz a birodalom fővárosa.”

Iturbide jól számított. A spanyol uralkodóház semmiképpen sem fogadhatta el a meghívást. Mexikóban pedig az lesz a „legalkalmasabb” a császári trónra, aki a legnagyobb katonai erővel rendelkezik. Azaz ő! 1821. szeptember 27-én nagy

külsőségek közepette bevonult Mexikóvárosba. A függetlenség e napon ténnyé vált. 1822 februárjában összeült az alkotmányozó nemzetgyűlés. Iturbide azonban siettetni akarta az eseményeket. Mivel Spanyolország hivatalosan is közölte, hogy nem ismeri el a córdobai egyezményt, a spanyol királyi család meghívása tárgyalanná vált. Szabad volt a császári trónhoz vezető út. 1822. május 19-én a főváros lakóinak egy része és Iturbide csapatai Iturbide házához vonultak és azt kiáltották: „Éljen a császár! Éljen I. Agustín!” Ő mint kiáltványában hangoztatta: „A törvény a nép akarata, semmi sincs afelett.”⁴⁵ A kongresszus a koronázás mellett döntött. 1822. július 21-én Iturbide I. Agustín néven Mexikó császára lett.

Mexikó a függetlenségi harcok kezdetén az akkori Latin-Amerika legnépesebb állama.⁴⁶ A lakosságnak azonban csak 5%-a tudott írni, olvasni. Az állandó harcok miatt a katonai költségvetés az állami bevételek felét tette ki 1823-ban.⁴⁷ 1821-ben a hadseregben 68 ezer katona szolgált (kétszer annyi, mint 1809-ben).⁴⁸

A gazdasági hatalom a földbirtokosok, a hacendadók kezében volt. A gazdagabb hacendadók tulajdonában akkora birtokok voltak – írta egy kortárs –, „ha kellő módon művelnék, gazdagságban vetekedhetnének egyes európai uralkodókkal”.⁴⁹ A hacendadók tulajdonképpen elfogadták Iturbidét, hiszen a status quo-t képviselte. Ugyancsak elfogadta a császárt az egyház vezetősége, hiszen a „fueros” megtartását jelentette a császárság. Az egyházon belül igen nagy vagyoni különbségek voltak. Ayala azt írja, hogy „az egyház Mexikóban kis létszámú és általában szegény (13 ezer fő). A felső egyházvezetők túl gazdagon és luxusban élnek, míg a papok többsége az indián színvonalán. A mexikói érsek és néhány püspök évi jövedelme viszont 100–130 ezer peso.”⁵⁰ Bár az egyházi vagyont a kortársak sokra becsülték, de ez főleg tárgyasult vagyon volt (templomok stb.). A középrétegek száma a 19. század elején csekély, kereskedők, bányatulajdonosok, a tudomány emberei, újságírók alkották. Ők többnyire liberális és republikánus nézeteket vallottak. A lakosság többségét kitevő indián népesség igen nagy szegénységben és tudatlanságban élt. Többek szerint a császár a nemzeti szuverenitás egyfajta biztosítója volt.

A spanyol támadás veszélyének elmúltával (1823) azonban világossá vált, hogy a császár senkit sem képviselt igazán. A gazdagabb kereskedők, a hacendadók számára egyfajta biztosíték volt a status quo védelmében, de amikor kiderült, hogy a hadsereg korántsem áll mellette egységesen, a császárság súlytalanná vált. Iturbide tehát nem számíthatott a hadsereg egészére. A hadsereg – hangsúlyozni kell –, a nagy létszámú hadsereg igen sok pénzbe került. A polgárháborúban kifáradt, gazdaságilag leépült országban pénzt előteremteni csak külföldi kölcsönrel lehetett. Az államadósság nőttön-nőtt. A hadsereget Iturbide nem volt képes fenntartani. Elmaradoztak a fizetések, a zsold késve vagy egyáltalán nem érkezett meg. A hadsereg egyes vezetőiben már ekkor felmerülhetett, tulajdonképpen „ki is az az Iturbide?” Csak egy közülük. Akkor bármelyikük lehet császár.

Iturbide értelmiségi ellenzéke az alsó papság és az ún. ügyvédek közül került ki. Ez utóbbi azonban két részre szakadt. Az egyik szárnyat az ún. bourbonisták alkották, akik továbbra is a Bourbon-családból származó császárral számoltak Iturbidével szemben, mint például: Lucas Alamán, a másikat a republikánusok.⁵¹ Iturbide megpróbált diktatórikus eszközökhöz nyúlni. A liberális szellemű és az őt támadó lapok munkatársait letartóztatta. A kongresszusból ugyanerre a sorsra jutott 19 képviselő. Majd október végén feloszlatta a kongresszust. Ez az autokrata intézkedés jó ürügy volt az Iturbide-ellenes tiszteknek a császár elleni fellépésre. 1822

decemberében Antonio López de Santa Anna lázadása jelentette a legfontosabb kihívást a császár számára.⁵² Santa Annához csatlakozott Guerrero és Guadalupe Victoria is. A felkelés bevallott célja a kongresszus mint legfelső hatalmi szerv visszaállítása, következésképpen a császárság intézményének eltörlése volt. Most derült ki, hogy Iturbide mennyire légiüres térben mozgott. A császárságot senki sem mentette meg. Iturbide 1823-ban lemondott, és külföldre távozott.

Mivel Mexikóvárosból olyan hírek érkeztek a száműzetésben élő volt császárhoz, hogy ott állandósult a politikai káosz, a „győzők” vetélkedése, Iturbide elhatározta, visszatazik Mexikóba. Ez azonban nem lett Napóleon dicsőséges visszatéréséhez hasonlatos. Amint mexikói földre ért, letartóztatták és rögtön, 1824. július 19-én ki is végezték. Hamvait 1838-ban Mexikóvárosban a katedrálisban helyezték örök nyugalomra. Az 1824-es alkotmány Mexikóban visszaállította a köztársaságot.

Brazil társához hasonlóan Iturbide is bizonyára azt tervezte, hogy egy olyan alkotmányt ad Mexikónak, amely megteremti az alkotmányos monarchiát. A brazil császárnak azonban volt elég (katonai) ereje, tekintélye, hogy feloszlassa az alkotmányozó nemzetgyűlést, amikor az – meglátása szerint – neki kevésbé tetsző irányba, például túlzottan liberális irányba kívánt eltérni. Iturbide ezt nem tehette meg, hiszen őt magát távolították el. És nemcsak őt, de rendszerét, az alkotmányos monarchiát is megszüntették. Mexikóban 1823-ban győztek a köztársasági erők, így az 1824-es alkotmány a köztársaság és nem a monarchia alkotmánya lett.

Az 1824-es alkotmány legfontosabb feladatának tekintette, hogy kinyilvánítsa Mexikó függetlenségét. Első paragrafusa értelmében a mexikói nemzet örökre szabad és független a spanyol és bármely hatalom kormányától. A harmadik paragrafus kimondja, hogy „a mexikói nemzet vallása most és örökké a római katolikus vallás. Az állam igaz és bölcs törvényekkel védi, és megtiltja minden más vallás gyakorlását.” (Ez az utóbbi félmondat sokak szerint a bevándorlás gátját jelentette a protestáns területekről.) A negyedik paragrafus szerint Mexikó köztársaság. A továbbiakban az alkotmány kimondja, hogy a törvényhozó hatalmat a kongresszus gyakorolja, amely két részből áll: a képviselőházból és a szenátusból.⁵³

Az 1824-es brazil és mexikói alkotmány mintája az USA 1789-es alkotmánya volt. A mexikói – köztársasági alkotmányként – természetesen lényegesen jobban támaszkodott az USA 1789-es alkotmányára. Az alkotmányozó nemzetgyűlés tagjai úgy gondolhatták, hogy ha az USA-ban olyan jól bevált az alkotmány, akkor bizonyára náluk is. Nem vették figyelembe a másfajta politikai és társadalmi közeget és az ebből adódó eltéréseket és következményeket. Az 1824-es mexikói alkotmány nem volt olyan pragmatikus, mint az angolszász alkotmány, ellenkezőleg, inkább egy ideológiai dokumentáció volt.⁵⁴ A tagállamok nagy autonómiát kaptak, a centralizmus szinte kizárólag az elnökben öltött testet. Ez az alkotmány inkább az alkotók vágyához, mint a mexikói realitáshoz volt igazítva. Ezt a véleményt nemcsak a konzervatívok, hanem a későbbi liberálisok és pozitivisták is vallották. A fentieket bizonyítja, amikor szükség lett rá, kevesen akarták és még kevesebben tudták megvédeni az alkotmányt, így az nem tudta betölteni társadalomszabályozó szerepét, mint az 1824. évi brazil alkotmány.

A császárság bukása utáni évtizedeket Mexikóban a liberálisok és a konzervatívok közötti véres, évtizedekig tartó polgárháború jellemezte. A polgárháború váltakozó sikerrel járt, de 1867-ben a liberálisok kerültek ki győztesen belőle. Témánk, a császárság szempontjából érdemes felfigyelni arra, milyen

tanulást vontak le a császárság (nem Iturbide) hívei az első mexikói császárság bukásából. Lucas Alamán, a konzervatívok egyik vezéregyénisége már 1846-ban felvetette, hogy Mexikón csak egy monarchia segíthetne. De ennek a monarchiának a császára nem lehet mexikói, mert akkor ismét több caudillo „jelentkezne”, és ez polgárháborúhoz vezetne. Külföldi királyi családból kell császárt választani. Mégpedig egy erős hatalom által támogatott császárt. Az erős hatalom azért kellene, mert csak az tudná megvédeni Mexikót az USA terjeszkedésével szemben. (Ez a gondolat valósul majd meg az 1860-as években Habsburg Miksa francia segédlettel való trónra ültetésével.) Amíg a leendő császár személyét kiválasztják, addig is egy erőskező elnökre van szükség, aki megteremti a belső békét, és előkészíti a talajt a császárság számára. Ezért is hívta vissza Alamán Santa Annát az emigrációból, hogy tegyen rendet. Ezt szolgálták Alamán követelése Santa Annával szemben: 1) a katolikus vallás megőrzése; 2) megszüntetni a föderációt és a nép részvételével történő választások; 3) új területi beosztás, amely eltörli a jelenlegi (tag)államokat; 4) egy haderő, amely képes megfékezni a banditizmust és garantálni tudja az utak biztonságát; 5) a kongresszust fel kell váltani kis létszámú tanácsokkal.⁵⁵ A második mexikói császárság azonban – más okok miatt, mint az első – szintén kudarcra lett ítélve.

*

Összegzésként megállapítható, hogy Brazíliában a császárság intézménye bevált, mert meg tudta védeni az ország területi egységét, biztosította a gazdasági és politikai elit hatalmát, megőrizte a status quót, megmentette az országot egy fegyveres függetlenségi harctól, valamint biztosította a rabszolgaság fenntartását. Mexikóban Iturbide császárságára egyszerűen nem volt szükség. Nevezhetnénk egy ad hoc császárságnak, hiszen nem volt olyan társadalmi réteg, amely hosszú távon a császársághoz akarta kötni prosperitását. A hacendadók elfogadták a status quo érdekében, de céljaiknak egy konzervatív köztársaság éppúgy megfelelt. Volt még egy „gond” Iturbidével. Példát mutatott arra, hogy egy katona milyen könnyen elérheti a legfelső hatalmi rangot. Ez a példa pedig arra ösztönözte a katonatiszteket, hogy a hadsereg egy részének támogatásával politikai karrierrel próbálkozzanak. Amíg a legfelső hatalom Brazíliában hosszú időre stabilizálódott, Mexikóban éppen a függetlenség kivívása, a stabilitásra tett rövid életű kísérlet kudarcra után indult meg az ádáz harc a hatalomért, amelyet közel négy évtizeden át a liberálisok és konzervatívok élet-halál harca jellemez.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA pénzügyi támogatásával készült.

¹ *Luís Norton*: A corte de Portugal no Brasil. Nacional (INL-MEC), São Paulo, 1979. 15. Az udvar braziliai önkéntes száműzetése nem volt új gondolat. Már Pombal márkiban (1699–1782) is felmerült a gondolat, hogy külső veszély esetén (ő még a spanyolra gondolt) a portugál udvarnak a legcélszerűbb ideiglenesen Brazíliába költözni.

² Abertura dos Portos. 28 de Janeiro de 1808. <http://variasvariaveis.sites.vol.com.br/abertura.html> 2004.

³ *James Lang*: Portuguese Brasil: The King's Plantation. Academic Press, New York, 1979.

⁴ Brazília lakossága 1817–18-ban. Szabadok: fehérek 1 043 000, szabad színesek 585 500, indiánok 259 400. Összes szabad 1 887 900. Rabszolgák: mulatt rabszolgák 202 000, néger rabszolgák 1 728 000. Összes rabszolga 1 930 000. *Lang*: i. m. 187.

⁵ *Eulalia Maria Lahmayer Lobo*: Historia Político – Administrativa da Agricultura Brasileira. 1808–1889. Ed. Eulalia M. L. L., Rio de Janeiro, 1977. 31.

⁶ *Leôncio Basbaum*: Historia Sincera da República. Das Origens a 1889. Ed. Alfa–Omega, São Paulo, 1976. 110.

⁷ *João Alberto de Carvalho*: Os Maçons e a Independência do Brasil. <http://www.gomg.org.br/independencia.htm>. 2004.

⁸ Ilustres maçons brasileiros. <http://www.lojasmaconicas.com.br/macom/famousbr.htm>. A híres szabadkőművesek között későbbi időkben ott szerepel több államelnök is, például Campos, Salles, Hermes da Fonseca, Júlio Prestes, Prudente de Moraes, Washington Luis.

⁹ *José Castellani*: O Criação do Grande Oriente e a Independência do Brasil. http://www.castellani.com.br/artigos/criacao_GOB.htm. 2.

¹⁰ *Castellani*: i. m. 3.

¹¹ *Carvalho*: i. m. 7.

¹² *Castellani*: i. m. 8.

¹³ Idézi: *Carvalho*: i. m. 6.

¹⁴ Elevação à categoria de Reino: „Mától kedve Portugália, Algarve és Brazília egy és egységes királyságot alkot, amelynek neve: Portugál, Brazil és Algarve Egyesült Királyság.” <http://variasvariaveis.sites.vol.com.br/reino.html>.

¹⁵ *Helio Vianna*: Historia do Brasil. Periodo colonial, monarquia e república. Melhoramentos, São Paulo, 1977. 386–390. A pernambucói liberális, szeparatista felkelést a helyi földbirtokos „magánhadseregek” leverték.

¹⁶ *Emilia Viotti da Costa*: The Brazilian Empire. Myths and Histories. The University of Chicago Press, 1985.

¹⁷ José Bonifacio de Andrada e Silva (1763–1838) a függetlenség egyik szószólója, Dom Pedro minisztere, Coimbrában filozófiát tanult. A szabad kereskedelem, Adam Smith követője volt.

¹⁸ *Norton*: i. m. 150.

¹⁹ Hangsúlyozni kell a hivatalosan szót, mert azelőtt többször is deklarálták például szabadkőműves-páholyokban. Vö: *Castellani*: i. m., *Braz A. A. Brancato*: Don Pedro I. de Brasil, possible Rey de España (Una conspiración liberal). Edipucrs, Porto Alegre, 1999. 167–168.

²⁰ *Castellani*: i. m. 6.

²¹ A levélből részleteket közöl: *Braz A. A. Brancato*: i. m. 186.

²² *Braz A. A. Brancato*: i. m. 187.

²³ *Carlos Carvalho Cavalheiro*: Maria Quitéria e a luta pela independência. La Insignia. 19 de diciembre del 2003. Internetes kiadás. http://www.lainsignia.org/2003/diciembre/cul_038.htm.

²⁴ *Norton*: i. m. 328–329.

²⁵ *Viotti da Costa*: i. m. 19.

²⁶ Falas do Trono (Desde 1823 até o ano de 1889). Instituto Nacional do Livro, São Paulo, 1977. (Manifesto de Imperador. 16 nov. de 1823) 83–85.

²⁷ Falas do Trono, 31–38.

²⁸ Constituição Política do Imperio do Brazil. 1824. Presidência da República. Casa Civil. Subchefia para Assuntos Jurídicos. Internetes változat. <http://www.planalto.gov.br/ccivil03/constituicao/constituicao24.htm>.

²⁹ *Vianna*: i. m. 431.

³⁰ Constituição política, 1824. 9–10.

³¹ *Braz A. A. Brancato*: i. m. 197.

³² *Thomas C. Bruneau*: The Church in Brazil. The Politics of the Religion. University of Texas Press, Austin, 1982. 11–13. *Eördögh István*: Az egyház a gyarmati Latin-Amerikában. Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, Szeged, 1998. 81–88., 109–133.

³³ *Viotti da Costa*: i. m. 56.

³⁴ *Wittman Tibor*: Latin-Amerika története. Gondolat, Budapest, 1971. 233–236.

³⁵ *Luis Villoro*: La revolución de independencia. In: Historia General de México. El Colegio de México. Tomo 2. 1976. 303–357.

³⁶ *Miguel González Averal*: La Independencia de México. Textos de su historia. Tomo 1. Secretaria de Educación Pública, México. 1985., Colección de Documentos para Historia de la Guerra de Independencia de México de 1808–1821. T. 1. Ed. J. E. Hernández y Dávalos. Kraus Reprint, 1968.

³⁷ Casa Imperial de México. http://www.casaimperial.org/augustin_es.htm.

³⁸ *William Spence Robertson*: Iturbide of México. Greenwood Press, New York, 1968. 21.

³⁹ *Robertson*: i. m. 58.

⁴⁰ Independent México in Documentos. Juan E. Hernández y Dávalos Manuscript Collection. University of Texas, Ed. Jus, México, 1954. 217.

⁴¹ Historia Documental de México. Tomo 2. Ed.: E. T. Villar, M. G. Navarro, S. Ross. UNAM, México, 1974. 145–148.

⁴² Robertson: i. m. 74.

⁴³ Villoro: i. m. 352.

⁴⁴ Tratados celebrados en la villa de Córdoba. In: Historia Documental de México. 151–154.

⁴⁵ Robertson: 174.

⁴⁶ Mexikó lakossága: félszigetiek 15 000, kreolok 1 092 367, meszticek 704 245, indiánok 3 676 281, mulatt 624 461, néger 10 000 fő. Összesen: 6 122 354 lakos. Robert Ryal Miller: Mexico: A History. University of California Press, Norman and London, 1985. 139.

⁴⁷ Michael P. Costeloe: La Primera República Federal de México (1824–1835). Fondo de Cultura Económica, México, 1975. 231.

⁴⁸ Villoro: i. m. 354.

⁴⁹ Simon Tadeo Ortiz de Ayala: Resumen de la estadística del Imperio Mexicano. 1822. UNAM, México. 1968. 20.

⁵⁰ Ayala: i. m. 19.

⁵¹ Villoro: 353–354.

⁵² Acta de Casa Mata. In: Historia Documental, 173–176.

⁵³ Constitución de 1824 (México). Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. Internetes változat. <http://www.cervantesvirtual.com>.

⁵⁴ Josefina Zoraida Vázquez: Los primeros tropiezos. In: Historia General, Tomo 3., 17.

⁵⁵ Carta de Alamán. In: Historia Documental de Mexico, 243–245.

VÁMOS PÉTER

TÁVOLI MENEDÉK

Közép- és kelet-európai zsidó menekültek Sanghajban a második világháború idején

Magyarországon még a holokauszt túlélőinek körében is kevésbé ismert, hogy 1938 tavaszától 1941 decemberéig, az Anschluss és a második világháború csendes-óceáni hadszínterének megnyitása közötti időszakban közel húszezer kelet- és közép-európai zsidó talált menedéket Kelet-Ázsiában, elsősorban Sanghajban, a világ akkor talán legnemzetközibb városában. Az elmúlt néhány évtizedben a sanghaji zsidók története világszerte az érdeklődés előterébe került; publikációk sora jelent meg a témáról. A szerzők legtöbbször maguk a menekültek, akik a zsidó hagyományt követve elbeszélik fiaiknak a Távol-Keleten töltött egy évtized eseményeit. Kelet-Ázsia legnagyobb zsidó közösségének története az elmúlt években a kutatók figyelmét is felkeltette. Michael W. Blumenthal egykori sanghaji menekült, aki Jimmy Carter elnöksége idején az Egyesült Államok pénzügyminisztere volt, a történészek érdeklődését így magyarázza: „Ez elsősorban egy érdekes és fontos történet, amelyet azért kell újra elmesélni, mert furcsa és lehetetlen mese. Érdekes a különleges helyszín miatt, és fontos, mert az emberek egy olyan vegyes csoportjáról szól, akik a holokauszt túlélői voltak a világnak ebben az eldugott sarkában.”¹

Sanghaj, a nyitott város

Sanghaj 1842 óta volt nyitott kikötő. Az első ópiumháborút lezáró nankingi szerződés értelmében a város egy-egy része felett a fennhatóságot a britek és a franciák szerezték meg. Az első külföldi telepések megjelenése a város életében gyors változást hozott. Politikailag és területileg Sanghaj három részre tagolódott. A déli és északi részekben elterülő kínai városrészeket a Francia Koncesszió és a Brit (később Nemzetközi) Settlement választotta el egymástól. A külföldi zónák mentesültek a kínai joghatóság alól, a nyugatiak saját hazai törvényeik szerint bíráskodtak, önálló közigazgatást hozhattak létre, a rendfenntartásról maguk gondoskodhattak, konzuli fennhatóság alatt szabadon kereskedhettek, és misszionáriusaik szabadon folytathatták hithirdető tevékenységüket.²

Noha a 20. század elején az egymillió sanghaji lakosnak csupán egy százaléka volt külföldi, a nyugati civilizáció jelenlétének következtében Sanghaj a leggyorsabban urbanizálódó kínai településsé vált. Az engedményes területeken az utcákat 1865-től gázlámpák világították meg, a lakásokban 1881-től volt telefon, 1882-től villanyvilágítás, 1883-tól pedig vezetékes víz.³ Az első automobil 1901-ben jelent meg a város utcáin. Az autó tulajdonosa egy magyar üzletember, Leinz Lajos volt.⁴ A külföldi jelenlét központja a Huangpu rakpartján a Bund volt, ahol máig birodalmi hangulatot idéző neoklasszicista épületek sorakoznak. A brit konzulátus, a Hongkong and Shanghai Bank székháza és a vámház a britek gyarmati hatalmának szimbóluma volt. Az erőszakkal megnyitott többi kínai kikötővároshoz hasonlóan Sanghaj is nyitva állt a külkereskedelem előtt, és az 1930-as évekre a világ egyik legnagyobb kikötőjévé vált. A város lakossága ekkor megközelítette a négymilliót, a külföldiek száma pedig a százezret.

Sanghaj az ellentétek városa volt. Egy zsidó menekült emlékei jól illusztrálják e különleges város hangulatát: „A szagok, amelyek a templomokban égetett füstölők illatától egészen az emberi ürülékét összegyűjtő trágyahordók kocsijának bűzéig terjedtek; a különös hangok és zajok, amelyek a legszegényebb kuliktól kezdve a világ leggazdagabb embereiig a legkülönbözőbb emberektől származtak; vagy a társasági élet, amelynek éppúgy részei a bárók táncosnői, mint a puritán brit társasági hölgyek... Sanghaj nem volt sem keleti, sem nyugati város.”⁵

Sanghajban olyan alakok is békében élhettek, mint az „igazi Trebitsch”. Trebitsch Lincoln, azaz Trebitsch Ignác Pakson született 1879-ben, ortodox zsidó szülők második fiaként. Eseménydús élete folyamán volt keresztény misszionárius Kanadában, anglikán presbiter Kentben, liberális képviselő a brit parlamentben, hadurak tanácsadója Kínában, német ügynök mindkét világháborúban, élete utolsó szakaszát pedig buddhista szerzetesként élte le Sanghajban.⁶

Zsidók Sanghajban

A zsidó közösség Sanghajban négy egymástól jól elkülöníthető csoportból állt. A városba érkezett első zsidók bagdadi szefárd családok fiai voltak, akik a 19. század második felében telepedtek le az új kereskedelmi lehetőségeket kínáló, újonnan megnyitott indiai és kínai kikötővárosokban. A Sassoon, a Kadoorie, a Hardoon, az Ezra és az Abraham család tagjai az angolok támogatását is élvezve hamar gazdag kereskedőkkel váltak, és előbb-utóbb brit állampolgárságot is kaptak.

Közülük a legnagyobb vagyonra a Sassoonok tettek szert, akik a Sanghajban 1949-ben bekövetkezett kommunista hatalomátvételig Kelet-Ázsia legbefolyásosabb üzletembereinek számítottak. A „Kelet Rothschildjai” Bombay, Calcutta, Hong Kong, Szingapúr és Sanghaj központtal hatalmas gazdasági birodalmat hoztak létre, amelynek reprezentatív központja, az 1929-ben épült 77 méter magas, art deco stílusú Sassoon Building volt. A Sanghaj első számú telkén, a Nanking road és a Bund sarkán épült, irodáknak és luxusszállodának is otthont adó palotát a két világháború közötti időszakban Kelet-Ázsia legpompásabb épületeként tartották számon.⁷

A szefárdi közösség Sanghajban mintegy hétszáz főből állt. A zsidó bevándorlás második hullámában, a századfordulótól kezdve Oroszországból askenázi zsidók érkeztek a városba, s a harmincas évek közepére közel ötezres közösséget alkottak. A bagdadi szefárdok és a kelet-európai askenáziak között a hagyománybeli különbségek mellett a legnagyobb eltérés az volt, hogy míg a szefárdiak Sanghajba a kereskedelmi lehetőségek reményében érkeztek, addig az askenáziakat nem elsősorban a meggazdagodás lehetősége hajtotta. Számukra Sanghaj inkább menedék volt, hiszen az oroszországi zsidók legtöbbje a bolsevik forradalom utáni polgárháborús időszak pogromjai elől menekült a Távol-Keletre. Néhány éven belül azonban nekik is sikerült biztos egzisztenciát teremteniük Sanghajban, így ők alkották a helyi zsidó közösség középosztályát.

A zsidók harmadik csoportja olasz, német és japán luxuszözsöskön érkezett Sanghajba. Egész családok: a szülők és a gyerekek, sőt nemritkán a nagyszülők is együtt élvezték az első osztály minden kényelmét. A látszat ellenére azonban e közép-európai kereskedők és értelmiségiek nem kalandvágyból hagyták el berlini vagy bécsi otthonaikat, hogy a világ másik végére utazzanak. Ők német és osztrák zsidók voltak, akik a náci Németországból menekültek. Számukra Sanghajon kívül nem volt más választási lehetőség.

A negyedik csoportot mintegy ezer lengyel zsidó alkotta. Köztük volt a Mir Jesiva, az egyetlen európai zsidó vallásos iskola, amely megmenekült a nácik pusztítása elől. A jesiva rabbijai és diákjai – közel 250 ember – Lengyelországból előbb Litvánia, onnan a Szovjetunió, keresztül Japánba, Kobe városába, Kobéból Sanghajba, ahol egészen a világháború végéig folytathatták a Tóra tanulmányozását, amíg végre eljutottak Brooklynba.

A zsidó emigráció európai háttere

A hitleri Németország antiszemita politikájának már 1933-tól kezdve egyik eleme volt a zsidók emigrációra kényszerítése. A nemzeti szocialisták célja a zsidómentes (*Judenrein*) Németország megteremtése volt. Ennek érdekében először csak gazdasági szankciókat léptettek életbe a zsidókkal szemben, majd következett a tömeges letartóztatások sora és a fizikai bántalmazás. Az 1935-ben meghozott nürnbergi törvények megfosztották a zsidókat birodalmi állampolgárságuktól (*Reichsbürgerschaft*). Attól fogva zsidók csak az állam alattvalói (*Staatsangehörige*) lehettek. Azok pedig, akik elhagyták Németországot, 1941-ben még ez utóbbi státusukat is elveszítették. A német megszállás vagy politikai befolyás alatt álló országokban és területeken élő zsidók közül egyre többen tekintették lehetséges megoldásnak az emigrációt. Ez azonban nem csak rajtuk múlt. A legnagyobb akadályt az jelentette, hogy sem a nyugat-európai országok, sem pedig az Egyesült Államok nem kívánták megnyitni határaikat a további zsidó bevándorlók előtt. A „szabad világ” magatartása az 1938-ban megtartott eviáni konferencián vált nyilvánvalóvá.

Németország viszont egyre nagyobb területeket szerzett. Hitler előbb Ausztriát, majd a csehországi Szudéta-vidéket is a Harmadik Birodalomhoz csatolta. Egyre több zsidó került német fennhatóság alá, s az ellenük folytatott szervezett terror is egyre erősödött. 1938 októberében a lengyel zsidókat kiutasították Németországból. 1938. november 9-én, a Kristályéjszakán a rendőrség alakulatai zsinagógákat szentségtelenítettek meg, zsidó üzletek ablakait törték be, zsidókat vertek meg. Ezt jól szervezett és irányított erőszakhullám követte. Az SS verőlegényei a zsidókat begyűjtötték, letartóztatták, koncentrációs táborokba szállították, és sokakat csak a feltétellel engedtek szabadon, hogy záros határidőn belül elhagyják az országot. Ez volt az a pillanat, amikor a legtöbb zsidó otthona elhagyása mellett döntött. Akár a „világ vége-re” is elmentek, csak hogy menedéket találjanak.

Akkoriban a világnak csupán egyetlen pontja volt, ahol a beutazáshoz semmiféle vízumra, rendőrségi igazolásra, menlevélre vagy a vagyoni helyzetet igazoló dokumentumra nem volt szükség. Ez volt Sanghaj, a nyitott város. A Nemzetközi Settlementbe való bejutás annak ellenére járható útnak tűnt a mindenre elszánt menekültek számára, hogy Kínáról szinte semmit sem tudtak, amit pedig a harmincas évek végén az országról hallhattak, az senkinek sem tűnhetett vonzónak. 1937-ben kitört a japán–kínai háború, és a japánok, a náci Németország szövetségesei, Sanghaj egyes részeit is elfoglalták. (Ettől kezdve a második világháború végéig a tényleges hatalmat Sanghajban a japán hadsereg gyakorolta. Hatvanezres lélekszámmal egyébként is a japán volt a legnépesebb külföldi kolónia Sanghajban.)

Japán Kelet-Ázsia nagyhatalma

Japán már a 19. század vége óta terjeszkedő politikát folytatott Kínával szemben. 1932-ben a Kvantung hadsereg elfoglalta Mandzsúriát, ahol Mandzsukuo néven bábárlamot hozott létre. Az agresszióért Japánt mind az Egyesült Államok, mind a Népszövetség elítélte. Válaszul Japán 1933-ban kilépett a Népszövetségből. A szigetország az USA-val, illetve Nagy-Britanniával fenntartott kapcsolatai erősen megromlottak. A teljes nemzetközi elszigetelődést elkerülni kívánó Japán a német tábor felé sodródott. Az új szövetség 1936-ban az antikomintern paktum aláírásához, majd az azt megerősítő 1938-as kulturális szerződéshez vezetett. 1940 szeptemberében Németország, Olaszország és Japán létrehozta a hármas szövetséget, amely a később tengelyhatalmakként ismert országok között már katonai szövetséget is jelentett.

Németország és Japán szövetségét több okból sem nevezhetjük „természetesnek”. Elsősorban azért, mert a németek jelentős kereskedelmet bonyolítottak Kínával. 1937-ben – a japán–kínai háború kitörésének évében – Németország teljes fegyverexportjának 37%-a Kínába ment, többnyire a Japán legfőbb ellenségének számító Csang Kaj-sek vezette Kuomintang-kormány befolyási övezetébe tartozó területekre.⁸ A fegyverexportnak a németek csak 1938-ban vetettek véget, és ekkor hívták vissza Kínából a német katonai tanácsadókat is. A Reichstag ugyanebben az évben elismerte Mandzsukuo-t, ám Kínával a diplomáciai kapcsolatot csak 1941 nyarán szakította meg. A japán kormánynak – mivel nem látta indokoltnak, hogy Németország Kelet-Ázsiában is érdekeltségeket szerezzen – viszont nem volt szándékában beavatkozni az európai politikába, a német szövetséget csupán eszköznek tekintette Japán délkelet-ázsiai terjeszkedő politikájához és Kína fokozatos elfoglalásához.⁹

A japánok viszonya a zsidókkal szemben

Japán és Németország álláspontja a zsidósághoz való viszony tekintetében is szöges ellentétben állt egymással. Japánban sosem éltek jelentős számban zsidók, ezért a legtöbb japán szinte semmit sem tudott a zsidóságról, és mivel a keresztény teológiában sem voltak járatosak, a vallási alapú antiszemitizmus is távol állt tőlük. Elmondhatjuk, hogy a sintó Japánban az antiszemitizmus hagyománya nem létezett.¹⁰ Az 1930-as évektől Japán ugyan erősen a német propaganda hatása alá került, azonban a japánok számára Hitler fajelmélete, amely szerint az ázsiai népek alacsonyabb rendűek lennének, mint az árja származású németek, érthetetlen és elfogadhatatlan volt.¹¹ (A japánoknak is volt saját „fajelméletük”, amely szerint viszont ők tekintették alsóbbrendűnek saját ázsiai szomszédjaikat.)

A japánok hasznát akarták húzni a zsidók ázsiai jelenlétéből. Úgy gondolták, hogy a japán Új Rendet, a gyors gazdasági fejlődést segítheti a zsidóknak tulajdonított vagyon és befolyás. A japánok célja éppen ezért az volt, hogy a japán fennhatóság alatt álló területeken letelepítsék a nagy szakmai tudással rendelkező zsidó szakembereket és tapasztalt üzletembereket. A terv kidolgozói szerint ez a közvetlen haszon mellett hozzájárulhatott az amerikai tőke beáramlásához is Mandzsukuo iparosítása érdekében.¹²

A japánok szemében a zsidók egyszerűen a fehér faj képviselői voltak, éppen ezért a hozzájuk fűződő viszonyt a testvériség, fajegyenlőség és igazságosság három elve alapozta meg. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Japánban nem létezett antiszemitizmus. Az első japánok, akik tanulmányozták a judaizmust és megismerkedtek

az antiszemitizmussal, katonák voltak, akik orosz nyelvtudásuknak köszönhetően a Kolcsak oldalán harcoló japán egységek mellett szolgáltak Szibériában.¹³ Nemcsak a nyugati hadtudományt tanulmányozták, hanem a bolsevikok és a zsidók kapcsolatáról is új ismereteket szereztek. Ekkor hallottak először a zsidó világösszeesküvésről és a „Cion bölcséinek jegyzőkönyvei” című közismert antiszemita hamisítványról.¹⁴ Az antiszemitizmussal megfertőzött japán szakértők számára teljesen elfogadható volt a gazdag és befolyásos zsidóról kialakult sztereotip kép.

Mandzsukuo már 1933-ban befogadott néhány Európából menekülő zsidó orvost és szakembert. Ugyanekkor egyre több zsidó érkezett Sanghajba is, főként üzletemberek és magasan kvalifikált értelmiségiek. A japán–kínai háború kitörését követően, 1937 novemberében a japánok elfoglalták Sanghaj kínai negyedeit, valamint a Nemzetközi Settlementhez tartozó három északkeleti városrészt, köztük a komoly károkat szenvedett Hungkout,¹⁵ és ott szigorú japán fennhatóság alatt kínai önkormányzati testületeket hoztak létre.

A menekültáradat megindulásának következtében a japán politikusok előtt Tokióban és Sanghajban is nehéz feladat állt. Igyekeztek úgy kezelni a menekültkérdést, hogy ne kerüljenek szembe sem Németországgal, sem az Egyesült Államokkal. Egyrészt meg akarták állítani a menekültek áradatát, másrészt viszont hasznót akartak húzni a zsidók gazdasági és politikai erejéből. Feltételezték, hogy a zsidó bevándorlás esetleges akadályozása ronthatja a japán–amerikai kapcsolatokat, és ezzel csökkentheti a gazdaság fejlesztéséhez szükséges külföldi tőke beáramlását. A zsidók többsége azonban érvényes német útlevéllel érkezett, annak ellenére, hogy az első oldalon ott éktelenkedett egy nagy vörös „J”, a német „Jude” (zsidó) szó kezdőbetűje. A németeknek nem kellett vízum Sanghajba.¹⁶

A hivatalos japán zsidópolitika az 1938 decemberében, a szűkebb kabinet öt miniszter tagjának Tokióban megtartott értekezletén rajzolódott ki. A miniszterek kinyilvánították: Japánnak ugyan tartózkodnia kell attól, hogy a szövetségesei által elűzött zsidókkal szemben nyíltan befogadó politikát folytasson, ám ha megtagadná a zsidóktól, hogy japán területre lépjenek, az a császárság által régóta hangoztatott fajegyenlőség ellen volna.¹⁷ Ezért úgy döntöttek, hogy tudomásul veszik az addig letelepült zsidók jelenlétét, s nem gátolják meg további menekültek befogadását. Többek közt ennek a politikának volt köszönhető, hogy 1938 ősze és 1941 tele között közel húszezer kelet- és közép-európai menekült utazhatott Sanghajba. A város menedéket és otthont nyújtott nekik közel egy évtizeden át.

Kik voltak a menekültek?

A legtöbbjük a nürnbergi törvények szerint zsidónak számított. Vagy családostul érkeztek Kínába, vagy a családfőt később követték a hozzátartozók. Németország zsidó lakosságának átlagához képest talán kissé magasabban képzettek voltak, de foglalkozási megoszlásuk hasonló volt, mint általában a közép-európai zsidóságnak. Anyagi helyzetükről általában elmondható, hogy nem voltak szegények – legalábbis amíg a náciok le nem foglalták, vagy el nem kobozták minden vagyonukat –, de nem voltak különösebben gazdagok sem.¹⁸

A társadalom legmobilabb csoportjához tartoztak. Általában már a szülőföldjükön is új életet kellett kezdeniük, némelyeknek nem is egyszer. Faluról városba költöztek, kisebb vidéki városokból a fővárosba, sőt a nagyvárosokon belül is lakóhelyet változtattak – legtöbbször nem önszántukból. Sokan szakmát is váltottak. Néme-

lyek a gazdasági világválság miatt, de még többen a német hatóságoknak a zsidókat korlátozó intézkedései következtében kényszerültek felhagyni eredeti foglalkozásukkal. Korábbi tapasztalataik tehát nagyban közrejátszhattak döntésükben, hogy elhagyják hazájukat, nekivágnak az ismeretlennek, és ismét új életet kezdenek. Ma már tudjuk: ez a döntés mentette meg az életüket.¹⁹

A legtöbb németországi és ausztriai zsidó a két főváros egyikéből, Berlinből vagy Bécsből érkezett Sanghajba. A német anyanyelvű menekültek közel negyven százaléka érkezett Ausztriából, legtöbbször Bécsből.²⁰ Az ausztriaiaként számon tartott zsidók között azonban nem csak német anyanyelvűeket találunk. A menekültek között sok szláv – főként cseh, szlovák, szlovén és horvát – és magyar is volt. Az 1919-es Tanácsköztársaság bukását követően sok magyar zsidó menekült Ausztriába Magyarországról. A húszas évek elején Ausztriába, majd onnan Sanghajba emigrált magyar zsidók között volt például Frank László, a *Shanghai Jewish Chronicle* szerkesztője, és Adolf Josef Storfer, akinek baloldali nézetei miatt már 1911-ben el kellett hagyni Magyarországot. Storfer Bécsben Sigmund Freud műveinek kiadásával foglalkozott, Sanghajban pedig a *Gelbe Post* című, havonta megjelenő folyóirat – sokak szerint a legszínvonalasabb sanghaji lap –, majd az azonos címmel megjelenő napilap alapító főszerkesztőjeként dolgozott.

A menekültek közel kétharmada kereskedő, egynegyede kisiparos (pék, hentes, mészáros, szabó) vagy ipari munkás volt. A sanghaji zsidók közt viszonylag kevés felsőfokú végzettséggel rendelkező embert – orvost, fogorvost, gyógyszerészt, ügyvédet vagy mérnököt – találunk. Az 1939-ben Sanghajban kiadott *Emigranten Adressbuch für Shanghai* szerint a legtöbb emigráns kisvállalkozásból tartotta fenn magát. Kimagaslóan sok volt például a kávéház, az étterem és a szatócsbolt.²¹

Utazás és megérkezés Sanghajba

Sanghaj Európából két útvonalon volt elérhető: tengeren és szárazföldön. A tengeri utat választó németországi és ausztriai menekültek többnyire olasz vagy német hajózási társaságok luxus tengerjáróin utaztak. Triesztben vagy Genovában, illetve Hamburgban vagy Bréma kikötőjében szálltak tengerre. Az út a Szuezi-csatornán keresztül négy hétig tartott. Voltak azonban olyan hajók is, amelyek, hogy elkerüljék a csatorna használatáért kifizetendő borsos díjat, megkerülték az afrikai kontinenst, és a Jóreménység-fok érintésével tíz hét alatt értek Sanghajba.²² Miután 1940 júniusában Olaszország belépett a második világháborúba, a tengeri út gyakorlatilag lezárult. Ezután csupán néhány hajó indulhatott útnak Portugáliából vagy Marseille kikötőjéből, egészen 1942 elejéig.²³

A szárazföldi útvonal a Szovjetunió át Mandzsukuóba vezetett. Onnan a menekültek japán hajókon indultak tovább Sanghajba vagy más ázsiai célpontok felé. Ezeket az utakat a hivatalos szovjet utazási iroda, az Inturiszt szervezte, és az útért dollárban kellett fizetni. A szovjet hatóságok csak azoknak adtak átutazó vagy kiutazó vízumot, akik rendelkeztek beutazó vízummal bármely harmadik országba. A transzszibériai vasútvonalat a menekültek 1941 júniusáig, a Szovjetuniót ért német támadás megindulásáig használhatták.

A japán–kínai háború kitörését követő időszakban Sanghajban egyetlen ország sem volt jogosult az odaérkezők útlevelének ellenőrzésére. A város nem állt sem a kínai kormány, sem pedig egyetlen más ország képviselőinek kizárólagos fennható-

sága alatt. A beutazást valójában a japán haditengerészet egységei ellenőrizték, hiszen ők uralták a kikötőt.

Ahogy a menekültek száma egyre nőtt – 1939 közepére elérte a tízezret –, a japán hatóságok és a Sanghaji Városi Tanács (a Nemzetközi Settlement vezető testülete) egymással egyetértésben szigorító intézkedéseket hoztak a további bevándorlás korlátozásának érdekében. Az 1939 augusztusában nyilvánosságra hozott új szabályok értelmében csak az léphetett be Sanghajba, aki rendelkezett elegendő pénzzel ahhoz, hogy eltartsa magát, illetve a beutazási engedély kiadásához volt érvényes munkaszerződése valamely sanghaji céggel, esetleg házassági szerződése sanghaji lakossal. A szigorító intézkedések bevezetésének az volt a célja, hogy feltételekhez kössék a beutazást, és így korlátozzák a menekültáradatot. A város vezetése el akarta kerülni, hogy a menekültek jelenléte a város külföldi lakosságára túlzott anyagi terhet rójon. A szabályok következményeként csökkent a bevándorlási engedélyt kérelmezők száma, és sok kérelmezőt elutasítottak.

A helyi és a nemzetközi segélyszervezetek tevékenysége

A megérkező menekülteket a vámellenőrzést követően a segélyszervezetek képviselői teherautóra szállították, és a Sir Victor Sassoon tulajdonát képező fogadóközpontba, az Embankment Buildingbe vitték. Ha nem volt Sanghajban rokonuk vagy olyan ismerősük, aki szállást biztosított volna számukra, a segélyszervezetek által kialakított menekültáborok egyikében tölthették az éjszakát. Az első helyi segélyszervezet a Nemzetközi Bizottság (teljes nevén: *International Committee for the Organization of European Refugees in China*, röviden I. C.) volt, amelyet 1938 augusztusában hozott létre néhány régi „sanghaji” magyar. A bizottság költségvetése jórészt Sassoon pénzadományából származott.²⁴ A bizottságot a menekültek Komor-bizottságként ismerték, a szervezet tevékenységének irányítója – tisztsége szerint tiszteletbeli titkára – ugyanis egy magyar üzletember, Komor Pál volt. Komor 1898 óta élt Sanghajban, és a Komor Segélyalap (*Komor Charity Fund*) alapítójaként, illetve a Magyar Segélyalap (*Hungarian Charity Fund*) elnökeként 1924 óta folytatott segélyező tevékenységet. A másik fontos menekültszervezet az Európai Menekülteket Segélyező Bizottság (*Committee for Assistance of European Refugees in Shanghai*) volt, amelynek vezetője egy holland üzletember, Michel Speelman volt. A Speelman-bizottság vezetői között is találunk magyarokat. A bevándorlási osztály vezetője Eduard Kann, az orvosi bizottság munkájának irányítója pedig a sanghaji orvostudományi egyetem bőrgyógyász professzora, dr. Reisz Frigyes (Frederic Reiss) volt.

Mindkét szervezet tevékenységének mintájául azok a nemzeti alapon szerveződött sanghaji segélyszervezetek szolgáltak, amelyek már az 1930-as évek elején kialakították működési elveiket és finanszírozási formáikat: jótékony magánszemélyektől és szervezetektől havi rendszerességgel adományokat gyűjtöttek, hogy a munkanélküli menekültek számára szállást és ingyenes étkezést biztosítsanak. Mindkét bizottságnak volt lakásügyi, élelmezési, egészségügyi és oktatási osztálya. A Speelman-bizottság megalakulását követően a két szervezet felosztotta a tennivalókat, és az I. C. elsősorban a menekültek személyazonosságát bizonyító okmányok kiadásával foglalkozott. A hontalan menekültek Komor Pál aláírásával személyi igazolványt kaptak, amelyet a Sanghaji Városi Tanács éppúgy elfogadott hivatalos okmányként, mint a helyi japán hatóságok, sőt néhány külföldi ország, például Ausztrália is.

A tömeges emigráció megindulását megelőző időszakhoz képest az 1930-as évek végén jelentős különbségek mutatkoztak a menekültkérdés kezelésében. A korábbi gyakorlat szerint minden nemzet saját segélyszervezetet hozott létre, amely elsősorban a nemzetközi segélyszervezetektől és a honfitársaktól származó adományokra számíthatott. Az ügyek száma eleinte kezelhetően alacsony volt, és a legtöbb nehézség megoldásához elegendőnek bizonyult az egyszeri pénzsegély. A segélyhez az általánosan elfogadott gyakorlat szerint kölcsön formájában jutott a rászorult, azzal a feltétellel, hogy amint arra anyagi helyzetének javulásával módja nyílik, a pénzt visszafizeti. Komor Pál 1935-ben így írta le a Magyar Segélyalap célját: „Az alap egyik legfőbb célja annak elkerülése, hogy magyarok a közösség terhévé váljanak, vagy hogy az után kolduljanak. Mindent elkövetünk, hogy azok, akik nem találnak itt munkát, hazatérhessenek vagy elhagyhassák Sanghajt.”²⁵

Hazatérni? Vagy Sanghajt elhagyni? A csendes-óceáni háború kirobbanása előtt ugyan voltak néhány tucatnyian, akik Sanghajból eljutottak az Egyesült Államokba, Kanadába vagy Ausztráliába, de a menekültek legtöbbször nem is reménykedhetett ilyesmiben. A helyi segélyszervezetek munkatársai nem voltak könnyű helyzetben, amikor megváltozott körülmények között kellett új problémákra új megoldásokat találniuk. Arról talán voltak információik, mi zajlik Európában, de a zsidóellenes kampány jellegével nem voltak tisztában, és bizonyosan nem tudták megítélni, hogy a német zsidóüldözésnek mi lesz a végkifejlete. A helyi segélyszervezetek mellett több nagy nemzetközi szervezet is részt vett a segélyakciókban. Képviselői révén jelen volt Sanghajban az *American Jewish Joint Distribution Committee* (rövidítve: JDC), a *Hebrew Immigrant Aid Society* (HIAS) és a Nemzetközi Vöröskereszt is.

Menekültélet Sanghajban 1938 és 1941 között

Az elsőként érkezők még magukkal hozhatták vagyontárgyaikat. Volt, aki elhozta bútorait és teljes ruhátárát, volt, aki szerszámokat hozott, volt, aki még a varrógépét is elszállíttatta Sanghajba, és volt, aki Anglián vagy más országokon keresztül nagyobb mennyiségű pénzt juttatott ki Németországból.²⁶ Mivel ezek az emberek nem nincstelenül érkeztek, és volt lehetőségük műhely berendezésére vagy üzletnyitásra, többen viszonylag rövid időn belül jó anyagi körülményeket teremtettek maguk és családjuk számára. Ugyanakkor azok, akik már a Gestapo szigorú ellenőrzése mellett hagyhatták csak el Németországot, csupán egy bőröndöt hozhattak magukkal, és annyi ruhát, amennyit magukon viseltek.²⁷ Ők, eleinte legalábbis, segélyre szorultak.

Amint a menekültek berendezkedtek, a megfelelő anyagi háttérrel rendelkezők közül néhányan új üzletbe kezdtek, a szerencsések pedig külföldi tulajdonú vállalatoknál kaptak állást, így szerény körülmények között ugyan, de mégis önálló egzisztenciát teremtettek. Az elegendő bevétellel rendelkező családok – ez mintegy négyezer embert jelentett – a város legelegánsabb részén, a Francia Koncesszióban béreltek házat vagy lakást. A többség azonban nem engedhette meg magának, hogy drága helyen lakjon, ezért Hungkouban, a Nemzetközi Settlement északi részén található, japán fennhatóság alatt álló területben keresett szállást. A háborúban ez a városrész szenvedte el a legnagyobb pusztítást. A házak egy része romos volt, és a lakbérek sokkal alacsonyabbak voltak, mint az előkelőbb negyedekben.

A helyi segélyszervezetek a Nemzetközi Vöröskereszt és az amerikai zsidó szervezetek segítségével több ezer kisemmizett menekült számára biztosítottak átmeneti szállást.²⁸ Az első ilyen „otthon” (a menekültek a német *Heim*, otthon szót hasz-

nálták a szállások megnevezésére) eredetileg a britek által működtetett idősek otthona volt. Később a menekülteket félig romos gyárépületekben és barakkokban szállásolták el, ahol a családokat kifeszített takaró vagy lepedő választotta el egymástól. Voltak olyan otthonok, ahol az egyedülálló nők és férfiak külön laktak.

Hungkouban öt átmeneti szállás működött. Sassoon és Speelman mellett a Sanghaji Városi Tanács és a protestáns Londoni Missziós Társaság (*London Mission Society*) is biztosított épületeket. Az 1939 januárjában megnyitott első otthon mellett ingyenkonyha is működött, amely naponta háromszor hétezer adag étel elkészítésére volt alkalmas. Két másik konyhát is létrehoztak, egyet egy zsinagógában, egyet pedig a fogadóközpontban. Mindegyikben a kóser szabályok betartásával főztek, annak ellenére, hogy a menekültek csupán kis része tartotta magát a szigorú vallási előírásokhoz. A csendes-óceáni háború kitörése után, amikor az érkező segélyek mennyisége már nem volt elegendő, a konyhák csak napi egyszeri étkezést tudtak biztosítani.

A rossz higiéniés körülmények és a nem megfelelő ellátás következményeként különféle Európában ismeretlen betegségek és járványok támadták meg a menekülteket. A segélyszervezetek megszervezték az orvosi ellátást is. Nem volt nehéz dolguk, hiszen a menekültek között számos orvos akadt. Rendelőintézetet, járóbeteg-rendelést szerveztek minden tömegszálláson, a Ward roadon található otthonban pedig egy emigránskórházat is létrehozta a magyar Verő Artúr főorvos irányításával.

Sir Victor Sassoon, aki nemcsak jótekonyságáról, hanem jó üzleti érzékéről is híres volt, felvásárolt néhány romos házat Hungkouban, majd a menekültekkel ingyen lakhatás fejében újjáépíttette azokat. A menekültek egy része kínai főbérletől bérelt lakást, majd európai szakemberek segítségével bevezették az áramot és a vizet. Ezután a kínai városi tanácstól kérvényezték a vízhasználati engedélyt, ami a megfelelő kenőpénz lefizetése után meg is érkezett.²⁹ Hungkouban a jól képzett európai szakmunkások egész utcákat építettek újjá. A „zsidónegyed” kereskedelmi és kulturális központja, a „Kis Bécs” kávéházaival, éttermeivel, éjszakai bárjaival és üzleteivel egészen európai hangulatot árasztott.

Az 1941 decemberét megelőző három évben a menekültek többsége megtalálta a helyét a sanghaji gazdasági életben. Mindez annak ellenére történt, hogy politikai kényszer hatására választották a távol-keleti utazást, nem pedig jobb gazdasági lehetőségeket keresve érkeztek, valamint hogy csak néhányan tudtak elég jól angolul, a nemzetközi közösségben és gazdasági körökben általánosan használt nyelven.

Az adományokból élő zsidók közül sokan nyomorogtak, a közösségben mégis gazdag kulturális élet bontakozott ki. Horace Kadoorie zsidó gyerekek számára iskolát alapított, ahol az oktatás nyelve az angol volt, de kínait és franciát is tanítottak. A japán és a német nyelv oktatását csak a város teljes japán megszállását követően tették kötelezővé. Az I. C. felnőttek számára angoltanfolyamot szervezett, és a menekültszállásokon is tartottak angolórákat. Az újjáépítéssel és képzéssel foglalkozó szervezet, az ORT (*Organization for Reconstruction and Training*) huszonegy szakma képzésére hat hónapos tanfolyamokat szervezett. A menekültek több napilapot és folyóiratot adtak ki, a profi zenészek és színészek koncerteket, színelőadásokat rendeztek. A cionista csoportok a *Zionistische Organization Shanghai* nevű szervezetben egyesültek, amelynek központja a Hungária étteremben működött.³⁰

Menekültélet a csendes-óceáni háború kirobbanása után

A menekültek életében az első jelentős változást a csendes-óceáni hadszíntér megnyitása hozta. 1941. december 8-án a japán hadsereg egységei bevonultak Sanghajba, és ellenőrzésük alá vonták az egész várost, beleértve az összes külföldi befolyási övezetet is. A japán alakulatok fegyveres ellenállással sehol sem találkoztak.

A japán megszállást követően a menekültek gazdasági helyzete látványosan rosszabbodott. A sanghaji zsidó közösség forrásai elapadtak. A japánok a Sanghajban állomásozó amerikai és brit fegyveres erők katonáit letartóztatták, és a város közelében fekvő kis szigetek egyikén létrehozott hadifogolytáborban helyezték el őket. Az ellenséges nemzetekhez tartozó polgári lakosságot, elsősorban az amerikaiakat és a briteket a városon belül internálták. (1942 tavaszán a JDC helyi képviselőit is letartóztatták, ennek ellenére a szervezet továbbra is folytatni tudta a segélyakciókat. Az egyik menekülttábor mellett kialakított konyhán mintegy nyolcezer embernek biztosítottak napi egyszeri meleg ételt.)³¹ A megszállók minden szövetséges üzleti érdekeltséget bezárattak, így az ellenséges államok polgárainak tulajdonában levő cégeknél dolgozó zsidók elvesztették az állásukat. Nem sokkal a csendes-óceáni háború kitörése előtt a menekültek többségének jogi státusa is bizonytalanná vált, hiszen 1941. november 29-én a németek a tartósan külföldön élő zsidókat hontalanná nyilvánították.

Miután Japán is harcoló résztvevője lett a háborúnak, a németek felhatalmazva érezték magukat arra, hogy minden téren, így a zsidókérdés megoldásában is nagyobb mértékű együttműködést követeljenek szövetségesüktől. 1942 nyarán az a szóbeszéd járta a menekültek között, hogy Josef Meisinger, a Gestapo tokiói képviselője Sanghajba érkezett, és tárgyalásokat folytatott a japán hatóságokkal a zsidó menekültek sorsáról. Azt beszélték, hogy Meisinger, a „varsói mészáros”, aki 1939-ben a lengyel fővárosban a Gestapo helyi főnökeként több tízezer ember meggyilkolásáért volt felelős, Sanghajban találkozott a japán konzulátus, a katonai rendőrség és a Zsidó Ügyek Hivatalának képviselőivel, hogy a „végső megoldás” sanghaji megvalósításáról tárgyaljon.³²

A japánok semmi olyat nem akartak elkövetni a zsidókkal szemben, ami az ellenséges propaganda számára támadási felületet jelenthetett volna, így nem akartak részt vállalni a végső megoldásban sem. Ugyanakkor mivel a stabilitás megőrzése Sanghajban elsődleges szempont volt a japánok számára, 1943. február 18-án a város katonai vezetése kiadott egy rendeletet, amelyben korlátozták a hontalan menekültek szabad mozgását, és kényszerlakhelyet jelöltek ki számukra Hungkou egy olyan részében, ahol már több ezer zsidó menekült élt. A menekülteknek három hónapjuk volt, hogy beköltözzenek a kijelölt területre. A rendelet nem beszélt általában a zsidókról – olyannyira nem, hogy a zsidó szó nem is szerepelt a szövegben –, mivel az új szabály nem minden zsidóra vonatkozott. Csupán azok a hontalan menekültek estek a rendelkezés hatálya alá, akik 1937 után érkeztek Sanghajba Németországból (beleértve az egykori Ausztriát és Csehszlovákiát), Magyarországról, az egykori Lengyelországból, Litvániából, Lettországból és Észtországból. Az 1937, vagyis Sanghaj japán megszállása előtt érkezetteket – ilyen volt a legtöbb orosz zsidó – nem internálták, ők mindenféle korlátozó intézkedés hatálya alól mentesültek. A japánok a zsidó vallásos intézmények: iskolák, zsinagógák vagy temetők ellen semmiféle erőszakos cselekedetet nem hajtottak végre.³³

A menekültek átköltözését az újonnan létrehozott szervezet, a SACRA (*Shanghai Ashkenazi Collaborating Relief Association*) segítette, élén dr. Abraham

Cohnnal, aki román szülők gyermekeként Nagaszakiban nőtt fel, és folyékonyan beszélt japánul. (Érdeesség, hogy japánul kiejtve a SACRA szó szakurának – magyarul „cseresznyevirág” – hangzik. Talán nem véletlen, hogy a szervezet címerében ott volt a cseresznyevirág.) A kijelölt övezet létrehozását követően a japánokkal szorosan együttműködő SACRA lépett elő első számú helyi zsidó segélyszervezetté (habár a pénz továbbra is elsősorban az amerikai JDC-től származott).

Élet a gettóban

A kijelölt övezet – a menekültek szóhasználatával élve gettó – ugyan nem volt szögesdróttal vagy fallal bekerítve, de a hontalan menekültek csak külön erre a célra kiállított kilépési engedély birtokában hagyhatták el a területet. A rendelet értelmében a Sanghaj más részeiben lakóknak (kb. 8000 embernek) fel kellett számolniuk otthonukat, üzletüket, irodájukat, és jelképes összegért el kellett adniuk kínaiaknak vagy japánoknak.³⁴ A gettó létrehozása a legtöbb ember karrierjének a végét is jelentette, hiszen ha a kijelölt övezeten kívül levő vállalatoknál dolgoztak, a japán hatóságoktól nem kaptak engedélyt a terület elhagyására. Japán részről a Hontalan Menekültek Hivatala volt a felelős az engedélyek kiadásáért. A hivatal japán munkatársa – bizonyos Ghoya – magát a zsidók királyának nevezte, és az engedélyek kiadásánál kényúrként viselkedett a kiszolgáltatott menekültekkel szemben. Az egykori menekült emlékirata szerint gyakran kínzással ért fel az egész napos várakozás a tűző napon, hogy végre hozzájussanak az engedélyhez.³⁵ Csak azok kaphattak könnyedén engedélyt, és dolgozhattak egészen a háború végéig, akiknek a munkája a közjót szolgálta, például az orvosok és a mérnökök.

A sanghaji gettó sokban különbözött az európaiaktól. A tizenötezer hontalan menekültet nem zárták el teljesen a külvilágtól. Ez már csak azért is lehetetlen lett volna, mert a másfél négyzetkilométernyi területen a külföldiek mellett vagy százezer-nyi kínai élt, akiknek eszük ágában sem volt elhagyni az otthonukat. A japánok nem is őrizték a gettó határait, csak néhány ellenőrző pontot hoztak létre, ahol útakadályokat állítottak fel, és japán katonák, orosz rendőrök vagy zsidó polgárőrök teljesítettek szolgálatot. A kijelölt körzetet elhagyni kívánó hontalan menekülteknek jelentkezniük kellett a japán rendőrségen.³⁶ A gettó engedély nélküli elhagyása elméletileg nem volt nehéz dolog, a gyakorlatban azonban igen veszélyes vállalkozás lehetett, hiszen egy kínai városban a külföldi ember igen feltűnő jelenség.

A menekültek egy része alkalmazotként vagy önálló vállalkozóként a gettóban is talált munkát, hiszen asztalosra, lakatosra, cipészre, szabóra továbbra is szükség volt. Volt, aki kávézót vagy kifőzdét nyitott, az értelmiségiek, egykori tanáreberek közül pedig néhányan magánórát adtak ebédért. A menekültek túlnyomó többségének élete azonban a jótékonyági szervezetek adományaitól függött.³⁷ Az elszegényedett emigránsok helyzete 1943 telén még nehezebbre fordult. A szén és a brikett ára elérhetetlen magasságba szökött (a menekültek leírása szerint olcsóbb volt forrált vizet vásárolni, mint a szén megvenni, és a vizet otthon felforraltatni),³⁸ az áramhasználatot korlátozták, az ennévaló pedig éppen arra volt elég, hogy az emberek ne éhezzenek. Az ingyen étkezések számát a napi háromról egyre kellett csökkenteni, és az adagok is egyre kisebbek lettek.

1944 elejétől az amerikai JDC Svájcon keresztül ismét küldhetett pénzt a japán fennhatóság alatt álló Sanghajba. A pénzsegélynek azért kellett egy harmadik országon keresztül bonyolódnia, mert az Egyesült Államokban törvény tiltott minden-

fajta kereskedelmi tevékenységet az ellenséges területekkel, így a zsidó szervezeteknek is tilos volt bármiféle adományt eljuttatni az ellenség által ellenőrzött városba. A segélyakciók felelevenítését követően az ellátás mennyisége és minősége is javult.³⁹

A *Shanghai Jewish Chronicle* és a helyi német nyelvű rádióadások folyamatosan beszámoltak a háború európai hadszínteréről. A németek visszaszorulását, majd a kapitulációt a menekültek csöndben ünnepelték. A háború európai befejezése azonban a menekültek között újabb aggodalomra adott okot, hiszen a német megadást követően az ázsiai térségben a harcok egyre erősödtek. A szövetségesek folyamatos távol-keleti előretörése során Sanghajt is több bombatámadás érte. Hungkouban nem-hogy óvóhely, de még pince sem volt. A japánok, abban bízva, hogy az amerikaiak nem fogják bombázni a külföldiek által lakott negyedeket, a gettó területére rádióközpontot és hadianyagraktárt telepítettek.

1945. július 17-én az Okinaván állomásozó amerikai bombázók támadást intéztek a rádióállomás ellen, amely a japán hadihajók irányításában fontos szerepet játszott. A bombázásnak polgári célpontok is áldozatul estek. Az akció során több száz kínai és harmincegy európai emigráns vesztette életét, a sebesültek száma megközelítette az ezret.⁴⁰

A menekültek sorsa a japán fegyverletétel után

A japán kapitulációt Sanghajban 1945. augusztus 15-én jelentették be. A japán hadsereg ennek ellenére rendfenntartóként augusztus 26-ig – az amerikai tengerészgyalogosokból álló első egység megérkezéséig – a városban maradt. Néhány napon belül Csang Kaj-sek kuomintangista erői foglalták el a várost. A kijelölt övezet megszűnt, a zsidóknak nem kellett többé engedélyért folyamodniuk, szabadon mozoghattak az egész városban. A zsidó negyedben mégis szinte változatlanul zajlott tovább az élet. A legtöbb embernek ugyanis nem volt pénze, hogy visszatérjen korábbi lakhelyére, vagy akár csak önálló szobát béreljen. A helyi segélyszervezetek és a JDC képviselői kiszabadultak az internálótáborokból, és a nemzetközi közösség segélyszervezete, az UNRRA (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*) is megkezdte tevékenységét.

A háború befejeztével végre megnyílt a lehetőség Sanghaj elhagyására is. A zsidó menekültek túlnyomó többsége távozni akart, amilyen gyorsan csak lehetett. A város gazdasága viszonylag hamar új lendületet vett, ezért voltak olyanok is, akik szívesen maradtak volna, hogy Sanghajban kezdjenek új életet. Elsősorban az oroszok szerettek volna maradni, akik nem szenvedtek kárt a háború idején sem. Az ő maradásukat azonban az akadályozta, hogy Mao Ce-tung kommunista rendszere nem tette lehetővé számukra, hogy szovjet iratok nélkül Kínában éljenek.

A zsidók millióinak elpusztításáról szóló hírek csak a háború végén jutottak el Sanghajba. A holokausztról a helyi és a nemzetközi sajtóból, valamint személyes levelezés útján értesültek a menekültek. Amikor megtudták, hogy mi történt Európában maradt rokonaikkal, a legtöbben nem kívántak visszatérni egykori hazájukba. A túlnyomó többség harmadik országba akart emigrálni. Elsősorban azok az idős emberek tértek haza, akiknek a legcsekélyebb volt az esélyük arra, hogy más ország befogadja őket. Néhány százan mentek az Egyesült Államokba, Kanadába, Ausztráliába, Új-Zélandra és Latin-Amerikába. 1948 után, Izrael állam megalapítását követően a sanghajiak közül is több ezren, szefárdiak és askenáziak, oroszok és németek egyaránt a zsidó államba tértek haza.⁴¹

Jegyzetek

- ¹ *Blumenthal, Michael W.*: Shanghai: The Persistence of Interest. 1. In: *Points East*, Vol. 10, No. 1. 1996. március, 1, 3–4.
- ² *Mayers, W. F.* (szerk.): *Treaties between the Empire of China and Foreign Powers*. Shanghai–London, 1877. (Reprint: Ch'eng-Wen Publishing Company, Taipei, 1966). 1–20.
- ³ *Hszüang Jüecse* (szerk.): *Lao Sanghaj ming zsen ming si ming vu ta kuan*. Sanghaj, Sanghaj zsenmin csuansö, 1997. 198. (A tanulmányban a kínai szavak és nevek az ún. népszerű magyar átírásban szerepelnek.)
- ⁴ Uo. 207.
- ⁵ Idézet *Paul Rosdy–Joan Grossman*: *The Port of Last Resort – Refuge in Shanghai* című filmjéből.
- ⁶ *Trebitsch Ignáczról: Wasserstein, Bernard*: *The Secret Lives of Trebitsch Lincoln*. New Haven–London, Yale University Press, 1988. Magyarul: *Gömöri Endre*: *Az igazi Trebitsch*. Budapest, Kosmosz könyvek, 1985.
- ⁷ A Sassoon családról: *Jackson, Stanley*: *The Sassoons*. New York, E. P. Dutton and Co., Inc., 1968. Az épületről: uo. 217–218. A Sassoonok 1949 után sem szakították meg minden kapcsolatukat Sanghajjal. Az 1990-es években újjáalakult Shanghai Jewish Community első elnöke Albert Sassoon volt. (Ma a zsidó közösség Sanghajban kizárólag a városban dolgozó üzletemberekből és családtagjaikból áll, és néhány éve saját rabbijuk is van.)
- ⁸ *Altman, Avraham–Eber, Irene*: *Flight to Shanghai, 1938–1940: The Larger Setting*. In: *Yad Vashem Studies XXVIII*, Jerusalem, 2000. 55.
- ⁹ A német–japán szövetségről lásd: *Menzel Meskill, Johanna*: *Hitler and Japan: The Hollow Alliance*. New York, Atherton Press, 1966.
- ¹⁰ *Kowner, Rotem*: *On Ignorance, Respect and Suspicion: Current Japanese Attitudes towards Jews*. Jerusalem, The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, The Hebrew University of Jerusalem, 1997. 2.
- ¹¹ *Goodman, David G.–Miyazawa Masanori*: *Jews in the Japanese Mind. The History and Uses of a Cultural Stereotype*. New York, The Free Press, 1995. 35.
- ¹² *Tokayer, Marvin–Swartz, Mary*: *The Fugu Plan*. New York–London, Paddington Press, 1979. 9.
- ¹³ *Goodman–Miyazawa*: i. m. 80.
- ¹⁴ *Kranzler, David*: *Japanese, Nazis and Jews*. New York, Yeshiva University Press, 1976. 177.
- ¹⁵ Hungkou a városrész nevének népszerű magyar átírása. A Kínában ma hivatalos átírás, a pinyin szerinti átírás Hongkou, a harmincas–negyvenes években a Sanghajban élő külföldiek által használt elfogadott írásmód pedig Hongkew volt.
- ¹⁶ 1938 augusztusától a németországi zsidók csak bizonyos, jól felismerhető utónevet viselhettek. Ha valakinek az utónevéből nem lehetett egyértelműen következtetni zsidó származására, fel kellett vennie az Izrael vagy Sara nevet. Ugyanezen év októberében a zsidóknak új útlevélet kellett kiváltaniuk, amelynek első oldalán ott állt a vörös pecsét. A részletekről például: *Grebenschikoff, I. Betty*: *Once my name was Sara*. Ventnor, New Jersey, Original Seven Publishing Company, 1993.
- ¹⁷ *Rotner Sakamoto, Pamela*: *Japanese Diplomats and Jewish Refugees. A World War II Dilemma*. Westport, Connecticut and London, Praeger, 1998. 56.
- ¹⁸ *Hoss, Christiane*: *Abenteurer. Wer waren die Shanghai-Flüchtlinge aus Mitteleuropa?* In: *Armbüster, Georg–Kohlstruck, Michael–Mühlberger, Sonja* (szerk.): *Exil Shanghai, 1938–1947. Jüdisches Leben in der Emigration*. Teetz, Hentrich & Hentrich, 2000. 133.
- ¹⁹ Uo.
- ²⁰ Uo. 107.
- ²¹ *Emigranten Adressbuch fuer Shanghai*, November, 1939. Hong Kong, Old China Hand Press, 1995. (Reprint.)
- ²² *Ginsbourg, Anna*: *Jewish Refugees in Shanghai*. Shanghai. *The China Weekly Review*, 1940. 13.
- ²³ *Ristaino, Marcia R.*: *New Information on Shanghai Jewish Refugees: The Evidence of the Shanghai Municipal Police Files, National Archives and Records Administration, Washington, D. C.* In: *Goldstein, Jonathan* (szerk.): *The Jews of China. Volume Two: A Sourcebook and Research Guide*. Armonk, New York: M. E. Sharpe, 2000. 140.
- ²⁴ *Jewish Refugees in Shanghai*. In: *Oriental Affairs*, 1940. június, 290.
- ²⁵ *Magyar Országos Levéltár*, K 672/1935/119. Komor levele Boissevainhez, Hollandia sanghaji főkonzul-jához. Sanghaj, 1935. november 29.
- ²⁶ *Fred Linden in Shanghai*. Utah Oral History Institute, Wells College Press, 1995. 7.

- ²⁷ *Isaac, John-Isaac, Harriet*: Flight to Freedom, 1939–1947 Kézirat. USHMM Levéltár, RG–03.011.*01. 5.
- ²⁸ *Kranzler*: i. m. 127–150.
- ²⁹ *Linden*: i. m. 8.
- ³⁰ *Kranzler*: i. m. 378.
- ³¹ *Margolis, Laura L.*: Race against Time in Shanghai. In: Survey Graphic. Vol. XXXIII. No. 3. 1944. március, 171.
- ³² A terv részletei Tokayer könyvében szerepelnek. A leírás alapjául egykori sanghaji menekültekkel készített interjúk szolgáltak. Meg kell azonban említenem, hogy levéltári kutatásaim során a németek sanghaji Endlösung-tervével kapcsolatban semmiféle bizonyítékot nem találtam.
- ³³ *Zeitlin, Josef*: The Shanghai Jewish Community. An Historical Sketch. In: Jewish Life. Vol. 41. No. 4, 1973. október, 65.
- ³⁴ *Gruenberger, Felix*: The Jewish Refugees in Shanghai. In: Jewish Social Studies. Vol. XII, No. 4, 1950. október, 342.
- ³⁵ *Heppner, Ernest G.*: Shanghai Refuge. A Memoir of the World War II Jewish Ghetto. Lincoln, University of Nebraska Press, 1993. 114.
- ³⁶ Németországban előkerült egy 1944. augusztus 24-i keltezésű, 14 974 nevet tartalmazó japán rendőrségi lista, amely a Dee Lay Jao kerületben lakó összes külföldi nevét tartalmazza. CD-ROM-on közli: Exil Shanghai, 2000.
- ³⁷ *Frank László*: Sanghajba menekültem. Budapest, Gondolat, 1960. 216.
- ³⁸ *Tobias, Sigmund*: Strange Haven. A Jewish Childhood in Wartime Shanghai. Urbana–Chicago, University of Illinois Press, 1999. 86–88.
- ³⁹ *Gruenberger*: i. m. 343.
- ⁴⁰ *Tobias*: i. m. 86–88.
- ⁴¹ *Armbüster, Georg*: Das Ende des Exils in Shanghai. Rück- und Weiterwanderung nach 1945. In: Exil Shanghai. 184–201.

AZ ALGÉRIAI HÁBORÚ KEZDETE (1954–1955)

Az 1954. november 1-jén kirobbant felkelésről nem csupán a jogilag „tengerentúli három francia megyét” alkotó Algéria iránt csekély érdeklődést tanúsító francia közvélemény, de a kormányon és ellenzékben lévő politikusok – sőt maguk a felkelők – sem gondolták, hogy közel nyolc évig tartó háborút indít el. Gyors megoldást reméltek mind a felkelők, mind a gyarmati hatalom. Az előbbieket abban bízták, hogy az algériaiak tömegesen ragadnak majd fegyvert, állnak melléjük, s a nemzetközi közvélemény támogatását is megszerezve Algéria szuverenitásának elismerésére kényszerítik Párizst. A gyarmati hatalom pedig úgy vélekedett, hogy gyors és határozott rendőri akciókkal, valamint reformoknak alig nevezhető változtatásokkal helyreállítja a társadalmi békét.

A felkelés kirobbanását követő év eseményei egyik fél kezdeti elvárásait sem igazolták. Annak jelei viszont egyre nyilvánvalóbbá váltak, hogy Franciaország súlyos belpolitikai megrázkódtatások elé néz, s minél inkább hangsúlyozza algériai katonai akcióinak „rendfenntartó” jellegét, annál inkább egy valószínűs háborúba sodródik.¹ A felkelőknek pedig arra kellett rájönniük, hogy egy szikra nem elég a gyarmat lángba borításához, s a nemzetközi életnek sem Algéria a legfontosabb problémája.

A nemzeti mozgalom útja a fegyveres felkelésig

Algéria különleges helyet foglalt el a francia gyarmatbirodalomban: de facto gyarmat volt, de jure viszont az 1947-ben elfogadott ún. szerves alaptörvény értelmében Franciaország integráns részeként „egy megyecsoporthoz” tartozott. A végrehajtó hatalom a francia kormány által kinevezett és neki felelős főkormányzó kezében összpontosult. Franciaország nemzetközi szerződéseit (így pl. a NATO szerződést) teljes joggal alkalmazták Algériára is. Az ország ügyeit a 120 tagú *algériai gyűlés* a főkormányzóval egyetértésben intézte. A területbe 60 képviselőt választott az egymillió európai származású lakos, s ugyanennyit a kilencmillió algériai. A demokratikus szabadságjogokat kiterjesztették ugyan Algéria valamennyi lakójára, ám garantálását a gyakorlatban az algériai gyűlés hatáskörébe utalták, ahol viszont minden döntés meghozatalához kétharmados többségre volt szükség. Ez az eljárás jogilag is biztosította az európai származásúak korlátlan uralmát, az algériaiakat pedig gyakorlatilag a politikai élet periferiájára szorította, s lehetetlenné tette nemzeti aspirációjuknak, az önrendelkezési jognak az érvényesítését. Ennek ellenére a nemzeti mozgalom pártjai – bízva a franciaországi demokratikus erők támogatásában – tudomásul vették a legális kereteket, s az általa nyújtott lehetőségeket kihasználva küzdöttek a nemzeti függetlenségért. A gyarmati legalitás elfogadását az algériai lakosság részéről elsősorban a kényszer és a megfélemlítés motiválta. Ennek a lélektani állapotnak a kialakulásában meghatározó élmény volt az 1945. májusi felkelés leverését követő könyörtelen megtorlás.

1945. május 8-án Algéria-szerre megünnepezték a fasizmus felett aratott győzelmet. A keleti országrész városaiban (Sétif, Guelma stb.) felvonuló algériaiak arra is felhasználták az eseményt, hogy követeljék országuk függetlenségét. Az ünneplés és a tüntetések véres összeütközésekbe, majd napokig tartó – a falvakra is kiterjedő – szervezetlen brutalitásba, a középkori parasztfelkelésekre emlékeztető fegyveres összecsá-

pásokba torkollottak. A felkelés elfojtására bevetették a katonaságot. A beavatkozásnak több tízezer algériai halálos áldozata lett.²

Valóságos traumát élt át az algériaiak társadalma, a rettegés, a félelem és az elfojtott gyűlölet telepedett rá. Az európaiak társadalmát sem a nyugalom jellemezte már ezután, a legális kereteket elutasítókra vagy akárcsak megkérdőjelezőkre a legszélsőségesebb eljárás várt. A nacionalizmus megerősödött mind az európaiak, mind az algériaiak körében. Az előbbieké a változatlanságot, a gyarmati status quo fenntartását fejezte ki. Ezzel feszült szembe az algériaiaké, amely gyökeres változást akart, s akár erőszak árán is változtatni akart a megalázott algériaiak helyzetén.³

A felkeléskor a nemzeti mozgalom pártjait betiltották, újjászervezésükre csak a következő évben nyílt lehetőség. Kivételt képezett az Algériai Kommunista Párt (AKP), amely „hitleristának” bélyegezte a nacionalistákat és könyörtelen megbüntetésüket követelte.⁴ Ez az állásfoglalás szinte helyrehozhatatlanul megrontotta a kommunisták és a nacionalisták kapcsolatát. Pedig az AKP 1946-tól, amikor nyilvánosan beismerte az egy évvel korábban elkövetett hibáját, határozottan törekedett arra, hogy a nemzeti felszabadulásra helyezze a hangsúlyt, s ne a szociális forradalomra. Az 1952-ben tartott VI. kongresszusa jelezte először egyértelműen a bekövetkezett változást, amit az elfogadott program címe fejez ki: „Nemzeti földön küzdeni a független és szabad Algériáért”.⁵

Az európai származásúak körében számottevő befolyással rendelkező pártnak a nemzeti mozgalomba való integrálódását azonban – az 1945-ös felkeléskor tett állásfoglalásán túl – erőteljesen gátolta, s végső soron megakadályozta a nemzetközi kérdésekben elfoglalt álláspontja, amely gyakorlatilag a zsdanovi-kommunista blokkszemléletben kifejeződő szovjet külpolitikai szervilis támogatását jelentette. Így történhetett meg, hogy a párt a nemzeti függetlenség kivívásának feltételeként tüntette fel a Szovjetunió kritikátlan támogatását. Az ilyen állásfoglalások még a párthoz közelálló mérsékelt nacionalista Algériai Kiáltvány Demokratikus Uniója (Union démocratique du Manifeste algérien – UDMA) bírálatát és elutasítását is kiváltották.

A párt vezetője, Ferhát Abbász (1899–1985) politikai karrierjét az 1920-as években kezdte. A második világháború előtt azért küzdött, hogy az algériaiak francia citoyenné váljanak, az ország pedig ne gyarmat legyen, hanem integrálódjon Franciaországba, annak egyik tartományaként. A világháború alatt, leszűrve a korábbi tapasztalatok tanulságait és érzékelve a küszöbönálló változásokat a világban, gyökeresen változtatott politikai programján. Az 1943 februárjában szerkesztett Algériai Népi Kiáltványa már az önálló algériai állam megteremtését tűzte ki célul.⁶ Erre épült az 1946-ban alapított UDMA programja, amint arra a párt neve is utal. Ez a program a francia forradalom republikánus eszmeiségében gyökerezett, s a politikai harc békés módszereit részesítette előnyben. Nagy hangsúlyt fektetett a demokrácia szociális alapjainak megteremtésére, a kolonializmus – „a politikai, gazdasági, társadalmi diktatúra” – gerincét alkotó algériai és európai földbirtokos oligarchia uralmának lerombolására, „a demokratikus és szociális köztársaság megteremtésére”. A létrejövő szuverén algériai állam továbbra is szoros kapcsolatban, „szabad föderációban” lenne Franciaországgal.⁷

A vallási reformizmus hívei, az ulemák, akik az 1930-as években aktív politikai tevékenységet is kifejtettek, visszahúzódtak, s csak kulturális kérdésekkel foglalkoztak, továbbra is hangsúlyozva Algéria iszlám civilizációhoz tartozását. A fegyveres felkelés gondolata sem az AKP-ban, sem az UDMA-ban nem vetődött fel. A nemzeti mozgalom legbefolyásosabb pártjában, a Mozgalom a Demokratikus Szabadságjogok

Diadaláért (Mouvement pour le Triomphe des libérés démocratique – MTLTD) nevűben viszont igen. A városokban és vidéken, de a Franciaországban dolgozó algériaiak körében is döntő befolyással rendelkező párt egyes tagjaiban az 1945. májusi felkelés után gyökeresedett meg az a gondolat, hogy a nemzeti függetlenség kivívásának csak egyetlen útja van: a fegyveres harc.

Az MTLTD 1947-ben tartott – illegális – kongresszusán kompromisszumos döntés született. A gyarmati legalitást elvetők nyomására létrehozták az Organisation spéciale (OS) nevű paramilitáris szervezetet. Feladatául a fegyveres felkelés előkészítését szabták meg. Ugyanakkor a kongresszus arról is határozott, hogy a párt részt fog venni a különböző szintű választásokon.⁸ A kongresszus döntései meghatározták az MTLTD sorsát, a kompromisszumot 1954-ig, a felkelés kirobbanásáig mindannyiszor megújították. Eközben azonban a politikai ellentéteket takaró szervezeti megosztottság fokozatosan felbomlasztotta az MTLTD-t.

A kongresszus az OS szervezését a fiatal, a nacionalista mozgalomhoz a világháború alatt középiskolásként csatlakozó Ait Ahmedre bízta.⁹ Az egymással konspiratív módon kapcsolatot tartó négyfős báziscsoportokra épülő szervezet 1948-ban már 1000–1500 tagot számlált. Többségük az európai frontokon harcolt, illetve az 1945. májusi megtorlás hatására csatlakozott a nacionalistákhoz. A tagok számára tanfolyamokat szerveztek. Ezek fő témája a forradalmi mozgalmak, partizánháborúk elméletének (Clausewitz, Engels) és gyakorlatának (Írország, Jugoszlávia, Szovjetunió) tanulmányozása volt.¹⁰

Az OS alig hajtott végre fegyveres akciót, mivel fegyverzete igen szegényes volt (vadászpuskák, illetve néhány az észak-afrikai frontokon elhagyott kézfegyver). Elsősorban a fegyvervásárláshoz szükséges pénz megszerzése motiválta leglátványosabb akciójukat, az orani posta kirablását is 1949 áprilisában. A rendőrség az akció mögött nem sejtett politikai indítást, amely csak egy évvel később tárult fel, amikor árulás következtében az OS több mint háromszáz tagja került börtönbe. Ben Bellát,¹¹ aki 1949 óta volt a vezetője a szervezetnek, életfogytiglani kényszermunkára ítélték. Ait Ahmed illegálisan Kairóba távozott. Őt követte Mohamed Khaider, a francia parlament képviselője, aki szándéka ellenére keveredett az orani postarablásba (gépkocsiját használták az OS-tagok), majd 1952-ben a blidai börtönből megszökött Ben Bella. Ez a „kairói csoport” továbbra is kitartott a fegyveres felkelés mellett.

Otthon viszont a legális harc vitákat provokáló eredménytelensége, s az 1920-as évek óta a nacionalista harc élén álló, vitathatatlan tekintéllyel rendelkező pártvezető, Messzali Hadzs (1898–1974) diktatórikus vezetési stílusa kaotikus állapotot idézett elő az MTLTD-ben. A vezető testület, a központi bizottság többsége szembefordult a zaimmal (a „vezetővel”). Néhányan közülük 1954 márciusában megalakították a Cselekvés és Egység Forradalmi Bizottságát (Comité révolutionnaire d'unité et d'action – CRUA). A csoport – amelynek létezéséről nyomban megalakulása után tudomást szerzett a katonai felderítés – „valódi forradalmi eszközzé szeretné alakítani az MTLTD-t, amely vállalva a tunéziai és a marokkói nacionalistákkal a gyarmati rendszer lerombolásán tevékenykedne”.¹²

A tagság teljes dezorientáltsága – mondhatni bénultsága – és Messzali Hadzs makacs, hiúságtól sarkallt ellenállása miatt azonban a CRUA nem tudott jelentős befolyásra szert tenni a pártban. Célja megvalósításához, a fegyveres felkelés előkészítéséhez viszont támogatást kapott az egyre markánsabb pánarab elkötelezettségű nasszeri Egyiptomtól. 1954. április 3-án a három maghreb ország Kairóban tartózkodó nacionalista vezetői tanácskozást tartottak a francia gyarmati rendszer elleni harc összehango-

lásáról. Itt Ben Bella a felkelés kirobbantásának részletes tervével állt elő, ami elnyerte az egyiptomi vezetés támogatását.¹³ Tunéziában már 1951 óta folyt partizánvétekezés. Intenzitását az sem csökkentette, hogy Mendès-France kormányfő 1954. június 30-án Tuniszba látogatott és bejelentette a protektorátus belső autonómiájának az elismerését. Marokkóban a városokban bontakozott ki különösen véres gerillamozgalom 1953 augusztusa után, amikor Párizs lemondatta és száműzetésbe küldte a nacionalistákkal szimpatizáló Mohamed ben Juszeft uralkodót. A legnagyobb hatást azonban a franciák indokínai veresége váltotta ki. A nacionalisták „isteni igazságszolgáltatásként” értékelték, mivel Dien Bien Phu eleste május 8-án, az 1945-ös véres események évfordulóján történt.¹⁴ Ezek az események tovább növelték a fegyveres harc híveinek türelmetlenségét. Attól tartottak ugyanis – s egyáltalán nem alaptalanul –, hogy a marokkói és a tunéziai probléma megoldása, illetve az indokínai kivonulás után Párizs fokozott figyelmet fordít majd Algériára, s mindent meg fog tenni a nacionalista mozgalom szétzúzásaért.

Június végén a CRUA 22 tagja Algírban tanácskozást tartott, és eldöntötte, hogy „kirobbantja a fegyveres felkelést, mert csak ez teszi lehetővé, hogy túllépjének a belső pártharcokon és felszabadítsák Algériát”.¹⁵ Mohamed Budiaf vezetésével és Ben Bulaj, Ben Mhidi, Murad Didus, Rabat Bitat tagságával megalakult az „ötök bizottsága” a fegyveres harc előkészítésére. Július 7-én Budiaf Bernben találkozott Ben Bellával, s megegyeztek, hogy az „ötök bizottsága” és a kairói csoport koordinálja az előkészületeket. Hosszas habozás után augusztusban csatlakozott hozzájuk a messzalista Belkaszem Krim is. Ezt a kilenc személyt nevezi előbb a zsurnalisztika, majd a történetírás „történelmi vezetőknek”.¹⁶ 1954. október 22–23. éjjelén tartott tanácskozásukon pedig megalakították a Nemzeti Felszabadítási Frontot (Front de libération nationale – FLN) és a Nemzeti Felszabadító Hadsereget (Armée de libération nationale – ALN). Arról is döntöttek, hogy az első fegyveres akciókat november elsejére virradó éjjel hajtják végre.

Tettükkel a nemzeti mozgalom egész addigi fejlődését, küzdelmének eredményességét kérdőjelezték meg, sőt utasították el, mivel úgy vélték, hogy előrelépni vitákkal már nem lehet, csak cselekvéssel. Egyelőre a tagadás álláspontjára helyezkedtek, és semmilyen programot nem tudtak felmutatni a politikai megújulásra. Programjukat két szóban foglalták össze: fegyveres harc. Jól jellemzi ezt az álláspontot Mohamed Budiaf: „A felkelés előestéjén a nemzeti függetlenségen és azon az akaraton kívül, hogy a tömegeket bevonjuk a felkelésbe, semmilyen pontos elképzelésünk nem volt arról, milyen legyen az algériai forradalom programja. A forradalom szón elsősorban azt a módot értettük, ahogyan a függetlenséget kivívjuk. Egyrészt erőszakkal a nacionalista mozgalom bürokratikus és reformista módszerei ellenében, másrészt darabokra törve a mozgalom régi struktúráit”.¹⁷

Ezt az álláspontot fejtették ki a november 1-jén közzétett – rölapokon terjesztett – kiáltványukban is. Ugyanitt leszögezték, hogy céljuk „a szuverén, szociális és demokratikus algériai állam helyreállítása az iszlám elveinek keretén belül”. Harcukban kiemelten számítanak a nemzetközi közvélemény támogatására („internacionalizálják az algériai problémát”).¹⁸ A kiáltványban többször előfordul a forradalom szó, vagy annak jelzős változata. Valójában a thawra szó, amelyet az algériai történészek és politikusok azóta is nagybetűvel írnak, lázadást, felkelést, a fennálló rend felforgatását jelenti, s nem azt a tartalmat takarja, amit az európai – s általában a nemzetközi – szakirodalomban használt fogalom.¹⁹ Az 1954-es állapotot mindenestre pontosan fejezi ki.

A november elsejei „események” és az első reakciók

1954. november 1-jére virradóan az ország egész északi területére kiterjedően 30 helyen 70 erőszakos cselekményt követtek el: rendőrörsöket támadtak meg, villanyvezetékeket rongáltak meg, rárontottak a gyarmati hatalom algériai képviselőire, stb. A merényletek mintegy 80%-a a keleti országrészben történt, epicentruma az Aurès hegység volt. Az anyagi kár nem mondható jelentősnek, némely esetben a házilag készített bomba fel sem robbant. Volt viszont nyolc halálos és tizenkét sebesült áldozata az akcióknak. Ami különösen megdöbbenetett a hatóságokat, főként pedig az európaiakat, az Guy Monnerot tanító meggyilkolása volt.

A 23 éves fiatalember önként vállalta, hogy Algériába megy tanítani. Első munkahelyére, Arris településre igyekezett feleségével, amikor a menetrend szerint közlekedő autóbuszukat a fegyveres felkelők feltartóztatták. A leszállított utasok között levő Szadok Kaidot, a gyarmati hatalom közismerten hűséges kiszolgálóját nyomban agyonlőtték. Ezt követően az egyik fegyveres hirtelen tüzet nyitott az európai házaspárra. Monnerot nyomban meghalt, felesége súlyosan megsebesült. E felelőtlen gyilkosságnak komoly következményei lettek: az egész háború folyamán mind a hatóságok, mind az európaiak képviselői elsőként ezt az esetet idézték, amikor idegengyűlölőnek állítva be az FLN-t diszkreditálni akarták – nem mindig sikertelenül – a francia és a nemzetközi közvélemény szemében.²⁰

Katonai szempontból az erőszakos akciók jelentéktelenek voltak, lélektani hatásuk viszont egyáltalán nem elhanyagolható. Ami a katonai hatóságokat különösen meglepte, az a merényletek szervezetségre utaló összehangoltsága, valamint az volt, hogy a legutolsó pillanatig titokban maradtak. A felkelés kirobbantásáról közvetlenül a megelőző napon értesültek.²¹

Mind a civil, mind a katonai felderítésnek voltak már információi arról, hogy a CRUA, volt OS-tagok és nacionalista fiatalok felforgató akciókra készülnek. Jean Vaujour prefektus hiába írta Párizsba október második felében, hogy fegyveres akciók történhetnek bármely pillanatban, kormánykörökben nem vették komolyan a jelzést.²² Párizsban azonban úgy vélekedtek, hogy a fegyveres akciók az MTLD válságának a következményei, s a pártban uralkodó zűrzavar miatt hamarosan kifulladásra kerülnek.²³ A kormány és valamennyi párt – a Francia Kommunista Párt (FKP) és az AKP kivételével – az ország területi integritását veszélyeztető terrorista akciónak minősítette a felkelést, rendőrségi és nem politikai problémaként kezelte: „Algéria Franciaország, és Flandriától Kongóig egy a törvény, egy a nemzet” – jelentette ki a belügyminiszter a Nemzetgyűlésben.²⁴ Szinte általános véleményként fogalmazódott meg a nemzetgyűlési vitában, hogy a felkelés a nemzetközi kommunizmus és az arab nacionalisták külföldről irányított együttes műve.²⁵ A felkelést támogató rádiópropaganda miatt különösen két országot támadtak, Egyiptomot és Magyarországot. A hónap folyamán a belügyminiszter és a miniszterelnök többször is bírálta a budapesti és a kairói rádióállomást, amelyek „rendszeres propagandája napról napra erőszakra buzdítja az észak-afrikai lakosságot”.²⁶

Az 1953 óta működő kairói Arabok Hangja a felkelés napján beszámolt arról, hogy „Algéria november 1-jén tiszteletre méltó életet kezdett élni, és fiai kirobbantották a szabadság felkelését a zsarnoki francia imperializmus ellen”.²⁷ Budapesten 1954 nyaratól kezdve 1955 októberéig működött *A nemzeti függetlenség és a béke hangja* nevű észak-afrikai, kommunisták által szerkesztett rádióállomás, amely főszerkesztője

William Sportisse szerint közölte az FLN november 1-jei felhívását, s azt a Kairóban tartózkodó Ait Ahmed meg is köszönte.²⁸ Az arab nyelvű adó kisebb diplomáciai bonyodalmat okozott Magyarország és Franciaország között. Végül is a magyar pártvezetés, tekintettel a kibontakozó enyhülésre és Magyarország ENSZ tagsági kérelmére – amelyet Franciaország mint a Biztonsági Tanács tagja megakadályozhatott volna –, 1955 októberében beszüntette az adót.²⁹

A magyar lapok viszonylag gyorsan közöltek híreket a fegyveres akciókról: november 3-án a Magyar Nemzet (10-én már vezércikket), 5-én a Szabad Nép. Ugyanezen a napon a Pravda is írt az eseményekről. A későbbiekben – egészen 1956 végéig – a szovjet pártlap alig foglalkozott az algériai háborúval. A rádió szintén hírt adott a felkelésről. A politikát ekkor az egy héttel korábban, október 19–23-án aláírt, a Nyugat-európai Uniót létrehozó, s ezzel a Német Szövetségi Köztársaság NATO-felvételét előkészítő párizsi szerződések foglalkoztaták. Ezt szem előtt tartva a felkelésről szóló magyar híradás nem tekinthető jelentéktelennek. Már csak azért sem, mert az arab országok sajtója, rádióállomásai sem az első helyen említették.

Az arab nyelvű adásokat (a szocialista országokét is) lehallgató, a sajtót elemző francia szervek még november 22-én kelt összefoglalójukban is a következőket írták: „Ellentétben azzal, amit vártunk, az algériai események nem adtak helyet nagy jelentőségű franciaellenes kampánynak a közel-keleti sajtóban.”³⁰ Az Arab Liga és az egyes független arab országok decembertől kezdtek egyre aktívabban foglalkozni az algériai felkeléssel, s 1955 elején már pénzügyi támogatást is megszavaztak.³¹

A párizsi magyar követség jelentéseiben először 1955 májusában jelent meg az észak-afrikai ország: „Azok a megmozdulások, amelyek 1957 végén Algírban kirobbantak” összefoglaló címen.³² A november elsejei eseményekkel kapcsolatban megnyilvánuló viszonylag alacsony érdeklődésnek oka egyrészt az volt, hogy az elkövetkezendő napokban – sőt hosszú heteken keresztül – nem követték azt hasonló intenzitású akciók. Másrészt az is, hogy ilyen fegyveres események a szomszédos Tunéziában és Marokkóban már egy éve heti – olykor napi – rendszerességgel történtek.

Az amerikaiak is a hidegháború szellemének megfelelően formáltak vélelmenyt. Clark algíri amerikai konzul szerint „semmi kétség, a terroristák az MTLĐ tagjai, és az Arab Liga nyomására cselekszenek”.³³ A november végi Dulles–Mendès-France találkozón viszont az amerikai külügyminiszter már aggodalmát fejezte ki a francia kormányfőnek az algériai események miatt. Azért ítélte súlyosnak a helyzetet, mert az csapatokat vonhat el a hidegháború fő színterének tartott Európából. Dulles visszautasította a NATO és az Egyesült Államok bevonását az algériai probléma rendezésébe, s közölte, hogy Washington legfeljebb csak külső megfigyelőként követheti az eseményeket.³⁴

Az algériai nemzeti mozgalom pártjai a gyarmati rendszert okolták az erőszakos cselekményekért, de nyilatkozataikból az is kiderült, hogy még nem azonosultak a felkelők módszereivel. Ferhát Abbász szerint az erőszakos eszközök alkalmazása nem jelent megoldást, a továbbra is a gyarmatosítókat próbálta meggyőzni arról, hogy változtassanak politikájukon, mert „a gyarmati korszaknak mindörökké vége”.³⁵ Az MTLĐ november 5-i nyilatkozatában a kormányt tette felelőssé a véres eseményekért: erőpolitikája s az algériai nép önrendelkezési vágyának a semmibevétele váltotta ki az erőszakos cselekményeket. Úgy vélte, hogy végső szakaszába lépett az algériai probléma megoldása, s az csak politikai – s nem katonai – lehet.³⁶ Az ulemák is ezen a napon tették közzé nyilatkozatukat. Az információk szűkösségére hivatkozva nem foglaltak állást, nem kommentálták az eseményeket, viszont az iszlám toleranciájával

érvelve mindenféle erőszakos akciót elítéltek. Az volt a véleményük, hogy az „algériai nép hiteles képviselőivel” folytatandó tárgyalásokkal el lehet jutni a belső autonómiához. Tehát az FLN-nek sem a módszereit (fegyveres harc), sem a célkitűzéseit (függetlenség) nem támogatták.³⁷

A legtöbb vitát akkor is – és mindmáig – az algériai és a francia kommunisták állásfoglalása váltotta ki. Franciaországban az FKP tárta fel legkomplexebben a felkelés politikai gyökereit, bár valójában nem hitt abban, hogy nemzeti felkelés kezdődött. Első reakciója az volt, hogy provokációról van szó, hiszen a fegyveres akciókra az MTLD zűrzavaros, szakadással fenyegető állapotában került sor. A párt attól tartott, hogy a gyarmati hatalom megismétli az 1945. májusi megtorlást, s leszámol a nacionalistákkal. Ezért került a november 8-i hivatalos állásfoglalásba az a leggyakrabban idézett megállapítás, hogy „a kommunista párt, hünen Lenin tanításához, nem tud támogatni olyan egyéni cselekedeteket, amelyek alkalmasak arra, hogy akaratlanul is a legszélsőségesebb gyarmatosítók érdekét szolgálják, még ha azokat nem is ők szították”.³⁸ Az egyéni erőszakcselekmények kritikája kétségtelenül bizalmatlanságot takar. Bár az FKP vezetése – Pierre Lentinen, a Libération algíri tudósítóján keresztül – már a felkelés napján kapott információkat az FLN létezéséről, ezeket azonban nem tekintette hitelesnek.³⁹ A rendelkezésre álló adatok arra utaltak, hogy szűk bázisú, blanquista típusú zendülésről van szó, amely az algériaiakat meglepte, s egyáltalán nem váltotta ki a remélt aktivitást.

Az AKP-nak a felkelés napján elfogadott nyilatkozata szerint „az eseményeket a nemzeti elnyomásnak, a szabadság eltiprásának és a kizsákmányolásnak a gyarmati politikája idézte elő”.⁴⁰ Ebben a nyilatkozatban nincs szó „egyéni cselekedetéről” és a velük szembeni bizalmatlanságról. A november 14-i, de még inkább az 1955. január 9-i állásfoglalásban viszont a párt egyértelműen kételyét fejezte ki az „át nem gondolt jelszavakkal és egyéni cselekedetekkel szemben”.⁴¹

Az AKP is, mint a korszak valamennyi kommunista pártja, elvileg támogatott minden antikolonialista megmozdulást, ugyanakkor azonban bizalmatlan volt minden olyan kezdeményezéssel szemben, amely nem a kommunistáktól indult ki. Az európai származású tagok véleménye is hozzájárult ennek az álláspontnak a kialakításához: „Túl megértőnek találták a vezetés politikáját a nacionalisták iránt, s egyre nagyobb számban hagyták el a pártot.”⁴² Ugyanakkor több párttag egyéni elhatározásból már az első napokban csatlakozott a felkelőkhöz. Ebben a vezetés egyáltalán nem akadályozta őket, sőt maga is kapcsolatba lépett az FLN-nel. (Az egyetlen párt volt, amely ilyen korán megtette ezt.) November 7–8-án és 12-én a központi bizottság tagja, Mohamed Geruf, majd titkára, Paul Caballero folytatott megbeszéléseket Musztafa ben Bulajjal. Megállapodtak abban, hogy a kommunisták anyagi támogatást nyújtanak a felkelőknek.⁴³

Összességében elmondható, hogy a nemzeti mozgalom pártjai értették – és magyarázták – az események kiváltó okait, olykor még szimpatizáltak is a felkelőkkel, de végső soron – egyéni esetektől eltekintve – nem támogatták a fegyveres megoldást. Még mindig úgy vélték, hogy a legalitás lehetőségei nem merültek ki. Emiatt, továbbá a gyarmati hatalom koncentrált fegyveres offenzívája miatt az FLN egyáltalán nem volt kényelmes helyzetben. Léte, fennmaradása 1954 végén egyáltalán nem volt garantált.

Egyéni akciókból népi felkelés

1954 novemberében a X. katonai körzetet alkotó Algériában mintegy 60 ezer fős szárazföldi erő állomásozott. Ebből azonban csupán mintegy 20 ezer fő volt azonnal hadra fogható. S ez sem gerillaháborúra volt kiképezve. A hadsereg nehézgépjárművei nem tudták megközelíteni a felkelők hegyi bázisait. Ezt állapította meg a katonai körzet főparancsnoka, Charrière tábornok, aki a nehéz terepviszonyok leküzdésére öszvérek és lovak „hadrendbe állítását” javasolta.⁴⁴

A kormánynak nem volt új elképzelése a probléma kezelésére. Továbbra is a klasszikus recepttel próbálkozott: erőt alkalmazni és meghirdetni a reformokat, amelyeket azután soha nem hajt végre egyetlen kormány sem. A helyzet most annyiban volt más, hogy az 1955 januárjában kinevezett új főkormányzó személye némi garanciát jelentett a kormány reformszándékát illetően. Jacques Soustelle ellenállói múlttal rendelkező, tisztességes baloldali gaullistának minősíthető, aki jó kapcsolatokkal rendelkezett értelmiségi körökben is. (Eredeti képesítése etnográfus volt, s a prekolumbiai civilizációról írott munkája kiváltotta a szakmai körök elismerését.) Az európai származásúak nem is fogadták kedvezően a kinevezését.

Integrációnak nevezett politikája három elemet tartalmazott. Az első a legfontosabb: minden algériai politika kiindulópontja az a törvényben is rögzített helyzet, hogy Algéria Franciaország szerves része. Ám ezen belül – s ez a második elem – garantálni kell Algéria vallási, nyelvi és kulturális sajátosságát. S végezetül biztosítani kell a francia származásúak és az algériaiak számára a jogok és kötelezettségek teljes és valóságos azonosságát.⁴⁵ Ez a politika lényegében a klasszikus „francia Algéria” modernizált változatának tekinthető, s lényegében az 1947-es státútum maradéktalan alkalmazását jelentette. Éppen ezért nem is tetszett az európai származásúaknak.

Az új főkormányzó politikai koncepciója ha nem is volt radikálisan új, munkatílusa annál inkább tekinthető annak. Február 16-án, nyomban megérkezését követően a felkelők központjának tekintett Aurès hegységbe repült, falvakat látogatott meg. Megdöböntette a nyomor. Úgy vélekedett, hogy mélyreható szociális reformokkal és a nemzeti mozgalom mérsékelt képviselőinek megnyerésével még elejét lehet venni a fegyveres felkelés kiterjedésének. Mindenekelőtt olyan civil és katonai munkatársakkal vette körül magát, akiknek jó helyi ismereteik vannak, és akik a politikai eszközök alkalmazását részesítik előnyben. Így került kabinetjébe Germaine Tillon neves etnográfus, Vincent Monteil ezredes, aki a klasszikus arab nyelven túl a kabilt és a helyi nyelvjárásokat is kitűnően beszélte.

Monteil februárban felkereste Tunéziában a líbiai határ mentén elfogott Ben Bulajt. A vele folytatott beszélgetésből – s nem kihallgatásból –, amelynek nincs hivatalos formája, kiderült, hogy a felkelés nem stabilizálódott, a külföldről remélt segítség nem érkezett meg (Ben Balaj is fegyverekért ment volna Líbiába), a hadsereg túlkapásai (például kínzások) viszont napról napra növelik a felkelők seregét. S a fegyveres harc kirobbanásának is az az oka, hogy Franciaország mindig becsapta az algériaiakat, akiket nem vesz emberszámba, s még az 1947-es státútumot sem alkalmazta.⁴⁶ Monteil tárgyalta az ulemákkal, az UDMA vezetőivel, és más elfogott felkelőktől is értékes információkhoz jutott. Sőt, március 28-án – éjjel, hogy a nyilvánosságot teljesen kizárják – találkozót szervezett meg a nemzeti mozgalom még legálisan politizáló vezetői és Soustelle között, akinél azt is elérte, hogy néhány bebörtönzött MTLD vezetőt (Ben Kedda) szabadon engedjenek.⁴⁷ A főkormányzó – mivel a franciaországi sajtóban cikkek kezdtek megjelenni arról, hogy a katonaságnál kínozzák a foglyokat⁴⁸ – elren-

delte, hogy a hadsereg lélektani hadviselést (gyakorlatilag politikai meggyőzést) is folytasson a lakosság körében. Ugyancsak az ő javaslatára kezdték szervezni 1955 tavaszán a francia tisztek által vezetett algériaiakból álló katonai egységet – közös elnevezéssel a harkikat – a falvak védelmére.⁴⁹

A felkelők – önmagukban nem jelentős, de igen gyakori – akciói, főként márciusban, növelték az európai származásúak és a kormány bizalmatlanságát Soustelle iránt. Párizs a hadviselés jogi kereteinek megteremtése céljából keresztülvitte a szükségállapotról szóló törvény megalkotását és megszavazását április 3-án. A törvény, amelyet egyelőre csak a keleti országrészben vezettek be, lehetővé tette az előzetes letartóztatást, a gyülekezési és sajtószabadság korlátozását, a hosszabb ideig tartó házi őrizetben tartást. A törvényre azért volt szükség, mert a kormány nem ismerte el, hogy háború van. Ha elismeri, az ostromállapot bevezetésére vonatkozó, meglévő törvényt kellett volna életbe léptetni. (Erre eddig csak három alkalommal került sor: a két világháborúban, illetve az 1870-es francia–porosz háborúban.) Ha viszont nem ismeri el a háborút, amint az történt, akkor jogilag csak a hatályos büntető törvénykönyvek alkalmazhatták volna, amely nyilvános tárgyalásokat követelt meg. A jogászok tiltakoztak a törvény elfogadása és bevezetése ellen, mert attól tartottak, hogy önkényes alkalmazása internálótáborok felállításához fog vezetni. Aggodalmuk rövidesen be is igazolódott: az első internálótáborokat – a hosszabb idejű házi őrizetben tartás megszervezésére – 1955 nyarán állították fel, bár erről, s a később felállítottak létezéséről a széles közvélemény csak 1959-ben értesült.⁵⁰

A törvény alkalmazásával egy időben tett nyilatkozataiban a hadügyminiszter kizárta a békés megoldást, s könyörtelen katonai fellépést helyezett kilátásba a felkelőkkel szemben.⁵¹ Ekkor már Soustelle is a fegyveres megoldás felé hajlott, engedélyezte, hogy a hadsereg alkalmazza a kollektív büntetést. Erre viszont a főkormányzó dialógust előnyben részesítő munkatársai lemondtak. Az erőpolitika kerekedett felül.

Az FLN nehéz helyzetbe került, katonailag és jogilag koncentrált támadás indult ellene. Az egy évvel később készült FLN-beszámoló megállapította, hogy a zónák között nem létesült rendszeres kapcsolat, s az eredeti megállapodás ellenére a körzetparancsnokok közötti találkozóra sem került sor 1955 elején. Ez azért sem történhetett meg, mert egy parancsnok (Murad Didus) elesett a harcokban, kettőt pedig (Ben Bulaj és Rabat Bitat) foglyul ejtettek. A beszámoló azt is megállapította, hogy a forradalomnak nincs igazi vezetője, s „az FLN pedig még nem született meg”.⁵²

Ebben a kritikus helyzetben vette kézbe Algírban az FLN irányítását a könyörtelenül következetes, a börtönből hosszú éhségsztrájk után 1955 februárjában szabadult Abane Ramdane.⁵³ Április 1-jén rölap formájában felhívást tett közzé. Felszólította az algériaiakat, hogy minden eszközzel segítsék az ALN-t, hagyjanak fel a tartózkodó magatartással, s tömegesen csatlakozzanak a harcolókhoz. Ettől függ a siker. A közömbösség az árulás szinonimája, s az árulókkal szemben az ALN bírósága könyörtelen lesz.⁵⁴ A felhívás jelentősége szinte a november 1-jei proklamációjával ért fel, de az is kiviláglik belőle, hogy a felkelők nem kapták meg a remélt támogatást a lakosságtól.

Ramdane energiát nem kímélő politikai szervezőtevékenységbe kezdett, hogy az ALN köré tömörítse a még habozó nemzeti erőket. Kapcsolatba lépett és megbeszéléseket folytatott Ferhát Abbásszal, az ulemákkal és az MTLTD centralistáknak nevezett képviselőivel. A messzalistákkal viszont nem volt hajlandó tárgyalni, árulónak tekintette őket, és fizikai likvidálásukat hirdette meg, elsősorban Messzaliét. „Őt ki fogjuk végezni” – írta a kairói csoportnak küldött levelében 1955. szeptember 30-án.⁵⁵ Éve-

ken keresztül valóságos polgárháború dúlt a messzalisták és az ALN között Algériában és Franciaországban. A messzalisták franciák ellen harcoló külön fegyveres csoportjai 1955 végén és 1956 elején, különösen az ország keleti részében, Bône és Biskra környékén voltak jelentősek. 1957–1958-ban részben a francia katonaság, részben az ALN számolta fel őket.⁵⁶

Ramdane jakobinus lendületének első halvány eredményei majd csak a nyár folyamán kezdenek mutatkozni. Az algériai probléma internacionalizálásának területén viszont a bandungi értekezlet egyértelműen sikert hozott az FLN-nek. Az el nem kötelezettek alapító értekezletén az FLN küldöttei a tunéziai Szalah ben Juszejf vezette delegáció részeként vettek részt. Szukorno elnök is fogadta az Ait Ahmed vezette algériai küldötteket. A konferencián elfogadott hivatalos dokumentum pedig támogatásáról biztosította „Algéria, Marokkó, Tunézia népének önrendelkezési jogát és függetlenségét, és felszólítja a francia kormányt, hogy késedelem nélkül gondoskodjon ennek a kérdésnek a békés rendezéséről”.⁵⁷ Am önmagában sem Ramdane kitartó tevékenysége, sem a bandungi siker nem lett volna elegendő ahhoz, hogy a felkelők harca új lendületet kapjon, s megerősödjön, ha magában Algériában nem került volna sor újabb jelentős szervezett fegyveres akciókra.

Murad Didus halála után a körzet parancsnokságát helyettese, a nagy ellenálló múlttal rendelkező, CRUA alapító Juszuf Zigut vette át, aki a nyár elején egy szababási katonai akció szervezését kezdte el. Június 25. és július 1. között összehívta az egyenként nem nagy létszámú harcoló egységek vezetőinek tanácskozását. Itt döntöttek arról, hogy augusztus 20-án – a szokástól eltérően – nappal, a városokban és egyenruhás egységek részvételével támadásokat hajtanak végre katonai és civil célpontok ellen. A tanácskozáson részt vevők visszaemlékezési szerint szilárdan elhatározták, hogy az akciónak döntőnek kell lennie, világossá kell tennie a frontvonalakat, az ingadozókat állásfoglalásra kell kényszeríteni. Ki kell törni a bezártságból, hogy elkerüljék a lassú halált.⁵⁸ S ezt azon az áron is meg kell tenni – volt a véleménye a tanácskozás résztvevőinek –, hogy az áldozatok száma nagy lesz. A harcban kíméletlennek kell lenni, hogy egyértelművé váljon: az európai származásúak és az algériaiak együttélése lehetetlen.

Az akciót augusztus 20-ára tűzték ki, amely egybeesett a marokkói szultán detronizálásának második évfordulójával. Ez csupán véletlen, hiszen nem volt kapcsolat az algériai felkelők és a marokkói gerillák között, akik ugyanezen a napon szintén fegyveres támadásokat hajtottak végre több városban a gyarmati hatalom képviselői ellen. A francia rendőrség, a katonai és civil felderítés biztos információkhoz jutott a készülődésről és az akció dátumát illetően is.⁵⁹ Ennek ellenére a támadások meglepetést keltettek a szervezethez, a résztvevők számát és az akció kiterjedtségét illetően. Augusztus 20-án déli 12 órakor 27 helység ellen indított támadást az összességében inkább szegényesen felfegyverzett több ezer felkelő. A megtámadott városok között volt a tudatosan kiválasztott Philippeville (ma Skikda), amelynek 70 ezer lakosából 28 ezer európai származású volt. A támadók harcmodora a középkori parasztfelkeléseket idézte, mindent és mindenkit elpusztítottak, meggyilkoltak, ami vagy aki a gyarmati uralomra emlékeztetett. Kegyetlenkedésükön (mint például holttestek megcsonkítása) már csak a megtorlás tett túl: a kollektív felelősségre vonást alkalmazva a légierő falvakat törölt le a térképről, a philippeville-i stadionban összezsúfolt „gyanús elemeket” légéppuskázták, az európaiakból alakult „szabadcsapatok” büntetőakcióit a hatóságok napokig nem tudták megfékezni. A főkormányzó szerint 71 európai származásút és

1273 algériait öltek meg.⁶⁰ A megtorlás algériai áldozatainak száma – s ebben a történezszekek megegyeznek – több ezerre tehető.

Az augusztus 20-án kezdődött, s napokig tartó harcok fordulópontot jelentenek a háború menetében. Az eddigi fegyveres akciók egy-egy összecsapásra korlátozódtak, s azokban 15–20 főnél több algériai alig vett részt. Augusztusban viszont már több ezer fősek voltak a megmozdulások, és először jelentek meg az ALN egyenruhás egységei. A harcok valóban egy népi felkelés jellegét öltötték, katonailag és lélektanilag pedig mindenképpen az FLN győzelmét jelentették. Egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy „november 1. a jeladás volt, augusztus 20. pedig a felkelés”.⁶¹ Az algériaiak és az európai származásúak között tovább növekedett szakadék most már áthidalhatatlanná vált, az integráció mítosza szertefoszlott. Néhány – igaz, tekintélyes személyiség (Albert Camus, Aziz Kassous) – még próbálkozott az életben tartásával.⁶²

A nemzeti mozgalom még legális erői, amelyek korábban nem helyezkedtek szembe mereven Soustelle integrációs politikájával, elfordultak tőle. Szeptember 26-án az UDMA kezdeményezésére a választott testületek algériai képviselői tanácskozást tartottak. A vita tárgya az integrációs politikához, illetve az FLN-hez való viszony volt. A jelen lévő 90 képviselőből 61 elutasította a főkormányzó integrációs tervét, s az FLN politikai programjának elfogadását javasolta. Nyilatkozatot fogalmaztak meg, amelyben a gyakran hirdetett, de soha nem alkalmazott integrációs politikát túlhaladottnak nyilvánították. Megállapították: „A lakosság óriási többsége már az algériai nemzeti eszme gondolatát tette magáévá. Ezután az aláírók cselekedeteit is ez a tény fogja meghatározni.”⁶³

Szeptember 12-én a belügyminiszter betiltotta az AKP-t, mivel – a főkormányzó szerint – az augusztus 20-i felkelésben kommunisták is részt vettek. Tény, hogy a párt ekkor már teljesen elkötelezte magát a fegyveres harc mellett. Erről az utolsó legális központi bizottsági ülésen, 1955. június 20-án döntött. S arról is, hogy megalakítja a Felszabadítás Harcosai nevű saját fegyveres csoportját, elsősorban ott, ahol a kommunisták befolyása viszonylag jelentős (Oran megyében), illetve ahol az ALN-nek még nem sikerült gyökeret eresztenie.⁶⁴ E döntésüknek az lett a következménye, hogy az európai származású tagok elhagyták a pártot, s rohamosan közeledtek a gyarmati status quót mindenáron fenntartani akaró ultrakolonialisták felé, majd rövidesen teljesen befolyásuk alá kerültek. Néhányan, akik maradtak (Maurice Laban, Yveton), mártíromságukkal jelezték a párt tragikus sorsát.

Október elején az ALN a Marokkói Felszabadító Hadsereggel együttműködve kiterjesztette a fegyveres harcot az ország nyugati részére. (Ekkor érkezett az első komolyabb egyiptomi fegyverszállítmány marokkói területen keresztül az algériai felkelőkhöz.) A francia kormány nyomban újabb csapatokat küldött Algériába, ahol így a katonák létszáma a novemberihez képest a háromszorosára (160 ezerre) emelkedett. A lakosság szeptember-októberben tiltakozott először a katonai behívások ellen. Párizsban – és vidéken is – tüntettek a pályaudvarokon, és késleltették a vonatok indulását.⁶⁵ Ezekből a tiltakozásokból született meg az algériai háború elleni békemozgalom, amely szélesebb társadalmi és politikai bázison nyugodott, mint az indokínai háborúval szembeni ellenállás. Elsősorban azért, mert míg az első „szennyes háborúban” hivatásosok, a gyarmatokon – többek között Algériában is – toborzott katonák és a zsoldosokkal feltöltött idegenlégió harcolt, addig Algériában a sorkatonaságot vetették be. A francia lakosság ekkor döbönt rá, mit is jelent az, hogy „Algéria francia föld”. Az 1955 decemberében végzett közvélemény-kutatás szerint a franciák Észak-Afrikát tartották a legfontosabb nemzeti problémának.⁶⁶ A kormány is érzékelte a

lakosság elégedetlenségét, ezért előrehozott parlamenti választások kiírását fontolgatta. Ebben megerősítette a parlament is, amely november 29-én megvonta tőle a bizalmat. A választási kampány fő témája a háború volt, ami egyértelműen jelezte, hogy a Negyedik Köztársaság meghatározó politikai problémájává Algéria – általánosságban a dekolonizáció – vált. S ez az FLN sikerét is jelentette, mert a francia politikai osztály – ha de jure tagadta is – de facto elfogadta létét.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA (T 046272) támogatásával készült a „Nacionalizmus, nemzet, (nemzet)állam a Maghreb-térségben: Algéria” című téma keretében.

¹ Egészen az 1999. június 10-én hozott törvényig a nyolc évig tartó háborút „rendfenntartásnak” nevezték a hivatalos dokumentumokban, és ez számos következménnyel járt (pl. a rész vevő félmillió sorkatona semmilyen kedvezményre nem volt jogosult, amely minden háborúviseltet megillet).

² A felkelésnek mindmáig legteljesebb feldolgozása: *Ainad Tahet Redanane*: Le mouvement du 8 mai 1945 en Algérie. Alger, 1987.

³ *Annie Rey-Goldzeiguer*: Aux origines de la guerre d'Algérie, 1940–1945. De Mers el Kebir aux massacres du Nord-Constantinois. Paris, 2002. 364–367.

⁴ Liberté, 1945. május 12.

⁵ Liberté, 1952. február 28.

⁶ Manifeste du peuple algérien, février 1943. In: *Claude Collot-Jean Robert Henry* (szerk.): Le Mouvement national algérien. Textes 1912–1954. Paris, 1978. 105–114.

⁷ La République algérienne, 1950. január 22.

⁸ *Mohamed Habri*: Le FLN. Mirage et réalité, des origines à la prise du pouvoir (1945–1962). Paris, 1980. 38–39.

⁹ 1926-ban született, 1956-ban letartóztatták. 1962-ben, a függetlenség kikiáltásakor szabadult, azóta szüntelenül ellenzékben van. A Szocialista Erők Frontjának vezetője.

¹⁰ *Hocine Ait Ahmed*: L'esprit d'indépendance, 1943–1952. Mémoires d'un combattant. Alger, 2002. 133–136.

¹¹ 1916-ban született, 1956-ban őt is letartóztatták. 1962–1965 között köztársasági elnök. Ekkor Bumediennal puccsal megbuktatta. 1980-ig házi őrizetben volt. Szabadulása után egy ideig mérsékelt iszlám színekben politizált. Az 1990-es évek második felében felhagyott az aktív politizálással.

¹² Bulletin politique mensuel, 1954. április. In: Archives militaires. Service historique de l'armée de terre I H 1202. In: La guerre d'Algérie par les documents. 2. k. Les portes de la guerre: des occasions manquées à l'insurrection. Szerk.: *Jean-Charles Janffret*. Service historique de l'armée. Château de Vincennes, 1998. 435. (A továbbiakban: la guerre d'Algérie 2.)

¹³ *Mohamed Fathi al Dib*: Abdel Nasser et la révolution algérienne. Paris, 1985. 16. (A szerző Nasszer titkosszolgálatának vezetője volt.)

¹⁴ Bulletin politique mensuel, 1954. május. In: La guerre d'Algérie 2. 447.

¹⁵ *Mohamed Budiaf*: La préparation du 1er novembre. Paris, 1976. 33.

¹⁶ *Mohamed Budiaf* (1919–1992): 1956-ban letartóztatták. A függetlenség után ellenzékbe vonult, és Marokkóba távozott. 1990-ben az iszlamista elöretörést megakadályozó katonák hazahívták, és államfővé nevezték ki. Két évvel később merénylet áldozata lett. *Ben Bulaj* (1971–1956): 1955-ben elfogták, halálra ítélték, de megszökött. Egy évvel később egy rádióba épített pokolgép végzett vele, amit a francia titkosszolgálat juttatott el hozzá. *Ben Mhidi* (1923–1957): 1957-ben Algírban fogták el és halálra kínozták. *Murad Didus* (1922–1955): 1950 óta illegálisban volt. Egy összecsapásban vesztette életét. *Rabat Bitat* (1925–): 1955-ben Algírban letartóztatták. A függetlenség után felelős tisztségeket töltött be. Egy ideig még Bumediennal halála (1978) után is politizált. *Belkassem Krim* (1922–1970): 1947 óta a hegyekben élt, kétszer ítélték halálra. 1962 után ellenzékbe szorult, Frankfurtban gyilkolták meg. *Mohamed Kider* (1912–1967): a világháború után a francia parlament, majd az algériai gyűlés tagja. 1956-ban letartóztatták. 1962 után ellenzékben volt, Madridban gyilkolták meg.

¹⁷ Idézi *Yves Courrière*: Les fils de la Toussaint. Paris, 1968. 217.

¹⁸ A kiáltvány szövege: *Henri Alleg* (szerk.): La guerre d'Algérie. Paris, 1981. III. k. 510.

¹⁹ *Gilbert Meynier*: L'Histoire intérieure du FLN (1954–1962). Paris, 2003. 167.

²⁰ *Henri Alleg*: i. m. I. k. 430.

²¹ Rapport de police. Renseignements généraux. 1954. november 2. Archives du Wilaya d'Alger.

²² *Fabienne Mercier-Bernadot*: La „Toussaint rouge”: que savaient les pouvoirs publics? In: La guerre d'Algérie Magazine. 6. sz. 35.

- ²³ Le Monde, 1954. november 7.
- ²⁴ Journal officiel de la République française, 1954. november 13. 4967.
- ²⁵ Uo. 4945–4947.
- ²⁶ Le Monde, 1954. november 21–22.
- ²⁷ Idézi: *Georges Fleury*: La guerre en Algérie. Paris, 1993. 17.
- ²⁸ Interjú William Sportisse-szal, Párizs, 1999. december 15.
- ²⁹ A rádióadó története: *J. Nagy László*: „A nemzeti függetlenség és a béke hangja”. A Magyar Rádió arab nyelvű adása (1954. május–1955. október). In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs, 2000. 301–306.
- ³⁰ Afrique du Nord (Articles et documents), Secrétariat général du gouvernement. Présidence du Conseil. 42. sz. Archives d’outre-mer, Aix en Provence 36H1.
- ³¹ Cahiers de l’Orient contemporain, 1955. 154.
- ³² Magyar Országos Levéltár Külügyminisztérium iratai. Párizsi követség Tük XIX-J-1-j 5. doboz 003027/1 sz. irat (1955. május 28.).
- ³³ *Samya el Machat*: La question algérienne en 1954 à travers les archives du Département d’État. In: Revue d’histoire maghrébine, 61–62. sz. 42.
- ³⁴ *Samya el Machat*: Les États-Unis et l’Algérie. De la méconnaissance à la reconnaissance 1945–1962. Paris, 1996. 36.
- ³⁵ République algérienne, 1954. november 12.
- ³⁶ Algérie libre, 1954. november 5.
- ³⁷ *Ahmed Nadir*: Le mouvement réformiste algérien et la guerre de libération nationale. In: Revue d’histoire maghrébine, 4. sz. 175–176.
- ³⁸ L’Humanité, 1954. november 9.
- ³⁹ *Annie-Rey Goldzeiguer*: La gauche française et le 1er novembre 1954. In: Retentissement de la Révolution algérienne. Alger–Bruxelles, 1985. 254.
- ⁴⁰ L’Alger républicain, 1954. november 2.
- ⁴¹ Liberté, 1954. november 18., 1955. január 13.
- ⁴² Rapport de police. Renseignements généraux 1954. december 14. Archives du Wilaya d’Alger.
- ⁴³ *Henri Alleg*: i. m. I. k. 478.
- ⁴⁴ *Maria Roma*: Le gouvernement Mendès-France et le maintien de l’ordre en Algérie. In: Militaire et guérilla dans la guerre d’Algérie. Szerk.: *Jean-Charles Jauffret et Maurice Vaisse*. Paris, 425–426.
- ⁴⁵ *Jacques Soustelle*: Aimée et souffrante Algérie. Paris, 1956. 207.
- ⁴⁶ *Yves Courrière*: La guerre d’Algérie. II. k. Paris, 1969. 24–27.
- ⁴⁷ *Bernard Droz-Evelyn Lever*: Histoire de la guerre d’Algérie 1954–1962. Paris, 1991. 68–69.
- ⁴⁸ Különösen nagy visszhangot váltott ki az a cikk, amely a Gestapóhoz hasonlította a vallatókat: *Claude Boudet*: Votre Gestapo d’Algérie. L’Observateur, 1955. január 13. Aussares tábornok, akit a rend helyreállítására küldtek 1955 elején Algériába, botrányt keltő könyvében – amelyben elmeséli, hogyan kínozta halálra FLN-tagokat vagy szimpatizánsokat – leírja, hogy „a kínszaksókról Párizsban mindenki tudott”. *Général Aussares*: Services spéciaux Algérie. 1955–1957. Paris, 2001. 38.
- ⁴⁹ *Charles-Robert Ageron*: Les supplétifs algériens dans l’armée française pendant la guerre d’Algérie. 20e siècle. In: Revue d’histoire maghrébine, 48. sz. 3–20.
- ⁵⁰ A táborokról készült félhivatalos jelentést Michel Rocard készítette 1958-ban, s a sajtó a következő évben közölte belőle részleteket. *Michel Rocard*: Rapport sur les camps de regroupement et autres textes sur la guerre d’Algérie. Paris, 2003. Milliónál jóval magasabb volt azok száma, akik a háború alatt ezekben a táborokban hosszabb-rövidebb időt töltöttek. Tulajdonképpen ezt a módszert alkalmazták – továbbfejlesztve – az amerikaiak a vietnami háborúban, amikor létrehozták a „stratégiai falvakat”.
- ⁵¹ Le Monde, 1955. május 14.
- ⁵² Rapport de coordination et d’exécution. Nagd. In: Revue d’études et de critique sociale, 12 sz. 193.
- ⁵³ *Abane Ramdane* (1920–1957): az MTLD tagja. 1950-ben letartóztatták és bebörtönözték. Szabaduláskor, 1955-ben nyomban csatlakozott az FLN-hez, s az algíri körzet vezetője lett. Ő szervezte meg az FLN első kongresszusát 1956-ban. A katonai vezetők belső intrikáinak áldozata lett. Marokkóban gyilkolták meg 1957 decemberében.
- ⁵⁴ *Khalfa Mameri*: Albane Ramdane. Héros de la guerre d’Algérie. Paris, 1988. 142.
- ⁵⁵ *Mabranh Belhocine*: Le courrier Alger-le Caire, 1954–56. Alger, 2000. 91.
- ⁵⁶ *Jacques Vallette*: Militants et combattants messalistes 1954–1962. In: Des hommes et des femmes en guerre d’Algérie. Szerk.: *Jean-Charles Jauffret*. Paris, 2003. 331–332.
- ⁵⁷ A konferencia záróközleménye. Szabad Nép, 1955. április 25.

⁵⁸ *Charles-Robert Ageron*: L'insurrection du 20 août 1955 dans le Nord-Constantinois. De la résistance armée à la guerre du peuple. In: *La guerre d'Algérie et les Algériens 1954–1962*. Szerk.: *Charles-Robert Ageron*. Paris, 1997. 32.

⁵⁹ *Général Aussares*: i. m. 49.

⁶⁰ *Soustelle*: i. m. 125.

⁶¹ *Henri Alleg*: i. m. I. k. 557. A hivatalosnak tekinthető *Année politique* c. évkönyv is a „felkelés” (insurrection) szót használja, míg a november elsejei akciókat „eseménynek” vagy „terrorista cselekményeknek” nevezte. *Année politique*, 1954. 1955. 234.

⁶² *Communauté algérienne*, 1955. október 1. A lap a két közösség közötti dialógus fenntartásáért küzdött. A helyzet azonban oly mértékben elmérgesedett, hogy a szerkesztők néhány szám után beszüntették. *Olivier Todd*: *Albert Camus*. Budapest, 2003. 472–494.

⁶³ La déclaration des 61. 1955. szeptember 26. In: *Henri Alleg*: i. m. III. k. 521–522.

⁶⁴ *Mohamed Teguia*: *Algérie en guerre*. Alger, 1988. 281–282. Az egységek 1956-ban beolvadtak az ALN-be.

⁶⁵ *Jean-Pierre Vittori*: *La vraie histoire des appelés d'Algérie*. Paris, 2001. 23–28.

⁶⁶ *Henri Alleg*: i. m. III. k. 524.

SZEMLE

SZILI SÁNDOR

SZIBÉRIA BIRTOKBAVÉTELÉNEK KONCEPCIÓI AZ OROSZ ÉS A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2005. 233 p.
(Ruszisztikai könyvek XIV.)

A hazai történeti ruszisztikai kutatások a középkori, kora újkori és újkori orosz történelem vizsgálata során leginkább a kijevi és a moszkvai állam kialakulását és fejlődését, I. Péter reformjait, az orosz történelem európai hatásairól vagy a nyugati értékek átvételéről folytatott belső szellemi diskurzust, a cári Oroszország kelet-európai (Balkán, Ukrajna, Lengyelország, Baltikum) terjeszkedését, illetve általában véve az orosz történelem európai színterein zajló eseményei helyezik a középpontjukba. Az ELTE Ruszisztikai Intézetének kutatója, Szili Sándor ezúttal egy eddig teljesen feldolgozatlan témához nyúlt hozzá, amely Oroszország európai expanziójához hasonlóan ugyancsak az orosz hatalmi politika fő tengelyébe került a 16. század végétől a 19. század második feléig, de utótagjai még az 1960-as években is érződtek. A különféle természeti erőforrásokban gazdag szibériai területek birtokbavétele és szláv etnikai elemmel véghezvitt benépesítésének hullámai, a történelem folyamán itt végbemenő demográfiai, gazdasági és társadalmi változások mind a mai napig erőteljesen befolyásolják az orosz nép kollektív tudatát. A keleti terjeszkedés és az orosz államiság megszilárdulása az Urálon túli területeken valójában csak tovább generálta azokat az orosz filozófia, irodalom és történettudomány évszázadain végighúzó vitákat, amelyek az orosz történelem és ezen belül a „sajátosan orosz fejlődés” európaiságát vagy ázsiai vonásait teleleztek vagy ellentételezték.

Az egykor a szentpétervári egyetem történeti doktori iskolájában végzett, így az orosz historiáról és historiográfiáról igen átfogó ismeretekkel rendelkező szerző az ázsiai kontinens önálló földrajzi régióját alkotó, s hatalmas kiterjedése okán annak északi szubkontinensét jelentő Szibéria birtokbavételének, valamint az erre vonatkozó különféle történeti koncepciók, illetve a mindezzel összefüggő metodológiai problémák monografikus feldolgozására vállalkozott. Az orosz történelem olyan nagy horderejű változását, mint az orosz államiság látványos kitolódását keleti irányba a különböző korszakokban a tudományos ismeretek mélysége, a politikai vagy az egyházi akarat és ideológiai befolyásoltság, a terület gazdasági kiaknázását előtérbe helyező szándékok, a befogadó közeg igényei, a történetírói módszertani megközelítés, s végül a műfaji sajátosságok függvényében különféleképpen interpretálták az egyes tudományágak (földrajztudomány, néprajztudomány, történettudomány stb.).

Szili Sándor könyve bevezetőjében leszögezi, hogy Szibéria fogalmát elsősorban történetföldrajzi értelemben használja, megadva a 16. század vége és a 18. század eleje között eltelt időszakban – kisebb alrégiók kivételével – orosz fennhatóság alá eső térség természetes földrajzi határait. A címben is szereplő „birtokbavétel” fogalmát azért tartja helyénvalónak, mert az értéksemleges más, egymással rivalizáló nézeteket magukban foglaló, így akár érzelmi, akár ideológiai tartalommal teltített terminusokhoz képest (például „hódítás”, „kolonizálás”, „csatolás”). A koncepció szónak egy szűkebb és egy tágabb jelentéskörrel különbözteti meg, amelyek közül mindkettőt használja. Tudományos koncepció alatt szűkebb értelemben a módszeres kutatással nyert empirikus tények elemzéséből levont, rendszerező következtetést, az összefüggéseket magyarázó elméleti konstrukciót érti, míg tágabb értelemben valamilyen alapeszmét, felfogást, értékítéletet, elgondolást.

Az első fejezetben a szerző foglalkozik a Szibéria szó eredetével, a régió területének jellegzetességeivel a 13. századtól a 17. század végéig, illetve III. Iván és IV. Iván Szibéria-politikájával. Bemutatja Jermak kozák csapatainak hadjáratát a Szibériai Kánság ellen 1582–1585 között. Ezután részletesen elemzi, hogyan interpretálják Szibéria meghódítását az egyes történeti forrásokban, krónikákban, így az orosz követutasításokban, s a különböző korszakokban keletkezett évkönyvekben (például a „Szoloveckij-kolostor évkönyve”, a „Korai tobolszki évkönyv”, a „Sztroganov-évkönyv” és a „Szibériai évkönyv-kompozíció”), illetve a 17–18. századi orosz népköltészetben (a Jermak-ciklus históriás énekei).

A második fejezetben áttekinti az észak-ázsiai szubkontinens tervszerű tudományos kutatásának kezdeteit, majd külön kitér az Urálon túli területek meghódításának kérdéseit megválaszoló, a Szibériakutatás alapművének tekinthető, s ma is nagy hatású, első tudományos monográfia ismertetésére, G. F. Müller „A Szibériai Cárság leírása” című művére. Ugyancsak ebben a fejezetben fejt ki, hogyan tükröződik Szibéria cári uralom alá kerülése, a régió fokozatos pacifikálása és „civilizálása” – részben Müller gondolatának hatása – J. E. Fischer, majd az orosz „felvilágosodás” nagy alakjainak (M. V. Lomonoszov, II. Katalin, A. Ny. Ragyiscsev, Ny. M. Karamzin) írásaiban, illetve az első orosz történeti szintézisekben (M. M. Scserbatov). Karamzin szellemi hatása különösen a Jermak-téma reneszánszában mutatkozott meg, a 19. századi gondolkodók és történetírók, így A. Sz. Homjakov, Ny. G. Usztraljov, M. P. Pogogyin művein

keresztül. P. A. Szlovcov „Szibéria történeti szemléje” című munkájában először próbálta beilleszteni az észak-ázsiai orosz kultúrmissziót, vagyis Szibéria autochton népei és a telepes szlávok közti bonyolult kapcsolatrendszer, s azon belül a különböző etnikai, vallási, szociológiai, kulturális konfliktusokat és megoldási módjait az orosz szellemtörténet vonulatába.

A harmadik fejezetben Szili Sándor ismerteti a Szibéria birtokbavételét követő egyik kulcsfontosságú, s sokféleképpen megítélhető problémát, a „kolonizációt”, tehát a térség benépesítésének kérdését. Itt találhatjuk meg a „kolonizáció” elméletének fejlődéstörténetét a nyugat-európai közgazdaságtudományban és annak oroszországi recepciójában. Választ kapunk arra is, miként alakult ki a kolonizációs elmélet, s a vele korrelációban álló hatalmas problémahalmaz – úgymint az extenzív gazdálkodás és az orosz kolonizáció összefüggései, az őslakos népcsoportok kérdése, az erőszakmentes kolonizáció mint orosz kultúrtörténeti típus – Sz. M. Szolovjov, K. D. Kavelin, A. P. Scsapov, Ny. A. Firszoj műveiben és Ny. J. Danyilevszkij történelembölcseleti rendszerében. A szerző átfogó képet nyújt a szibériai ún. „regionalista” történetírás produktumáról, illetve a cári kormányzat telepítéspolitikájáról a 19. század végén és a 20. század elején, valamint a tudományos ismeretterjesztő szintézisek által közvetített Szibéria-képről. Két olyan fajsúlyos történeti kérdés, mint az „eurázsiai” történeti paradigma (G. V. Vernadszkij) és a kereskedőtöke szerepe a kolonizáció folyamatában (Sz. V. Bahrusin) vázlatát is fellelhetjük.

Figyelemfelkeltő a negyedik fejezet címe: „Szibéria »gyarmatosítása«, »önkéntes csatlakozása«, »csatolása« (az 1920-as évektől 1991-ig)”. Ez a fejezetcím már megfelelőképpen érzékelteti Szibéria birtokbavételének újszerű interpretációját, új magyarázatát a szovjet korszakban. Megtudhatjuk, mi volt Marx és Lenin álláspontja a kolonizációval kapcsolatban, hogyan helyeződött a középpontba a bennszülött népcsoportok cári elnyomás elleni küzdelme, hogyan elevenítődött fel a bevándorlás civilizációs jelentősége népi-es-osztályharcos értelmezésben, s milyen nézetek ütköztek egymással az 1947. évi ulan-udei történetészvitan. Az 1940–50-es években igyekeztek kiemelni az orosz parasztság „munkakultúrájának” progresszív hatását az őslakosságra, Burjátöld és Jakutia „önkéntes csatlakozását”. A XX. kongresszust követően élénk polémia folyt a „Szibéria története” című akadémiai szintézis kötetének készítése idején, majd megszületett a kompromisszumot tükröző „hivatalos” változat: a szubkontinens Oroszországhoz „csatolásának” koncepciója. Az 1970–80-as években diverzifikálódott a kutatási tematika: megjelent a prémkereskedelem fejlődésének, a helyőrségi állomány gazdasági szerepének és szociális rétegződésének, a városfejlődés regionális sajátosságainak vizsgálata. R. G. Szkrinnikov révén újfajta megvilágításba került a Jermak-féle expedíció is. A fejezet végén a szerző bemutatja, a peresztrojka idején milyen kísérletek történtek a „kolonizáció” szakkifejezéssel szemben táplált előítéletek lebontására a közgondolkodásban.

A szerző kötetének összefoglalójában kiemeli, hogy az észak-ázsiai szubkontinens birtokbavételének koncepciói az orosz történettudomány marxizmus előtti korszakában a G. F. Müller fejtegetéseire épülő szolovjovi-scsapovi kolonizációs elmélet bázisán fejlődtek. Az a nézet vált uralkodóvá, hogy a „fegyveres hódítás”, a cári hatalom erőszakos terjeszkedése és az alapvetően békésen lezajló „kolonizáció” folyamata egymást támogatva, párhuzamosan haladt, de a gyér népsűrűségű és lakatlan területek nagysága miatt az utóbbi tett szert meghatározó jelentőségre. A „kolonizáció” belső arányait a historikusok másként ítélték meg. Egyesek az állami szerepvállalás (betelepítés, benépesítés), mások a spontán népmozgás (betelepülés, benépesülés) dominanciáját vélték kiolvasni a forrásokból. Később a marxizmus fogalmi készletéből az osztályharc jelentőségét hangsúlyozták. Az észak-ázsiai térség „gyarmatosítása”, illetve népeinek „önkéntes csatlakozása” prekonceptióként született. Ideológiai és aktuálpolitikai megfontolásból igyekeztek ráerőltetni a történetesekre. A szibériai orosz terjeszkedés kérdéseivel foglalkozó historikusok az 1950–60-as években a „kolonizáció” elméleti kereteit tudományosan megalapozottnak tekintették. A marxista módszer alkalmazásával perspektivikus és társadalmilag releváns kutatási iránynak tartották, amihez érdemes visszatérni. Erre ösztönözte őket az 1960-as években kibontakozó regionális fejlesztési program is.

Szili Sándor monográfiáját nemcsak az orosz történelem eme izgalmas fejezete iránt érdeklődő kutatók forgathatják nagy haszonnal, hanem a historiográfia s a történeti módszertan egyes kérdéseivel foglalkozó szakemberek is. Hozzátennénk, hogy a kötet tartalmi egysége, a szerző széles körű ismeretei, s ennek megfelelően az általa felhasznált szakirodalom (összefoglalások, monográfiák, és tanulmányok mellett levéltári források, így elsősorban a Szibéria-kutatás két emblemikus alakjának, Szergej Bahrusin és Viktor Sunkov hagyatékának az Orosz Tudományos Akadémia Levéltárában őrzött egyes iratai) elismerésre méltó mennyisége mellett igényes szakmai nyelvezete is dicséretet érdemel.

AGRARNA REFORMA I KOLONIZACIJA U JUGOSLAVIJI 1918–1941

(Agrárreform és kolonizáció Jugoszláviában 1918–1941)

Beograd, 2002. 595 p.

Jugoszlávia fennállása idején az ország történetének kutatása során a királyi korszak nem tartozott a kiemelt témák közé. Az egyes lényeges társadalmi-gazdasági folyamatok vázolását megelőzte az állam dicsőséges és szükségszerűnek tekintett létrejöttének, illetve a második világháború alatti partizánmozgalomnak és szocialista forradalomnak a bemutatása. A királyi Jugoszlávia történetét feltáró munkák között is túlsúlyban voltak a politikatörténeti megközelítések. Jugoszlávia felbomlása után mindegyik nemzet megírta a saját verzióját a közös állami létről. A jelenlegi nemzeti történetírások közül a szerb ragaszkodik a leginkább az egykori államhoz, fennállásában valamiféle értéket látva. Érthető is ez, hiszen sem előtte, sem utána nem élt annyi szerb egy államban, mint Jugoszláviában, és a szerbek végső soron biztosítani tudták vezető szerepüket. A szerb történészek pozitívnak tartanak minden olyan kísérletet, amely a „tartományi nacionalizmusok” meghaladását célozza, s szándéka szerint az ország fennmaradását akarta elősegíteni. A szlovén történészek nemzetük egyik fejlődési állomásának tekintik a Jugoszláviában eltöltött évtizedeket, és számos pozitív vonását is elismerik ezeknek az éveknek. A szlovén történészek nem tudnak alternatívát állítani Jugoszláviával szemben, hiszen a korabeli szlovén politika mindig egy nagyobb állam keretében képzelte el a szlovén nemzet létét. Egyre hangsúlyosabb viszont a rövid életű Szlovén–Horvát–Szerb Állam kutatása, mivel ebben a szlovén államiság csíráját lehet kimutatni. Ekkor alakult a történelemben először szlovén kormány és népképviselői szerv. A horvát történetírás semmilyen nosztalgiát nem mutat a királyi Jugoszlávia iránt, a horvát nemzeti fejlődés szempontjából semmilyen pozitívumot nem talál benne, sőt kifejezetten – miképp egy néhány éve megjelent összefoglaló horvát történet egyik fejezetének címe is jelzi – a szerbiai dominancia korszakának értékeli. A mai horvát történészek szinte kizárólag a horvát államiság szempontjából ítélik meg a kérdéses korszakot. Jugoszláviában – állítják szinte egyöntetűen – nagyszerb program valósult meg: nem ismerték el sem a horvát nemzet létét, sem a történelmi jogon alapuló különállását. A politikai berendezkedés lehetővé tette, hogy a fontos állami döntések a horvátság részvétele nélkül szülessenek meg, a horvátok politikai képvisellete alacsonyabb szintre került, mint korábban. A horvátság gazdasági fejlődését a mai horvát történetírás egy korabeli munka, Rudolf Bičanić „A horvát kérdés gazdasági alapjai” című könyve nyomán mutatja be. Ennek summázata: a szerbek az államhatalom segítségével kizsákmányolták az ország nem szerb területeit.

A jelenlegi kutatást nehezíti, hogy a központi hivatalok iratanyaga Belgrádban található, s azokhoz nem mindenki számára egyszerű a hozzáfutás. Ennek ellenére az elmúlt években több, egy-egy területre koncentrált monográfia látott napvilágot. Ezek sorába tartozik Bogdan Lekić könyve is, amely az agrárreform és kolonizáció évtizedeken keresztül elhúzódo és tulajdonképpen véglegesen le nem zárt folyamatát mutatja be.

Jugoszlávia társadalma egyértelműen agrártársadalom volt. A szlovén területeket kivéve a lakosság legalább háromnegyede a mezőgazdaságból élt, de voltak olyan vidékek, ahol ez az arány a 90%-ot is meghaladta. Az első világháborút követően a kelet-európai országok zömében a feszítő agrárviszonyok rendezése érdekében az állam beavatkozott a tulajdonviszonyokba. Nem volt ez másképpen a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban sem, itt azonban nemcsak a tulajdonviszonyokon kellett változtatni, hanem számos feudális eredetű intézményt meg kellett szüntetni. Az agrárrendezést nehezítette, hogy a több korábbi állam részeitől létrejött délszláv állam szinte mindegyik területén más jellegű problémával kellett szembenézni. A kormányzat – a szerbiai viszonyoknak megfelelően – önálló paraszti gazdaságok létrehozásában látta az agrárrendezés alapját. Az agrárreform a parasztok földhöz jutásával és a feudális kötıtségek megszüntetésével csillapítani szándékozott az ország politikai életét is veszélyeztető paraszti elégedetlenséget. A szegény földnélküliek vagy csak minimális földdel rendelkezők földtulajdonhoz juttatásával jelentős paraszti rétegek megélhetését remélték biztosítani.

Az agrárreform és a kolonizáció rendezése szinte az egész királyi korszakon végighúzódo. Nem sokkal az egyesülés után, 1919. január 6-án Sándor régensherceg kiáltványában kifejezésre juttatta, azt akarja, hogy azonnal induljon meg az agrárkérs igazságos rendezése, vagyis a jobbágy- és a nagybirtokrendszer eltörlése. A földet – méltányos kárpótlás mellett – a szegényparasztok között fel kell osztani. „Minden szerb, horvát, szlovén gazda lesz a földjén. Szabad államunkban csak szabad földtulajdonosok lehetnek, és azok is lesznek.” Alig néhány héttel a régens kiáltványa után, 1919. február 25-én kelt a kormány határozata, az ún. „Előzetes rendelkezések az agrárreform előkészítéséhez”. A rendelkezések eltörlték a kmetviszonyokat Bosznia-Hercegovinában, Cma Gora és Szerbia új területein, a kmetek földjük tulajdonosai lettek, az agákat kártérítés illette meg. Ehhez hasonlóan Dalmáciában, Isztriában és az ország egyéb területein megszűntették a kolonátust és az ehhez hasonló intézményeket. A kormányhatározat rendelkezett a nagybirtokok kisajátításáról (mindenekelőtt ezeket a területeket kívánták a szegényparasztoknak,

a hadirokkantaknak, -özvegyeknek és -árváknak felosztani). Nagybirtoknak számítottak a hitbizományok (fideicommissumok), a 100–500 hektár feletti megművelt területek, a 100–500 hektár közötti birtokok, amelyeket egyetlen személynek adtak bérbe. Kárpótlás nélkül kisajátították a Habsburg-dinasztia és a háborúban Szerbiával szemben álló uralkodócsaládok tagjainak földjeit. A rendelet szerint a kisajátított területeket egyből felosztják, de amíg a végleges tulajdonba adásra nem kerül sor, az állam bérletbe adja ezeket a területeket. A nagyobb erdőbirtokok kárpótlás mellett állami kézbe kerülnek. Végezetül a kormányhatározat kimondta, hogy az említett rendelkezések nem érvényesek az 1912 előtt Szerbiához tartozó területeken. Az Előzetes rendelkezések pontjait végül a Vid-napi alkotmányban erősítették meg. Az agrárreform során megfogalmazott célok az Előzetes rendelkezéseken túl több területen további szabályozást igényeltek. Mindezeket a rendelkezéseket Lekić könyve részletesen bemutatja.

Az agrárreform céljainak megvalósítása, különösképpen a parasztok földhöz juttatása érdekében, és azért, hogy egyes tájakon ne legyenek megműveletlen területek, szükség volt a belső migráció, a munkaerő-vándorlás, a kolonizáció megszervezésére. Az első jelentősebb agrárrendeletben, az Előzetes rendelkezésekben nem szerepelt külön a kolonizáció, de – ismerve a szerb kormány korábbi terveit, illetve a rendelkezések azon cikkelyeit, amelyek a nagybirtokok felosztásával földek adását helyezték kilátásba egyes társadalmi csoportoknak – minden bizonnyal a kormányzat már ekkor tervezte a szervezett telepítések megkezdését. Már 1918-ban megindult a spontán migráció, 1918-tól kezdődően sokan akartak földhöz jutni, akár saját vidéküket elhagyva. Nemcsak a harcokban részt vett önkéntesek, hanem mások, földre vágyó parasztok is útra keltek. A kolonizáció során két vidékre indult meg nagyobb vándorlás: Koszovóba és Makedóniába, illetve az újonnan megszerzett Vajdaságba.

A kolonizáció megindulásához lökést adott, hogy 1919 végén a szerb–horvát–szlovén kormány rendeletet hozott az önkéntesek jogairól, s ebben teljesítette a szerb kormány világháború alatt tett ígéreteit: ingyenesen földhöz jutatta az önkénteseket (3–5 hektár járt nekik, de csak azok kaphattak földet, akik valóban megművelik). Emellett a kormány úgy döntött, hogy a kolonizáció során az önkénteseket elsőbbség illeti meg. 1920. február 12-én pedig egy újabb rendelet révén megteremtették a kolonizáció jogi alapjait. Az említett rendelet lehetővé tette a nagybirtokok részleges kisajátítását és felhasználását közcélokra, többek között a kolonizációra. A kisajátítást és a földek parcellázását az agrárreform-ügyi minisztérium feladatául szabta a rendelet, s hamarosan létre is jöttek a rendelet előírásainak megfelelően a föld elosztását intéző helyi szervezetek, bizottságok. A betelepülők életének megszervezése érdekében az agrárreform-ügyi minisztérium 1920. szeptember 24-én rendeletet hozott a déli vidékek betelepítéséről, s ebben meghatározta mind a telepesek, mind az állam jogait és kötelességeit. A rendelet 1931. június 11-ig volt érvényben, ekkor új rendelkezés született: a déli területek kolonizációjáról szóló törvény, amely szellemében és előírásaiban a korábbiakat ismételte meg. A rendelkezések értelmében földhöz juthattak az ország bármely pontjáról érkező szegény földművelők, az önkéntesek (az ő előjogaikról több rendelet és törvény rendelkezett), a határ menti területek hivatalnokai családjuk eltartásának megkönnyítésére, és olyanok, akik saját erőből vettek valamennyi, de a törvényes maximumnál kevesebb földet, valamint 1931 után az agrárreform helyi kedvezményezettjei. A kolonizáció céljaira a szabad állami földeket és legelőket, azokat a községi földeket, amelyek nagysága meghaladta a község igényeit, a megműveletlen és a tulajdonosaik által elhagyott, illetve nem művelt területeket, valamint 1931 után a törvényben megszabott földmaximumot meghaladó területeket jelölték ki. Eltérően az ország déli részeitől, ahol jelentős nagyságú állami, valamint megműveletlen földek álltak rendelkezésre, az északi vidékeken – Horvátországban, Szlavóniában, a Bácskában, a Bánságban, a Szerémségben, Szlovéniában és Dalmáciában – a kolonizáció csak a nagybirtokok kisajátítása után indulhatott meg. A területre vonatkozó egységes rendelkezés megalkotására azonban 1925-ig kellett várni, mikor is február 25-én megjelent az északi vidékek kolonizációjáról szóló rendelet.

Az agrárreform és kolonizáció eredményeit nehéz egyértelműen megvonni, számszerűsíteni. A rendelkezésekre álló adatok, a végrehajtásért felelős hivatalok jelentései, miniszteri expozék és az újabb, 1945-ben kezdődő agrárreform előtt készített összefoglalások – ha nem is mutatnak eltérő képet – számszerű adataikban nem minden esetben egyeznek. A lebonyolított jogügyletek nyomán úgy tűnik, a családtagokat is beszámítva az ország lakosságának negyedét érintette közvetlenül az agrárreform, s így joggal mondható, az agrárreform és kolonizáció volt a korszak legnagyobb társadalom-átalakító intézkedése. Több mint félmillió családfő juthatott földtulajdonhoz (vagy új birtokhoz, vagy korábban valamilyen függőségi viszonyban megművelt földjeihez). A könyv szerzője 527 932 főről ír, aki jogosult volt földre, és 512 073-ról, aki valóban földhöz jutott. A kolonizáció során mintegy 58–63 ezer család költözött új helyre (összességében 290–330 ezer fő). Az északi területekre 27–29 ezer család érkezett (a zöme a Vajdaságba, míg kb. ötezer Szlavóniába), a délre pedig 17–20 ezer (összesen 80–90 ezer fő, kétharmad részben Koszovóba és egy harmad részben Makedóniába), Bosznia-Hercegovinába pedig közel 14 ezer (innen azonban elvándorlás is volt).

Az elmondottakból látható, nem egyszerű feladatra vállalkozott a szerző, amikor egy átfogó képet kívánt nyújtani. Munkája tulajdonképpen két nagy részből áll, az első rész egy monografikus feldolgozás, az ismertetett folyamatok részletes leírása. Ezen belül az egyes fejezetekben az 1918 előtti különböző

agrárviszonyokat, az agrárreform megszervezésével megbízott állami intézményeket és magát az agrárreform lebonyolítását mutatja be. Az agrárreform esetében nem a kronológiai megközelítést választotta, hanem a legfontosabb kérdések köré csoportosítva, tematikus rendben adja elő elemzését. A főbb témakörök: a feudális jogok megszüntetése, a nagybirtokok reformja, a kárpótlás kérdése, igazságtalanságok az agrárreform során, végül pedig az agrárreform eredményei. Szintén egy nagy fejezet foglalkozik a kolonizációval. Ebben egy rövid részben kijelenti a szerző, a kolonizáció nem a szerb etnikai terület kiszélesítését célozta, főleg nem a horvátok rovására (ld. a Horvát-Szlavónországba való betelepülést). Ezen a rövid alfejezeten kívül a nemzeti komponens nem kap szerepet a monografikus részben.

A kötet nagyobb részét, mintegy 360 oldalnyi terjedelemben az agrárreformmal és kolonizációval kapcsolatos iratok teszik ki. A dokumentáció első részében a korabeli törvények és előírások szerepelnek. Ezek felkutatása manapság hatalmas energiát és munkát igényel. Az előírások nagy száma, illetve tartalma mutatja, milyen összetett kérdéskört kellett megoldani, s ez végül is milyen bonyolult módon történt. A dokumentumok másik csoportját a levéltári anyagok alkotják. Ezek az agrárreformmal és kolonizációval foglalkozó szervek iratait, jelentéseit tartalmazzák, végső soron többek között azt mutatják meg, mekkora tömegeket érintett a folyamat, és mindez milyen pénzügyi eszközök igénybevételével történt.

Bogdan Lekić kötete mindenképpen nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a királyi Jugoszláviában legnagyobb társadalmi átalakulást hozó folyamatot jobban megismerhessük, számos bonyolult részletkérdésben tájékozódhassunk. Könyve azzal a reménnyel is kecsegtet, hogy példáját mások is követik, és kutatásaikat a királyi Jugoszlávia társadalmi, gazdasági folyamatainak szentelik, s így végső soron egy árnyaltabb kép alakulhat ki erről a letűnt országról, illetve erről a korszakról.

Bíró László

SZÁMUNK SZERZŐI

Bíró László, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete
 Horváth Gyula, a történettudomány kandidátusa, egyetemi docens, Kaposvári Egyetem
 J. Nagy László, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem
 Kéri Katalin, PhD, habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem
 Sashalmi Endre, PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem
 Seres Attila, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete
 Vajnági Márta, doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Vámos Péter, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

